

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

MINGAILĖ JURKUTĖ

**LIETUVOS PARTIZANŲ KARO ATMINTIS: SOVIETINIS,
VIETINIS IR IŠEIVIJOS PASAKOJIMAI**

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)

Vilnius, 2016

Disertacija rengta 2011–2016 metais Vilniaus universitete

Mokslinis vadovas:

doc. dr. Nerijus Šepetys

(Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija – 05 H)

TURINYS

ĮVADAS	5
1. SOVIETINIS PASAKOJIMAS	57
1. 1. POLITINIO PASIPRIEŠINIMO KRIMINALIZAVIMAS SOVIETŲ SAJUNGOJE	57
1. 2. OFICIALUSIS PASAKOJIMAS – LIETUVIŠKOJI „BANDITIZMO“ VERSIJA	61
1. 2. 1. <i>Iki pasakojimo: kovos praktika ir nutylėjimo taktika</i>	61
1. 2. 2. <i>Rėminis pasakojimas</i>	66
1. 3. OFICIALIOJO PASAKOJIMO PLĖTRA	80
1. 3. 1. <i>Tikslinė propaganda spaudoje</i>	81
1. 3. 2. <i>Plėtotės mokslo, švietimo ir kultūros institucijų rėmuose</i>	92
1. 4. VISUOMENĖS DALYVAVIMAS KURIANT SOVIETINĮ PASAKOJIMĄ	109
1. 4. 1. <i>Sisteminis į(si)traukimas</i>	109
1. 4. 2. <i>Literatūra</i>	117
1. 4. 3. <i>Kinas</i>	135
2. IŠEIVIJOS PASAKOJIMAS	146
2. 1. ŽINIOS, PASIEKUSIOS IŠEIVIJĄ	146
2. 2. IŠEIVIJOS ISTORIOGRAFIJA	159
2. 3. VISUOMENINĖS REFLEKSIJOS IR IMPROVIZACIJOS PARTIZANŲ TEMA	175
2. 3. 1. <i>Spaudos laukas, visuomeninė aktualizacija</i>	176
2. 3. 2. <i>Meninės interpretacijos: grožinė literatūra ir teatras</i>	183
2. 3. 3. <i>Politinė partizanų kovų prasmė</i>	196
2. 4. SOVIETŲ PASTANGOS PAVEIKTI IŠEIVIJOS PARTIZANŲ KOVŲ VERTINIMUS IR JŲ REZULTATAS	202
3. (NE)SOVIETINĖS SOVIETŲ LIETUVOS VISUOMENĖS PASAKOJIMAS	209
3. 1. ALTERNATYVI VIEŠOJI ERDVĖ: PERIODINĖ POGRINDŽIO SAVILAIDA	216
3. 2. AUTENTIŠKOS ATMINTIES SALOS: ŠEIMŲ ATMINTIS	232

IŠVADOS	246
SANTRUMPOS.....	252
BIBLIOGRAFIJA.....	254
PRIEDŲ SĄRAŠAS	296
1 PRIEDAS: PUSIAU STRUKTŪRUOTO INTERVIU KLAUSIMYNAS	297
2 PRIEDAS: INTERVIU SU ANTANU JURKUM.....	298
3 PRIEDAS: INTERVIU SU TERESE JURKUVIENE-VAITIEKŪNAITE	308
4 PRIEDAS: INTERVIU SU LORETA VINCLOVIENE-UŽUMECKAITE.....	322
5 PRIEDAS: INTERVIU SU ALFONSU VINCLOVU	332
6 PRIEDAS: INTERVIU SU VILIUM POVILIONIU	341
7 PRIEDAS: INTERVIU SU ELENA MATULIONIENE	346
8 PRIEDAS: INTERVIU SU LAISVE AŠMONAITIENE-VAITIEKŪNAITE.....	351
9 PRIEDAS: INTERVIU SU VALDU KUKULSKIU	361

ĮVADAS

Sumanymas ištirti partizanų karo atminties istoriją kilo apie 2008 m. Tuo metu partizanų karo atmintis Lietuvos visuomenėje buvo marginalizuota, viešąjį diskursą populiariojoje istorinėje sąmonėje, kiek jo buvo, būtų buvę galima apibūdinti kaip dviejų istorinių požiūrių (dviejų atminčių) ginčą, ar partizanai buvo laisvės kovotojai, sujungę prieškarinio Lietuvos demokratines tradicijas su Sąjūdžiu ir antrosios Lietuvos respublikos valstybingumu, ar banditai, ne geresni už sribus plėšikai, nuo anų tesiskyre tik tuo, jog vieni ateidavo dieną, kiti naktį. Tuo tarpu didesnės visuomenės dalies ir ypač jaunesniosios kartos nuostatas labiausiai būtų tikę pavadinti indiferentiškomis – praėjusio, asmeniškai nesvarbaus laiko atžvilgiu. Šios anuometinės visuomenės nuostatos nebuvo sistemingai metodiškai tyrinėtos, nei yra kur nors užfiksuotos, jas gali tik paliudyti viešosios erdvės stebėtojai.

Akivaizdi diskurso transformacija (nuo akademinės plotmės iki populariosios kultūros) prasidėjo kažkur apie 2009 m. Tais metais Bernardas Gailius apgynė istorijos krypties mokslo disertaciją *1944–1953 m. partizanų karas šiuolaikinėje Lietuvos istorinėje, politinėje ir teisinėje kultūroje*¹, panašiu metu įvyko jaunimo veiklų, įprasminančių partizanus, sprogimas: išpopuliarėjo susitikimai ir pažintiniai žygiai partizanų kovų takais, ne institucijose dirbančių partizanų kovų tyrinėtojų susitikimai ir pan. 2010 m. muzikos grupė „Skylė“ išleido albumą *Broliai*, labai akivaizdžiai sustiprinusį jaunimo susidomėjimą partizano Liongino Baliukevičiaus-Dzūko dienoraščiu. 2014 m. į ekranus išėjęs Jono Ohmano ir Vinco Sruoginio filmas *Nematomas frontas* jau buvo sutiktas susidomėjusios ir entuziastingos auditorijos, aukštai įvertintas žiūrovų *Kino pavasario* festivalyje, o Vilniuje ir šiandien (praėjus dviem metams po

¹ Bernardas Gailius, *1944–1953 m. partizanų karas šiuolaikinėje Lietuvos istorinėje, politinėje ir teisinėje kultūroje* [daktaro disertacija], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2009; trimis metais anksčiau Gailius parašė monografiją apie teisinio Lietuvos partizanų vertinimo neadekvatumą: Bernardas Gailius, *Partizanai tada ir šiandien*, Vilnius: Versus aureus, 2006.

premjeros) vis dar galima pamatyti nešiojamas su bilietais platintas „miško brolių“ apyrankes. Pats Ohmanas, pristatydamas *Nematomą frontą*, dalinosi įspūdžiais apie jo ankstesniojo, 2008 m. sukurtą dokumentinio filmo *Smogikai* sutikimą, kuomet tesusidomėjo laisvės kovotojų likučiai, gal dar šiek tiek – jų artimieji. 2014 m. Rusijai pradėjus karą su Ukraina patriotinės nuotaikos Lietuvoje pastebimai ūgtelėjo, kartu ir viešos patriotinės manifestacijos, ir tai, žinoma, dar labiau paveikė ir Antrojo pasaulinio karo metu prasidėjusio ginkluoto pasipriešinimo Sovietų Sąjungai sampratą. Situacija pasikeitė taip smarkiai, kad pastaruoju metu jauni žmonės nustemba išgirdę apie aptartąją situaciją, privertusią šio darbo autorę susidomėti kolektyvine Lietuvos partizanų karo „užmarštimi“.

Tokie procesai paskatino modifikuoti pirminį disertacijos sumanymą ne tik, kaip buvo planuota, tiriant sovietų atminties politiką, tačiau ir plečiant tyrimą link to paties laikotarpio atminties *visumos*, kitaip tariant, mėginant iširti kaip formavosi ir vystėsi partizanų karo atmintis visose socialinėse erdvėse, į kurias tik pateko.

Lietuvos partizanų karas, spontaniškas, bet praktiškai iškart tapęs organizuotu ginkluotas pasipriešinimas buvo sąjūdis „iš apačios“. Kitaip tariant, nors ir visuotinis, kaip toks jis nebuvo – ir net negalėjo būti – vientisas fenomenas. Ir nors nuo pat pradžių noras organizuotis į vientisą, visą Lietuvos teritoriją apimančią struktūrą irgi buvo visuotinis, visos organizacinės raidos metu vyko ir struktūros, organizacinių ir veiklos dokumentų ir t.t. vienodinimas, partizanų karo tyrinėtojai nesunkiai nustato vienų struktūrų įtaką kitoms bei atskirų struktūrų įtaką bendrai sąjūdžio raidai. Neatsitiktinai istoriografijoje kalbama ir apie „kovas“. Tačiau nepaisant šio reiškinių multicentriškumo, nuo pat pradžių buvo ir labai aiškus polinkis rasti bendrai ginkluoto pasipriešinimo atminčiai. Tokią kryptį ne tik brėžė ankstesnė rezistencijos istorija pirmosios sovietinės ir nacistinės okupacijos metu, tačiau rodė ir užrašyti pavyzdiniai istoriniai pasakojimai, slaptai saugoma pogrindžio spauda, taip pat kryptingumo suteikė išeivijoje leidžiama literatūra, užsienio radijo laidos.

Tačiau susiformuoti vieningai atminčiai nebuvo sąlygų iki pat Sovietų Sąjungos žlugimo. Lietuvos partizanų karo atmintis nesusiklostė kaip tęstinis socialinis ir kultūrinis fenomenas, nes sovietų valdžios Lietuvoje vykdyta okupacinė politika tam sistemingai kliudė, apimdama ne tik pasipriešinimo palaužimą, bet ir jo perprasminimą, net veikdama patį norą tapatintis su partizanų idėjomis ir partizanais. Tai apėmė gyventojų bauginimą (pvz., lavonu niekinimas), gyventojams taikomas represijas (tremtis ir įkalinimas, fizinis kankinimas apklausų metu), taip pat partizanų ir jų rėmėjų² savimonę liudijančių ženklų – dokumentų, kapų ir atminimo ženklų – naikinimą. Drauge su pasipriešinimo slopinimo ir gyventojų atgrasymo nuo sąjūdžio rėmimo politika buvo kuriamas ir platinamas sovietinis – ir sovietizuojantis – pasakojimas, ne tik perprasminantis įvykius, tačiau ir leidžiantis, esant norui, prisitaikyti prie sovietinio visuomenės modelio sklandžiai įsiliejant į naujai kuriamą visuomenę, – dalis pokario komunistų ir tarybinių aktyvistų laikėsi šios strategijos dar vykstant ginkluotam pasipriešinimui. To pasėkoje, nors gal tokio išankstinio sumanymo ir nebuvo, besirandančios partizanų karo atminties kontūrai nuo pat pradžių jungėsi su sovietine atminties politika, apimančia ir užmarštį, ir kliudymą.

Kolektyvinė atmintis: teorijos prigimtis ir taikymo galimybės

Kolektyvinės atminties teorija yra plati, kaip turbūt jokia kita sritis humanitariniuose bei socialiniuose moksluose, taip pat pasižyminti aiškiumu multicentriškumu – įvairūs kolektyvinės atminties aspektais nagrinėjami skirtinguose moksluose, nuo psichologijos iki meno istorijos. Intensyvus susidomėjimas, dažnai pavadinamas tiesiog „sprogimu“ (*memory boom*) prasidėjo maždaug aštuntojo dešimtmečio pabaigoje – devintajame dešimtmetyje, ir vis dar nenuslopo nei empirinių tyrimų, nei teorinės raidos prasme. XX a. antroje pusėje socialinių ir humanitarinių mokslų sistema patyrė

² Rėmėjų ir ryšininkų grupės dydis apskritai yra nenustatomas, nes jie keitėsi nepaprastai dinamiškai ir yra menkai užfiksuoti dokumentuose. Remiantis partizanų dienoraščiais, aprašančiais žygius ir sustojimus sodybose, ginkluotą sąjūdį remiančių gyventojų procentas buvo tikrai aukštas.

reikšmingų poslinkių – ankstesnė specializuotų, siaurų ir konkrečių humanitarinių ir socialinių disciplinų mokslo struktūra XX–XXI a. sandūroje pasislinko link interdiscipliniškumo, kombinuoto socialinių ir humanitarinių mokslų prieigų ir metodų taikymo. Tai ypač ryšku istorijos moksle, kur jau kurį laiką tradicinė politinė įvykių istorija šliejasi prie sociologinių, politologinių, kultūrologinių, antropologinių, lingvistinių mokslų, su kuriais drauge glaudžiasi po bendru kultūros istorijos (*cultural studies*) skėčiu. Panašiu metu akademiniam diskurse iškilusi kolektyvinė atmintis buvo parankus interdisciplininio tyrimo objektas³.

Įprasta kolektyvinės atminties teorijos pradininku laikyti prancūzų sociologą, Emilio Durkheimo mokinį Maurice Halbwachs, o jo straipsnį „Socialiniai atminties rėmai“ (*Les cadres sociaux de la mémoire*)⁴ – pagrindu vėliau išplėtotai (ir tebeplėtojama) kolektyvinės atminties teorijai. Halbwachso rūpėjo individuali atmintis, tačiau keliant klausimą, kaip daugybė individualių atminčių funkcionuoja drauge, vienoje sistemoje. Pasak Halbwachso, socialinė visuomenės⁵ struktūra ir socialiniai institutai ne šiaip perduoda atmintį (kaip reikšmių rinkinį)⁶, tačiau ją suformuoja. Atminties formos priklauso nuo bendruomenės socialinės organizacijos⁷, ir bendruomenės poveikis yra lemiamas bet kokiam individualiam atsiminimui. Socialiniai rėmai lemia *ką* ir *kaip* individas atsimena – duoda atsiminimo impulsą arba sukuria jo galimybes, suteikia atsiminimo formą, net suteikia

³ Istoriografijoje retai minimas Maurice Halbwachso ir Marco Blocho, dirbusių tame pačiame Strasbourgo universitete, kolegiškas bendravimas, Halbwachso įtaka Blocho koncepcijai bei Blocho kritinės pastabos, ypač turėjusios įtakos Halbwachso antram dideliam veikalui *La Topographie légendaire des évangiles en terre sainte*.

⁴ Maurice Halbwachs, „Les cadres sociaux de la mémoire“, 1925. Tolesnė jo idėjų raidą atspindi *La Topographie légendaire des évangiles en terre sainte: étude de mémoire collective*, Paris: Presses Universitaires de France, 1941 ir 1980 m., po Halbwachso mirties, publikuoti jo atskiri straipsniai, rašyti didesniam, bet neužbaigtam veikalui, leidinį pavadinant *The Collective Memory*, New York: Harper & Row, 1980.

⁵ Halbwachso, kaip nei jo mokytojas Durkheimas, naudojo daugiskaitinę formą (*sociétés*), implikuojančią socialines grupes.

⁶ Tai ir turėjo galvoje meno istorikas Aby Warburgas, sukūręs „socialinės atminties“, perduodamos vaizdiniais, terminą.

⁷ Durkheimo nuo socialinės visuomenės struktūros priklausomų „kolektyvinių reprezentacijų“ sampratos įtaką.

*atsiminimo medžiaga*⁸. Net prisimindamas vienuoje individas priklauso nuo savo socialinės tapatybės, remiasi kalba ir kitomis „paveldėtomis“ socialinėmis simbolinėmis struktūromis. Radikali Halbwachso tezė buvo tai, kad *be* socialinių rėmų (*outside their group context*)⁹ individas išvis nieko neatsimintų: „Paprastai individai įgyja atsiminimus visuomenėje. Visuomenėje jie taip pat atgamina, atpažįsta ir lokalizuoja savo atsiminimus“¹⁰.

Didysis Halbwachso atradimas buvo tai, kad individuali atmintis yra nuolat kintanti, nuolat iš naujo formuojama dabarties socialinių rėmų. Tai suponuoja, kad atminties tyrimai turi imtis ne individualios sąmonės savybių tyrinėjimo, bet atmintį formuojančių socialinių rėmų (dabarties socialinių, politinių, kultūrinių konsteliacijų) tyrimo. Būtent tai (kolektyviai puoselėjami vaizdiniai bei socialinės konjunktūros, nulemiančios atminties ir atsiminimo konfigūracijas), remiantis ir plėtojant pagrindines Halbwachso idėjas, devintajame dešimtmetyje pradėta intensyviai tyrinėti atskirose mokslo šakose: sociologijoje, psichologijoje, antropologijoje, politikos moksluose, istorijoje, menotyroje. Tačiau yra tyrinėtojų, kvestionuojančių ir pačią tokią periodizaciją, ir net Halbwachso indėlio svorį. Antai Jeffrey K. Olickas savo didžiulės apimties istorinių ir šiuolaikinių atminties tyrimų antologijoje, parengtoje drauge su Vered Vinitzky-Seroussi ir Daniel Levy, teigia, jog „Halbwachsas nebuvo nei pirmas, nei vienintelis“, ir pateikia plačią sociologinių, historiografinių, psichologinių ir t.t. tekstų apžvalgą ir analize paremtą kolektyvinės atminties objekto (sampratos) genezę¹¹ bei raidą ir mokslinius atradimus vadinamuoju „tylos“ laikotarpiu tarp 1925 m. Halbwachso paskelbto straipsnio ir devintojo dešimtmečio „atminties bumo“¹².

⁸ Halbwachso žinomiausias pavyzdys yra apie netikrumą dėl bet kokio vaikystės prisiminimo – suaugęs žmogus negali tiksliai pasakyti, ar vaikystės atsiminimai yra atminties gelmėje išsaugoti originalūs vaizdiniai, ar tam tikros vėliau sąmonės apdirbtos vaizdinių kompiliacijos, supinančios tikro įvykio vaizdinį, vėlesnius kitų žmonių pasakojimus ir vėlesnius paties individo atsiminimų permąstymus.

⁹ Halbwachs, *On Collective Memory*, Chicago: University of Chicago Press, 1992, p. 38.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ Plačiau pristatyta atskirame kartu su Joyce Robbins parengtame straipsnyje „Social Memory Studies: From ‘Collective Memory’ to the Historical Sociology of Mnemonic Practices“, in: *Annual Review of Sociology*, vol. 24, 1998, p. 104–140.

¹² Antologijos sudarytojai pateikia ir savo paremtą šiuolaikinių tekstų klasifikaciją, tačiau, mūsų nuomone, vertingiausia rinkinio dalis yra temos istorinė apžvalga.

Olickas išsamiai aprašė kolektyvinės atminties tradicijas atskiruose moksluose, pagrindė atminties studijų lauko prigimtinių multicentriškumą ir produktyvų daugiakryptiškumą, lemiantį dabartinį objekto interdiscipliniškumą.

Multicentriška genezė ir daugiakryptė raida (sąlygojanti skirtingo tipo duomenų ir atradimų gausą) lemia ir kolektyvinės atminties objektui taikomų terminų gausą ir net painiavą. Tad nenuostabu, jog galiausiai prasidėjo bandymai apjungti ir susisteminti šią daugiakryptę prieigą. Tokia sintetinė pastanga pirmiausia radosi mėginant pasinaudoti egzistuojančiomis filosofinėmis, sociologinėmis ar kultūrologinėmis teorijomis. Pvz., sociologas Paulas Connertonas pasiūlė dviejų socialinės atminties perdavimo formų modelį: rašytine forma (*inscribed transmissions*) ir kūniškomis praktikomis (*incorporated transmissions*), kurio teigimu kūniškos (*bodily*) praktikos yra kertinės kolektyvinės atminties atramos¹³. Astrida Erll pasiūlė kolektyvinės atminties lauką traktuoti kaip iš prigimties peržengiantį disciplinų ribas fenomeną (*transdisciplinary phenomenon*), kurį tiriant, „naudodamos savo specifines prieigas ir metodologijas, bendradarbiauja daugybė disciplinų“¹⁴. Remdamasi simbolistinės antropologijos ir semiotinėmis kultūros sampratomis, išskleidžiančiomis kultūros fenomeną per tris plotmes – socialinę (individai, jų socialiniai ryšiai ir socialiniai institutai), materialią (artefaktai ir medijos) ir mentalinę (kultūriškai apibrėžti mąstymo būdai, mentalitetai) – tyrėja pasiūlė naują trijų dėmenų „atminties kultūros“ (*Cultural Memory Studies*) sąvoką ir sampratą, apimančią „socialinę atmintį“ (*social memory*) (priklausančią įvairių socialinių mokslų, tiriančių socialinius ryšius ir institutus, kompetencijai), „materialią atmintį“ (*material or medial memory*) (saugomą materialiu pavidalu, pvz., literatūros, meno kūrinuose, tiriamą atitinkamų disciplinų) ir „psichinę arba kognityvinę atmintį“ (*mental or cognitive memory*) (priklausančią psichologijos ir neurofiziologijos mokslų kompetencijai).

¹³ Paul Connerton, *How Societies Remember*, New York, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

¹⁴ Astrid Erll, Ansgar Nünning, *A Companion to Cultural Memory Studies*, Berlin, New York: De Gruyter, p. 3.

Reikšmingiausi (tyrimų apimties ir įtakos atminties studijų laukui prasme) dabartiniai teoretikai be abejonės yra vokiečių egiptologai Janas ir Aleida Assmannai, dešimtajame dešimtmetyje pateikę savo chronobinarinę kolektyvinės atminties sampratą, apimančią bendruomenėje kolektyviai fiksuojamus du laiko horizontus – kultūrinės atminties ir komunikacinės atminties klodus. Janas Assmannas savo Egipto raštijos tyrinėjimuose pastebėtus dėsningumus papildė antropologo Jano Vasinio Afrikos žodinių kultūrų tyrinėjimais, o taip pat pasirėmė Aby Warburgo ikonologijos¹⁵ teoriniais teiginiais, kas jam leido konceptualizuoti kultūriniais artefaktais ir išvystytais socialiniais institutais perduodamą kolektyvinės atminties klodą, kurį Halbwachsas, formuluodamas savo „socialinių atminties rėmų“ teoriją, iš tiesų buvo palikęs nuošalyje. Pasak Assmanno, būtent šis atminties klodas – kultūrinė atmintis, čia saugomos reikšmės – yra bendruomenės kultūrinės tapatybės pagrindas. Kultūrinės atminties klode yra saugomi žiloje senovėje nutikę, kertiniai bendruomenės tapatybei įvykiai. Šis atminties klodas yra palaikomas organizuotomis, institucionalizuotomis, ceremonializuotomis formomis, materialių artefaktų pagalba (kanoniniais tekstais rašytinėse kultūrose ir griežtą formą turinčiais specializuotais pasakojimais ar ritualiniais šokiais naudojant ritualines priemones, pvz., kaukes, sakytinėje kultūroje), taip pat turi „profesionalių saugotojų“ (žynių ir šventikų kastą ar luomą, privalomą iniciacijos ritualą ir pan.). Kultūrinė atmintis yra statiška ir mažai kinta laike. Tuo tarpu tai kolektyvinės atminties formai, kurią Halbwachs vadino „kolektyvine atmintimi“, Assmannas įvedė „komunikacinės atminties“ terminą¹⁶, nurodantį į šio tipo kolektyvinės atminties pobūdį. Pasak Assmanno, komunikacinė atmintis – tai neinstitutionalizuota, neturinti „saugotojų profesionalų“, kasdienėje komunikacijoje įsišaknijusi netolima bendruomenės atmintis, apimanti ne daugiau kaip trijų-keturių tarpusavyje bendraujančių kartų (arba autobiografinį) laiko horizontą. Komunikacinė atmintis esanti

¹⁵ Aby Warburg, *Die Erneuerung der heidnischen Antike. Beiträge zur Geschichte der europäischen Literatur*, Berlin: Hrsg. von Horst Bredekamp und M. Diers. Bände, [1932] 1998.

¹⁶ Jan Assmann, „Communicative and Cultural Memory“, in: Astrid Erll, Ansgar Nünning (Hg.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin, New York, 2008, p. 110.

socialinės tapatybės šaltinis, tačiau ji netvari ir dinamiška. Aleida Assmann papildė šią schemą modernesnių visuomenių atminties funkcionavimo mechanizmų tyrimais, ypač tiriant tokių fenomenų kaip raštas, kanonas ir archyvas reikšmę¹⁷. Assmannų teorija turėjo didžiulės įtakos tolesniems kolektyvinės atminties tyrinėjimams. Jos išskirtinis bruožas yra ir tai, kad buvo suformuluota plačių pačių Assmannų empirinių tyrimų pagrindu, tuo tarpu aukščiau aptarti atminties studijų lauko sisteminimo bandymai iš esmės remiasi į egzistuojančių filosofinių ir kultūrologinių teorijų pamatą ieškant parankių analogijų. Tai dar kartą pagrindžia atminties studijų lauko išskirtinumą bei empirinių kolektyvinės atminties tyrimų (siekiant nustatyti būtent *kolektyvinės atminties* fenomeno ypatumus) svarbą.

Sisteminimo ir kompleksinių tyrimų linkmę aiškiai rodo ir intensyviai steigiami atminties studijų ir mokslinio atminties tyrimo centrai¹⁸, taip pat naujai įsteigti specializuoti žurnalai (neminint platesnės tematikos žurnaluose atminties studijoms skirtų rubrikų): *History and Memory*¹⁹ ir *Memory Studies*²⁰. Tad nieko keisto, kad sparčiai besiplėtojanti nauja sritis susilaukia ir

¹⁷ Aleida Assmann, „Canon and Archive“, *Cultural Memory Studies*, p. 97–108.

¹⁸ Didžiausi: the Warwick Centre for Memory Studies, the Center for Interdisciplinary Memory Research in Essen (Das Center for Interdisciplinary Memory Research (CMR) des Forschungsbereichs Erinnerungskultur), the Center for the Study of History and Memory at Indiana University, the research Project „Social Memory and Historical Justice“ at Swinburne Institute of Technology in Melbourne, the Luce Program in Individual and Collective Memory at Washington University in St. Louis, the Collaborative Research Centre Memory Cultures at the University of Giessen. Be šių yra daugybė mažesnių projektų universitetuose ir įvairaus profilio mokslo institutuose.

¹⁹*History & Memory*, pusmetinis recenzuojamas žurnalas, leidžiamas nuo 1989 m. pabaigos Indianos Universitete, redaguojamas Gadi Algazi (Tel Avivo universitetas), žurnalo anotacija: „*History & Memory* explores the manifold ways in which the past shapes the present and is shaped by present perceptions. The journal focuses on a wide range of questions relating to the formation of historical consciousness and collective memory, the role of historical memory in modern and premodern cultures, and the relationship between historical research and images of the past in different societies and cultures. *History & Memory* aims to explore not only official representations of the past in public monuments and commemorations, but also the role of oral history and personal narratives, the influence of the new media in shaping historical consciousness, and the renewed relevance of history writing for emerging nations and social conflicts.“

²⁰*Memory Studies*, ketvirtinis recenzuojamas žurnalas, leidžiamas nuo 2008 m., redaguojamas: Andrew Hoskins, University of Glasgow, UK; Wulf Kansteiner, State University of New York at Binghamton, USA; Catherine Stevens, University of Western Sydney, Australia; John Sutton, Macquarie University, Australia; Matthew Allen, University of Leicester, UK. Žurnalo anotacija: „*Memory Studies* affords recognition, form and direction to work in this nascent field, and provides a peer-reviewed, critical forum for dialogue and debate on the theoretical, empirical, and methodological issues central to a collaborative understanding of memory today. *Memory Studies* examines the social, cultural, cognitive, political and technological shifts affecting how, what and why individuals, groups and societies remember, and forget.“

nemažai kritikos. Dalis jos tenka pačiam „kolektyvinės atminties“ objektui, kaip nebūtinai socialiniams ir humanitariniams mokslams reikalingai naujovei, kadangi šiuo terminu tėra pakeičiami senesni ir pilnai pakankami fenomenai, tokie kaip „mitas“, „tradicija“, „individuali atmintis“ ir pan. Nemažai kritikos yra nutaikyta į dabartinę atminties studijų konjunktūrišką populiarumą – esą išsiplėtojusi mokslinė infrastruktūra su mokslo finansavimo sistema (*memory industry*) yra palanki „gaminti“ „apsimokančią“ mokslinę produkciją madingame tyrimų lauke, kuo esą didele dalimi galima paaiškinanti naujų atminties tyrimo centrų ir projektų gausą bei nenuslūgstantį „atminties bumą“²¹. Ir nors, reikia pripažinti, tokia kritika kartais būna tikrai teisinga, kolektyvinės atminties samprata leidžia apčiuopti tuos bendruomenės istorijos klodus, kurių kitomis priemonėmis pasiekti neišeina. Mes manome, kad tokia teorinė prieiga prasminga ir šio tyrimo atveju.

Šioje disertacijoje kolektyvine atmintimi laikysime apibendrintą sutartinę praeities įvykių interpretaciją, atsirandančią komunikacijoje. Aukščiau pristatytų atminties teorijų netaikysime detalizuotu pavidalu dėl dviejų priežasčių: 1) aptartos teorijos yra tikslinimo ir gludrinimo stadijoje, o mes nekėlėme tikslų jas verifikuoti, pildyti ar plėsti; 2) antroji priežastis susijusi su pirmąja – išplėtos teorijos taikymas yra keblus dėl jų rėmuose neišspręstų klausimų. Pvz., Lietuvoje ypatingai aktualizuota Assmannų komunikacinės-kultūrinės atminties skirtis yra smarkiai kritikuojama kaip išplėtota tiriant ikimodernias visuomenes, o modernių visuomenių tyrimo atveju tokia griežta skirtis nebėra tiksli²².

Svarbiausia prielaida, kuri išlieka ir yra svarbi mūsų tyrime, buvo soformuluota dar Halbwachso²³. Būtent, turint omeny, kad kolektyvinė

²¹ Žr. pvz., David Lowenthal, *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Cambridge, New York: Cambridge University Press; Charles Maier, „Austria Between Memory and Obsolescence“, in: *Society*, vol. 30, nr. 4, p. 65–70.

²² Lietuvoje šiuos dalykus išsamiai aptarė Vasilijus Safronovas, žr. jo straipsnį „Kultūrinė atmintis ar atminimo kultūra?“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotono ir Ribbentropo: Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, Vilnius: LII leidykla, p. 60–63.

²³ O šiuo metu labiausiai yra plėtojama Astridos Erll vadovaujamos Gyseno instituto mokslininkų grupės. Jų sudaryta atminimo kultūros tyrimo schema, apimanti skirtingus atsiminimo lygmenis, yra trumpai pristatyta ir lietuvių kalba, žr. Vasilijus Safronovas, *op. cit.*, ypač lentelę p. 62;

atmintis formuojasi intersubjektyvioje (socialinėje, kultūrinėje) komunikacijoje, darytina prielaida, jog kolektyvinės atminties turiniai tiesiogiai priklauso nuo komunikacinės erdvės struktūros. Pasakant paprasčiau, tam tikros (socialinės ir kultūrinės) struktūros generuoja ir palaiko atitinkamas reikšmes, kitos struktūros tų reikšmių negeneruoja ir nepalaiko.

Tyrimo problema

Grįžtant prie šio darbo pradžios taško dera prisiminti, kad tai buvo antrosios nepriklausomybės pradžioje viešojoje erdvėje pradėję cirkuliuoti Lietuvos partizanų karo vaizdiniai. Tada prasidėjęs kalbėjimas vyko akivaizdaus atminties trūkio situacijoje. Kai jau prasidėjo atminties būklės vertinimai, tai jie visi (o jį stebėdamas ir analizuodamas toliausiai nuėjo Gailius) – fiksavo du dalykus: 1. istorinėje sąmonėje egzistuoja kažkokios nenatūralios sovietinės klišės; 2. kritiškai trūksta partizanų karo kaip reiškinių refleksyvumo, mokslinių tyrimų detalės triumfuoja prieš visumą, ir apskritai susidaro vaizdas, kad istorinis įvykis (ginkluotas pasipriešinimas) didžiosios visuomenės dalies nebuvo reflektuotas, permąstytas ir konceptualizuotas, ir, atrodo, to vis dar neišeina padaryti. Įsigilinus į atsiminimų ir išsakomų teiginių (vertinimų) turinį (atsiribojus nuo „banditizmo“ naratyvo) buvo matyti du pasakojimų apie partizanus ir partizanų karą klodai – tai asmeniškai nutikę pabiri įvykiai, kuriuose epizodiškai pasirodo partizanai („naktį atėjo“, „prie stalo sėdėjo“, „aikštėj gulėjo“), kurie net biografiniam pasakojimui jokios įtakos nedarė, ir konceptualūs teiginiai bei vertinimai – partizanai yra Tėvynės gynėjai, kovoję už Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę su okupantu. Tačiau šie du klodai nesijungia, antrasis neauga iš pirmojo, arba iš prisiminimų apie partizanus neauga didysis naratyvas. Nėra jokių atsiminimų apie mūšius, partizanų veiklą (skelbė žinias, trukdė rinkimams, baudė prasikaltėlius), partizanų politinę programą, skleistą mokymą ar pan. Grandinėje *patirtis > refleksija > atmintis > sąmoningas konceptualizavimas* tarsi nėra vidurio,

plačiau žr. Astrid Erll, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen: Eine Einführung*, Stuttgart: J.B. Metzler, 2005.

patirtis neperdirbama į istorinį pasakojimą apie Lietuvos laisvės kovą. Tačiau nepaisant to yra skleidžiamas tas konceptualus mokymas *kuo derėtų laikyti partizanus*, o atminties trūkis ir prieštaringos patirtys aiškinama sovietų propagandos poveikiu – esą kaltos sovietų pastangos perinterpretuoti, suklastoti partizanų karo įvykius, įtvirtinti visuomenėje propagandinį aiškinimą, kuris esą iš dalies pavyko. Panašiai šią partizanų karą atsimenančių žmonių pasakojimų savybę, specifinį naratyvo skurdumą yra pastebėjęs intensyviai atsiminimus apie Aukštaitijos partizanus rinkęs Romas Kaunietis – pasakojami labai vienodi, standartizuoti atsiminimai²⁴. Atsigręžus į struktūrinius atminties susidarymo-funkcionavimo mechanizmus mes kėlėme hipotezę, kad tokia situacija rodo ne kurio nors klodo dirbtinumą (pvz., dirbtinai kuriamą „apverstą ideologinį pasakojimą“²⁵), tačiau suirusią atminties struktūrą, kurioje kai kurie dėmenys buvo prarasti.

Tyrimo problema paremta keliais fundamentaliais teoriniais teiginiais. Pirmiausia tai prielaida, kad tam, jog atmintis susiformuotų, ji turi remtis tiesiogine patirtimi. Jei kalbame ne apie patirtimi paremtus vaizdinius, įsitikinimus ar vertinimus, tai čia nebe atminties sritis. Antroji būtina sąlyga – atsiminimai turi būti sutartinai laikomi svarbiais bendruomenės tapatybei. Jei kalbame apie žinias apie praeitį, kurios nėra laikomos kolektyviai reikšmingomis, kalbame nebe apie atmintį, bet iš esmės kitokį žinių tipą²⁶. Trečia sąlyga – tam, kad kolektyvinė atmintis funkcionuotų, ji turi reikštis komunikacija. Komunikacija gali būti (ir būna) ne vien pasakojamoji, tačiau nekomunikuojami individualūs atsiminimai netampa kolektyvinės atminties dalimi²⁷.

Turimos žinios taip pat leidžia iš anksto nusakyti kai kuriuos tyrinėjamos atminties bruožus. Tai – modernios nacijos atmintis, apimanti kelių kartų

²⁴ Žr. Romo Kauniečio leidžiamą seriją *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*; nuo 1996 m. iki 2016 m. pasirodė jau dešimt leidinio dalių.

²⁵ Mindaugas Pocius, *Kita mėnulio pusė: Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*, Vilnius: LII leidykla, 2009; žr. taip pat: Mingailė Jurkutė, „Lunarinės istorijos paradoksai“, in: *Knygų aidai*, 2009, nr. 5, p. 18–22.

²⁶ Šią nuostatą elegantiškiausiai apibūdino Janas Assmannas: „memory is knowledge with an identity index“, Jan Assmann, *op. cit.*, p. 114.

²⁷ Išsami kritika pateikta lietuvių kalba, Vasilijus Safronovas, *op. cit.*, p. 48–56.

laikotarpį, turinti trauminį įspaudą. Jau buvo minėta, kad antrosios nepriklausomybės pradžioje pasirodęs partizanų karo vaizdinys buvo konceptualizuojamas kaip lietuvių tautos pasipriešinimas valstybės okupacijai, taip pat yra ženklų, rodančių, kad partizanų kovų metu bei kurį laiką po jų buvo tendencija skirtingoms patirtims jungtis į bendrą pasakojimą, bet šis procesas neįvyko. Taipogi antrosios okupacijos patirtis buvo paženklinta giliais trauminiais išgyvenimais, apimančiais pažįstamos socialinės tvarkos suardymą, artimųjų netektį, nuolatinę grėsmę turtui, sveikatai ir gyvybei. Stipriai traumuojanti patirtis sąlygoja ne tik individualias, bet ir kolektyvines traumas, kurių pasekmės yra panašios – suardomas bendruomenės tapatumas, jį pakeičiant „kultūriniais kompleksais“, kurie primena individualių psichologinių kompleksų struktūrą, paprastai pasireiškia vienpusišku, supaprastintu požiūriu, jų užvaldytos socialinės grupės (arba jai priklausančių individų) elgesys, pasirinkimai ir sprendimai būna primityvesni²⁸.

Hipotetinis partizanų karo atminties modelis

Atminties susidarymo-funkcionavimo schemą galima aprašyti kaip trijų pakopų procesą: a. tikrovės įvykiai → b. tikrovės įvykių fiksavimas → c. iš praeities įvykių užfiksavimų konstruojama komunikacija, vadinama istoriniu pasakojimu.

Labiausiai apibendrinus, b. lygmuo dar gali būti skaidomas į du tipus: b1. somatinis, arba vidinis būdas (tiesiogine asmenine patirtimi paremta „gyva“ atmintis), b2. išorinis, arba materialios medijos būdas (dokumentiniai šaltiniai ir materialūs artefaktai). Pilnaverčiam modernios visuomenės atminties funkcionavimui yra reikalinga ir kasdienė komunikacija, žodiniai pasakojimo perdavimo būdai, ir kultūrinių priemonių atminties perdavimo kanalai: tekstų

²⁸ Danutė Gailienė, *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*, Vilnius: Tyto alba, 2008, p. 74.

rašymo ir skaitymo, švietimo institutų, ypač mokyklos, pagalba ir t.t., kitaip tariant, ir b1, ir b2 įvykių fiksacijos segmentai²⁹.

Toks schematizavimas leidžia atsakyti į klausimą, ar, grįžtant prie partizanų karo atminties genezės, galima aptikti vieną pasakojimą, ar išskirti kelis? Ir jei taip, tuomet kiek savarankiškų pasakojimų galima fiksuoti? Pasakojimo savarankiškumą apibrėžia: 1) įvykių fiksavimo / informacijos perdavimo tipas (patirtis ir/arba šaltiniai (šaltinių atžvilgiu svarbu pasidaro ir konkretus šaltinių korpusas)), 2) pasakojimo intencija, 3) pasakojimo funkcionavimo laukas (komunikacinė(s) erdvė(s)). Šitaip žvelgiant galima aptikti penkis savarankiškus pasakojimus, funkcionavusius laikotarpyje nuo Lietuvos partizanų karo iki sovietmečio pabaigos.

Pirmasis – tai pačių partizanų pasakojimas. Jis buvo paremtas tiek tiesiogine asmenine patirtimi, tiek šaltiniais (įvertinant ne tik veiklos dokumentus, organizacines vienijimosi pastangas, tačiau ir vidines ataskaitas, partizanų sąjūdžio istorines refleksijas, apžvalgas partizanų spaudoje, o taip pat pavyzdinius partizanų kovų istorijos tekstus), tad tipologiškai jį galima aprašyti taip: b1 + b2 → C1.

Antrasis – tai sovietinis Lietuvos partizanų karo pasakojimas. Žiūrint formaliai, jis susidarė panašiai kaip partizanų pasakojimas, naudojantis tiek tiesiogine patirtimi (pasakojimą kūrę saugumiečiai patyrė Lietuvos partizanų karo įvykius), tiek šaltiniais (naudojosi represinių struktūrų dokumentais bei tame pačiame KGB archyve saugomais autentiškais partizanų dokumentais). Tačiau šiuo atveju veikė labai saviti atrankos, transformacijos ir kiti mechanizmai, sąlygojantys nebeatpažįstamus pasakojimo turinius, kitaip tariant, paverčiantys pasakojimą specifinio sovietinio metanaratyvo reguliuojamu daliniu jo atveju³⁰. Todėl schematiškai atvaizduojant visą ankstesnę lygtį reikia dauginėti iš ideologijos konstantos³¹: (b1 + b2) x I → CI.

²⁹ Kaip buvo kalbėta aptariant Assmannų kolektyvinės atminties teoriją, kultūrinių medijų ir institutų vaidmuo modernioje visuomenėje yra kitoks, nei ankstesnėse, ypač senovės civilizacijose. Atminties formacija čia kultūrinių institutų ir masinės komunikacijos priemonių pagalba yra itin dinamiška lyginant su jų tyrinėtomis ankstyvosiomis rašto civilizacijomis.

³⁰ Sovietinę istorijos interpretavimo schemą išsamiai išnagrinėjo ir aprašė Aurimas Švedas (žr. jo monografiją *Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985 m.)*, Vilnius: Aidai,

Trečiąjį pasakojimą atitinka sovietų Lietuvoje likusių žmonių pasakojimai. Dėl visuomenėje prasidėjusio „nesikalbėjimo“ formaliai šie pasakojimai nesijungė, kadangi daugiausia tvėrė izoliuotai šeimos erdvėje, tačiau jiems yra būdinga ta pati vidinė struktūra – tai pasakojimas, rėmėsis tik tiesiogine patirtimi, taigi: b1 → Cn. Taip pat kartais šis šeimos rato pasakojimas išeidavo ir už šeimos rato ribų į besirandančią *kalbančią* visuomenę (apie tai bus kalbama disertacijos skyriuje 3. *(Ne)sovietinės sovietų Lietuvos visuomenės pasakojimas*).

Ketvirtasis pasakojimas – tai lietuvių išėivijos pasakojimas. Nuo aukščiau aptartųjų jis skiriasi tuo, jog formavosi praktiškai vien šaltinių pagrindu. Patys išėiviai, pasitraukę nuo antrosios sovietų okupacijos, dažniausiai neturėjo partizanų karo patirties. Tiesa, dalis jų buvo girdėję pasakojimus apie padėtį okupuotoje Lietuvoje ir partizanų pasipriešinimą iš pirmų lūpų – į Vakarų prasiveržusių partizanų. Galų gale, iki antrosios sovietinės okupacijos pradžios dalis išėivių buvo tos pačios visuomenės nariai, bendrai pergyvenę ankstesnius įvykius (paskatinusius ir partizaninį pasipriešinimą), tad kažkuria dalimi jų patirtis buvo tos pačios okupacinių įvykių patirties dalis, sąlygojanti bendrų vertinimų trajektorijas (žmonės iš Lietuvos traukėsi jau su gimstančios antisovietinės rezistencijos nuovoka). Tačiau žvelgiant griežtai formaliai

2009), tiesa, nepateikdamas sąvokų „marksistinis istorijos pasakojimas“, „marksistinė istorijos interpretavimo schema“ apibrėžimų, tačiau aišku, jog čia kalbama apie komunistų partijos diskurso reguliavimo taisyklės. Lietuvos TSR marksistinių istorinių karo ir pokario įvykių pasakojantį naratyvą savo disertacijoje išsamiai pristatė Gailius. Gilesnę lietuviškojo sovietinio mito, kaip pagrindinio sovietinio mito variacijos, analizę žr. Nerijos Putinaitės monografijos *Nenutrūkusi styga* antrajame skyriuje „Sovietinės laimės lietuviškoji paraštė“, p. 50–80.

³¹ Terminas „konstanta“ čia pavartotas kaip metonimija norint pabrėžti sovietinio istorinio pasakojimo principinį anti-istoriškumą. Turimos omeny filosofinės baigtinio žmonijos istorinės raidos pažinimo prielaidos – nuostata, esą yra perprastas *istorinės raidos dėsnis*, nuo šiol leidžiantis ne tik paaiškinti visą ligšiolinę žmonijos istoriją, tačiau ir numatyti konkrečią ateitį (ne kryptį). Šiomis prielaidomis paremta istorijos filosofija ignoruoja tikrovės patyrimą, tad iš esmės yra anti-istoriška. Praktikoje tai virto gausių mąstymo ir kalbėjimo taisyklių, turinčių (nepilną) vidinį sąryšingumą, registru. Nepriklausomai nuo to, ar tokios taisyklės buvo įvardijamos, aprašomos ir pateikiamos (pvz., „socialistinio realizmo“ samprata), ar neįvardinamos ir išmokstamos praktikoje (kaip Aurimo Švedo rekonstruota marksistinė istorijos interpretavimo schema), jos priklausė ne nuo tikrovės pažinimo, tačiau buvo voliuntaristiškai keičiamos komunistų partijos nurodymais. Neišsiplečiant į diskusijas apie ideologijos poveikio skirtumus skirtingais Sovietų Sąjungos istoriniais laikotarpiais, svarbu pasakyti, jog ideokratinio režimo totalumas Sovietų Sąjungoje reiškė ne tiek politinę galią absoliučiai kontroliuoti visuomenę (būtent šio totalumo sovietinis režimas nepasiekė, arba jį suvisam prarado iškart po Stalino mirties), tačiau socialiai struktūruojančiu poveikiu, ir ne tik mąstymą ir kalbėjimą, tačiau ir socialinę elgseną.

didžioji dauguma išeivijos lietuvių tiesioginės patirties neturėjo, daugiausia susidūrė su tekstualizuotais partizanų kovų pasakojimais, o pagrindinis šaltinis tokių rašymui buvo Lukšos tekstas, paremtas ir papildytas partizanų dokumentais. Tad tipologiškai šį pasakojimą galima aprašyti taip: $b_2 \rightarrow C_2$.

Penktasis atskiras pasakojimas, kurį pavyko aptikti, tai užsienio žvalgybų, konkrečiai – Jungtinių Amerikos valstijų Centrinės Žvalgybos valdybos (toliau – CŽV) vidiniam vartojimui sukurtas pasakojimas. Tai operatyvinės medžiagos pagrindu rengtos ataskaitos apie padėti Sovietų Sąjungos okupuotoje Lietuvoje. Vidinės struktūros požiūriu jis atitinka išeivijos pasakojimo tipą (tik šaltiniais paremtas pasakojimas), tačiau turi kitą šaltinių korpusą, intenciją ir funkcionavimo erdvę, tad jį galima aprašyti: $b_1 \rightarrow C_3$. Jo specifika laikė jį izoliuotą, todėl nagrinėjamai partizanų karo atminties visumai jis bet koku atveju nėra svarbus, tačiau jo buvimas praplečia savalaikio Lietuvos partizanų karo vaizdinio rekonstravimo galimybes.

Taigi, turime penkis skirtingus pasakojimus, nors ketvirtas ir penktas yra tipologiškai tapatūs:

$$b_1 + b_2 \rightarrow C_1$$

$$(b_1 + b_2) \times I \rightarrow C_1$$

$$b_1 \rightarrow C_n$$

$$b_2 \rightarrow C_2$$

$$b_2 \rightarrow C_3$$

Iš pateiktos schemos matyti, kad tik pirmasis – pačių partizanų – pasakojimas buvo nuoseklios struktūros, o kiti – nedarnūs, sutrūkinėję, išstampyti. Kai pirmasis pasakojimas nepasiekia adresato, o kiti išsiskleidžia ir tveria ilgėliau, kokį tai gali duoti poveikį istorinei sąmonei?

Prieš imantis tokio klausimo iš pradžių derėtų nuodugniau aptarti pirmąjį, pačių partizanų pasakojimą, kadangi toliau darbe jis tiriamas nebus, ir išvardyti likusių pasakojimų bendrąsias charakteristikas – funkcionavimo lauko (geografinio ir socialinio) apibrėžtis bei socialinės komunikacijos jame

galimybes ir pobūdį. Pačių partizanų pasakojimas, fiziškai sunaikinus jo nešėjus, irgi didesne dalimi buvo sunaikintas, jis neįsiliejo į atminties diskurso visumą iki pat antrosios nepriklausomybės pradžios, kuomet, subyrėjus Sovietų Sąjungai, išnykus viešosios erdvės ir visų kultūros sričių kontrolei ir atsivėrus KGB archyvams tapo įmanoma šio pasakojimo rekonstrukcija.

Pasak pačių partizanų, ginkluota kova turėjo būti suvokiama kaip Lietuvos visuomenės, atstovaujamos partizanų, pasipriešinimas sovietinei okupacijai, ir taip ją turėjo suvokti ne tik patys kovotojai, bet absoliučiai visi – okupantas, vietos gyventojai, užsienio valstybės. Partizanų veikla apėmė ne tik (ir gal net ne tiek) karinius veiksmus (kad ir suskliaudžiant juos iki partizaninės kovos taktikos), ypač daug vietos partizanų programoje buvo skirta politinei ir visuomeninei veiklai³². Partizanai dėjo daug pastangų fiksuodami okupacinės valdžios nusikaltimus, sistemingai kaupdami tai liudijančią dokumentaciją (sudarinėdami ištremtų gyventojų sąrašus, fiksuodami rinkimų pažeidimus, tikrąjį gyventojų dalyvavimo aktyvumą ir pan.). Bene ryškiausias Lietuvos partizanų sąjūdžio išskirtinumas buvo išpūdingi pagrindinės spaudos mastai³³, kuomet įprastai pasaulio istorijoje partizaninio karo dalyviai apskritai neužsiima spaudos leidyba. Paskutiniojoje partizanų sąjūdžio centralizacijos pakopoje, 1949 m. Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (toliau – LLKS) steigimo ir programiniuose dokumentuose akivaizdi tendencija prisiimti visą (sunaikintos) valstybės našta ant savo pečių prisiimant svarbiausias valstybės funkcijas bent minimalia apimtimi³⁴.

Partizanai siekė veikti kaip politinė (įstatymų leidžiamoji, vykdomoji ir teisminė) Lietuvos valdžia ir atrodyti kaip Lietuvos valstybės³⁵ kariuomenė³⁶.

³² Žr. dokumentų rinkinį *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save: 1944–1956 m. partizanų spaudos publikacijos*, sud. Nijolė Gaškaitė-Zemaitienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1988.

³³ Žr. Albertas Ruzgas, *Rezistentų pagrindiniai periodiniai leidiniai: okupacijų metai, 1940–1989*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2010.

³⁴ Nors jau 1944 m. rudenį – 1945 m. Lietuvos laisvės armijos (toliau – LLA) dokumentuose atsispindėjo politinės programos apmatai, greta karinių struktūrų kuriant politinio atstovavimo centrus. Nuostatos vykdyti valstybės funkcijas atsispindi ir, pvz., partizanų teisės (ypač baudžiamosios) taikymo tik lietuviams, t. y. Lietuvos valstybės piliečiams, praktikoje.

³⁵ Net ir (palyginti) griežta karinė struktūra, kariniai-teritoriniai vienetai rodo būtent teritorinę gynybą (kur aukščiausias tikslas – išsaugoti nacionalinę valstybę apibrėžtose sienose).

³⁶ Nuodugni analizė pateikta Gailiaus monografijoje *Partizanai tada ir šiandien*.

Jie patys tapo ir pirmaisiais partizanų sąjūdžio istoriografais. Jau pradiniam kovų etape buvo dalinami įsakymai struktūrinių padalinių vadams vesti kovos veiklos dienoraščius³⁷, o į pabaigą pasirodė reflektuoti tekstai: partizanų sąjūdžio apžvalgos³⁸, įvairių pjūvių vertinimai partizanų spaudoje, surinkti ir publikuoti partizanų poezijos ir dainų rinkiniai³⁹.

Šis pasakojimas buvo sunaikintas fiziškai sunaikinus tokios atminties nešėjus – pačius partizanus, o beveik visą jų rašytinį palikimą, kartu su veiklos dokumentais, perėmus KGB. Jei ir išliko kažkiek žemesniųjų grandžių partizanų kovotojų, tai visi be išimties aukščiausi ir beveik visi žemesnieji vadai buvo nužudyti. Tad iš esmės *pačių partizanų* savimonės liko tiek, kiek jos atsispaudė rašytiniuose šaltiniuose, ryškiausiai – autentiškuose dienoraščiuose ir atsiminimuose⁴⁰. Tokių dienoraščių ir dar karštų įvykių atsiminimų, parašytų partizanų vadų, iš viso yra vos keletas. Tai Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (toliau – LLKS) Pietų Lietuvos srities vado Adolfo Ramanausko-Vanago atsiminimai⁴¹, parašyti netrukus po partizanų kovų pabaigos (iki 1956 m.), LLKS Dainavos apygardos vado Liongino Baliukevičiaus-Dzūko⁴² bei LLKS Tauro apygardos partizanų kapeliono Justino Lelešiaus-Grafo⁴³ autentiški savalaikiai dienoraščiai, bei LLKS Tauro apygardos, Birutės rinktinės vado, LLKS atstovo užsieniui Juozo Lukšos-Daumanto Vakaruose publikuoti

³⁷ Pvz, Dzūkijos partizanų vadas plk. ltn. Juozas Vitkus-Kazimieraitis 1945 m. gegužės mėnesį išleistame pirmajame Dzūkų grupės štabo įsakyme nurodė: „Kuopų ir batalionų vadai veda operacijų veiksmų dienoraštį, kuriame kiek galima suglaustai, bet pakankamai pilnai ir teisingai aprašomi visi partizaniniai veiksmai. Dienoraščių tikslas: palikti teisingą kovų dėl laisvės vaizdą, kaip medžiagą istorijai, ir pagelbėti vėliau surasti tuos tyliuosius, mažai kam žinomus didvyrius“, „Dzūkų grupės štabo veiksmų dienoraštis“, in: *Laisvės kovų archyvas*, 1993, t. 9, p. 5–78.

³⁸ Partizanų pasipriešinimo istorija masiškai pradėta fiksuoti kovos metraščiuose ir dienoraščiuose maždaug nuo 1945 m., o paskutiniej partizanai rengė istorines apžvalgas sintezuodami jiems prieinamus dokumentinius bei žodinius šaltinius, išsamiausias ir žymiausias jų parašytos Juozo Lukšos, Adolfo Ramanausko-Vanago, taip pat didesnis veikalas parašytas, pvz., Stasio Kulio-Visvydo (*LLKS Žaliosios rinktinės istorija 1944–1951 m.*).

³⁹ Pačių partizanų surinkti ir paskelbti partizanų eilėraščių ir dainų rinkiniai trumpai aptarti Kosto Aleksyno straipsnyje „Ankstyvasis partizanų dainų kūrimosi tarpsnis“, in: *Tautosakos darbai*, 2009, t. XXXVII, p. 125–135.

⁴⁰ Plačiau žr. įvado skyrių „Tyrimo šaltiniai“.

⁴¹ Adolfas Ramanauskas-Vanagas, *Daugel krito sūnų... Partizanų gretose*, Vilnius: Mintis, 1991 (1992, 1999, 2007).

⁴² Pirmą kartą Dzūko dienoraštis išleistas drauge su Justino Lelešiaus-Grafo dienoraščiu: *Dienoraščiai: Justinas Lelešius-Grafas, Lionginas Baliukevičius-Dzūkas*, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga: atskirai dienoraštis publikuotas 2002 m., 2006 m., 2008 m.

⁴³ Justinas Lelešius, *Partizanų kapeliono dienoraštis: Justinas Lelešius-Grafas*, Kaunas: „Į Laisvę“ fondo Lietuvos filialas, 2006.

*Partizanai už geležinės uždangos*⁴⁴. Pastarasis tekstas kiek iškrenta iš šio autentiškų dienoraščių ir atsiminimų konteksto, mat Lukša kūrė programinį naratyvą, kurio adresatas buvo visų pirma Vakarų visuomenės ir vadovai. Tačiau tai vienintelis pačių partizanų pasakojimą užfiksavęs ir perteikęs dokumentas iki pat sovietmečio pabaigos, įsiliejęs į *išeivijos pasakojimą*, tačiau nepadaręs įtakos Lietuvos visuomenei, nes tiesiog čia nebuvo prieinamas. Tokia pat dalia ištiko ir kitus autentiškus pačių partizanų pasakojimą perteikiančius dokumentus: dalis Ramanausko atsiminimų pateko į sovietinio saugumo rankas, dalis išliko dėka kelių asmenų, kuriems šie buvo patikėti saugoti ir jie juos stropiai slėpė, tad funkcijos prasme buvo tiek pat veiklūs, kaip ir saugomi saugumo rūsiuose. Baliukevičiaus dienoraštis ištikus penkiasdešimt metų pragulėjo nei visuomenei, nei istorikams neprieinamame KGB archyve. Tiesa, Lukšos *Partizanai už geležinės uždangos* buvo skaitomi, tačiau anoje geležinės uždangos pusėje, kurioje, kaip buvo minėta, trūko tiesioginės šių įvykių patirties. Tiesa, Lukšos naratyvo recepcija išeivijoje vyko jau pradėjus klostytis pačių išeivių Antrojo pasaulinio karo ir Lietuvos okupacijos įvykių interpretaciniuose rėmuose, kurių ryškiausias – „Vakarų išdavystės“ motyvas, t.y. „vienui vienų“ Lietuvos žmonių kova prieš daug stipresnį priešą.

Šiuolaikiniai tyrinėtojai yra dalinai rekonstravę šį pačių partizanų (refleksyvų) pasakojimą analitiniais tekstais⁴⁵, parėmę partizanų dokumentų rinkiniais⁴⁶, tad įmanoma trumpai pristatyti istoriografijos pateikiamą apibendrintą jo pavidalą, kaip ką tik buvo pabandyta padaryti, tačiau įvertinti atitinkamas partizanų, ypač intelektualinės, veiklos sritis vis dar yra keblu. Pvz., kiek toli siekė partizanų teisinė jurisdikcija? Kokios buvo svarbiausios

⁴⁴ Juozas Daumantas [Juozas Lukša], *Partizanai: Už geležinės uždangos*, Chicago: Lietuvių katalikų spaudos draugija, 1950 (1962, 1984, 1990, 2005, 2015).

⁴⁵ Žr. ypač Dalios Kuodytės, Algio Kašėtos, Nijolės Gaškaitės-Žemaitienės, Kęstučio Kasparo, Bernardo Gailiaus darbus.

⁴⁶ *Lietuvos partizanų spauda: 1944–1949*, (ser. *Nenugalėtoji Lietuva*, 3), Vilnius: Valst. leidybos centras, 1995; *Lietuvos partizanų spauda: 1950–1956*, (ser. *Nenugalėtoji Lietuva*, 4), Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1996; *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save*.

partizanų politinės minties charakteristikos? Šie klausimai vis dar laukia savo tyrimų.

Likę, šiame darbe jau nagrinėsiami nepilnos struktūros pasakojimai gyvavo savitoje kultūrinėje aplinkoje, tiksliau, aplinkose, kurias sąlygiškai paranku nusakyti kaip komunikacinį *lauką* arba *erdvę*. Tokie atskiri laukai yra sovietų politikos ir praktikos laukas, sovietizacijai oponuojančios LTSR visuomenės laukas ir išeivijos bendruomenės laukas, kuriuose galiojo atskiros ir savo pobūdžiu skirtingos socialinės komunikacijos taisyklės. Savita kultūrinė aplinka visų pirma reiškia bendriausias čia galiojančias interpretacijos taisykles. Siauresnėse komunikacinės erdvės plotmėse, savaime suprantama, galiojo labiau specializuotos diskurso taisyklės (pvz., akademinės erdvės, meninės interpretacijos etc.)

Sovietinėje erdvėje geografinė prasme buvo du gana aiškių ribų laukai, dvi didelės interpretacinės sistemos, kurios susidūrė sovietams okupavus Lietuvą – ligtolinė kultūrinė ir naujoji sovietinė. Sovietų valdžia dėjo daug kryptingų pastangų sunaikinti senąją visuomenę, jos socialinės ir kultūrinės solidarizacijos formas, tačiau iki galo to padaryti nepavyko.

Sovietinę diskurso erdvę rekonstruoti lengviau. Čia aiškiai veikė ideologiniai komunistų partijos sumanymai (tikslai, projektai), praktikoje reiškęsi begaliniu viešosios komunikacijos reglamentavimu taisyklėmis. Šitos reglamentacijos poveikis visuomenei svarstytas ir vertintas daugybės tyrinėtojų. Sovietinis normatyvinis rėmas veikė rašymą, viešą kalbėjimą, mąstymą. Jį užtikrino daugiapakopis ideologinės kontrolės ir cenzūros aparatas, apimantis įvairaus lygmens priežiūros ir kontrolės institucijas. Greta institucinės priežiūros ir kontrolės čia veikė dar du reikšmingi instrumentai – nematomoji KGB ir autocenzūros mechanizmas⁴⁷. Sovietinio pasakojimo atveju tai reiškė, kad visos šios institucijos pagal kompetenciją dalyvavo prižiūrint pasakojimo kūrimą ir funkcionavimą, nuo Partijos istorijos instituto programinių leidinių leidybos iki vaidybinių filmų kūrimo.

⁴⁷ *Rašytojas ir cenzūra*, sud. Arvydas Sabonis, Stasys Sabonis, Vilnius: Vaga, 1992.

Senosios, ikisovietinės interpretacinės sistemos likimas – gerokai keblesnis klausimas. Faktas, kad tokia buvo, ir kažkiek jos išliko (ji atsispindi bandymuose atsispirti sovietiniam mokymui, nestojimo į partiją, vaikų neleidimo į spaliukus ir pionierius atvejuose ir pan.). Nepriklausomos Lietuvos karta turėjo dėti daug pastangų perprasti naująją sistemą ir prie jos prisitaikyti. Koks kartais sudėtingas tai būdavo procesas atskleidžia ir ankstyvieji mokslo ir kultūros įstaigų partinių susirinkimų protokolai, kuriuose atsispindi ir nevykusios pastangos prisitaikyti, ir vėlesnės biografinio pasakojimo perinterpretavimo strategijos⁴⁸. Tačiau ankstesnės visuomenės nuostatų ir vertybinių orientacijų tęstinumą, kokias nors išliekančias trajektorijas nustatyti labai sudėtinga. Juolab sudėtinga praktikoje atskirti būtent šį klodą nuo naujai gimstančios sovietiniam režimui ir jo mokymui oponuojančios erdvės, atsirandančios pvz., tiesiog dėl sveiko proto sovietinėje politikoje stygiaus, saviraiškos laisvės stokos ar egzistencinio nuobodulio. Ligšioliniai sovietinės visuomenės tyrimai nerodo egzistavus vieningą oponuojančią visuomenę, net didesnę, ne asmeniniais ryšiais paremtą grupę. Atvirkščiai, jie atskleidžia tokios nebuvimą net jos kryptingai ieškant⁴⁹. Vėlyvąjį sovietmetį ženklina *grupiškumas* – gyvenimas grupėmis, kuomet grupės ribose sukuriama *à la* visuomeninė erdvė⁵⁰. Grupiškumas – normali modernios visuomenės būklė, kuomet individų socializacijai ir tapatybei tampa svarbios įvairios profesinės ir kultūrinės grupės, kurioms šie priklauso. Tačiau sovietinės visuomenės atveju neformalių ryšių pagrindu susiformavusios grupės tarsi perėmė dalį režimo uzurpuotos viešosios erdvės funkcijų, net formavo alternatyvaus politinio veikimo sferą. Šį specifiškai sovietišką grupiškumą bene geriausiai apčiuopė

⁴⁸ Žr. Nerija Putinaitė, *Nugenėta pušis: Ateizmas kaip asmeninis apsisprendimas tarybų Lietuvoje*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2015.

⁴⁹ Pvz., kolektyvinės monografijos *Sąjūdžio ištakų beiškant: Nepaklusniųjų tinklaveiko galia* autoriams galiausiai teko pripažinti, jog atskiros grupės išliko tarpusavy izoliuotos.

⁵⁰ Tokį pobūdį fiksavo ir visuomenę įdėmiai stebėjusi ir analizavusi KGB: „nacionalistiniame elementui būdingas būrimasis į grupes. <...> organizuojant susitikimus (visai nekaltomis progomis) <...> nacionalistai pasikeičia nuomonėmis apie padėtį užsienyje, TSRS ir respublikoje, svarsto galimybes gyventojų nacionalistiniame auklėjimui, numato savo pozicijų sustiprinimą konkrečiose organizacijose“, *Lietuvių nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja: Vadovėlis praktikams*, red. Genrikas Vaigauskas, [Maskva: Spalio revoliucijos, Raudonosios vėliavos ordinų F. Dzeržinskio vardo aukšt. TSRS KGB m-klai], Vilnius: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių s-ga, 1992, p. 76.

Valdemaras Klumbys⁵¹. Apibendrinant, socialinės komunikacijos procesai tokioje (ne)visuomenėje yra labai specifiniai ir sudėtingi.

Išeivijoje veikiančios bendrosios komunikacinės taisyklės buvo tokios pat, kokios galiojo visame Vakarų pasaulyje, ir Jungtinėse Amerikos valstijose (toliau – JAV) po karo, ir Lietuvos Respublikoje prieš karą, nors tai, kad išeiviai buvo etninė mažuma svetimose (nors ir ne itin nutolusioje kultūrine prasme) daugumoje, sąlygojo išeivijos viešosios komunikacijos specifiką. Jie buvo emigrantų bendruomenė, netekusi valstybės, net neturinti jokių oficialių okupuotos valstybės reprezentantų, išskyrus Lietuvos diplomatinę tarnybą (toliau – LDT), patekusią į keblią padėtį atstovauti valstybės institucijų neturinčią valstybę, kurios padalinių atskirose šalyse likimas buvo nevienodas. Išeiviai per visą Lietuvos okupacijos laikotarpį kėlė du svarbiausius uždavinius – Lietuvos nepriklausomybės atstatymo ir lietuvių išlaikymo kitakalbėje asimiliuojančioje aplinkoje. Gausiausia ir stipriausia emigracijos bendruomenė susitelkė JAV, apimanti iki Antrojo pasaulinio karo pasitraukusius senuosius ekonominius emigrantus ir jų palikuonis (virš 300 tūkst.) ir itin gausiai po Antrojo pasaulinio karo iš DP stovyklų į JAV persikėlusius politinių emigrantų bangą (apie 30 tūkst., pusė visų Antrojo pasaulinio karo metais pasitraukusiųjų iš Lietuvos). Senieji emigrantai čia buvo sukūrę stiprią tautinės mažumos bendruomenę, leidžiančią gausią atskirų ideologinių ir pasaulėžiūrinių grupių spaudą, išplėtotą parapijų, kurios užsiėmė ne tik religine veikla, bet buvo ir kultūros išlaikymo centrai, tinklą. Ją reikšmingai sustiprino naujai atvykę lietuvių intelektualai, mokslo ir meno veikėjai. Čia buvo parašyta visa išeivijos partizanų karo istoriografija, praktiškai visa grožinė literatūra, pasiekti didžiausi laimėjimai Lietuvos laisvinimo byloje. JAV lietuvių bendruomenei daugiausia dėmesio skyrė ir KGB. Todėl tiriant Lietuvos partizanų karo

⁵¹ Pasak Klumbio, būta diskursų bei nuostatų, neveikusių viešumoje, bet peržengusių kultūrinio elito ir net inteligentijos kaip grupės ar bendruomenės ribas. Jie formavosi ir kartu formavo specifinę grupių ribas peržengusią sferą, kurioje derintos individų nuostatos ir nuomonės visai visuomenei svarbiais klausimais. Klumbys aptinka šią sferą įsiterpus tarp privačios ir viešosios erdvių, žr. jo disertaciją, ypač II skyrių „Visuomeninės erdvės sovietinėje Lietuvoje teorinis modelis“, Valdemaras Klumbys, *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu* [daktaro disertacija], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2009.

atminties diskursą už Lietuvos TSR ribų bus kalbama išimtinai apie JAV išeivius.

Galiausiai, kalbant apie visų komunikacinių laukų ypatybes būtina paminėti bendrąsias sociokultūrinės tyrinėjamą laikotarpį liečiančias transformacijas. Svarbiausioji jų buvo nulemta modernizacijos raidos. Sovietinė modernizacija buvo specifinė modernizacijos atmaina, turinti struktūrinių panašumų su Vakarų visuomenių raida. Tai reiškia, kad kai kurie socialines vertybines nuostatas liečiantys pokyčiai buvo bendri tiek Lietuvos TSR visuomenei, tiek Vakaruose gyvenančiai išeivijos lietuvių bendruomenei. Galima pasakyti ir šitaip: prieškarinio Lietuvos visuomenė ir paskutinioji jos karta, išėjusi į partizanų karą, daugybe charakteristikų skyrėsi nuo tos, kuri kūrė Lietuvos Respubliką nuo 1990 m. Vienas akivaizdus skirtumas liečia tiesiog karo sampratą – modernistinį poslinkį link karo kaip savaiminio blogio vaizdinio. Modernizacijos poveikis – atskira plati tema, kuri šiame darbe svarstoma nebus, tačiau jos buvimą būtina numatyti.

Net trumpai aptarus bendrąsias kontekstų ir sąlygų, kuriomis buvo montuojami ir interpretuojami pasakojimai, charakteristikas aukščiau keltas klausimas tampa išties sudėtingu – kaip funkcionavo tokia atminties visuma, kurioje atskiri pasakojimai reikėsi labai skirtingomis formomis, ir kuriems iš principo galiojo nevienodos komunikacijos taisyklės ir net galimybės?

Objektas, tikslas, chronologija, uždaviniai

Šio tyrimo **objektas** yra *apibrėžto laikotarpio Lietuvos partizanų karo atminties visuma*, kurią analitiškai (ir hipotetiškai) skiriame į atskirus pasakojimus – sovietinį, lietuvių išeivijos ir sovietų Lietuvos visuomenės.

Tyrimo **tikslas** – išnagrinėjus minėtuosius pasakojimus *rekonstruoti Lietuvos partizanų karo atminties visumą* laikotarpyje nuo partizanų karo pabaigos iki sovietmečio pabaigos. Galima tarti, kad siekiama rekonstruoti sovietinei politikai veikiant susiklosčiusį, tvėrusį ir besikeitusį Lietuvos partizanų karo vaizdinį, apimant visas jo raiškos formas.

Tyrimo chronologinių ribų pradžia buvo pasirinkti 1953 m., dažniausiai istoriografijoje nurodoma partizanų kovų pabaiga. Tyrimo pabaiga pasirinkti 1987 m., kaip ženklinantys sovietinės sistemos akivaizdaus eižėjimo pradžią, kuomet patvirtinus naują draudžiamų skelbti žinių sąrašą ir liberalizavus neslaptų leidinių spausdinimo taisykles, Glavlitas liovėsi kontroliuoti viešos informacijos turinį. Ir nors dar ne visi procesai iškart pasibaigė, čia brėžiama tyrimo pabaigos data ir vėlesnis laikotarpis laikomas jau kokybiškai skirtingu, reikalingu atskiro tyrinėjimo.

Tyrimo uždaviniai:

1. Atskirai išnagrinėti kiekvieną aukščiau išskirtą pasakojimą: sovietinį, išsiviskąjį ir sovietų Lietuvos žmonių pasakojimus;

2. nustatyti sovietinio Lietuvos partizanų karo pasakojimo atsiradimo aplinkybes; nustatyti sovietinio Lietuvos partizanų karo pasakojimo vietą marksistinės istorijos schemeje; nustatyti, ar vyko (ir kokiomis formomis ir apimtimi) oficialios sovietinės Lietuvos partizanų karo versijos integracija į instituciškai organizuotą sovietinę istorinę kultūrą; apčiuopti sovietinio pasakojimo recepciją visuomenėje;

3. nustatyti išsivijos turimos partizanų pasipriešinimą fiksuojančių dokumentų ir partizanų karo liudijimų visumos kontūrus; ištirti partizanų karo variantus išsivijos istoriografijoje, viešosiose diskusijose, meninėse interpretacijose bei nustatyti, kaip partizanų pasipriešinimas buvo aktualizuotas politiniame lygmenyje; ištirti tiesioginę sovietų valdžios įtaką formuojant išsivijos partizanų karo vaizdinį;

4. nužymėti autentiškos partizanų karo atminties kontūrus sovietinėje Lietuvos visuomenėje; bent dalinai rekonstruoti pasakojimo šeimose bruožus bei komunikacijos už šeimos rato ribų pobūdį;

5. rekonstravus Lietuvos partizanų karo atminties visumą nustatyti atskirų veiksmų, veikusių šios atminties susiformavimą ir tolesnį funkcionavimą, reikšmę konkretiems atminties pavidalams, ypatingą dėmesį skiriant sovietinės atminties politikos veiksmui.

Tyrime naudojamos sąvokos

Darbe naudojamas sąvokų rinkinys yra netipinis. Jį reikia pristatyti suskirstant į dvi dalis. Pirmoji – tai analitiniai mūsų pačių įvedami instrumentai. Kertinės mūsų analitinės sąvokos yra *atmintis* ir *pasakojimas*.

Atminties sąvoka tyrime nurodo į kolektyvinę atmintį. Šiai sąvokai eksplikuoti nesinaudojama išplėtotomis, jos sampratą sukonkretinančiomis ir susiaurinančiomis teorijomis. Tyrimo darbiniam lygmenyje (*kolektyvine*) *atmintimi* vadinama bendruomenės kolektyviai puoselėjama apibendrinta praeities įvykių interpretacija, nusistovinti socialinėje komunikacijoje. Nors nekeliama uždaviniai tikrinti ir verifikuoti egzistuojančias kolektyvinės atminties teorijas, gauti empiriniai duomenys interpretuojami aukščiau pristatytų teorinių teiginių rėmuose tais atvejais, kai verifikuojant jų teiginius buvo pastebėti pagrindžiami dėsniumai ir prasmingos išvados.

Pasakojimu šiame darbe laikoma (nebūtinai žodinės išraiškos) naratyvinės struktūros darinys, rišliai ir motyvuotai perteikiantis įvykių seką. Gali pasirodyti, kad toks pasakojimo apibrėžimas neproblemiškas. Iš tiesų, didžiausia problema dėl šios sąvokos kyla iš to, kad ji turi a) teoriškai neprobleminio vartojimo ilgoje istorinėje perspektyvoje istoriją, b) teoriškai artikuliuotą, patyrė savitą teorinę raidą atskiruose moksluose. Pirmasis teiginys atsispindi ir sąvokos „pasakojimas“ etimologijoje skirtingose kalbose, t.y., teoriškai neprobleminę sąvokos taikymo tradiciją⁵² atspindi ir visose vedančiose akademinėse kalbose bendriausia prasme „pasakojimui“ įvardinti naudojamas čia funkcionavęs savos etimologijos žodis: angl. *narrative*, vok. *Erzählung*, pranc. *récit*. Bendriausia prasme nuo Platono ir Aristotelio iki XX a. struktūralistinių atradimų *pasakojimu* laikytas teoriškai neproblemiškas *žinojimo* pervedimas į *pasakymą* (įžodinimas), kuriam svarbu apkalbamiems dalykams sukurti rišlaus vaizdo, apimančio pradžia, transformaciją ir pabaigą, įspūdį. Nors teoriškai neartikuliuota, svarbiausia *pasakojimo* funkcija buvo didaktinė (moralinio vertinimo).

⁵² Plg. *story* kaip „pasakojimas“ arba „istorija“, *historia* kaip „pasakojimas“ arba „istorija“ iki XIX a.

Istorijos moksle *istorinis pasakojimas* kaip pasakojimo tipas visada, turėjo specifinį pobūdį – laiko patyrimo įprasminimo. Istorinis pasakojimas visada sujungia praeitį, dabartį ir ateitį į laiko kontinuumą, skiriasi tik istorinio pasakojimo prasmės ir funkcijos suvokimas. Nuo antikos iki XIX a. istorinio pasakojimo (kaip ir bet kokio kito pasakojimo) funkcija pirmiausia buvo didaktinė, telpanti į garsiąją Cicerono parafrazę *historia est magistra vitae*, tad vyravo *istorinis pasakojimas kaip didaktinė žinutė, implikuojanti moralinį vertinimą*. Susiformavus istorizmui (kaip filosofiniam ir metodologiniam pažinimo principui, sukūrusiam istorijos kaip mokslo sampratą), istorija pavirto pirmiausia epistemologine sritimi. Su šiuo virsmu atėjo *istorinio pasakojimo kaip epistemologiškai patikimo praeities pažinimo* samprata. Istorinio pasakojimo funkcija čia tampa ne tiek perteikti (įžodinti) žinojimą apie praeitį, kiek nustatyti patikimas praeities pažinimo procedūras. Paskutinytis virsmas, palietęs istorinio pasakojimo sampratą, buvo naujos istorinio pasakojimo funkcijos – tikslingumo – išryškėjimas: *istorinis pasakojimas kaip tikslo siekiantis arba tapatybę stabilizuojantis pasakojimas*. „Arba“ čia atskiria dvi skirtingos prigimties galios struktūras – valdžios grupių, visuomenės elitų ar profesionalių istorikų, kuriems yra deleguotos imperatyvios istorinio pasakojimo „iš viršaus“ kūrimo galios, ir visuomenės apačioje, kolektyviniame socialiniame aparate mentalinių ir socialinių procedūrų pagrindu besiklostantis, į tapatybės kūrimo procesus nukreiptas istorinis pasakojimas „iš apačios“⁵³. Bet abi jos istoriniam pasakojimui suteikia tikslingumą, o tikrovėje nėra griežtai atskirtos.

Visoje istorinio pasakojimo teorinėje artikuliacijoje išlieka pamatinė *pasakojimo* (ikimodernaus ir modernaus) ar *naratyvo* (struktūralistinio) sąlyga – istorinis pasakojimas pasakoja (abiem prasmėm: *that narrates* ir *that narrativizes*⁵⁴) praeityje tikrai nutikusius įvykius, priežastiniais ryšiais jungdamas juos į įvykių grandines ir aiškindamas jų reikšmę, taip pateikdamas

⁵³ Apie tokį socialiniame visuomenės audinyje besiklostantį istorinio pasakojimo tipą daugiau kalbėjo Jörnās Rūsenas, nors pats tokius procesus vadino „mentalinėmis sąmonės procedūromis“ ir aiškiai neatskyrė individualaus ir kolektyvinio jų lygmenis.

⁵⁴ Hayden White, „Naratyvumo vertė vaizduojant tikrovę“, in: *Baltos lankos*, 1994, nr. 5, p. 40.

tikrai nutikusių įvykių interpretaciją, suderinamą su platesnėmis vyraujančiomis (ar trokštamomis) kultūrinėmis ir vertybinėmis nuostatomis. Moderniose sampratose *istorinis pasakojimas* yra konkreti praeities reprezentacija, nulemta politinių, socialinių, kultūrinių aplinkybių ir turinti iš tų aplinkybių kylantį tikslingumą.

Atsižvelgiant į tai išskyrėme atskirus pasakojimus (*sovietinis pasakojimas, vietinis pasakojimas, išeivijos pasakojimas*) remdamiesi formaliais kriterijais: adresantu, jo tikslu, pasakojimo funkcionavimo erdve, o pasakojimų turinius rekonstravome minimizuojant pasakojimo dėmenis iki kelių pagrindinių struktūrų: pasakojimo veikėjai, jų veiksmai ir veiksmų priežastys (sudarantys pasakojimo logiką), papasakotų įvykių rezultatas ir jo reikšmės aiškinimas (interpretacija) platesnėje kultūrinėje erdvėje, kuriai priklauso pasakojimas.

Greta tyrimo analitinių sąvokų būtina paminėti, kad dabartinėje istoriografijoje vartojamos į partizanų karą nurodančios sąvokos (*partizanų karas, partizanų kovos, ginkluotas pasipriešinimas, ginkluota rezistencija, pokario kovos* ir pan.) šiame tyrime vartojamos sinonimiškai, atsiribojant nuo istoriografijoje vykstančios diskusijos dėl konkrečios kiekvienos jų reikšmės niuansų, kadangi mūsų tikslas nėra polemizuoti dėl šiuolaikinės partizanų karo vertinimo koncepcijos. Neproblemizuosime ir sąvokų *sovietinis* ir *tarybinis* vartosenos, nors istoriografijoje (ir viešojoje erdvėje) praktiškai nuo pat nepriklausomybės pradžios vyksta diskusija dėl kiekvienos jų specifinių konotacijų, paskutiniaisiais metais nurodant lietuviško vertinio *tarybinis* aktualumą, ypač antropologinių ir kasdienybės tyrimų kontekste, kuomet bandymas išversti visus tyrinėjamu laikotarpiu naudotus autentiškus įvardijimus paverstų aptariamą objektą nebesuprantamu, tad kyla klausimas kur ir kodėl reikia brėžti ribą? (pvz., jei keičiame „Tarybų Sąjungą“ į „Sovietų Sąjungą“, „tarybinius metus“ ir „sovietmetį“, kodėl reikia sustoti ties „Aukščiausiaja Taryba“ ar „tarybine dešra“?). Laurynas Katkus⁵⁵ ir Nerija

⁵⁵ Laurynas Katkus, „Literatūra ir menas: dviejų laikų pokalbiai“, in: *Šiaurės Atėnai*, <http://www.satnai.lt/2015/07/10/literatura-ir-menas-dvieju-laiku-pokalbiai/> [žiūrėta 2016-04-25].

Putinaitė pabrėžia⁵⁶, kad tyrinėtoji atstumą suteikiantis terminas *sovietinis* dažnai lemia ir nebe objektyvias nuostatas sovietinio laikotarpio praeities atžvilgiu, pvz., viktimizacinį sindromą, kuomet už visas blogybes, nutikusias per penkiasdešimt metų, atsakingi rusai okupantai, tuo tarpu režimą irgi kūrusi ir palaikiusi lietuvių visuomenė – tik aukos. Šiame tyrime prisilaikysime abiejų nuostatų: analitiniame kontekste naudosime istoriografijoje nusistovėjusį ir tyrinėtojo atstumą suponuojantį terminą *sovietinis* (pvz., „sovietinė okupacija“, „sovietinė visuomenė“), įvardinant rekonstruojamam kontekstui autentiškas sąvokas naudosime *tarybinis* (pvz., „darbo žmonių deputatų tarybos“, „tarybinė liaudis“ ir pan.).

Antroji sąvokų dalis liečia rekonstruojamą objektą: autentiškus partizanų karo tikrovės ir partizanų sąjūdžio dalyvių įvardijimus kiekviename atskirame pasakojime, kuriuos reikėjo aptikti, o taip pat nustatyti jų specifines konotacijas – reikšmių lauką, kurį jos „atrakina“. Lietuvių išėivijos ir sovietų Lietuvos visuomenės pasakojimų atveju tai padaryti buvo lengviau, kadangi čia istorinis pažinimas buvo svarbiausia partizanų karo pasakojimo intencija. O tai reiškia, kad buvo mažiau problemiška ir nustatyti tyrime naudojamų analitinių ir pasakojimo autentiškų sąvokų santykį.

Sudėtingesnė situacija yra su į partizanų karo tikrovę referuojančiomis sovietinėmis sąvokomis dėl adresanto specifikos ir jo tikslų adresato atžvilgiu. Paprasčiau tariant, sovietinio pasakojimo iš esmės buvo kita intencija – paslėpti, ištrinti ar neatpažįstamai pakeisti partizanų kovų tikrovę. Tokiu atveju pasakojimo santykis su tikrove pasidaro nevienareikšmis ir gana komplikotas, visų pirma dėl partizanų kovų *patirties* likimo jame. Todėl tyrime sovietinis pasakojimas instrumentiškai buvo atskirtas į dvi jo versijas: *oficialųjį pasakojimą*, suprantant jį kaip programinį, sovietų valdžios poziciją Lietuvos partizanų karo atžvilgiu išreiškiantį pasakojimą, užsakytą komunistų partijos, išdirbtą profesionalių jos ideologų, priderintą prie oficialios ideologijos ir bendrųjų marksistinių istorijos aiškinimo schemų bei marksistinės LTSR istorijos, ir taikomąją jo versiją, toliau vadinamą *taikomuoju pasakojimu*.

⁵⁶ Nerija Putinaitė, *Nugenėta pušis*.

Oficialusis pasakojimas buvo kuriamas naudojant tris raktines sąvokas, nurodančias į Lietuvos partizanus ir partizanų karo įvykius: „banditai“, „buržuaziniai nacionalistai“ ir „buožės“. Jos visos *a priori* nurodo į skirtingus reikšmių laukus: „banditas“ nurodo kriminalinį pobūdį, „buožė“ – ekonominį, „buržuazinis nacionalistas“ – politinį. „Buržuazinius nacionalistus“ lydėjęs bendrininkavimas su „hitlerininkais“ nurodo dar ir tarptautinį politinį. Atrodytų, tokios konotacijos turėtų lemti ir jų skirtingas reikšmes skirtinguose savo prigimtimi interpretaciniuose kontekstuose. Tačiau praktikoje šie skirtumai negaliojo, įsigilinus į jų vartojimą (visų pirma propagandinį) neradome jokie loginio ar chronologinio sistemingumo.

Jos visos išaugo iš vadinamųjų „kontrevoliucinių nusikaltimų“ koncepcijos, pateikiančios įrankius susidoroti su bet koku pasipriešinimu sovietų politikai, tiek fizinių veiksmų, tiek mentalinėje plotmėje, ir pakankamai labilios susidūrus su naujais, į ankstesnį patyrimą netelpančiais reiškiniais. Galima atsekti, kad chronologiškai ankstyviausia sąvoka buvo „banditizmas“, Rusijos pilietinio karo metais įgijusi daug vedinių, kurių ryškiausias buvo nurodantis pagrindinę bolševikams besipriešinančią jėgą – *белобандити*. Tačiau praktiškai nuo pat pradžių revoliucinėje retorikoje reiškėsi platus spektras sąvokų, nurodančių įvairias išorės (pvz., *мировой империализм*, *международный капитализм* ir pan.) ir vidaus priešų (pagrindinės: *буржуазия* ir *кулачество*) charakteristikas, kur pritrūkus terminų senajam arsenale tuoj pat būdavo sukuriami nauji arba sudaromi nauji junginiai. Pvz., neeuropietiškos socialinės visuomenės struktūros Kazachstane *трудоваго народ* turėjo nuversti *кулачество и бауство*, prasidėjus Vokietijos-Sovietų Sąjungos karui kontrevoliucinius nusikaltimus darė „trockiniai buchariniai banditai ir kitų fašistinių žvalgybų agentai“⁵⁷, okupavus Suomijos, Baltijos valstybių bei Ukrainos teritorijas atsirado „buržuazinių nacionalistų“, kurie „sėdi užjūryje“ ir „šmeižia tarybinę valstybę“ sąvoka, kadangi šių valstybių piliečiai emigracijoje vykdė intensyvią kovos su sovietų dezinformacija veiklą,

⁵⁷Andrejus Višinskis, *Tarybinė baudžiamoji teisė*, Vilnius: Vilniaus universiteto Teisės fakultetas, 1941, p. 26.

ir jiems diskredituoti nebepakako ankstesnių vidaus ir išorės priešą klasifikuojančių terminų. Reikalas tas, kad priešui taikomų terminų arsenalas tarnavo ne tikrovės pažinimui (net marksizmo-leninizmo rėmuose), bet praktiniam susidorojimui su priešu parenkant terminus iš turimo „banko“ pagal poreikį, nesilaikant jokios loginės ar chronologinės sekos, tačiau visada bandant sukabinti su kontrrevoliuciniais nusikaltimais. Antai, slopinant nacionalinį ginkluota pasipriešinimą Lietuvoje atsirado tokie naujadarai (keisti ideologijos ir tikrovės junginiai), kaip „nacionalbanditai“, propagandinėje literatūroje įgiję išvis netikėtas turtingas formas, pvz., „nacionalžudikai“, kurių reikšmės be platesnio propagandinės retorikos konteksto išvis nebeįmanoma suprasti. Kadangi šių sąvokų naudojimo pobūdis buvo praktinis instrumentinis, jų genezės ir raidos analizė yra neprasminga. Tačiau pagrindines sąvokas ir jų atveriamą prasmių lauką, naudotas konstruojant sovietinį pasakojimą, identifikuoti būtina. Kaip buvo minėta, oficialiajame sovietiniame Lietuvos partizanų karo pasakojime buvo aptiktos trys pagrindinės jo konstrukcijai naudotos sąvokos, tačiau „banditizmui“, kaip intensyviai naudotai dar partizanų kovų metu, buvo skiriamas papildomas dėmesys.

Ne-rekonstrukciniame kontekste Lietuvos partizanų karo įvykius perinterpretuojančios oficialiojo sovietinio pasakojimo sąvokos disertacijos tekste vartotos sinonimiškai, laikantis nuostatos, kad jos visos vienodai referuoja į tą patį objektą – sovietiškaip peraiškinamus ginkluotos pokario rezistencijos įvykius (tą patį oficialųjį sovietinį pasakojimą, išskaidytą per kelis marksistinės istorijos siužetus, kuriuos kaskart vardinti yra neprasminga). Pvz., kadangi nėra specialių propagandinių tekstų, išaiškinančių, kokį istorinį laikotarpį atspindi partizanų nužudytiems asmenims atminti pastatyti ir į valstybinį LTSR saugomų paminklų registrą įtraukti paminklai, laikoma, kad bet kuri ginkluotą pokario pasipriešinimą perinterpretuojanti raktinė sovietinio pasakojimo sąvoka vienodai nurodo apkalbamų paminklų visumą („banditizmo“ istorijos paminklai reiškia tą patį, ką ir „pokario klasių kovos“ paminklai). Taip pat nerekonstrukciniame kontekste referuojant į *sovietinį*

pasakojimą kaip tokį naudojami ir jį apibendrinantys autoriniai vediniai, tokie kaip „pokario įvykiai“ ir pan.

Oficialiojo pasakojimo kūrimas buvo patikėtas atitinkamoms institucijoms. Tuo tarpu taikomojo pasakojimo plėtra ir raida yra gana sudėtingi mechanizmai, apimantys ir „iš apačios“, pačios visuomenės leistinum ribose pasiūlytas interpretacijas, pvz., meninėje kūryboje aiškiai pasirodė kitokie vaizdiniai, nei siūlyti oficialiajame pasakojime. Taikomojo pasakojimo žodynas turi ne tik oficialiajame pasakojime naudojamus griežtai ideologinius terminus, bet yra įdomesnis ir platesnis, pateikiantis visą spektrą įvairių konotacijų įvardijimų, nutaikytų tiek į partizanus, tiek į patį partizanų karą kaip reiškinių: kūrybiškų variacijų ideologinės retorikos rėmuose („šauliapalaikiai“, „fricų bernai“, „buožių sūneliai“, itin plačiai pasklidusį „pokrūmių karas“), su gyvąja atmintimi besiribojančių, turinčių skirtingų vertinamųjų atspalvių („naktiniai svečiai“, „žalieji broliai“, „žaliūkai“, „miškiniai“), net pačių partizanų (neva cituojant jų gyvą kalbą) savęs įvardijimų („Lietuvos partizanai“, „laisvės kovotojai“, „tėvynės gynėjai“). *Sovietinis taikomasis pasakojimas* aiškiai ribojosi su autentiška atmintimi, neabejotinai jo kūrime ir sklaidoje kažkokių laipsniu dalyvavo ir patirtis. Tačiau galima nubrėžti aiškią ribą tarp tekstų, priskirtinų sovietiniam pasakojimui, ir autentiškos atminties raiškų pagal pagrindinius pasakojimą struktūruojančius įvardijimus ir pasakojimo logiką (iš esmės „banditai“ – „partizanai“ priešstatoje). Todėl, pvz., sovietinių kraštotyryninkų darbai, sovietinė grožinė literatūra ir pan. priskirti sovietiniam pasakojimui (kaip atkartojantys jo struktūrą ir logiką, nors kartais pateikiantys variacijų, papildančių siužetiškai, bet neišeinančių už paradigmos ribų), o pagrindinės savilaidos tekstai – sovietų Lietuvos visuomenės autentiškos atminties laukui.

Tyrimo metodai

Tyrimė vykdoma tekstuose, viešojoje erdvėje ir žmonių liudijimuose sutinkamų partizanų karo vaizdinių paieška, rūšiavimas ir analizė, vedanti į viso pasakojimų lauko rekonstrukciją, kuri savo ruožtu remiasi (daugiau ar

mažiau) tipologine interpretacija. Atsižvelgiant į tai tyrimo pobūdį galima pavadinti rekonstrukcija, o prieigą – analitine interpretacija. Panašiuose tyrimuose dažnai pasitelkiamos „teorinių modelių taikymo“ prieigos (nuo *kolektyvinės atminties* ir *atminties vietų* iki *naratologijos* ir *diskurso content analizės*) čia nebuvo reikšmingos; tyrime pasitelkta interpretacinė schema apibūdinta aptariant pasakojimo tipus.

Tyrime taip pat naudotas pusiau struktūruoto interviu metodas renkant medžiagą paskutiniajai disertacijos daliai.

Tyrimo šaltiniai

Tyrimui reikalingas platus šaltinių spektras, kuo plačiau aprėpiantis tyrinėtojiui pasiekiamas komunikacijos erdves. Tokiam tikslui parankiausi buvo įvairūs publikuoti šaltiniai, parodantys vaizdinių spektrą, paplitimą, variantiškumą ir kismą. Vis tik kiekvieno rekonstruojamo pasakojimo atveju, paisant pasakojimo specifikos, buvo pasitelkti skirtingo tipo šaltinių korpusai, kuriuos verta pristatyti pagal kiekvienai disertacijos daliai keliamus specifinius uždavinius.

Sovietiniam pasakojimui rekonstruoti pirmiausia buvo pasitelkti Lietuvos TSR institucijų, vykdyusių istorijos politiką, archyviniai dokumentai, visų pirma Partijos istorijos instituto prie LKP CK (toliau – PII)⁵⁸, taip pat valstybinių leidyklų „Vaga“⁵⁹ ir „Mintis“⁶⁰, Lietuvos kino studijos fondai. Atradus oficialiojo sovietinio pasakojimo kūrėjus – Archyviniams dokumentams skelbti redakciją (toliau – ADSR) prie Lietuvos TSR Mokslų akademijos – ištirtas jų fondas, dabar saugomas Partijos istorijos instituto prie LKP CK fondo sudėtyje, bei ADSR serijoje *Faktai kaltinai* išleisti dokumentų rinkiniai⁶¹. Ieškant, ar būta specialių sovietinio pasakojimo adaptacijų, skirtų

⁵⁸ Partijos istorijos instituto prie LKP CK Marksizmo-leninizmo instituto prie TSKP CK filialas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 3377.

⁵⁹ Leidykla „Vaga“ (1940–1993), Lietuvos literatūros ir meno archyvas (toliau – LLMA), f. 23.

⁶⁰ Leidykla „Mintis“, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-639.

⁶¹ *Archyviniai dokumentai: Hitleriniai žudikai Kretingoje*, [Lietuvos TSR Mokslų akademija, Archyviniams dokumentams skelbti redakcija], paruošė ir spaudai redagavo B. Baranauskas, (ser. *Faktai kaltina*, 1), Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960; *Archyviniai*

lietuvių išeivijai, tikrintas Lietuvos kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje draugijos „Tėviškė“ (toliau – „Tėviškės“ draugija) fondas⁶², o taip pat „Tėviškės“ draugijos laikraščių *Tėvynės balsas* (1957–1967) ir *Gimtas kraštas* (1967–1987) turinys.

Siekiant nustatyti sovietinio pasakojimo paplitimą, tyrinėta respublikinė (*Tiesa, Komjaunimo tiesa, Valstiečių laikraštis*), rajoninė (tikrinti Anykščių rajono *Kolektyvinis darbas*, Molėtų rajono *Tarybiniu keliu* ir *Pirmyn* bei Utenos rajono *Lenino keliu* laikraščiai) ir kultūrinė (mėnraščiai *Švyturys, Literatūra ir menas*) Lietuvos TSR spauda. Rajoninės spaudos pasirinkimą nulėmė autorės nuodugniausias susipažinimas su partizanų veikla minėtuose rajonuose, o sprendimas netikrinti kitų rajonų spaudos buvo priimtas minėtuose laikraščiuose aptikus tą patį informacijos pateikimo modelį ir nesitikint variacijų kituose rajonuose. Tuo pačiu tikslu, o taip pat ieškant už oficialaus pasakojimo ribų išeinančių variacijų, tyrinėti įvairūs kiti publikuoti tekstai. Svarbiausi šaltiniai – tai visa sovietinė ši laikotarpį aprašanti istoriografija, jos pagrindu sukurtos „dokumentinės“ apybraižos bei visa tai lydėjusi grožinės literatūros ir kino interpretacija⁶³. Kalbant apie atskirą tyrimo šaltinių rūšį – sovietinę istoriografiją (istorinę lektūrą), svarbiausi sintetiniai leidiniai: vidurinių mokyklų istorijos vadovėliai, istorijos sintezės ir

dokumentai: Žudikai bažnyčios prieglobstyje, spaudai paruošė B. Baranauskas, G. Erslavaitė, (ser. *Faktai kaltina*, 2), Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960; *Archyviniai dokumentai: Žudikai bažnyčios prieglobstyje*, spaudai paruošė B. Baranauskas ir G. Erslavaitė, (ser. *Faktai kaltina*, 2), Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1963 [2-as papildytas leid.]; *Archyviniai dokumentai: Žudikai bažnyčios prieglobstyje*, Vilnius: Mintis, 1983 [3-as papildytas leid.]; *Archyviniai dokumentai: Archyviniai dokumentai apie nacionalistų antiliaudinę veiklą*, (ser. *Faktai kaltina*, 3), Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961; *Archyviniai dokumentai: Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, rinkinį paruošė B. Baranauskas, (ser. *Faktai kaltina*, 4), Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961; *Archyviniai dokumentai: Archyviniai dokumentai apie nacionalistų antiliaudinę veiklą*, spaudai paruošė B. Baranauskas, J. Vicas, (ser. *Faktai kaltina*, 5), Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962; *Archyviniai dokumentai: Buržuazinių nacionalistų gaujų siautėjimas Dzūkijoje*, spaudai paruošė V. Ditkevičius, red. Z. Vasiliauskas, pratarinę parašė V. Ditkevičius ir Z. Vasiliauskas, (ser. *Faktai kaltina*, 6), Vilnius: Mintis, 1964; *Archyviniai dokumentai: „Geležinis vilkas“*, rinkinį paruošė B. Baranauskas, (ser. *Faktai kaltina*, 7), Vilnius: Mintis, 1965; *Archyviniai dokumentai: Hitleriniai parašiutininkai*, rinkinį sudarė B. Baranauskas, (ser. *Faktai kaltina*, 8), Vilnius: Mintis, 1966; *Archyviniai dokumentai: Kraują sugėrė Dzūkijos smėlis*, spaudai paruošė A. Vabalas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.

⁶² Lietuvos kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje draugija „Tėviškė“, LYA, f. K-3.

⁶³ Detaliai minėti leidiniai pristatyti skyriuose 1.3.2. *Plėtotės mokslo, švietimo ir kultūros institucijų rėmuose* ir 1.4.2. *Literatūra*.

enciklopedijos, o taip pat proginiai jubiliejiniai Lietuvos TSR leidiniai, pristatantys mitus apie socializmo pergalę Lietuvoje, bei siauresnės tematikos specializuoti marksistinių istorikų darbai, kaip nuosavybės santykių, žemės ūkio raidos bei klasių kovos istorijai skirti leidiniai. Greta jų svarbi ateistinė literatūra, kurioje, susijungus dviems propagandos siužetams – antibažnytiniam ir antinacionaliniam – palyginus gausiai buvo skelbiama prieš Lietuvos partizanus nukreiptos medžiagos. Šioje kryptyje išsiskiria teisininko Romualdo Stanislovaičio disertacija⁶⁴. Lygiagrečiai su leidiniuose pateikiama informacija bandytos susekti jų redagavimo istorijos tikrinant „Minties“ leidyklos fondą. Taip pat tyrinėtos meninės interpretacijos: grožinė literatūra ir kinas. Tyrinėjant literatūrą taip pat bandyta susekti jų redagavimo istorijas „Vagos“ leidyklos fonde, o tiriant vaidybinius kino filmus žiūrėti ir Lietuvos kino studijos Meno tarybos posėdžių protokolai. Taip pat buvo tiriamos kitos istorinės reprezentacijos formos: materialūs paminklai ir muziejų eksponatai. Paminklų ieškota pasitelkus *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašą*⁶⁵, vėliau Kultūros paveldo centro archyve tikrintos istorijos paminklų bylos⁶⁶. Muziejiniai eksponatai tirti pasitelkus Lietuvos TSR Revoliucijos muziejaus dokumentų fondą⁶⁷. Taip pat siekta rekonstruoti sovietinio Lietuvos partizanų pasakojimo sklaidą per pramoginę ir edukacinę veiklas, todėl tyrinėta Lietuvos respublikinės turizmo ir ekskursijų tarybos medžiaga⁶⁸ bei Lietuvos TSR Paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos (toliau – Kraštotyros draugija) veikla.

Tyrinėti medžiagą stengtasi išlaikant visumos vaizdą, rekonstruojant ne tik pasakojimo turinį, bet ir stengiantis nustatyti pasakojimo hierarchinę poziciją bendrojoje marksistinėje istorijos interpretavimo schemoje,

⁶⁴ Ромуалдас Станисловайтис, *Осуществление функции подавления сопротивления свергнутых классов в Советской Литве в 1940–1951 гг.*, Тарту: Тартуский гос. ун-т., 1970.

⁶⁵ *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*, [Lietuvos TSR kultūros ministerija, Mokslinė-metodinė kultūros paminklų apsaugos taryba], Vilnius: mokslinė-metodinė kultūros paminklų apsaugos taryba, 1973.

⁶⁶ Dokumentų bylą apie architektūros objektus rinkinys, Lietuvos kultūros paveldo centras (toliau – LKPC), f. 3.

⁶⁷ Lietuvos TSR Revoliucijos muziejus, Lietuvos nacionalinio muziejaus archyvas (toliau – LNMA), f. RM.

⁶⁸ Lietuvos respublikinės turizmo ir ekskursijų taryba ir Ekskursijų valdyba, LCVA, f. R-632.

informacijos apie Lietuvos partizanus apimtį bendrajame informaciniame lauke, taigi, ir galimą pastebimumą. Čia gauti duomenys (sovietiniu pasakojimu perteikiama informacija) tikrinti interviu būdu renkant medžiagą trečiosios dalies skyriui 3.2. *Autentiškos atminties salos – šeimų atmintis*.

Tyrinėjant išeivijos pasakojimą daugiausia remtasi publikuotais tekstais, perteikiančiais išeivišką Lietuvos partizanų kovų vaizdinį. Šitą medžiagą galima suskirstyti į istoriografiją, grožinę literatūrą bei viešas diskusijas partizanų kovų tema spaudoje (laikraščiuose *Draugas, Darbininkas, Naujienos, Vienybė*, žurnaluose *Į Laisvę, Aidai, Metmenys, Akiračiai*). Taip pat buvo tiriama partizanų kovoms teikta politinė reikšmė pasitelkiant du šaltinius: vadinamojo Kersteno komiteto JAV Kongreso Atstovų rūmuose (*Select Committee of the House of Representatives to Investigate Communist Aggression out the Forced Incorporation of the Baltic States in to the USSR*)⁶⁹ medžiagą bei Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto dokumentus⁷⁰.

Ištirti sovietinį sovietų Lietuvos žmonių pasakojimą yra gerokai mažiau įmanu, nei du aukščiau aptartus pasakojimus, nes nėra tokių įrankių, kuriais būtų galima pasiekti andainykštę istorinę sąmonę. Sovietų Lietuvos žmonių istorinė sąmonė yra menkai dokumentuota, viešojoje erdvėje funkcionavę tekstai, įtariant juose esant kokių nors ezopine kalba paslėptų turinių, vargiai gali būti perskaitomi. Todėl šioje dalyje buvo susitelkta ne tiek į turinių, kiek į erdvės ir būdų, kuriais atmintis sklido, rekonstrukciją. Iš esmės siekta rekonstruoti periodinėje pogrindžio savilaidoje ir gyvoje komunikacijoje sklidusį pasakojimą. Tuo tikslu buvo tyrinėta periodinė pogrindžio savilaida⁷¹.

⁶⁹ Pagal lietuvišką leidimą *Baltijos valstybių užgrobimo byla: JAV Kongreso Ch. J. Kersteno komiteto dokumentai, 1953–1954 metai*, Vilnius: „DUKA“, 1997.

⁷⁰ Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (toliau – VLIK), LCVA, f. 677.

⁷¹ Disertacijoje tirti leidiniai: *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika, Aušra, Ateitis, Alma Mater, Dievas ir Tėvynė, Laisvės šauklis, Perspektyvos, Rūpintojėlis, Tautos kelias, Vytis*. Nepavyko gauti leidinių *Lietuvos ateitis, Polemika, Varpas*. Leidinys *Viltis* nebuvo panaudotas, nors jo puslapiuose pateikiama įdomios medžiagos (pvz., svarstymai apie stribus), kuri, vis dėlto, išeina už chronologinių (ir probleminių) šio tyrimo ribų.

Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika, Aušra, Dievas ir Tėvynė buvo perpublikuoti išeivijoje: *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, 10 tomų, Chicago: L.K. Religinės Šalpos Rėmėjai, 1974–1992; *Aušra*, 7 tomai, Čikaga: Akademinė skautijos leidykla, 1977–1984; *Dievas ir Tėvynė*, Chicago: Pasaulio lietuvių bendruomenė, 1975–1977; *Alma mater, Perspektyvos, Rūpintojėlis* buvo perpublikuoti nepriklausomoje Lietuvoje: *Alma Mater, 1979: Lietuvos pogrindžio leidinys*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2009; *Perspektyvos: Lietuvos pogrindžio*

Privačiai erdvei, kurioje sklido autentiška partizanų karo atmintis, rekonstruoti buvo surinkta aštuoni pusiau struktūruoti interviu.

Istoriografiniai laukai ir įdirbiai

Specialios istoriografijos tyrinėjama tema iki šiol nebuvo – Lietuvos partizanų karo atminties istorijos, kurioje tikrų įvykių atmintis susijungia su istorijos politika ir kryptingomis pastangomis formuoti įsivaizdavimus apie praeitį. Tuo tarpu Vakarų istoriografijoje XX a. išsirutuliojo plati istoriografinė mentaliteta, naratyvų, kolektyvinės atminties tyrimų kryptis, nagrinėjanti įvairių socialinių, politinių, kultūrinių struktūrų ir konjunktūrų įtaką istoriniam mąstymui, istoriografijai, istorinei sąmonei, istorinei atminčiai etc., susiklosčiusi net į nacionalines istoriografines mokyklas, iš esmės prancūzų, vokiečių ir anglosaksų istoriografines tradicijas. Tematiškai šios disertacijos objektui artimiausi būtų trauminės abiejų pasaulinių karų atminties tyrimai, kompleksiškiausiai išvystyti holokausto istoriografijos ir kolektyvinės atminties istorinės raidos tyrimų lauke. Tačiau, vertinant Vakarų istoriografijoje pasiūlytus šios srities tyrimų modelius, vis dėlto patys Vakarų visuomenių atminties tyrimai mums vargiai naudingi, kadangi Lietuvos politinė situacija iš esmės buvo kitokia, visų pirma, dėl valstybingumo netekties ir besitęsiančio totalitarinio režimo, tad net negalima sakyti, kad partizanų karo atmintis ir tos atminties raida būtų struktūriškai panaši, pvz., į holokausto atmintį Vakaruose. Dėl šių aprioriškai įžvelgiamų skirtumų nebus bandoma pasiremti vakariečių įdirbiu šioje srityje.

Tačiau yra keli istoriografiniai laukai, kuriuose yra bent kažkiek svarstomi Lietuvos partizanų karo atminties klausimai, atminties formos ir pavidalai, arba politinių ir kultūros lauko struktūrų įtaka atminties laukui.

Pirmoji grupė – tai Lietuvos partizanų karo tyrinėtojų, istorikų, literatūrologų ir publicistų darbai, paliečiantys partizanų kovų vertinimo,

leidinys 1978–1981 metai, Vilnius: Gairės, 2005; *Rūpintojėlis: pilnas 1977–1990 m. pogrindyje išleistų numerių (1–26) rinkinys*, Kaunas: UAB „JUDEX“, 2000. Originalių leidimų saugojimo vietų ieškoti Alberto Ruzgo sudarytame sąvade *Rezistentų pagrindiniai leidiniai*.

partizanų palikimo klausimą. Nemaža jų dalis (pvz., visi išeivių darbai) yra ne tik šio darbo istoriografija, bet ir šaltiniai. Juos prasminga aptarti chronologine seka.

Patys pirmieji, pastebėję ir įvardinę socialinius visuomenės virsmus, turinčius įtakos partizanų kovų vertinimui, besirandančią transformaciją, atminties saugotojų naikinimą, turintį reikšmingos įtakos procesui, buvo patys partizanai. Nepaprastai jautriai dėl sovietinių politinių represijų vykstančias socialines visuomenės permainas savo asmeniniame dienoraštyje užfiksavo Lionginas Baliukevičius-Dzūkas, svarstydamas ir galimas partizanų kovų atminties trajektorijas⁷². Baliukevičius intuityviai pastebėjo dvi svarbias kolektyvinės atminties sukliudymo priežastis: partizanų kovotojų, autentiškos atminties saugotojų, naikinimą ir sovietų politikos nulemtų sociokultūrinių visuomenės permainų pradžia.

Išeivijos autoriai, galima sakyti, pradėjo rašyti partizanų karo istoriografiją atsispirdami nuo sovietinės propagandos teiginių apie partizanus – nepasibaigusi „laisvės kova“ vertė suprasti istoriografiją kaip nuo pirmosios valstybės okupacijos prasidėjusio pasipriešinimo tąsą. 1964 m. Juozas Brazaitis savo monografijos įvade reagavo į Lietuvos TSR leidžiamą *Faktai kaltina*

⁷² Dzūko tikslas buvo ne pateikti sociologinę analizę, tačiau reflektuoti tai, ką pats matė ir jautė, todėl refleksija labai emocionali, tačiau verta dėmesio, todėl pateikiama visa: „Tauta paskendusiu kraujuose, ašarose, juodoje neviltyje, tik samagone tarytum atrado savo paguodą ir laikiną nusiramimą. Kiek idiotų, kriminalistų, išsigimėlių, išeikvotojų, prostitučių ir bukapročių atneš šitie prakeikti metai Lietuvai! Kai kas sako, jog bolševikinės okupacijos metai ir kovos užgrūdins tautą. Plienai, girdi, liks. Galbūt liks tokių kaip plienas, kurie lydėsi ir grūdinosi šioje kovoje. Bet tokių bus nedaug. Daug plieno kovoje bus sunaudota. Liks daug daug surūdijusios ir iškraipytos geležies gabalų, o dar daugiau liks molio. Štai įrodymas. Geriausia tautos dalis kovoja ir miršta arba baigia savo dienas ištrėmimo ir kalėjimuose. Kovoja visi idealistai, gražiausias tautos žiedas, nebijąs už savo tėviškę galvą paguldyti. Kovoja ir žūsta, nes nėra kovos be aukų, lygiai kaip nėra laisvės be kovos ir pasišventimo. Lieka bailiai, pataikūnai, girtuokliai, bevaliai bolševikinio aparato klapčiukai, kombinatoriai, veidmainiai... Šie lieka visi. Tik ne visi liks tie, kurie kovojo už tėvynę ir visų likusiųjų gyvybę... Užtenka pažvelgti į partizanines kovas. Kiek buvo vyrų kaip ažuolų ir drąsių kaip liūtų pirmomis dienomis! Iš tų šiandien savo tarpe tik vieną kitą tematome. Prieš akis slenka ir slenka žuvusiųjų veidai. Kiek jų daug! Ištas mirusiųjų pasaulis. Kas supras ir aprašys šitą pasaulyje dar negirdėtą karžygiškumą? Ar ateitis mokės įvertinti šių žmonių karžygiškumą? Dalis tautos supras, bet bus tokių, kurie visa tai su purvais sumaišys. Šliužams tai nesuprasti! Per daug jie prie purvo ir mėšlo pripratę, kad galėtų ką nors kilnesnio vertinti. Parazitas gali tik imti, bet ne duoti. Kaimas, mūsų mielas kaimas su savo šv. Jonu Nepomuku, Izidorium Artoju ir Panele Sopulingąja, kurios širdis perverta septyniais kalavijais, ir tas pradeda keisti savo veidą. Pavargo nuo tos velniškos klastos ir teroro. Blogėja žmonės, sako Saulius. Žmonės ne blogėja, tik pavargo nuo per didelio nervų įtempimo ir ilgo laisvės laukimo. O tą galima pastebėti, kur partizanų mažiau.“, *Liongino Baliukevičiaus – partizano Dzūko dienoraštis: 1948 m. birželio 23 d. – 1949 m. birželio 6 d.*, parengė Algis Kašėta, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2008, p. 112–113.

seriją: „Faktai ne tik atsako ir padeda suprasti. Faktai patraukia, įpareigoja, uždega veikti. Faktai daros svarbus kovos ginklas. Lietuvių tautos priešas dėl to siekia lietuvių tautą ir šiuo atžvilgiu nuginkluoti – paveikti, kad rezistencijos faktai būtų užmiršti; jei faktai negali būti nuskandinti tyloje, siekia faktų ginklą atšipinti – informaciją apie rezistencijos faktus iškreipti, kad juos padarytų atšaldančius ir atstumiančius. Kova prieš rezistenciją tada įeina į naują tarpsnį – į kovą jau dėl rezistencijos istorijos. Ir ta kova dėl Lietuvos rezistencijos istorijos jau eina visu aštrumu.“⁷³ Tačiau sovietinio pasakojimo analizė iševivijoje iki pat devintojo dešimtmečio iš esmės pasibaigė tokio buvimo konstatavimu, specialiai nesvarstant partizanų kovų atsikinimo ir mąstymo apie jas likimo ir pavidalų, ir ne tik sovietizuotų, bet ir savojoje historiografijoje bei publicistikoje. Retai fiksuota, juolab analizuota ir sovietinės sistemos įtaka mąstymui apskritai, nors tokių atvejų pasitaikydavo. 1954 m. proginame (vasario šešioliktosios minėjimo) tekste *Aiduose* Juozas Brazaitis svarstė Lietuvos nepriklausomybės atgavimo scenarijų ir prognozavo Lietuvos visuomenės suskaldymo pasekmes: „Gali būti staigmena, kad pasijusim tada vienas kito nebesupranta – tas nedaugelis žmonių tame nedideliame Lietuvos plote. Jame susitelks, neabejotinai, lietuviškos širdys, bet nebe viena širdis. Vienos jų bus grūdintos kietos sovietinio gyvenimo tikrovės. Tokių bus daugiausia. Mažiau bus, — bet bus — kurie bus išėję iš Sibiro vergijos ir vis dėlto gyvi susiradę tėvynėje. Ir gal mažiausias skaičius bus grįžusių iš laisvų Vakarų.“ Brazaitis cituoja Lukšos paskelbtą žemaičių partizanų vado Visvydo partizanų suvažiavime pasakytą kalbą apie partizanų reikšmę ir aspiracijas dalyvauti ateities nepriklausomos valstybės politiniame gyvenime bei išsakomus nuogaštavimus dėl partizanų politinio vaidmens nepripažinimo⁷⁴. Jis apibendrina partizanų savimonę ir įspėja apie visuomenės sovietizacijos

⁷³ N. E. Sūduvis [Juozas Brazaitis], *Vienų vieni: Dvidešimt penkerių metų rezistencijoje*, New York: I Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1964.

⁷⁴ „...lyg norima iš šiandieninio mūsų tautoje laisvės kovos sąjūdžio atimti pirmaujančią visos tautos laisvės kovoje vietą ir nežymiai atimti visa tai, ką sąjūdžio dalyviai pirkė krauju, nepalaužiama drąsa ir pasišventimu; norima sumažinti tą pasitikėjimą ir meilę, kurią mes prakaitu ir krauju esame visoje tautoje įgiję, pagaliau pigiais dalykais būtų norima nupirkti mūsų teisingas aspiracijas į mūsų tėvynės ateitį... Mes reiškiamo kuklių vilčių turėti tiesioginės įtakos tolimesniam mūsų krašto tvarkymuisi“.

poveikio pavojų: „Tie [Visvydo] žodžiai rodo, kokie nerealūs yra samprotavimai, kad rezistencija neturi politinių siekimų ir nesvajoja tarti žodžio dėl savo šalies politinės ateities... Kai valstybė yra nelaisva, niekas to žodžio jiems neneigia. Kas kita bus, kai bus atgauta laisvė ir dings pavojus reikštis valstybės reikalui. Tada atsiras daug sugebančių ir norinčių, ypačiai iš tų, kurie dengėsi lojalumu buvusiam režimui ne tik išlikimo dėlei, bet kartais ir karjeros dėlei. Taigi ar tada išlikę gyvi partizanai nepergyvens tos ‚atliekamo žmogaus‘ tragedijos? <...> Teko sykį įsiklausyti į vieno gudų patrioto veikėjo kalbą, kuria jis gynė savo patriotinius interesus. Staiga pajutau jo žodžių parinkime, intonacijoje, žodžių kartojime, minčių grindime, visoje logikoje... sovietinį agitatorių. Nusistatymas gudiškas, bet jis reiškiamas sovietinės mokyklos įdiegtomis formomis. Jų negalės išvengti ir tie, kurie dabar yra Lietuvos mokyklose“⁷⁵. Aštuntajame dešimtmetyje išėivijoje pasirodė nuodugnių sovietinę Lietuvos visuomenę, jos būklę, mąstymą analizuojančių darbų, tarp kurių išsiskiria 1973 m. iš Sovietų Sąjungos į Vakarų emigravęs Aleksandras Štomas⁷⁶.

Tačiau tokios refleksijos partizanų kovų atminties klausimo nelietė. Pasitaikantys sovietų propagandinį pasakojimą aptariantys straipsniai buvo ne analitinio, bet viso labo informacinio pobūdžio⁷⁷, ir nieko keisto – kaip išėiviams buvo uždari sovietiniai archyvai, lygiai taip pat buvo neprieinama sovietų Lietuvos visuomenė, jos sąmonės, mąstymo laukai. Kiek išsiskiria literatūros tyrinėtojo Broniaus Veškeliio straipsnis *Metmenyse* apie sovietinę lietuvių literatūrą apie partizanų kovų laikotarpį⁷⁸. Straipsnyje įžvelgtinas noras pasiekti sovietų Lietuvos visuomenės sąmonę. Literatūrologas vis grįžta prie klausimo, ar sovietinė literatūra yra visiška ideologinį užsakymą vykdanči fikcija, nes tokie schematiškai personažai tikrovėje tiesiog neįmanomi, ar ji

⁷⁵ *Ibid.*

⁷⁶ Žr. Aleksandras Štomas, *Laisvės horizontai*, Vilnius: Baltos lankos, 2001. Štomo konceptualizuotą dvigubos (teleologinės ir pragmatiškos taktinės) politinės sąmonės fenomeną panaudojo Valdemaras Klumbys, ieškodamas teorinių atramų sukonstruoti sovietų Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliams, žr. jo disertaciją *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu*.

⁷⁷ Plg., „Laisvės kovotojai sovietų propagandoje“, in: *Į Laisvę*, 1965, nr. 37–38, p. 104–105.

⁷⁸ Bronius Veškeliis, „Pokario partizanai sovietinėje lietuvių literatūroje“, in: *Metmenys*, 1970, nr. 19, p. 101–117.

perteikia nors šiek tiek autentiškos patirties, ir vis tik daro išvadą, kad tokios patirties neperteikia.

Išėivijos istorikai savajame lauke nusistovėjusioms nuostatoms ir visuomenėje paplitusių vaizdinių atžvilgiu buvo nereflektyvūs iki pat devintojo dešimtmečio, kuomet vienas po kito pradėjo rodytis Kęstučio Girniaus tekstai partizanų kovų tema. Girnius dirbo ne tik su prieinamais empiriniais duomenimis, tačiau visų pirma kaip teoretikas, apmąstydamas Lietuvos partizanų pasipriešinimą kaip reiškinių. Todėl savo tekstuose nuosekliai apžvelgė visoje viešojoje erdvėje cirkuliuusias partizanų kovų sampratas, ir suskaičiavo tokių buvus keturias – dvi išėiviškas ir dvi „tarybinių istorikų“⁷⁹. Per kelerius ateinančius metus Girnius susistemino savo koncepciją monografijoje *Partizanų kovos Lietuvoje*⁸⁰, kurioje pateikė originalią vidaus karų sampratą su klasifikacija, priskirdamas Lietuvos partizanų karą vidaus karų kategorijai. Įrodinėdamas savo koncepciją, Girnius ne tik atliko kritinę išėivijos partizanų karo istoriografijos analizę, tačiau ir kruopščiai išanalizavo sovietinį diskursą, apimdamas *Faktai kaltina* serijoje išleistus partizanų karą dokumentuojančių archyvinių dokumentų rinkinius, nemenką spektrą specializuotų marksistinių Lietuvos TSR istorikų darbų, įsigilindamas į dokumentines apybraižas ir sovietinę grožinę lietuvių literatūrą, žodžiu, analizuodamas visus jam prieinamus sovietinius leidinius. Toks tyrimas nebuvo savatiksliis – loginė-teorinė ir šaltinotyrynė analizė (konkrečiai įrodant, pvz., sovietinių istorikų prielaidų ir metodologijos neadekvatumą) leido Girniui remtis sovietiniais publikuotais šaltiniais ir net Partijos istorijos instituto mokslininkų leidiniais, „atsijoti“ patikimus faktus, juos empiriškai klasifikuoti ir analizuoti tikrinant savo teoriją. Atkreiptinas dėmesys, kad jau

⁷⁹ 1. Ginkluotas pasipriešinimas okupantui, 2. Pilietinis karas, 3. Organizuoto banditizmo naikinimas, 4. Klasių kova Lietuvos kaime, Kęstutis Girnius, „Ar pokario metais Lietuvoje vyko klasių kova ar pilietinis karas?“, in: *Aidai*, 1984, nr. 5.

⁸⁰ Kęstutis Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1987.

nepriklausomoje Lietuvoje Girnius yra pasiūlęs gerai struktūruotą Lietuvos laisvės kovų „santarvinės interpretacijos“ kritiką⁸¹.

Sekantis conceptualus žingsnis vertinant tiek pačias partizanų kovas, tiek reflektuojantis akademinėje ir viešojoje erdvėje gyvuojančius jų vertinimus buvo žengtas negreitai, ir tai visiškai normali situacija. Atgavusi archyvus ir laisvę kalbėti, tyrinėti ir rašyti, iš pradžių reikėjo faktografiškai rekonstruoti užmarštin nugramzdintą, slėptą ir klastotą istorinę tikrovę. Partizanų karo tyrinėtojai įsileido į įvykių ir detalių rinkimą ir kaupimą, net specializuotas partizanų kovų tyrimui sukurtas leidinys vadinosi „archyvu“ – 1991 m. pradėtas leisti *Laisvės kovų archyvas*. Pirmoji, pažvelgusi į partizanus kaip į specifinį ir nūnai pamirštą sąmoningumą turėjusią grupę, buvo Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė. Jos darbai labai aiškiai siekia sistemingai pateikti ne tik partizanų veiksmus, bet ir tikslus ir pasaulėvaizdį, turėtą valstybingumo sampratą⁸², dažnokai pasitaikančiai tautologiškai frazei „partizanai buvo laisvės gynėjai“ suteikiant aiškiai artikuliuotus atributus. Tačiau bendrasis Gaškaitės požiūris buvo toks pat, kaip ir daugelio to meto tyrinėtojų – iškreiptą partizanų kovų vertinimą visuomenėje lemia žinių apie partizanus stoka, kuri įveikiama sistemingai nušviečiant ginkluoto pasipriešinimo istoriją.

Pirmasis žmogus, pradėjęs polemizuoti su moksliniame diskurse įsitvirtinusiomis vertinimais, buvo Kęstutis Kasparas – savo gausiai pirminiais dokumentiniais šaltiniais paremtoje monografijoje, tyrinėjančioje pirmąjį partizanų pasipriešinimo etapą (iki 1946 m. pavasario)⁸³. Susidomėjimo istorine sąmone kryptis yra akivaizdi jau įvade, kuriame nuodugniai pristatomi ne tik archyviniai šaltiniai (partizanų ir represinių sovietinių struktūrų dokumentų korpusų susiformavimas, dokumentų tipai, perskaitymo galimybės, archyvinių dokumentų visuma įvardinant ir trūkstamas jos dalis, aptariant saugojimo vietas), išėivijos ir laisvos Lietuvos istoriografija, publicistika ir

⁸¹ Kęstutis Girnius, „Žmogus, kuris pavargo, netapęs herojumi“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 1998, nr. 7–10, p. 411–424; idem, „Vis dėlto...“, in: *ibid.*, 1999, nr. 5–6, p. 293–294.

⁸² Plg., kaip rinkinio *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save* įžangoje rašė Gaškaitė, leidinio tikslas – „bandyti atsekti ano laikotarpio Lietuvos politinės-visuomeninės minties vingius“, p. 9.

⁸³ Kęstutis Kasparas, *Lietuvos karas*, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1999.

memuaristika, tačiau pateikiamas ir ypač geras sovietinio ideologinio pasakojimo aptarimas, kurį Kasparas padaro apžvelgęs sovietinę spaudą, *Faktai kaltina* seriją ir sovietinių dokumentinių apybraižų korpusą. Jis net įsigilino į dokumentinių apybraižų pobūdį ir užfiksavo naujų aktualijų atsiradimo įtaką publicistinio pobūdžio leidiniams apie partizanų karą (posūkis link užsienio agentūros akcentavimo, nulemtas Šaltojo karo atmosferos). Tačiau didžiausias postūmis buvo naujas Lietuvos partizanų karo kaip reiškinių apmąstymas. Kasparas identifikuoja vis dar lietuvių istoriografijoje gyvas sovietines klišes (tveriančias dėl dokumentinių šaltinių naudojimo ydingos praktikos (nesiremiama autentiškais ir nekritiškai naudojami okupacinių struktūrų) ir netvarkingai naudojamų analitinių ir interpretacinių sąvokų, pvz., lygiagrečiai naudojant sovietines („ginkluotas pogrindis“, „partinė ir sovietinė valdžia“) ir mokslinio diskurso analitines („enkavedistai“, „okupacija“, „aneksija“), ar tokių oksimoronų, kaip „marionetinė valdžia aneksuotoje valstybėje“), sąlygotas pasipriešinimo reiškinių konceptualumo stokos, bei meta iššūkį Kęstučio Girniaus vidinio karo koncepcijai. Kasparas neigia Girniaus prielaidas, esą partizaninis pasipriešinimas buvęs gaivališku ir spontanišku, įrodo pasipriešinimo organizacinių struktūrų tęstinumą nuo pirmųjų pasipriešinimo organizacijų pirmosios sovietinės okupacijos metu per nacistinę iki ginkluotų būrių kūrimo antrosios sovietinės okupacijos metu, suvokiant juos kaip atkuriamos Lietuvos valstybės kariuomenės branduolį, o ginkluotą pasipriešinimą kaip Lietuvos karą prieš Sovietų Sąjungos vykdomą valstybės okupaciją.

Tikslus ir preciziškas sąvokoms Kasparas apnuogino lietuvių istoriografijoje vyraujančias sovietinės kilmės logines konstrukcijas, aiškinančias partizanų pasipriešinimą kaip reiškinį. Netrukus kitas tyrinėtojas, Mindaugas Pocius, ėmėsi apmąstyti partizanų karo vertinimą pažvelgdamas į jo būklę kompleksiškiau, įmatydamas ir sovietmečio logines schemas, ir jų daugialypį poveikį dabarties partizanų karo tyrimams, kuris reiškiasi nesugebėjimu objektyviai moksliskai užsiimti šio ilgus metus sovietinės propagandos klastotu ir kraipytu istoriniu siužetu, neatsispiriant pagundai (o

gal tiesiog mąstymo konjunktūrų nulemtai neišvengiamybei) išversti jo į kitą pusę. Pocius diagnozė nepriklausomybės laikų istoriografijai yra jos dalinis neįgalumas; istorikas ją mato kaip nepilną, politiškai angažuotą, istoriškai kompleksuotą, (ne)sąmoningai iškraipomą, o tai reiškiasi pirmiausia nemalonių ir nepatogių partizanų veiklos klausimų apėjimu, pvz., to, ką jis pats vadina „Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais“. Pocius pasiūlė išeitį – pirmiausia imtis šios partizanų veiklos istorinio tyrimo ir vertinimo. Pritariant istoriko pastebėtam partizanų karo vertinimo neadekvatumo būviui (nors ne iki galo pritariant simptomatikos bei tokios būklės priežasčių aiškinimui), tenka konstatuoti, jog Pociui nepavyko išsiveržti iš sovietinių loginių reiškinių aiškinimo schemų, kurios partizanų karo kaip reiškinių vertinime apskritai itin inertiškos⁸⁴.

Tolesnį žingsnį žengė nebe istorikai, bet teisininkas Gailius, identifikuodamas valstybės lygmeniu iškreiptą teisinio partizanų vertinimo situaciją. Dirbdamas Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centre (toliau – LGGRTC), Gailius aptiko ir konceptualizavo teisinio partizanų vertinimo ir laisvės gynėjo statuso suteikimo proceso neadekvatumą. Būtent – buvusiems laisvės kovotojams, nuteistiems pagal SSRS Baudžiamojo kodekso 58 straipsnį „už kontrrevoliucinius nusikaltimus“, taikant asmenų teisių atkūrimo principą (reabilitaciją) yra pripažįstama teisinė sovietų jurisdikcija ir ignoruojami du dabartinėje Lietuvos Respublikos teisinėje sistemoje įtvirtinti principai: nekaltumo prezumpcija bei tai, jog LLKS vadovybė pripažinta buvusia aukščiausia politine valdžia okupuotos Lietuvos teritorijoje, kas implikuoja ir partizanų teisinės jurisdikcijos pripažinimą. Šios idėjos susistemintos knygoje *Partizanai tada ir šiandien*⁸⁵, o gilesnę šios koncepcijos plėtotę Gailius pateikė savo disertacijoje *1944–1953 m. Partizanų karas šiuolaikinėje Lietuvos istorinėje, politinėje ir teisinėje kultūroje*⁸⁶, kurioje prie ankstesnių įžvalgų yra pridedama siekis nustatyti nuostatų, formavusių šią

⁸⁴ Daugiau apie tai žr. Mingailė Jurkutė, „Lunarinės istorijos paradoksai“, in: *Knygų aidai*, 2009, nr. 5, p. 18–22.

⁸⁵ Bernardas Gailius, *Partizanai tada ir šiandien*, Vilnius: Versus aureus, 2006.

⁸⁶ Bernardas Gailius, *1944–1953 m. Partizanų karas šiuolaikinėje Lietuvos istorinėje, politinėje ir teisinėje kultūroje* [daktaro disertacija], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2009.

sampratą trijuose lygmenyse (istoriniame, politiniame ir teisiniame), kilmę ir istorinę raidą. Konceptualizavus partizanų karo kaip reiškinių vertinimą, disertacijoje pateikiama Lietuvos partizanų karo istoriografijos, pasklidusios per dvi erdves – sovietų okupuotą Lietuvą ir lietuvių išėiviją laisvajame pasaulyje – tipologizacija pritaikant Jorno Rūseno istorinės kultūros ir istorinio pasakojimo sampratą. Tyrimui pasitelkti labiausiai tipiniai istoriografijos – tiek sovietinės, tiek išėivijos – teiginiai. Konstatuojant ypatingą sovietų ideologijos veiksnį, devalvavusį istoriją iki *pseudoistorijos* ir *pseudoistorinio pasakojimo*, ieškoma šių grynųjų tipų (tipiškiausių teiginių) pėdsakų istoriografijos raidoje. Tačiau pasikliaujant praktiškai vien istoriografijoje randamu vaizdu, neinant gilyn, pvz., į sovietinės istoriografijos rašymo ir vartojimo mašineriją, netiriami sovietinio pasakojimo paplitimo, propagandos intensyvumo etc., iš rekonstrukcijos sumanymo lieka tik analitinė- konstruktyvistinė prieiga, o išvada apie dabartinėje istorinėje kultūroje vyraujančių vaizdinių sovietinę kilmę yra iš esmės atkartota prielaida. Tokia konstruktyvistinė prieiga palieka nemažai atvirų klausimų, kurių svarbiausias – ar tikrai sovietinio ideologinio Lietuvos partizanų karo pasakojimo *buvimas* įrodo jo *poveikį*, nulėmusį atminties skilimus ir deformacijas?

Tačiau minint Gailiaus tyrimo (išskirtinai empirinius) trūkumus negalima neįvertinti novatoriškos jo koncepcijos įtakos akademiniam diskursui. Konceptuali Gailiaus monografija ir ypač disertacija buvo proveržis, paakinęs jaunąją akademinę kartą gręžtis prie partizanų pasipriešinimo fenomeno apmąstymo, ieškant jam vietos universalioje pasaulinėje (mažų mažiausiai moderniojoje Europos) istorijoje. Pastaruoju metu vis gausėja akademinų darbų, nuo bakalauro ir magistro iki rengiamų disertacijų, srautas⁸⁷. Jame išsiskiria 2013 m. „Trakinių partizanų“ akademinės konferencijos *Lietuvos*

⁸⁷Aistė Čepulytė, *Partizaninio karo įpaveldinimas nepriklausomoje Lietuvoje* [disertacija rengiama nuo 2012 m.], pažymėtini VU IF apginti bakalauro ir magistro darbai: Enrika Žilytė, *Lietuvos partizanų vadovybės kolektyvinės biografijos bruožai* [bakalauro darbas], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2015; Eglė Česnakavičiūtė, *Sakytinės istorijos apie Lietuvos partizanus arba atminčių kontraversijos: Pietų Dzūkijos pasakojimai šiandien* [bakalauro darbas], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2016; Enrika Žilytė, *Juozas Šibaila-Merainis: partizaninis karas iš asmeninės perspektyvos* [magistro darbas], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2016.

partizanų karas: valstybė, karas, atmintis pranešimai ir teiginiai⁸⁸, bei Norberto Černiausko partizanų vaizdinio ir partizanų karo vertinimų dabartinėje viešojoje ir akademinėje erdvėje stebėjimai, deja, nerealizuojami tekstais⁸⁹.

Antrasis istoriografinis laukas apima sovietinės istorijos politikos ir jos rezultato – susiformavusios istorinės kultūros ir atskirų jos sričių, pvz., sovietinės istoriografijos – tyrimus. Šis laukas gana platus ir tiriamas įvairiais pjūviais. Pirmiausia čia paminėtini LKP istorijos politikos ir svarbiausių už tos politikos vykdymą atsakingų institucijų tyrimai, sistemingiausiai ir plačiausiai vykdomi Arūno Streikaus⁹⁰, o taip pat atliekami siauresnėse kultūros srityse, pvz., architektūros⁹¹, paveldosaugos⁹², literatūros⁹³, kino⁹⁴ tyrimų ir pan. Šie

⁸⁸ Skaityti pranešimai: Nerijus Šepetys, „Kalbėjimas apie partizanų karą Lietuvoje šiandien: nesu(si)pratimo dirvonai įtampos laukuose“; Kęstutis Girnius, „Dar kartą apie partizaninio pasipriešinimo priežastis“; Mindaugas Nefas, „Partizaninis karas – visuomeninių organizacijų veiklos tąsa okupuotoje Lietuvoje?“; Jonas Vaičėnis, „Pirmosios Lietuvos Respublikos kariuomenės įtaka rengiant Lietuvos šaulių sąjungą partizaniniam karui“; Jonas Ohman, „Partizanų karo vaizdas Vakarų šalių žvalgybos dokumentuose“; Kęstutis Kilinskas, „Ar įmanoma rekonstruoti partizanų mūšį – atvejo analizė“; Monika Kareniauskaitė, „O kas po karo? Neginkluotas pasipriešinimas kaip partizanų karo tąsa“; Mingailė Jurkutė, Lina Kamisnkaitė, „Pokario įvykių klastotė sovietiniame lietuviškame kine“; Inga Zakšauskienė, „Ar amerikiečiai mus apgavo? Vakarų pagalbos mito Lietuvos laisvės kovotojams atsiradimas ir raida. Vakarų radijo stočių transliacijų vaidmuo“; Gintautas Vėlius, „Archeologų indėlis atkuriant pasipriešinimo istorijos kasdienybę“; Aurimas Švedas, „Partizanų karo vaizdiniai XXI a. lietuvių romane. Didžiojo pasakojimo demontavimas?“.

⁸⁹ Plg., pranešime, skaitytame VU IF „istorikų dienų“ renginiuose „Partizanai: nuo vaizdinio iki įvaizdžio“, istorikas išskyrė kelis įvaizdžius, naudojamus skirtingų socialinių grupių: romantizuotas įvaizdis [*karžygys*] – būdingas neopagonių subkultūrai; militarinis-patriotinis įvaizdis [*partizanas, patriotas, rezistentas*] – būdingas karinėms ir visuomeninėms patriotinėms organizacijoms; kančios ir skausmo įvaizdis [*laisvės kovotojas, tautos kankinys*] – būdingas buvusiems politiniams kaliniams ir tremtiniams; valstybininko įvaizdis [*karys-kovotojas-politikas*]; „vienui vieni“ įvaizdis [*miško brolis, žaliūkas*].

⁹⁰ Arūnas Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002; idem, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 1(15), p. 44–67; *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, sud. Juozapas Romualdas Bagušauskas, Arūnas Streikus, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005; idem, „Sovietų valdžios ‚darbas su išeivija‘: Manipuliacijos kultūriniais ryšiais“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2006, nr. 4–5, p. 166–169; idem, „Lithuanian Catholic Clergy and the KGB“, in: *Religion, State & Society*, 2006, vol. 34, nr. 1, p. 63–70; idem, „Sovietų Lietuva ir išeivija: kultūrinių ryšių projektas“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2007, t. 20, p. 42–63; idem, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1948–1955 m.: sistemos derinimas“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2009, nr. 2 (26), p. 73–90; idem, „Kultūrinio ir religinio gyvenimo sovietų Lietuvoje istoriniai tyrimai: šaltinių keliamos problemos“, in: *Darbai ir dienos*, 2009, t. 52, p. 75–82; idem, *Iš sovietinės patirties į laisvės erdvę: vienuolijos Lietuvoje XX a. antroje pusėje*, Vilnius: Lietuvos katalikų mokslo akademija, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2015.

⁹¹ Plg., Marija Drėmaitė, Andis Cinis, Mart Kalm, *Perfect Representations of Soviet Planned Space: Mono-industrial towns in the Soviet Baltic Republics in the 1950s-1980s*, in: *Scandinavian Journal of History*, vol. 33, nr. 3, Routledge: 2008, p. 226–246; Marija Drėmaitė, „Svajonių fabrikai? Industrializacijos palikimas Baltijos jūros regione (1945–1990 m.) kultūros istorijos požiūriu“, in:

skirtingų kultūros sričių tyrimai yra vienijami siekio nustatyti ne tik kaip sovietmečiu atrodė tiriamas objektas, kitaip tariant, siekiant aprašyti ne tik sovietinę jo išraišką, tačiau ir rekonstruoti tokios išraiškos prielaidas – komunistinį mastymą ir vaizduotę. Artimiausias šios disertacijos tematikai (ir išsamiausias) tyrimas yra Aurimo Švedo disertacija, tyrinėjanti sovietinį istorijos mokslą Lietuvos TSR⁹⁵, tačiau iš esmės ji apsiriboja nesovietine linija sovietinėje istoriografijos struktūroje ir neapima istorijos politikos, nors gerai atskleidžia sovietinių laikų istorijos pasakojimo radimosi ir sklaidos virtuvę. Greta specializuotų istorikų tyrimų šioje kryptyje ryškiai išsiskiria filosofės Nerijos Putinaitės tekstai, nukreipti į egzistencinius sovietinės visuomenės

Darbai ir dienos, 2009, nr. 52, p. 141–158; eadem, „The (Post-) Soviet Built Environment: Soviet – Western Relations in the Industrialized Mass Housing and its Reflections in the Soviet Lithuania“, in: *Lithuanian Historical Studies*, 2010 t. 15, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2011, p. 11–27; eadem, „Moderniosios architektūros paveldas Lietuvoje: teorinis aspektas“, in: *Journal of Architecture and Urbanism*, 2012, Vol. 36, nr. 3, p. 149–160; *Modernism: Between Nostalgia and Criticism*, edited volume, co-editor, Vilnius: Vilnius University and Architecture Fund, 2014; Marija Drėmaitė, Vaidas Petrulis, Jūratė Tutytė, *Architektūra sovietinėje Lietuvoje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2012.

⁹² Plg., Rasa Čepaitienė, „Sovietmetis Lietuvos kultūros istorijos šviesoje: projekto bandymas“, in: *Menotyra*, 2003, nr. 2, p. 74–80.; eadem, „Lietuvių istorinės sąmonės tyrimų perspektyvos: ideologinis problemos lygmuo“, in: *Politologija*, 2004, t. 35, p. 84–100; eadem, „Nuo monumento prie smūtkelio. Atmintis ir kasdienybė paminkluose“, in: *Lietuvos etnologija*, 2005, nr. 5, p. 171–188; eadem, *Laikas ir akmenys: Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*, Vilnius: LII leidykla, 2005; eadem, „Sovietmečio atmintis: tarp atmetimo ir nostalgijos“, in: *Lituanistica*, 2007, t. 53, nr. 4, p. 38–53; eadem, „Sovietinės kultūros šaltiniai: tarp futurizmo ir paseizmo“, in: *Darbai ir dienos*, 2009, nr. 52, p. 85–104; eadem, „Keletas pamąstymų apie istorijos politikos antropologinį matmenį“, in: *Šiuolaikiniai istorinės sąmonės formavimo būdai: Prielaidos, galimybės ir ribos*, Vilnius, Vilniaus universitetas, 2010, p. 65–67; eadem, „Tarybinės sostinės konstravimas J. Stalino epochoje: Vilniaus ir Minsko atvejai“, in: *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo*, p. 171–224; eadem, „Kultūrinės atminties sovietizacija: Vilniaus ir Minsko atvejai“, in: *Atminties daugiasluoksniškumas: Miestas, valstybė, regionas*, Vilnius: LII leidykla, 2013, p. 267–314.

⁹³ Plg., Atskiriams literatūros lauko priežiūros aspektams, sovietinės literatūros istorijos epizodams skirtų tyrimų yra gana gausu, atskirai paminėtinas didelis Elenos Baliutytės sovietinės literatūros kritikos tyrimas, apimantis visą sovietmetį ir pirmąjį antrosios nepriklausomybės dešimtmetį, Elena Baliutytė, *Laiko įkaitė ir partnerė: Lietuvių literatūros kritika 1945–2000*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.

⁹⁴ Nuodugnūs institucinės kino kūrimo sąrangos tyrimai vykdomi Linos Kaminskaitės-Jančorienės, žr. Lina Kaminskaitė, „Brežnevinio sąstingio“ praeities deformacijos lietuviškuose kino ir televizijos vaidybinuose filmuose (1968–1980 metai)“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, t. 22, p. 104–116; eadem, „Istorikai ir filmai: istoriografijos raida ir prieigų kaita“, in: *Vizualioji kultūra: problemos ir interpretacijos* [straipsnių rinkinys], sud. Monika Saukaitė, t. 64, Vilnius, 2012, p. 189–202; eadem, *Kinas sovietų Lietuvoje: Sistemos raida ir funkcijų kaita (1944–1970)* [daktaro disertacija], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2014; Elena Jasiūnaitė, Lina Kaminskaitė-Jančorienė, Gabriel Paletz, *Lietuvių dokumentinio kino antologija = Anthology of Lithuanian documentary cinema*, Vilnius: VŠĮ „Meno avilys“, 2014; Lina Kaminskaitė-Jančorienė, Anna Mikonis-Railienė, *Kinas sovietų Lietuvoje: sistema, filmai, režisieriai*, Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 2015.

⁹⁵ Aurimas Švedas, *Sovietinė Lietuvos istoriografija: Oficialusis diskursas ir jo alternatyvos* [daktaro disertacija], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2006; idem, *Matricos nelaisvėje: Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*, Vilnius: Aidai, 2009.

pagrindus ir apnuoginantys jų veikimą bei pasekmes, mąstymo horizontus ir interpretacinius rėmus⁹⁶.

Trečiasis laukas – tai nesovietinės visuomenės sovietų Lietuvoje paieškos. Metodologiškai kokybiškai naują tokių tyrimų etapą pradėjo Ainės Ramonaitės ir Jūratės Kavaliauskaitės duetas, naudojant tinklaveikos prieigą pradėjęs ieškoti vėlyvojo sovietmečio Lietuvos visuomenėje nesisteminių grupių, kurias tyrinėtojos pavadino *savaime*, t.y., save organizuojančia visuomene. Pradinį tyrimo impulsą suteikė politologijoje suformuluota socialinio kapitalo samprata – sutelkto per valdžios nesankcionuotus socialinius ryšius, sudarančius *socialinį tinklą*, įgalinantį atlikti kolektyvinį veiksmą. Tyrėjas dominęs kolektyvinis veiksmas buvo Sąjūdis, darant prielaidą, kad tokio masto socialinis sąjūdis negalėjo rasti plikoje vietoje, ir formuluojant hipotezę, kad tam turėjo įtakos anksčiau susiformavę socialiniai tinklai⁹⁷. Tinklaveikos perspektyva pabrėžia ne veikėjų asmenines savybės ar resursų pasiskirstymą, bet būtent esamų socialinių ryšių bei sąveikų reikšmę kolektyviniam veiksmui⁹⁸. Tačiau šiam disertaciniam tyrimui didesnę įtaką turėjo antroji Kavaliauskaitės ir Ramonaitės parengta kolektyvinė monografija *Nematoma sovietmečio visuomenė*⁹⁹, ir ne tiek savaimios visuomenės salų identifikavimu, kiek ryšių tarp tų salų nebuvimo įrodymu. Kaip atskleidė atskirų grupių gretinimas, net ir puoselėjančios panašų antisisisteminių nusiteikimą grupės nieko nesužinojo vienos apie kitas. Pvz., etnokultūrinio sąjūdžio dalyviai, įgyvendinę masišką viešo nepaklusnumo akciją sustabdant Stepono Dariaus tėviškės nugriovimą¹⁰⁰, nieko nebuvo girdėję apie Vilniaus inteligentų pergalę peticijomis sustabdant autentiškų renesansinių rūsių

⁹⁶ Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: Prisiitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007; eadem, *Nugenėta pušis: Ateizmas kaip asmeninis apsisprendimas tarybų Lietuvoje*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2015.

⁹⁷ *Sąjūdžio ištakų beiškant: Nepaklusniųjų Tinklaveikos galia*, mokslinės redaktorės Jūratė Kavaliauskaitė, Ainė Ramonaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2011.

⁹⁸ Žr. minėtose monografijose pateikiamą teorinės literatūros apžvalgą.

⁹⁹ *Nematoma sovietmečio visuomenė*, mokslinė redaktorė Ainė Ramonaitė, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2015.

¹⁰⁰ Ainė Ramonaitė, „Viešos nepaklusnumo demonstracijos: Etnokultūrinio sąjūdžio mobilizacinė galia“, in: *Nematoma sovietmečio visuomenė*, p. 195–217.

griovimą¹⁰¹, ir atvirkščiai, nors abi grupės puoselėjo identišką nuostatą sovietų valdžios ir Lietuvos kultūros paveldo atžvilgiu, o savo pergales laikė didelėmis ir visuomeniškai reikšmingomis. Tokiu atveju kalbėjimas apie *visuomenę* yra kvestionuotinas. Gyvenimo ne individualiai atomizuotai, bet ir ne visuomenėje, tačiau grupėmis būklę išryškino ir Valdemaras Klumbys, atskleidamas grupiškumą kaip labai svarbią vėlyvojo sovietmečio visuomenės charakteristiką¹⁰². Sociologai kolektyvinėje monografijoje *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose* papildė vėlyvojo sovietmečio grupiškumą istoriniu dėmeniu, įdomus yra jų užfiksuotas stalinmečiu susiformavusių socialinių tinklų tipo kaita¹⁰³.

Galiausiai, paskutinysis laukas, kurį būtina pristatyti – atminties tyrimai Lietuvoje. Anksčiausiai kolektyvines istorijos reprezentacijas pradėjo tyrinėti sociologai. Pirmoji reprezentatyvi gyventojų apklausa Lietuvoje buvo atlikta 1989 rugsėjo-spalio mėnesiais, t.y. dar Lietuvai būnant Sovietų Sąjungos sudėtyje. Yra įdomu, kad joje pirmą kartą buvo užfiksuota kolektyviai suvokiama partizanų pasipriešinimo reikšmė: į atvirą klausimą „koks svarbus nacionalinis ar pasaulinis įvykis jums pirmiausia ateina į galvą“, 4,2% lietuvių tautybės respondentų ir 0,9% rusų nurodė „pokario partizaninį pasipriešinimą“¹⁰⁴.

Pirmajame nepriklausomybės dešimtmetyje sociologai toliau intensyviai vystė sociologinių atminties aspektų tyrimus¹⁰⁵, ypatingai Irena Šutinienė, netrukus pradėjusi dirbti tiesiogiai kolektyvinės atminties teorijos rėmuose.

¹⁰¹ Valdemaras Klumbys, „Nuo privačių pokalbių prie viešo veikimo: „Garažų istorija“, in: *Ibid.*, p. 218–242.

¹⁰² Valdemaras Klumbys, *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu*.

¹⁰³ Dalia Leinartė, Laima Žilinskienė, Sigita Kraniauskienė, Irena Šutinienė, Ingrida Gečienė, *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014. Stalinmečiu dominavęs ryšių tipas „į vidų“ (uždari, stiprūs ir susiejantys ryšiai) pradeda transformuotis link platesnių ir atviresnių tinklų iškart po Stalino mirties.

¹⁰⁴ Originali klausimo formuluočių skambėjo truputį kitaip: „Per pastaruosius 60 metų – nuo 1930 m. iki šiol – yra buvę daugybė nacionalinių ir pasaulinių įvykių, permainų. Ar jūs esate įsiminę kokį vieną ar du tokius įvykius arba permainas, kurie jums atrodo ypač svarbūs? Jūsų atsakymas nei teisingas, nei klaidingas – tik norime žinoti, koks nacionalinis ar pasaulinis įvykis, permaina per pastarųjų 60 metų ateina Jums į galvą kaip svarbus. Kodėl?“. Atsakymų lapai neišliko, taigi, ir atsakymų pagrindimai, tik statistiškai apdoroti duomenys, daugiau apie tyrimą žr. Vladas Gaidys, „Kolektyvinės atminties tyrimai Lietuvoje 1989–2009 metais“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo*, p. 327–336.

¹⁰⁵ Reprezentatyvus tyrimas pakartotas 1993 m. ir 2009 m.

Šutinienės tyrimai buvo itin naudingi šiam tyrimui, ypač jos sovietmečio atminties tyrinėjimai bei istorinių simbolių tautinėje vaizduotėje tyrinėjimai, atskleidę ir atminties struktūrų (ankstesnių interpretacinių sistemų) inertiškumą¹⁰⁶. Sociologinėje atminties tyrimų kryptyje išskirtina kolektyvinė monografija *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*, kurioje išryškunami skirtingų kartų ir jų atminties bruožai.

Antrajame nepriklausomybės dešimtmetyje sociologų pradėtą tyrimų kryptį tam tikra prasme pratęsė psichologai, 2007 m. pradėję didelius kompleksinius empirinius kolektyvinės traumos (politinių represijų) pasekmių dabartinei visuomenei tyrimus – ilgalaikio sunkaus traumavimo reikšmę, akcentuojant socialinių transformacijų ir individo asmeninio patyrimo sąsajas¹⁰⁷. Šie tyrimai¹⁰⁸ irgi susitelkė į skirtingų kartų tyrinėjimą, jų rezultatai

¹⁰⁶ Irena Šutinienė, „Trauma ir kolektyvinė atmintis: sociokultūrinis aspektas“, in: *Filosofija, Sociologija*, 2002, nr. 1, p. 57–62; eadem, „Sovietmečio atmintis šiuolaikinėje Lietuvoje: ambivalentiškumas ar nostalgija?“, in: *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2013, nr. 1, p. 152–175; eadem, „Socialinė atmintis ir šiuolaikinė lietuvių tautinė tapatybė“, in: *Lietuvos etnologija*, 2008, nr. 8, p. 31–55; Dalia Leinartė, Laima Žilinskienė, Sigita Kraniauskienė, Irena Šutinienė, Ingrida Gečienė, *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*; Irena Šutinienė, „Sovietinio laikotarpio atminties bruožai autobiografiniuose pasakojimuose“, in: Eugenija Krukauskienė, Irena Šutinienė, Inija Trinkūnienė, Anelė Vosyliūtė, *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014; Irena Šutinienė, „Istorinė Paribio gyventojų sąmonė ir jų integracija Lietuvos valstybėje“, in: *Paribio Lietuva*, Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 1996; eadem, „Žydai ir Holokaustas Lietuvos miestelių gyventojų kolektyvinėje atmintyje“, in: *Lokalias bendrijos tarpdalykinis požiūris*, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2004; eadem, „Tautos istorijos pasakojimo simboliai Lietuvos gyventojų tautinėje vaizduotėje“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo*, p. 327–336; eadem, „Daugiakultūrio miestoistorija komunikacinėje tautinių grupių atmintyje: Klaipėdos ir Vilniaus atvejai“, *ibid.*, p. 225–284.

¹⁰⁷ 2007–2013 m. vykdytas projektas „Sunkių traumų ir socialinių transformacijų padariniai ir jų įveika“.

¹⁰⁸ *Sunkių traumų psichologija: Politinių represijų padariniai*, sud. Danutė Gailienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004; Danutė Gailienė, „Politinių represijų psichologiniai padariniai“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2002, nr. 2, p. 121–126; Evaldas Kazlauskas, Danutė Gailienė, „Politinių represijų metu patirto sunkaus ilgalaikio traumavimo psichologinių padarinių kompleksiskumas“, in: *Psichologija: Mokslo darbai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2003, nr. 27, p. 43–52; idem, „Išgyvenusiujų politines represijas potrauminės simptomatikos ir trauminės patirties, demografinių, somatinių veiksmų bei vidinės darnos sąsajos“, in: *Psichologija: Mokslo darbai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005, nr. 32, p. 46–59; Danutė Gailienė, „Ar lietuvių tauta labai traumota?“, in: *Spectrum*, 2007, nr. 1, p. 16–19; eadem, *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*, Vilnius: Tyto alba, 2008; eadem, „Psichologinių traumų visuomeninio pripažinimo problema“, in: *Naujasis židinys-Aidai*, 2008, nr. 3, p. 86–95; eadem, „Represuotųjų vaikai: tarpgeneracinio traumų poveikio tyrimai Lietuvoje“, in: *LKMA metraštis*, 2013, t. 3, p. 351–366; Irena Vaškėlienė, Evaldas Kazlauskas, Danutė Gailienė, Vėjūnė Domanskaitė-Gota, „Komunikacija apie patirtas politines represijas šeimoje: tarpgeneracinis aspektas“, in: *International Journal of Psychology: A Biopsychosocial Approach. Tarptautinis psichologijos žurnalas: biopsichosocialinis požiūris*, 2011, nr. 9, p. 91–104.

ir įžvalgos labai pavertė formuluojuant šio darbo problematiką, ypač duomenys apie „tylinčios“ visuomenės gyvenimą sovietų Lietuvoje.

Pirmasis bandymas kompleksiskai aprėpti kolektyvinės atminties fenomeną – prabilta būtent apie tai – buvo 2010 m. VU TSPMI pradėtas vykdyti projektas „Istorijos politika kaip tautos ir valstybės konstravimo veiksnys“, specifiškai išryškinant politologijai rūpimus istorijos politikos aspektus. Pasak projekto aprašymo, buvo tiriama „politinės valios formavimasis, raiška, interesų kolizijos, istorinės atminties bei bei mnemotechnikos; politikų istorijos sampratų reflektyvumas bei sąmoningumas; tautos istorinės sąmonės būklė“. Išskirtinas šio projekto eigoje surengta interdisciplinarius seminaras „Šiuolaikiniai istorinės sąmonės formavimo būdai: prielaidos, galimybės ir ribos“, kurio metu trys iš keturių pranešėjų buvo ne politologai¹⁰⁹, tačiau istorikai ir sociologai – Alvydas Nikžentaitis¹¹⁰, Rasa Čepaitienė¹¹¹, Irena Šutinienė¹¹² – savo tyrinėjimuose intensyviai besidomintys kolektyvinės atminties problematika. Apibendrinant projekto rezultatus, politologams rūpėjo jų svarbiausias objektas – politinės galios (visada siekiančios kažkokių praktinių tikslų) konstruktyvistinės galimybės.

Pirmojo XXI a. dešimtmečio pabaigoje pasirodė pirmieji atminties problematikai skirti istorikų tyrimai¹¹³. Atskiro paminėjimo vertas teoriškai ir empiriškai subalansuotas Dariaus Staliūno probleminis/diskusinis darbas, skirtas 1863–1864 sukilimui kaip atminties vietai¹¹⁴ 2009 m. Lietuvos istorijos institute pradėtas vykdyti platus projektas „Atminties kultūra Lietuvoje“, kurio

¹⁰⁹ Vienintelis pranešimą skaitęs politologas buvo: Vytautas Radžvilas, „Istorijos dehumanizavimas ir istorijos etika: mokslinis istorijos tyrinėjimas ir žmogiškojo istorijos matmens paieškos“, *Šiuolaikiniai istorinės sąmonės formavimo būdai: prielaidos, galimybės ir ribos*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010, p. 45–64.

¹¹⁰ Alvydas Nikžentaitis, „Katynė ir Jogailaičių idėja: atminties ir atminimo kultūros modeliai Vidurio ir Rytų Europoje“, *ibid.*, p. 17–30.

¹¹¹ Rasa Čepaitienė, „Keletas pamąstymų apie istorijos politikos antropologinį matmenį“, *ibid.*, p. 65–78.

¹¹² Irena Šutinienė, „Apie atminties politikos tyrimus: sociologinio aspekto paieškos“, *ibid.*, p. 31–44.

¹¹³ Hektoras Vitkus, *Holokausto atminties raida Lietuvoje* [daktaro disertacija], Klaipėda: Klaipėdos universitetas, 2008.

¹¹⁴ Darius Staliūnas, *Savas ar svetimas paveldas? 1983–1984 m. sukilimas kai plietuvių atminties vieta*, Vilnius, 2008.

pasėkoje pasirodė jau net keli specializuoti straipsnių rinkiniai¹¹⁵. Pats projektas netikėtai savotiškai pratęsė politologų pradėtą liniją, kadangi dominuojanti prieiga ten yra tas pats konstruktyvizmas.

Produktyviausia ir įdomiausia sritis šio projekto rėmuose yra miestų kaip daugiakultūrės erdvės, kurioje įvairiose plotmėse konkuruoja skirtingos atmintys, tyrimai¹¹⁶. Taip pat šio projekto rėmuose pasirodė keletas Lietuvos visuomenės *atminties vietoms* skirtų kolektyvinių monografijų, kuriose drąsia prieiga išsiskiria Darius Baronas, o empirine apimtimi – Dangiro Mačiulio tekstai¹¹⁷.

Apie istorikų pradėtus tyrimus dera pasakyti, jog, pirmiausia, skėtinis jų projekto pobūdis, kai apjungiamos skirtingų tyrinėtojų savarankiškai vykdomi tyrimai, net jų kryptys, nesudaro kompleksiško ar vientisumo įspūdžio. Antra, dominuojanti konstruktyvistinė prieiga (ir rinkinių sudarytojo įžanginiuose straipsniuose, ir net knygų struktūroje) neretai disponuoja su dažnai empiriškai rekonstrukciniais paskirų tyrėjų tekstais. Trečia, nors atskirų tyrinėtojų pozicijos buvo sutelktos viename leidinyje, ryški vaisingos diskusijos stoka. Labai geras pavyzdys čia yra Šutinienės tyrimai. Sociologė ne tik daug dirba tyrinėdama, svarstydamą, bandydama pritaikyti įvairias sociologijoje taikomas atminties tyrimų teorines ir metodologines priemogas, tačiau pateikia įspūdingus tai verifikuojančių empirinių duomenų kiekius¹¹⁸. Kas ypatingai įdomu, Šutinienė turi labai aiškias ir tyrinėtojos teoriškai, metodologiškai ir empirinių duomenų pagrindu paremiamas pamatines nuostatas, liečiančias atminties konstravimo galimybių ribas¹¹⁹. Tačiau

¹¹⁵ *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011; *Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos (de)konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013.

¹¹⁶ Rasa Čepaitienė, Irena Šutinienė, Vasilijus Safronovas, Dangiras Mačiulis, Darius Staliūnas, *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte (XIX a. pabaiga – 1940 m.)*, Vilnius: LII leidykla, 2015.

¹¹⁷ Darius Baronas, Dangiras Mačiulis, *Pilėnai ir Margiris: istorija ir legenda*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2010; Dangiras Mačiulis, Rimvydas Petrauskas, Darius Staliūnas, *Kas laimėjo Žalgirio mūšį? Istorinio paveldo dalybos Vidurio ir Rytų Europoje*, Vilnius: Mintis, 2012.

¹¹⁸ Žr. jos bibliografiją 106 išnašoje.

¹¹⁹ Šutinienė apie konstruktyvizmo ribas kalba ne viename savo straipsnyje remdamasi ir Vakarų teoretikais bei istoriografija, ir savo surinktais empiriniais duomenimis. Išsamiausiai aptaria straipsnyje kolektyvinės atminties teorijai ir metodologijai skirtame straipsnyje „Apie atminties

kiekviename naujame istoriko straipsnyje kaskart jai tiesiog atiduodama atminties tyrimų „pionierės“ duoklė, tačiau ignoruojamos teoriniai ir metodologiniai svarstymai. Pati Šutinienė irgi nepolemizuoja su istorikais, istorikai ir sociologai tiesiog mandagiai pasilieka savo bendruomenėse. Situaciją paryškina ir tai, kad įvertinant vis gausėjančią atminties tyrimų mokslinę produkciją Lietuvoje, vis dar nėra parašyta išsami (probleminė, tematinė, metodologinė) šių tyrimų apžvalga. Apibendrinant kas pasakyta, kol kas nepanašu, kad atminties tyrimai Lietuvoje suktų pasaulinių tendencijų kryptimi, t. y. link tikro interdiscipliniškumo.

Disertacijos struktūra

Disertaciją sudaro įvadas (kuriame pristatoma tyrimo problema, suformuluojama hipotezė, pateikiamos analitinės ir interpretacinės sąvokos), trys dalys, išvados, santrauka anglų kalba, bibliografinis šaltinių ir istoriografijos sąrašas bei devyni priedai – pusiau struktūruoto interviu klausimynas ir dešimties interviu tekstai.

Pirmojoje dalyje pateikiamas sovietinis Lietuvos partizanų karo pasakojimas, instrumentiškai padalintas į du sluoksnius: oficialųjį pasakojimą ir taikomąją jo versiją. Pirmieji du skyriai pristato oficialųjį pasakojimą, nuleistą „iš viršaus“: skyriuje *1.1. Politinio pasipriešinimo kriminalizavimas Sovietų Sąjungoje* pateikiama trumpa šio reiškinių apžvalga; skyriuje *1.2. Oficialusis pasakojimas – lietuviškoji „banditizmo“ versija* tiriama, kaip ši versija buvo kuriama propagandos profesionalų. Paskutiniai du pirmos dalies skyriai aiškinasi, kaip visuomenė „iš apačios“ paveikė oficialiosios propagandos vaizdinius: skyriuje *1.3. Oficialiojo pasakojimo plėtra* apžvelgiama, kaip oficialusis pasakojimas buvo skleidžiamas ir plėtojamas spaudoje, kultūros ir švietimo sferose, kokių naujų turinių čia įgijo; skyriuje *1.4. Visuomenės dalyvavimas kuriant sovietinį pasakojimą* tiriama, kaip

politikos tyrimus: sociologinio aspekto paieškos“, *Šiuolaikiniai istorinės sąmonės formavimo būdai: prielaidos, galimybės ir ribos*, p. 31–44.

sovietų Lietuvos visuomenė buvo įtraukiama į sovietinio pasakojimo reproduktivumą ir kokiais būdais procese dalyvavo autentiška patirtis.

Antrojoje dalyje, susidedančioje iš keturių skyrių, pristatomas JAV lietuvių išėivijos pasakojimas. Skyriuje 2.1. *Žinios, pasiekusios išėiviją* apžvelgiama, kokie partizanų dokumentai ir kokiais keliais pasiekė išėiviją; skyriuje 2.2. *Išėivijos istoriografija* analizuojamos istoriografinės pozicijos; skyriuje 2.3. *Visuomeninės refleksijos ir improvizacijos partizanų tema* nagrinėjami Lietuvos partizanų karo vaizdiniai visuomeninės spaudos lauke, meniniame ir politiniame diskurse; skyriuje 2.4. *Sovietų pastangos paveikti išėivijos partizanų kovų vertinimus ir jų rezultatus* tiriama, ar būta specialios propagandos programos, pritaikytos išėivijai, o taip pat svarstoma kiek bendrosios propagandos linija paveikė išėivijos partizanų kovų sampratą.

Trečiojoje dalyje nagrinėjamas sovietų Lietuvos visuomenės pasakojimas. Kadangi jo turinys gali būti rekonstruotas tik labai iš dalies, didžiausias dėmesys skiriamas komunikacijos erdvės ir būdų rekonstrukcijai. Skyriuje 3.1. *Alternatyvi viešoji erdvė: periodinė pogrindžio savilaida* tiriama čia pasirodę partizanų kovų vaizdiniai; skyriuje 3.2. *Autentiškos atminties salos: šeimų atmintis* tiriama, kaip autentiška atmintis funkcionavo privačioje erdvėje kartu ieškant, ar pasakojimai apie partizanus išėidavę už šeimos rato ribų.

1. SOVIETINIS PASAKOJIMAS

Chronologiškai ankstyviausiu viešu spaudiniu, išreiškiančiu komunistų valdžios požiūrį į Lietuvos partizanus, reikėtų laikyti 1945 m. LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro Juozo Bartašiūno atsišaukimą į gyventojus „Su šaknimis išraukime pikčiausius lietuvių tautos priešus – lietuviškuosius vokiškuosius nacionalistus“¹²⁰. Tačiau nuo pat pasipriešinimo pradžios represinių pasipriešinimą slopinusių struktūrų darbuotojai nedvejodami partizanams taikė „banditų“ vardą, o savo vidiniuose dokumentuose, kaip ir partizanų tardymo protokoluose, naudojo išplėtotą „bandito“ vedinių žodyną: „banditų vadeiva“, бандпособники, „бандформирования“ ir t.t., o „banditizmo“ nusikaltimas turėjo aiškią teisinę kodifikaciją, įėjo į 58 BK str. „už kontrrevoliucinius nusikaltimus“ sudėtį. Jiems nereikėjo šio vardo ieškoti, mat (kontrrevoliucinio) banditizmo sampratą, apimančią retorinę, teisinio kodifikavimo ir slopinimo praktikos plotmes, jie atsivežė su savimi, laiko patikrintą, „užgrūdintą plienu“ nuo Pilietinio karo laikų.

1. 1. POLITINIO PASIPRIEŠINIMO KRIMINALIZAVIMAS SOVIETŲ SAJUNGOJE

„Banditizmas“, kaip politinis reiškinys ir nusikalstama veika, radosi pačioje Sovietų Sąjungos aušroje ir buvo naujas, specifiskai sovietinis terminas, neturintis tradicijos teisinėje Rusijos imperijos tradicijoje¹²¹. Šiek tiek panašus nusikaltimas gali pasirodyti 1845 m. Rusijos imperijos teisiniame kodekse atsiradęs „šaikų“ organizavimo nusikaltimas, ypač turint omeny, kad „šaikų“ veikla suvokta kaip kenkianti valstybės interesams ir galiai, o

¹²⁰ Juozas Bartašiūnas, *Su šaknimis išraukime pikčiausius Lietuvių tautos priešus – lietuviškai vokiškuosius nacionalistus*, Vilnius: „Tiesos“ leidykla, 1945.

¹²¹ Šis terminas galėjo būti perimtas iš vokiečių teisės (žr., Михаил Павлик, *Террористический акт, захват заложника, бандитизм (сер. Теория и практика уголовного права и уголовного процесса)*, Санкт-Петербург: Юридический центр-прес, 2011). Bet kokių atveju, norint nustatyti politinės bei teisinės vartosenos genezę ir raidą atskirose Europos šalyse reikėtų nuodugnesnių studijų.

baudžiama būdavo ne tik už „šaikų“ įvykdytus nusikaltimus, bet ir už patį „šaikos“ suorganizavimą, net jei ji nespėjo įvykdyti jokių nusikalstamų veikų. Tačiau čia panašumas ir baigiasi, „šaikos“ užsiimdavo išimtinai organizuota kriminaline veikla – pinigų ir dokumentų padirbinėjimu, svetimo turto gadinimu ar pasisavinimu, kontrabanda – už kurią buvo numatyta baudžiamoji atsakomybė¹²².

Tuo tarpu nuo pat Rusijos pilietinio karo pradžios bolševikų retorikoje atsirado ir įsitvirtino „banditizmo“ terminas, taikytas itin plačiai, tiek organizuotai kriminalinei veiklai, tiek įvairioms politinėms grupėms, besipriešinančioms bolševikams: baltagvardiečiams (*белобандити*), valstiečių sukilimams, nacionalinėms grupėms, deklaruojančioms savarankiškumo siekį, o taip pat įvairioms karinėms formuotėms ne tik Rusijos teritorijoje, bet ir kaimyninėse valstybėse. Šis tipas, kurio veiksmai išoriškai išties buvo panašūs į organizuoto kriminalinio nusikalstamumo veiksmus – apiplėšimai, parduotuvių, sandėlių, sovietų valdžios įstaigų užpuolimai, transporto priemonių naikinimas – įgavo „politinio banditizmo“ vardą. Itin neramios vakarinės, o taip pat šiaurinės teritorijos netrukus apibūdintos „masinio banditizmo išplitimo rajonais“ (*районы массового распространения бандитизма*), kuriuose veikė „bandformuotės, palaikomos pasaulinio imperializmo ir kontrevoliucijos“ (*бандформирования, поддерживаемые мировым империализмом и контрреволюцией*)¹²³.

„Politinis banditizmas“ teisiniuose dokumentuose pirmą kartą įvardintas 1919 m. dekretu. Jo 12 straipsnis skelbė, jog tai yra klasinio pobūdžio nusikaltimas, atliktas „asmens priklausančio pasiturinčiai klasei, turint tikslą atstatyti engiančiosios klasės valdžią“¹²⁴. Nusikaltimo požymiai buvo: grupinis nusikaltimo pobūdis, ginklų turėjimas, nusikalstamų ketinimų piliečių ir jų turto atžvilgiu puoselėjimas. Šios principinės nuostatos buvo įtrauktos į 1922

¹²² Шутемова Т. В., «О понятии и видах банд», http://sartracc.ru/print.php?print_file=Pub%2Fshutemova%2814-04-09%29.htm [žiūrėta 2016-04-15].

¹²³ С. Е. Матвеев, „«Политический бандитизм» на северо-западных рубежах Советского государства в 1920-е годы“, in: *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта*, 2010 nr. 6, p. 159–165.

¹²⁴ *Ibid.*

m. pirmąjį RSFSR baudžiamąjį kodeksą, ir be didelių pokyčių pakartotinai patvirtintos 1926 m. baudžiamajame kodekse¹²⁵. 1922 m. baudžiamojo kodekso specialiosios dalies 57–73 straipsniai buvo skirti konkrečiai kontrrevoliucinei veiklai, 1926 m. kodekse tą pačią kontrrevoliucinę veiklą kodifikavo specialiosios dalies išplėtotas 58 straipsnis¹²⁶.

Vykdyti kovą su „banditizmu“ Sovietų Rusijoje buvo nurodyta įvairiems valdžios organams, tačiau svarbiausias tokios kovos funkcijas vykdė 1922 m. OGPU struktūroje įsteigti specialūs Kovos su banditizmu skyriai (*Отдел по борьбе с бандитизмом, ОББ*, toliau tekste – OBB)¹²⁷. Praktiškai nuo pat pilietinio karo pradžios „politinis banditizmas“ buvo matomas kaip sudėtingesnė struktūra, apimanti ne tik „banditus“, t. y., asmenis, turinčius nusikalstamų ketinimų ir veikiančius susijungus į ginkluotą formuotę (*активный бандитский элемент*), tačiau ir jų rėmėjus (*пособники*) o taip pat specifinę kategoriją, laikytą itin pavojinga pilietinio karo metais, vad. „kurstytojus“ (*подстрекатели*), t. y., asmenis ir grupes, besistengiančius prasiskverbti į bolševikų užnugarį siekiant suorganizuoti gyventojų pasipriešinimą. Tad jau pati pirmoji instrukcija gubernijų OGPU OBB nedviprasmiškai nurodė, jog reikia „sunaikinti banditus ir jų bazę, t. y., tuos, kurie juos remia materialiai“¹²⁸. Šiems tikslams pasiekti numatytos kompleksinės veiklos priemonės: agentūrinės-operatyvinės ir karinės, taip pat plačiai įtraukiant vietinius partinius organus. Kovos su „banditizmu“ priemonės buvo skirstomos į „aktyvias, teises ir tremtį“, aktyviai taikytas trečiajame dešimtmetyje vakarinėse, daugiausia pasienio teritorijose, ypač nukreipiant pastangas į taip vadinamos „aktyvaus banditinio elemento bazės“

¹²⁵ Михаил Павлик, *Террористический акт, захват заложника, бандитизм*, Санкт-Петербург: Юридический центр-прес, 2011.

¹²⁶ 1926 m. RSFSR baudžiamasis kodeksas Lietuvos TSR galiojo iki 1962 m., kuomet LTSR Aukščiausioji taryba patvirtino ir įvedė galioti Lietuvos TSR Baudžiamąjį kodeksą. Dauguma Lietuvos partizanų buvo nuteisti būtent pagal RSFSR 1926 m. baudžiamojo kodekso 58 straipsnį už „kontrrevoliucinę veiklą“.

¹²⁷ *МВД России: Энциклопедия*, ред. В.Ф. Некрасов, Москва: Объединенная редакция МВД России, «ОЛМА-ПРЕСС», 2002.

¹²⁸ С. Е. Матвеев, *op.cit.*

naikinimą. Todėl „banditinio kontingento“ (apimančio „banditus“ ir jų rėmėjų bazę) trėmimai tapo viena svarbiausių OBB veiklų¹²⁹.

Greta slopinimo veiksmų OBB funkcijos taip pat apėmė faktorių, lemiančių organizuoto ginkluoto pasipriešinimo reiškinį, analizę: „ekonominių, politinių, istorinių priežasčių, sąlygojančių banditizmą, ir atskirų faktorių, lemiančių jo atsiradimą ir skatinančių jo augimą, studijavimas“¹³⁰. Kitaip tariant, OBB specialistai tapo organizuoto ginkluoto pasipriešinimo ekspertais ir istoriografais.

Tad kuomet 1944 m. represinės NKVD struktūros susidūrė su ginkluotu Lietuvos partizanų pasipriešinimu, jie jau turėjo sukaupę daugybę tiek teorinių, tiek praktinių žinių apie tokį reiškinį ir jo slopinimo galimybes. Lietuvos partizanų karo istoriografijoje ne kartą pabrėžtas majoro Aleksejaus Sokolovo vaidmuo ir jo praktinių žinių ir kovos su ginkluotomis pogrindžio formuotėmis būdų, įgytų slopinant partizaninį pasipriešinimą Vakarų Ukrainoje, svarba Lietuvos partizaninį pasipriešinimo slopinimo sėkmei, tačiau Sokolovas turėjo gerokai didesnę žinių bagažą, nei vien įgytasis Ukrainoje, ir jomis sėkmingai naudojosi. Antai pačioje savo darbo Lietuvoje pradžioje jis pristatė vidinių agentų infiltravimo į partizanų būrius strategijas, kurios, pasak jo, buvo taikomos 1928–1929 m. Vidurinėje Azijoje kovojant su basmačių pasipriešinimu ir pasiteisino kaip duodančios labai gerų rezultatų¹³¹.

Taigi, dar prieš susidurdami su pačiu stipriausiu organizuotu ginkluotu pasipriešinimu Sovietų Sąjungos istorijoje naujai po II Pasaulinio karo prijungtose teritorijose, represinių struktūrų darbuotojai buvo sukaupę didelę patirtį šioje srityje. Tačiau „banditizmas“ ir jo slopinimas buvo represinių struktūrų profesionalų praktinis klausimas, bet ne viešo atviro apkalbėjimo tema, net ir įvyniojus į ideologines formuluotes. Net viešai pristatant Pilietinio karo eigą apie „banditizmą“, kaip atskirą reiškinį, nebuvo kalbama, vieninteliai „banditai“, kurie pasirodydavo publicistiniuose ir istoriografiniuose tekstuose,

¹²⁹ *Ibid.*

¹³⁰ *Ibid.*

¹³¹ Arvydas Anušauskas, „Sovietinio saugumo agentai smogikai ir kova su lietuvių pasipriešinimu“, in: *XXI amžius*, 2003-01-15.

buvo „baltieji banditai“. Pats istorinio pasakojimo pagrindas buvo „klasių kova“, bet išplėtotą „banditizmo“, kaip užsienio imperialistų remiamos kontrrevoliucinės veiklos, samprata buvo čekistų vadovėlių, bet ne valstybinės švietimo sistemos mokyklinių vadovėlių tema.

1. 2. OFICIALUSIS PASAKOJIMAS – LIETUVIŠKOJI „BANDITIZMO“ VERSIJA

1. 2. 1. Iki pasakojimo: kovos praktika ir nutylėjimo taktika

Nesigilinant į revoliucijos ir kontrrevoliucijos istoriškumo ir mitiškumo klausimus konstatuotina, kad visas antisovietines, išsilaisvinimo nuo sovietinės okupacijos etc. kovas traktuoti kaip „kontrrevoliucinį (Spalio revoliucijos atžvilgiu) banditizmą“ buvo nelengva, o tokios pastangos apėmė įvairias draudimo, kryptingo pervadinimo, alternatyvių nuostatų formavimo strategijas¹³², kurios taikytos atsižvelgiant į konkrečią situaciją ir tuometinius valstybinių struktūrų pajėgumus. Antai, Lietuvos partizanų pasipriešinimo metu partizanų buvimo faktas ir konkretūs kovų su jais įvykiai buvo draudžiamų viešai skelbti žinių sąrašė (priklausė naujam SSRS 268 įslaptintų duomenų sąrašo paragrafui, draudžiančiam viešai skelbti informaciją apie antisovietines organizacijas bei kovą su jomis, išskyrus oficialius pranešimus) tačiau respublikos pareigūnų akimis tai nebuvo parankiausia strategija. 1946 m. sausio 25 d. LSSR Glavlito viršininkas Aleksandras Malyginas kreipėsi į SSRS Glavlito vadovybę prašydamas instrukcijų, kaip jam elgtis taikant minėtą paragrafą, nes jis nurodęs cenzoriams, „visiškai uždaryti duomenų skelbimą apie banditizmo raišką ir kovą su jais“, tačiau „dėl paskutiniu metu padidėjusio nacionalistinių gaujų aktyvumo ir dėl sustiprėjusios kovos su jais, LKP CK mano, kad būtina ir toliau laikraščiuose skelbti medžiagą, demaskuojančią klasinę nacionalistų esmę ir mobilizuojančią darbo visuomenę į kovą su

¹³² Apie tai daugiau kalbėta šio darbo įvade.

banditais.¹³³ Sprendžiant šį klausimą Malyginas prašė „atsižvelgti į tai, kad Lietuvoje kova su nacionalistinėmis banditiškomis grupuotėmis yra visuotinio pobūdžio, kad į šią kovą vienokiu ar kitokiu būdu įsitraukia visi sąžiningi respublikos gyventojai [*raudonu pieštuku pabraukta originale*], be ko kova su gaujomis ir jų rėmėjais negali būti sėkminga, ir pagaliau į tai, kad ši kova, matyt, dar truks ilgą laiką“¹³⁴. Kaip ten bebūtų, informacija laikraščiuose apie kovas su „banditais“ vis tik pasirodydavo, bet labai retai, iš esmės skelbiant žinias apie vertingas pergales, tokias kaip, pvz., 1947 m. *Tiesoje* publikuotas straipsnis apie Dainavos apygardos štabo sunaikinimą¹³⁵.

Tad didelė dalim teisūs yra partizanų karo tyrinėtojai, teigiantys, jog net apytiksliai dešimtmetį po partizanų kovų jų atminties atžvilgiu vykdomą politiką reikėtų vadinti tylos politika¹³⁶. To, žinoma, negalima pasakyti apie to laikotarpio kolektyvines nuostatas, bet apie jas negalima pasakyti visiškai nieko, išskyrus tai, kad tyła nebuvo absoliuti, o netolimų įvykių atmintis tikrai buvo gyva. Tuo laiku aktyviai tebestatyti atminimo ženklai, net jei apsiribojant tik žūties vietose medžiuose išraižytais arba pakabintais kryželiais¹³⁷. Pasitaikė ir literatūrinių bandymų, antai 1946 m. Jonas Marcinkevičius žurnalui *Jaunimo gretos* pateikė savo naujo rašomo romano *Priešai* ištrauką, tačiau LSSR Galvlitas, įžvelgęs palankų požiūrį į partizanus, liepė ją išimti¹³⁸. Savo 1956 m. pabaigoje rašytoje literatūrinėje autobiografijoje Kostas Kubilinskas atviravo, jog yra „pasiryžęs parašyti poemą iš pokario meto kovų su buržuaziniai nacionalistais“, apie ką turi „sutelkęs gausią ir vertingą medžiagą“¹³⁹. Galima sakyti, kad gerai koordinuotos propagandinės kampanijos, nukreiptos prieš buvusius laisvės kovotojus, išvakarėse jau buvo justai nemažai jų numatančių ženklų. Pvz., 1957 m. viduryje vykusio Lietuvos TSR Revoliucijos muziejaus

¹³³ Rusijos Federacijos Centrinis Archyvas (RFCA), f. 9425, ap. 1, b. 425, l. 2–3 (dokumentą RFCA aptiko ir leido panaudoti Arūnas Streikus).

¹³⁴ *Ibid.*

¹³⁵ *Tiesa*, 1947.

¹³⁶ Tokią nuomonę išsakė nemažai autorių, pvz. Gaškaitė, Kuodytė, Kasparas, Gailius.

¹³⁷ Plg., Stanislovas Abromavičius, Kęstutis Kasparas, Rūta Trimonienė, *Didžiosios kovos pygardos partizanai*, Kaunas, 2007, p. 492.

¹³⁸ Suvestinė už 1946 liepos 15–31, RFVA, f. 9425, ap. 1, b. 425, l. 51v.

¹³⁹ „Kostas Kubilinskas“, *Tarybų Lietuvos rašytojai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 249.

atvirame partiniame susirinkime konstatuota, jog „pagerėjo muziejinės medžiagos rinkimas. Surinkta nemažai medžiagos apie buržuazinių nacionalistų žiaurumus“¹⁴⁰, o metų pabaigoje jau „pradėta rinkti medžiaga apie tarybinius aktyvistus, žuvusius pokariniais metais“¹⁴¹. Apie kokį reiškinį čia kalbama paaiškėja iš laikotarpį apibrėžiančios datos – 1944–1949, kuri susirinkimo protokole ranka ištaisyta į žodinį apibūdinimą „pokariniais metais“¹⁴².

Tad 1958 m. Lietuvos TSR atminties kliudymo ir slopinimo politika pasuko tikslingo partizanų kovų perinterpretavimo (kompleksiškai apimant pasipriešinimo priežasčių, tikslų, eigos ir t.t. dėmenis) kryptimi, kuriai, atrodo, buvo kurį laiką iš anksto ruošiamasi. 1958 m. gegužę LKP CK išleido į buvusius ginkluotos rezistencijos dalyvius nukreiptą nutarimą „dėl archyvinių dokumentų panaudojimo buvusiems aktyviems pasipriešinimo dalyviams kompromituoti“¹⁴³, tapusį naujo sovietinio Lietuvos partizanų karo pasakojimo pagrindu. Praktinė čekistų problema turėjo pavirsti ideologiškai tinkamu istoriniu siužetu. Užduotis pakankamai sudėtinga, mat net ir pavadintas „banditizmu“ implikuojant „išnaudotojų klasės“ pasipriešinimą, remiamą „pasaulinio kapitalizmo“, pats Lietuvos partizanų karo faktas ryškiai prieštaravo oficialiai sovietinei istorijos schemai, kurioje pagrindinė pokario laikotarpio charakteristika buvo „taikios socialistinės statybos“, atstatant karo nuotolius bei klojant pamatus socialistinei sistemai, kur „išnaudotojiškos klasės“ turėjo būti sunaikintos.

Tuo tarpu pati tokia užduotis visų pirma ir kilo iš praktinių tikrovės poreikių, būtent, kompleksas politinių įvykių šalies viduje ir išorėje, iškilusių kaip galima grėsmė LKP. Juos ne kartą yra sumavę partizanų karo tyrinėtojai¹⁴⁴. Už

¹⁴⁰ Valst. Istorijos-Revoliucijos muziejaus partinės organizacijos atviro susirinkimo, įvykusio 1957 m. liepos 1 d., protokolas, LYA (Lietuvos ypatingasis archyvas), f. 4631, ap. 5, b. 1, l. 7.

¹⁴¹ Valst. Istorijos Revolucijos muziejaus partinės organizacijos ataskaitinio-rinkiminio susirinkimo, įvykusio 1957 m. lapkričio 15 d. protokolas, *ibid.*, l. 15–16.

¹⁴² *Ibid.*

¹⁴³ LKP CK (b) nutarimas dėl archyvinių dokumentų panaudojimo buvusiems aktyviems pasipriešinimo dalyviams kompromituoti, Vilnius, 1958-05-12, in: *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje*, p. 264–266.

¹⁴⁴ Plg., Juozas Brazaitis teigia, kad intensyvi sovietinė propaganda prasidėjo nuo 1957 m. gruodžio 22 d., kuomet *Tiesoje* buvo paskelbti LSSR KGB vadovu Kazimiero Liaudžio ir Leonido Martavičiaus pareiškimai apie kovą su „banditų gaujomis“: „nuo tada sovietinė žvalgyba ėmė gausiai skelbti medžiagą apie Lietuvos pogrindį“, Juozas Brazaitis, *Vienu vieni. Rezistencija*, in: *Raštai*, t. 4, Chicago, 1985, p. 269; Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė ne tik sumuoja išorines priežastis, tačiau ir pateikia KGB atskaitą apie 1959–1961 m. nuveiktus darbus, žr. Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė, „Partizanų mirties nuosprendžiai: prasimanymai ir tikrovė“, in: *Laisvės kovų archyvas*, 1996, nr. 18, p. 93–110; Kęstutis Kasparas, *Lietuvos karas*, p. 52–54; Bernardas Gailius, *1944–1953 m. partizanų karas*

vidinius LKP turėjo dėkoti valdžios kaitos TSKP viršūnėje nulemtiems pokyčiams. 1956 m. vasarį XX TSKP suvažiavime Nikitos Chruščiovo kalbos pradėtas stalinizmo nusikaltimų ir politinių kalinių rehabilitacijos procesas visos Sovietų Sąjungos mastu palietė ir Lietuvos tremtinius ir politinius kalinius, tarp kurių buvo ir buvusių ginkluotos Rezistencijos dalyvių: kovotojų, ryšininkų, rėmėjų, galų gale greta-buvusiųjų, kurie visi atgal vežėsi režimui priešišką ir pavojingą atmintį. Tačiau baimintis ne tiek pačios atminties, kiek galimo jos poveikio – šie žmonės pagrįstai buvo laikomi pavojingais stabilizuotos politinės situacijos destabilizatoriais. Po Antrojo pasaulinio karo naujai prijungtų nacionalinių Respublikų politiniai kaliniai, vadinamosios „stalinizmo aukos“, buvo ne šiaip ekonomiškai pajėgiausias visuomenės sluoksnius, tačiau ir aukščiausio politinio sąmoningumo visuomenės dalis¹⁴⁵, tad skyrėsi ir jų gražinimo į visuomenę (galimos) pasekmės, ir LKP tai labai gerai jautė. 1955 m. rudens ir 1956 m. pavasario SSRS Aukščiausios Tarybos Prezidiumo nutarimais buvo sukurta grįžtančiųjų srautus koordinuojanti sistema, leidžiant grįžti iš tremties ir įkalinimo didžiajai daliai SSRS represuotųjų asmenų, tačiau likusieji buvo suskirstyti į penkias kategorijas, kurių paleidimas buvo labai ribojamas arba išvis nevykdomas: „banditai ir nacionalistai“, „banditų ir nacionalistų šeimų nariai“, „banditų rėmėjai“, „banditų rėmėjų šeimų nariai“, „buožės nacionalistai su šeimomis“¹⁴⁶. Tokia koordinacija aukščiausiu SSRS lygmeniu davė (ne)tikėtų statistinių tautybe paremtų rezultatų – Gulage

šiuolaikinėje Lietuvos istorinėje, politinėje ir teisinėje kultūroje. I disertacijos dalyje, pasiremdamas sociologų ir psichologų tyrimais, Gailius prie ankstesnių istorikų svarstytų išorinių ir vidinių priežasčių, lėmusių oficialaus sovietinio istorinio Lietuvos partizanų karo pasakojimo atsiradimą, pridėda vertingą įžvalgą apie generacinių kartų ir socializacijos svarbą, pasak Gailiaus, „septintojo dešimtmečio pradžioje pradėta teikti informacija jau buvo skirta tarybiniam žmonėms“ – trečiajai kohortinei kartai, kaip tik žengiančiai arba įžengusiai į paauglystę – domėjimosi viskuo laikotarpį. Yra pagrindo manyti, kad indoktrinacijos pradžios momentas buvo sąmoningai parinktas. Tarybiniai žmonės buvo pakankamai užaugę, kad keltų klausimus, tačiau dar per maži turėti aiškų nusistatymą ar įsitikinimus. Be to, nuo sovietinės propagandos poveikio jų negalėjo apginti tėvai – antrosios kohortinės kartos atstovai. Negalėjo visų pirma todėl, kad jau buvo pergyvenę socialinių realybių konfliktą ir pasirinkę palankias socialinio mobilumo galimybes, o be to ir dėl jau minėtos vidinės izoliacijos bei prievarta prarastos atminties. Žodžiu, buvo pats metas pristatyti tarybiniam žmonėms jų tikrąją istoriją ir sovietai tai padarė“, p. 108.

¹⁴⁵ Žr. Gailiaus politinių represijų Lietuvoje, kaip nukreiptų į *politinę tautą*, analizę, siūlančią tokių represijų pobūdį laikyti genocido reiškiniu dalimi, disertacijos syriuje 1.3.1. „Sovietų teroro sistema ir tikslai“, p. 68–84.

¹⁴⁶ *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007, p. 423.

užlaikant „banditus“ ir „nacionalistus“ procentine išraiška ėmė akivaizdžiai daugėti ukrainiečių ir lietuvių. Pvz., Vytauto Tininio skaičiavimais, 1953 m. lietuviai Gulage sudarė tik 3,5 proc., o 1957 m. liepos 1 d. jų buvo jau 29 proc., kitaip tariant, kas trečias kalinys¹⁴⁷. Tačiau net tokios priemonės Lietuvos KP neatrodė pakankamos. 1956 m. pabaigoje LKP CK pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus du kartus (lapkričio 16 d. ir gruodžio 6 d.) kreipėsi į SSKP CK su prašymais buvusiems partizanų sąjūdžio dalyviams – kovotojams, rėmėjams ir ryšininkams – uždrausti apsigyventi Lietuvos ir gretimose teritorijose gąsdindamas galimais ginkluoto pasipriešinimo recidyvais¹⁴⁸. Maskvai nesutikus, apsiribota Lietuvos TSR kompetencijos galiomis – 1957 m. sausio mėnesį Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas Justas Paleckis pasirašė atitinkamą įsaką, uždraudžiantį buvusiems Lietuvos vyriausybės bei politinių partijų vadovams, o taip pat buvusiems partizanams – žodžiu, visiems, vienaip ar kitaip politiškai atstovavusiems Lietuvos valstybę asmenims – registruotis Lietuvos TSR teritorijoje numatant penkerių metų tremties bausmę už įsako pažeidimą, dėl ko Latvijos TSR bei Kaliningrado srityje ėmė gausėti lietuvių bendruomenės.

Prie vidinių paskatų dėjosi išorinės – tiek įvykiai soclagerio viduje, tiek laisvuosiuose Vakaruose: tos pačios XX TSKP suvažiavime pasakytos Chruščiovo kalbos „Dėl asmens kulto ir jo padarinių“ paskatinta Vengrijos revoliucija 1956 m. pabaigoje, atsiliepusi ir LTSR vidaus neramumais (1956 m. Vėlinių minėjimas Kauno miesto kapinėse¹⁴⁹), lietuvių išeivių tarptautiniuose forumuose keliamą Lietuvos laisvės bylą, ypač 1954 m. Jungtinių Amerikos Valstijų Kongresų Atstovų rūmų komiteto¹⁵⁰, vadovaujamo Charles J. Kersteno, išvados, bei jų skelbiamos žinios apie Lietuvos okupacijos ir pasipriešinimo jai įvykius spaudoje bei knygose.

Tad tikroji užduotis ideologams buvo dvigubos prigimties, mat ją vienu metu reikėjo užmaiti ant dviejų kurpalių – spręsti *praktinę*, tikrovės srities

¹⁴⁷ *Ibid.*, p. 423.

¹⁴⁸ *Ibid.*, p. 421.

¹⁴⁹ Įvykis ne tik tyrinėtas mokslinėje istoriografijoje, bet ir gerai išliko kolektyvinėje atmintyje.

¹⁵⁰ *United States House Select Committee to Investigate Communist Aggression and the Forced Incorporation of the Baltic States into the U.S.S.R.*, vykdes tyrimą 1953–1954 m.

problema (iš pradžių sutramdyti pasipriešinimą, o dabar kontroliuoti įvykių atmintį, kad pastaroji netaptų panašių įvykių inspiracija) bei atlikti *ideologinį* partizanų karo įvykių apdorojimą, priderinti pasakojimą prie oficialių marksistinės istorijos interpretavimo schemų.

Ideologinis oficialiojo pasakojimo pradas buvo neišvengiamas sovietinės tikrovės dėmuo. Sovietų Sąjungoje apie jokių reiškinį nebuvo galima kalbėti kitaip, kaip tik prisilaikant ideologinio kanono, tiek turinio (bendrojo komunizmo mito, didžiojo komunizmo naratyvo), tiek formos (sovietinės naujakalbės) prasme. Todėl ėmusis prieš Rezistenciją nukreiptos propagandos reikėjo naudoti patvirtintas ideologinio mokymo schemas. 1958 m., skelbiant LKP nutarimą „Dėl archyvinių dokumentų panaudojimo buvusiems aktyviems pasipriešinimo dalyviams kompromituoti“ istorijos politiką vykdančių institucijų tinklas buvo jau besusiformuojąs¹⁵¹, kaip ir ideologinės priežiūros bei cenzūros aparatas. Instituciškai išplėtotas ideologinis aparatas lėmė „mokslinio“ (marksistiškai pagrįsto) oficialiojo pasakojimo atsiradimą.

1. 2. 2. *Rėminis pasakojimas*

Technine prasme oficialusis pasakojimas sumanytas kaip istorinės teisybės atskleidimas, paremtas dokumentiniais, daiktiniais ir liudininkų parodymais. „Tarybų Lietuvoje yra daug faktų, gyvų liudytojų, svarbių archyvinių dokumentų, kurie ryškiai parodo antiliaudinę buržuazinių nacionalistų politiką, jų žiaurumus ir piktadarybes“¹⁵² – skelbė pirmasis LKP CK nutarimo sakiny. Dėmesys faktams, kurie esą kalba patys už save, atitiko ir visuomenės puoselėjamą rankiškąją istorijos sampratą, pasak kurios dokumentinis šaltinis ir materialus artefaktas objektyviai perteikia praeities tikrovę. Tad būsimos propagandinės kampanijos ašimi turėjo tapti *archyviniai*

¹⁵¹ Nuosekliausiai vienoje vietoje aptarta Bogušausko ir Streikaus sudaryto dokumentų rinkinio *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990* įvade.

¹⁵² „LKP CK (b) nutarimas dėl archyvinių dokumentų panaudojimo buvusiems aktyviems pasipriešinimo dalyviams kompromituoti“, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 264.

dokumentai (ir materialūs artefaktai), pagrindžiantys sovietinio pasakojimo validumą. Tokius daiktus ir liudijimus rinkti ir kaupti įpareigotas platus spektras kultūros institucijų¹⁵³, o Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla įpareigota išleisti archyvinių dokumentų ir straipsnių rinkinį¹⁵⁴.

Su archyviniais dokumentais elgtasi atsargiai. Sukomplektuoti skelbsimus dokumentus pavesta dviem grupėms: atrinkti reikalui tinkamus autentiškus dokumentus iš KGB archyvo saugyklų pavesta paties KGB darbuotojų grupei¹⁵⁵, o jau su šia medžiaga dirbti parenkant dokumentus publikavimui pavesta konkrečios sudėties patyrusių propagandos profesionalų komandai, kaip skelbė ketvirtas nutarimo punktas, „tokios sudėties <...>: V. Niunka (pirmininkas), J. Olekas, L. Martavičius, E. Rozauskas, G. Zimanas, J. Banaitis, R. Šarmaitis, J. Karosas, J. Pajaujis, V. Kondratas, J. Jurginis¹⁵⁶. Nepavyko aptikti komisijos darbo eigą liudijančių dokumentų, tačiau pats toks dokumentų korpusas propagandos reikmėms buvo suformuotas ir ilgus metus naudotas pagal paskirtį.

Taip pat prie Lietuvos TSR Mokslų akademijos buvo įsteigta speciali įstaiga, ėmusi plėtoti ir gludinti sovietinį partizanų karo pasakojimą – Archyviniams dokumentams skelbti redakcija (ADSR). Jos darbo pagrindu buvo KGB praktikų išdirbta koncepcija, tik naujausioje jos versijoje

¹⁵³ Pirmas nutarimo punktas skelbė, jog LKP CK biuras nutaria „1. Įpareigoti Lietuvos KP Centro Komiteto Propagandos ir agitacijos skyrių, Partijos istorijos institutą, partijos miestų ir rajonų komitetus, Lietuvos LKJS Centro Komitetą, Lietuvos TSR mokslų akademiją, Lietuvos TSR kultūros ministeriją, respublikinių laikraščių ir žurnalų redaktorių, Radijo ir televizijos komitetą, Politinių ir mokslo žinių skleidimo draugiją suaktyvinti faktų, archyvinių dokumentų rinkimą, aktyviau užrašinėti liudytojų parodymus ir panaudoti juos buržuazinių nacionalistų antiliaudinei politikai, žiaurumams ir piktadarybėms demaskuoti“, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje*, p. 264.

¹⁵⁴ „2. Įpareigoti Lietuvos TSR kultūros ministeriją, valstybinę politinės ir mokslinės literatūros leidyklą 1959–1960 m. parengti ir išleisti trijų tomų archyvinių dokumentų ir straipsnių rinkinį, atspindintį buržuazijos viešpatavimo, hitlerinės okupacijos laikotarpį ir Tarybų valdžios metus Lietuvoje, taip pat darbo žmonių kovą dėl Tarybų valdžios pergalės ir socializmo sukūrimo Lietuvoje.“, *ibid.*, p. 265.

¹⁵⁵ „5. Pavesti Lietuvos TSR Ministrų Tarybai iki 1958 gegužės 30 d. išspręsti kalusimą dėl sudarymo specialios grupės, kuri atrinktų Valstybės saugumo komitete esančius archyvinius dokumentus ir daiktus“, *ibid.*, p. 265.

¹⁵⁶ *Ibid.*, p. 265. Juozas Olekas tuo metu buvo LKP CK Kultūros, mokslo ir mokyklų skyriaus vedėjas, Leonardas Martavičius – LSSR KGB pirmininko pavaduotojas, Eusiejus Rozauskas – Archyvų valdybos prie LSSR MT viršininkas, Genrikas Zimanas – „Tiesos“ atsakingasis redaktorius, Romas Šarmaitis – Partijos istorijos instituto prie LKP CK direktorius, Jonas Karosas – žurnalo „Komunistas“ vyr. redaktorius, Juozas Pajaujis – Politinės ir mokslinės literatūros leidyklos direktorius.

ankstesnis „banditizmo“ kaip kontrrevoliucinės veiklos pasakojimas buvo papildytas nauju siužetu – „fašistų žiaurumo“ ir „narsios tarybų liaudies kovos“ mušant fašistus Didžiajame Tėvynės kare¹⁵⁷. Tad simptomiška, jog pagrindiniu šio klausimo oficialaus sovietinio istorinio pasakojimo „specialistu“ buvo paskirtas patyręs saugumietis, turintis tiesioginės partizanų sąjūdžio slopinimo patirties, artimai pažįstamas su senąja komunistų pagrindininkų karta, Boleslovas Baranauskas. Jam buvo patikėta ADSR veikla, formaliai pavaldi LTSR Mokslų Akademijai. ADSR sukurtas pavyzdinis propagandinis Lietuvos partizanų karo perinterpretavimas tapo pačiu sovietinio pasakojimo stuburu, o Baranauskas – pagrindiniu specialistu, net ir po jo mirties spaudoje pasirodydavo jo vardu pasirašyti straipsniai¹⁵⁸.

Per šešis ADSR veiklos metus (1960–1966) pasirodė 8 archyvinių dokumentų rinkiniai bei juos lydinčių dokumentinių apybraižų korpusas¹⁵⁹. Pagal įprastą sovietinių propagandistų praktiką propagandinis siužetas būdavo „dokumentuojamas“ dvigubu žanru – „moksliškai“, pateikiant „betarpišką“ faktinę medžiagą, ir populiariai, tuos pačius „faktus“ išdėstant labiau publicistine-literatūrine forma. Abu formatai buvo laikomi lygiaverčiai faktiškai patikimais. Tad *Faktai kaltina* dokumentų rinkinių *alter ego* buvo dokumentinės apybraižos – labai emocionalūs, nusaldintos tarybinės tikrovės ir groteskiškų šurpių banditų pasirodymų prisodrinti vaizdiniai.

¹⁵⁷ Plg. „tebesireiškiantis mūsų krašte banditizmas yra hitlerinės okupacijos liekana Lietuvoje“, in: *Tarybų Lietuva*, 1945-07-14.

¹⁵⁸ Pvz., Balys Baranauskas, „Ką jie laimino kryžiaus ženklu: Arkivyskupas metropolitas J. Skvireckas apie bažnyčios vadovų talkinimą hitlerininkams“, in: *Švyturys*, 1981 nr. 21, p. 11–12; Balys Baranauskas, „Su Abvero, SS ir Gestapo įgaliuojimais: Buržuaziniai nacionalistai hitlerinės okupacijos metais“, in: *Švyturys*, 1983 nr. 1–2.

¹⁵⁹ Plg. *Neužmiršime: Apie buržuazinių nacionalistų nusikaltimus hitlerinės okupacijos metais Mažeikių apskrityje*, [naudotasi Lietuvos TSR Mokslų akademijos dokumentams skelbti redakcijos konsultacijoms], spaudai paruošė G. Erslavaitė, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960; Petras Rimkus, *Tai buvo Leipalingyje* [dokumentinė apysaka], Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961; Edmundas Žemaitis, *XX amžiaus inkvizitoriai*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961; Petras Rimkus, *Rūstusis pavasaris* [apybraižos iš liaudies gynėjų būrio istorijos], Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962; Vytautas Misevičius, *Vampyrų maištas* [dokumentinė apysaka], Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1963; Stasys Kalinauskas, *Paskutinė radiograma* [dokumentinė apybraiža], Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1963; Michailas Goliakevičius, *Pakėlęs kardą* [dokumentinė apybraiža], Vilnius: Mintis, 1984.

Tinkamos naratyvo formos kurį laiką ieškota. Minėto LKP CK nutarimo antraštė ne visai sutampa su nutarimo turiniu. Nutarimas yra „dėl archyvinių dokumentų panaudojimo *buvusiems aktyviems pasipriešinimo dalyviams* (paryškinta mano – MJ) kompromituoti“, nors koks „aktyvus pasipriešinimas“ čia turimas omeny, nedetalizuojama nei antraštėje, nei nutarimo tekste. Toliau jau pats pirmas sakinytis atskleidžia, jog nutarimo chronologija apima „buržuazinių nacionalistų politiką, jų žiaurumus ir piktadarybes, padarytas buržuazinėje Lietuvoje, hitlerinės okupacijos ir Tarybų valdžios metais“¹⁶⁰. Ją įtvirtina ir antras nutarimo punktas, kuriuo Lietuvos TSR kultūros ministerija bei Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla įpareigojamos parengti ir išleisti „trijų tomų archyvinių dokumentų ir straipsnių rinkinį, atspindintį buržuazijos viešpatavimo, hitlerinės okupacijos laikotarpį ir tarybų valdžios metus Lietuvoje, taip pat darbo žmonių kovą dėl Tarybų valdžios pergalės ir socializmo sukūrimo Lietuvoje“¹⁶¹, kas akivaizdžiai suponuoja pokario metus. Tuo tarpu galutinis produktas, ADSR archyvinių dokumentų rinkiniai su antrašte *Faktai kaltina* pateikė dar kitokią chronologiją, kurioje aiškiai išsiskyrė du laikotarpiai – nacistinės okupacijos, vadintos „hitlerine“, ir „pokario klasių kovos“ su „buržuaziniais nacionalistais“, dar vadinamais „banditais“¹⁶². Būtent šių laikotarpių dokumentai buvo publikuojami. Žinoma, oficiali istorijos versija tarybų valdžios metus Lietuvoje pradėjo 1918 m., kur netrukus po tokios paskelbimo lietuvių buržuazija sugebėjo laikinai susigrąžinti buvusias pozicijas, tačiau serijoje skelbiami dokumentai šio „buržuazinių nacionalistų piktadarybių“ laikotarpio nebeapima. Toks

¹⁶⁰ „LKP CK biuro nutarimas dėl archyvinių dokumentų panaudojimo“, p. 264.

¹⁶¹ *Ibid.*, p. 265.

¹⁶² Pagal pirmojo *Archyvinių dokumentų* rinkinio pratarbę, chronologija turėjo būti dar kitokia: „Redakcija kituose spaudiniuose parodys buržuazinių nacionalistų antiliaudinę veiklą, nusikaltimus įvairiais Lietuvos gyvenimo laikotarpiais: 1. bendravimą su kaizeriniais okupantais pirmojo pasaulinio karo metu, jų kovą prieš Tarybų valdžią ir revoliucinį judėjimą; 2. Antiliaudinę buržuazinių nacionalistų vidaus ir užsienio politiką buržuazinėje Lietuvoje; 3. Buržuazinių nacionalistų priešišką veiklą prieš Lietuvos liaudį ir Tarybų valdžią vadovaujant hitleriniams fašistams ir gestapui (1940–1941 m.); 4. Jų bendravimą su hitleriniais okupantais 1941–1945 m. laikotarpiu, masines piliečių žudynes; 5. Banditinę buržuazinių nacionalistų veiklą Tarybų Lietuvą išvadavus, jų ryšius su užsienio imperialistinių valstybių žvalgybomis“, in: *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960, p. 5.

šokinėjimas atspindi naujos oficialios interpretacijos optimalios formos paieškų procesą.

Pagal galutinę „banditizmo“ Lietuvos TSR versiją, 1940 m. „atstačius“ tarybų valdžią prasidėjo „paskutinysis buržuazijos pasipriešinimo etapas“. Jį paskatino ir apskritai įgalino „hitlerininkų“ įsiveržimas (ko gero, pats keisčiausias sovietinis istorinis siužetas, neturintis nei prigimtinės, nei loginės vietos ekonominėmis formacijomis paremtoje marksistinėje istorijoje¹⁶³, nepaisant to, įgijęs reikšmingą vietą dar sovietinėje historiografijoje ir sovietinėje istorinėje sąmonėje¹⁶⁴). Taip padedant „hitlerininkams“, „nuverstoji išnaudotojų klasė“ pamėgino susigrąžinti buvusias pozicijas, o „išvijus hitlerininkus“ vėl ėmėsi bendradarbiauti su tarptautinio imperializmo jėgomis. Iš tiesų ne tiek bendradarbiauti, kiek vykdyti jų nurodymus, kaip prieš tai „hitlerininkų“ – tapo „klusniais tarnais“, mat imperializmas neturi jokių altruistinių intencijų, tik sau naudingas grobiamąsias užmačias. Todėl pasaulinė kapitalistinės jėgos, puoselėjančios grobiamuosius valstybinius imperialistinius sumanymus, visaip kaip kurstė ir rėmė Lietuvos „buržuazinių nacionalistų“ veiklą (siuntė pinigus, ginklus, šnipus), kuri iš esmės buvo diversinė – visa koks kenkimas diegiamai socialistinei sistemai. Dar daugiau, „buržuaziniai nacionalistai“ ne tik skaičiavo asmeninės naudos perspektyvas – jie „degė neapykanta“ sovietinei liaudžiai ir viskam, kas sovietiška, nes išnaudotojų klasę ženklina klasinė neapykanta išnaudojamiesiems. Todėl aktyviai vykdė ne tik ardomąją veiklą – stabdė kolūkinės sistemos diegimą ir kitokią pažangą, – tačiau „aklo įniršio apimti“ labai žiauriai žudė sovietinius žmones: komunistus ir komjaunuolius, tarybinius aktyvistus, asmenis, užimančius visuomeninius vadovaujančius postus, pvz. kolūkių pirmininkus, tarybinius mokytojus etc., ir net ištisas šeimas, negailėdami nei seno, nei jauno.

¹⁶³ Įnešęs net akivaizdžių loginių prieštaravimų į Sovietų Sąjungos didįjį istorinį pasakojimą, pvz., „fašizmas“ buvo „viso pasaulio“ priešas, todėl Sovietų Sąjunga drauge su visu pasauliu prieš jį kovojo, tuo tarpu visas kapitalistinis pasaulis irgi buvo Sovietų Sąjungos priešas, nuolat pasirengęs ją užpulti.

¹⁶⁴ Nors vis tik Didysis Tėvynės karas nebuvo tokia pastovi ir nejudinama konstanta kaip klasių kovos istorijos atramos (revoliucinis judėjimas ir pati revoliucija). Nors ir sureikšmintas Stalino metais, valdant Chruščiovui neteko ankstesnių pozicijų ir vėl aktualizuotas ir labai sureikšmintas tik į valdžią atėjęs Leonidui Brėžnevui.

„Hitlerininkų“ vaidmuo šio pasakojimo genezei svarbus ir dar vienu aspektu – konkrečios dokumentų rinkinių formos prasme. ADSR fonde yra išlikę dokumentų rinkiniai, atskleidžiantys „didžiąją sovietinės liaudies kovą su fašistais“¹⁶⁵, aiškiai tarnavęs kaip pavyzdys ADSR darbui. Atrodo, kad bent iš pradžių ADSR dezinformacinė kampanija net galėjo būti bendros Sovietų Sąjungos mastu vykdomos „fašistų žvėriškumų tyrimo“ kampanijos¹⁶⁶, sankcionuotos KGB Pirmosios vyriausios valdybos, dalimi¹⁶⁷. Antai vienintelis ADSR rinkinys anglų kalba, skirtas užsienio skaitytojui *Documents Accuse*¹⁶⁸, pristatė išimtinai nacių karo nusikaltimus ir nusikaltėlius. Lietuviškuose rinkiniuose „hitlerininkų“ ir „jų tarnų buržuazinių nacionalistų“ vykdytos „tarybinių piliečių“ žudynės (daugiausia nurodant į holokausto aukas nedetalizuojant, jog jos buvo žydai) užėmė reikšmingą archyvinių dokumentų rinkinių dalį, ir tik 2 (6 ir 8)¹⁶⁹ buvo skirti vien tik „pokario banditų“ nusikaltimams. Taip „hitlerinių nusikaltimų“ reikšmė buvo lemiamą ir vėlesniems pokario nusikaltimams. Lietuvos partizanų ir nacių sąsajos buvo išryškinamos visaip – per organizacinę struktūrą¹⁷⁰, per partizanų vadų biografijas, ieškant bet kokio, kad ir mažiausio fakto, jog jie dirbo kokį nors galimai su vokiečių administracija susijusį darbą (kurį atradus vis tiek bus įmanoma kaip nors susieti su masinėmis nacių vykdytomis žudynėmis) ir t.t. „Banditų“ įvaizdį tai papildė tuo, kad tai iš nacių jie išmoko žudyti, perėmė veiklos metodus ir besaikį žiaurumą. Visos propagandinės kampanijos metu lygiagrečiai buvo pateikiamos nacių vykdytos masinės žudynės ir „banditų nusikaltimai“, taip sulyginant jų statusą ir nusikaltimo svorį – viso laisvojo pasaulio pasmerktą nacionalsocializmo nusikaltimus žmoniškumui ir Lietuvoje siautėjusių „banditų gaujų“ nusikaltimus niekuo dėtiems taikiems gyventojams. Svarbus komponentas buvo prie 6 rinkinio pridėtas „Buržuazinių nacionalistų nužudytų žmonių Dzūkijoje sąrašas“, užimantis ketvirtadalį leidinio. Nužudytieji pateikti

¹⁶⁵ LYA, f. 3377.

¹⁶⁶ Tokie leidiniai ėmė rodytis *Faktai kaltina* serijos išvakarėse, plg. *Hitlerininkų piktadarybės Pabaltijyje*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės litartūros leidykla, 1957.

¹⁶⁷ Kasparas, *Lietuvos karas*, p. 37.

¹⁶⁸ *Documents Accuse*, compiled and commented by B. Baranauskas and K. Rukšėnas, edited by E. Rozauskas, Vilnius: Gintaras, 1970.

¹⁶⁹ *Archyviniai dokumentai: Buržuazinių nacionalistų gaujų siautėjimas Dzūkijoje; Archyviniai dokumentai: Hitleriniai parašutinininkai.*

¹⁷⁰ Ypatingai per Lietuvos laisvės armijos narius ir vadus.

pagal tris rajonus, Alytaus, Varėnos ir Lazdijų, visi nužudytieji suregistruoti su trumpais biografiniais leidiniais: vardas, pavardė, tėvavardis, gimimo metai, gyvenamoji vieta (prie kai kurių ir pareigos), nužudymo data. Nieko panašaus nebuvo paskelbta apie jokių kitus žuvusiųosius Antrojo pasaulinio karo metais, antai holokausto aukos buvo ir liko beveidžiais „nužudytais tarybiniais piliečiais“.

Iš esmės publikuojami dokumentai buvo imami iš partizanų baudžiamųjų bylų, parenkant naudingas ištraukas, tačiau nepateikiant jokių nuorodų į originalią saugojimo vietą – KGB archyvą, taip pat nenurodant jokių kupiūrų. Žodžiu, mokslinis skelbiamų dokumentų aparatas buvo grynai parodomasis. Atskiriems įvykiams ir asmenims skirtų skyrių kompozicinė struktūra buvo sudaryta iš partizanų – banditų – parodymų, kuriuos sekė iš tų pačių jų baudžiamųjų bylų publikuojami nukentėjusiųjų parodymai. Tokiu būdu pasakojimas apie tą patį įvykį būdavo pakartojamas kelis kartus, taip suteikiant tvirtesnį tikrumo įspūdį.

Jei loginėje schemoje svarbiausia buvo įtvirtinti buržuazinių nacionalistų-banditų tarnystės užsienio imperialistams vaizdinį, tai kalbant apie pačių banditų charakteristikas, pagrindinis jų bruožas buvo besaikis žiaurumas, pagrindinė veikla – taikių gyventojų žudynės, beprasmės ir labai žiaurios. Kaip matysime vėliau, būtent taikių ir nekaltų gyventojų žudynės tapo propagandinės kampanijos, prasidėjusios ADSR išpildžius savo užduotis, ašimi.

Originalus, vietinis lietuviškas banditizmo siužetas buvo išskirtinis Katalikų Bažnyčios ir kunigų vaidmuo. Čia dvasininkija nurodyta kaip (greta buožijos) pagrindinis „socialinis buržuazinio nacionalizmo ir banditizmo ramstis“ Lietuvos kaime, bei „idėjinis buržuazinio nacionalizmo įkvėpėjas ir banditizmo organizatorius“. Katalikų Bažnyčia Lietuvoje turėjo gan galias nacionalinio pasipriešinimo tradicijas, siekiančias XIX a. sukilimų laikus. Natūraliai visuomenė tokios Bažnyčios pozicijos tikėjosi ir laukė, o katalikų dvasininkai šiuos lūkesčius atliepė. Prieš Katalikų Bažnyčią ir dvasininkiją nukreipta propaganda dėl konjunktūrinių dalykų (draudimų) prasidėjo

anksčiau, nei prieš partizanus – su tikslingai prieš Bažnyčią nukreipta teroro kampanija 1947 m. Antrosios sovietų okupacijos pradžioje LKP turėjo ketinimų ir vilčių susitarti su Katalikų Bažnyčia įtikinant jos aukščiausius hierarchus bendradarbiauti su režimu, tačiau vyskupams nepaklūstant, o kunigams atkakliai remiant partizanus buvo pradėtos intensyvios represijos prieš dvasininkus ir vienuolius¹⁷¹. ADSR sukurtame pasakojime buvo įtvirtintas ne tik dvasininkų-banditų kurstytojų, tačiau ir itin sleistas ir plačiai propaguotas kunigų-žudikų vaizdinys¹⁷². Neatsitiktinai *Faktai kaltina* serijoje katalikų dvasininkijai buvo paskirtas antrasis iš aštuonių dokumentų rinkinių – *Žudikai bažnyčios prieglobstyje*¹⁷³, o Katalikų Bažnyčiai išliekant vieninteliu politiniu priešininku valstybės viduje, vienintelis serijoje susilaukė antro (papildyto) leidimo¹⁷⁴.

Archyvinių dokumentų rinkinius lydėjusios dokumentinės apybraižos faktine prasme nepateikė nieko naujo. Apybraižos užduotis buvo apeliuoti į skaitančiojo emocijas sužadinant susitapatinimo su auka jausmą. Apybraiža (*Очерк*) buvo publicistikos žanras – trumpas gyvos kalbos kūrinys, kuriame pateikiamas socialinis arba moralinis konfliktas ir jo atomazga.

Dar vienas momentas, formavęs oficialiojo diskurso visumą, nors ne bendrosios loginės schemas, tačiau plačiau plėtojamų siužetų prasme, buvo Vakaruose plėtojami istoriniai Lietuvos partizanų karo pasakojimai. Tad lygiagrečiai *Faktai kaltina* pavyzdiniam rėminiam pasakojimui radosi

¹⁷¹ Arūnas Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje 1944–1990 m.* [daktaro disertacija], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2001. Streikus daro prielaidą, jog 1947 m. represijų prieš Katalikų Bažnyčią pradžios data – 1947 m. – neatsitiktinė, bet susijusi su bendra ginkluoto pasipriešinimo slopinimo raida, kadangi būtent tais metais įvyko lūžis: išsvysčius plataus masto agentūrinio-operatyvinio slopinimo priemonės ginkluotas pasipriešinimas ėmė silpti, dėl ko represinės struktūros galėjo skirti daugiau jėgų kovai Katalikų Bažnyčia. Nerija Putinaitė nurodo, jog politinių represijų prieš Katalikų Bažnyčią mastai Lietuvos TSR net sukėlė Maskvos nepritarimą, tuo tarpu LTSR administracija teisingo jų būtinumu dėl „buržuazinių nacionalistų“ stipraus priešinosi (privatus pokalbis).

¹⁷² Jį savo monografijoje *Nugenėta pušis* gan plačiai aptaria Nerija Putinaitė.

¹⁷³ *Archyviniai dokumentai: Žudikai bažnyčios prieglobstyje*, [Lietuvos TSR Mokslų akademija, Archyviniais dokumentams skelbti redakcija, spaudai paruošė B. Baranauskas, G. Erslavitė], (ser. *Faktai kaltina*, 2), Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.

¹⁷⁴ *Archyviniai dokumentai: Žudikai bažnyčios prieglobstyje*, [Lietuvos TSR Mokslų akademija, Archyviniais dokumentams skelbti redakcija, spaudai paruošė B. Baranauskas, G. Erslavitė], (ser. *Faktai kaltina*, 2), Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1963 (2-as papildytas leidimas).

propagandiniai kūriniai, tiesiogiai reaguojantys į Vakaruose pasirodančius tekstus su tikslu nukenksminti jų skelbiamą informaciją. Pagrindinis smūgis šiame fronte teko Lukšos *Partizanams* ir, žinoma, pačiam Lukšai. Dar 1959 m. *Tiesoje* buvo dalimis išspausdinta dokumentinė apybraiža *Vanagai iš anapus*¹⁷⁵ kaip atsakas *Partizanams*. 1960 m. apybraiža publikuota atskira knyga. Sukomponuota kaip Lukšos biografija, nukreipta pirmiausia į paties Lukšos diskreditaciją, o taip pat ir kitų aplink jį buvusių svarbių Lietuvos veikėjų, visų pirma emigracijoje Vakaruose. Pasakojimas pradedamas dar nuo Lukšos tėvų socialinių ir psichologinių portretų, kurie drauge su ankstyvaisiais vaikystės ir jaunystės metais pristato pilną Lukšos kelią nuo jį suformavusių veiksmų (kilmė, paveldėtos charakterio savybės ir ydingas auklėjimas) link tapimo „banditu“ ir liūdno užtarnauto galo. Lukša pristatomas kaip tingus tuščiagarbis ir kraštutinis egoistas, nestokojantis paikumo ir drauge žiaurumo. Šios jo savybės ir nulemia jo gravitaciją link nusikalstamų grupuočių.

Bet visa tai buvo tik istorinė įžanga vėlesniems įvykiams suprasti, didžioji knygos dalis pasakoja apie dviejų užsienio žvalgybos agentų – Lukšos ir Jono Kukauskos – nuotykius nusileidus parašiuotais „Tarybų šalyje“. Lukša – pagrindinis „blogietis“, tuo tarpu Kukauskas – tik suklaidintas žmogus, kuris galiausiai supranta, kad visą gyvenimą buržuaziniai veikėjai jam melavo ir atrandantis „Tarybų šalies“ grožį. Atpažįstamos formos prasme kūrinys išsitenka tarp literatūrinės biografijos ir šnipų romano (kriminalinio trilerio), tačiau apipintas mokslinį aparatą imituojančiomis detalėmis demonstruoja pretenziją į dokumentinį patikimumą: prologe nurodomi naudotų šaltinių korpusai ir darbo metodai¹⁷⁶, tekstą lydi „autentiškų“, pasakojimą

¹⁷⁵ Menašas Chienas, K. Šmigelskis, E. Uldukis, *Vanagai iš anapus*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1960.

¹⁷⁶ „Autoriai reiškia padėką valstybės saugumo komiteto prie LTSR Ministrų Tarybos darbuotojams, kurie juos supažindino su gausia faktine medžiaga, su buvusių JAV žvalgybos agentų K. Širvio ir J. Kukauskos tardymo bylomis. Vertingą medžiagą autoriams pateikė ir pats Jonas Kukauskas. Visa tai ir sudaro apybraižos pagrindą. Knygoje taip pat panaudota kai kuri Lietuvos TSR Centrinio valstybinio archyvo medžiaga, demaskuojanti apybraižoje minimų buržuazinių nacionalistų, išsidanginusių į Vakarus, juodą praeitį. Rengdami apybraižą spaudai, autoriai buvo išvykę į tas vietas, kuriose slapstėsi JAV žvalgybos šnipai; kalbėjosi su tų įvykių liudininkais – partiniu, tarybiniu, komjaunimo aktyvu, kolūkiečiais, buvusiais liaudies gynėjais, su žuvusiųjų nuo banditų rankos giminėmis. Tuo remdamiesi autoriai aprašė tikrus įvykius ir žmones.“, *Vanagai iš anapus*, p. 6.

ilustruojančių nuotraukų pluoštas¹⁷⁷, gale pateikiami paaiškinimai, kurių didesnę pusę sudaro enciklopediškos „blogiečių“ – „buržuazinių“ prieškario Lietuvos ir emigracijos veikėjų – biografijos.

Realaus ryšio su *Partizanis* šioje knygoje labai mažai. Tikras *Vanagų iš anapus* veiksmas prasideda ten, kur Lukšos *Partizanai* pasibaigia – su antruoju Lukšos perėjimu per Geležinę uždangą į Vakarus 1947 m. Tad nemaža pasakojimo dalis tenka nuotykiams Vakaruose, o pati didžioji – šnipų gaudynėms grįžus į Lietuvą. Iš realių partizanų karo veikėjų irgi beveik nieko nelikę – be visiško nevykėlio, pasiklystančio ir siuntinius pametančio, pirmą vakarą per kvailumą sužeidžiamo ir dėl to į gaudynių pabaigą kliediniu pamišėliu pavirstančio Lukšos čia išskiriamas Tauro apygardos kapelionas Justinas Lelešius-Grafas ir keli nesvarbūs banditai-chuliganai, kuriantys ne organizacijos, bet jos nebuvimo vaizdą. Savitai panaudojamos kai kurios iš konteksto išimtos Lukšos *Partizanuose* pristatytos partizanų žargone metaforos (pvz., koviniams automatams, kurie net miegant laikyti po ranka, naudotas „meilužės“ vardas, arba partizanams simpatizavusių ryšininkų vadinimas to partizano „dukterimis“) kuriant įsigilinimo į temą įspūdį, kartu jas perinterpretuojant kaip skandalingas žemos moralės apraiškas¹⁷⁸.

Stipriai vystomas ir antibažnytinis motyvas per trijų asmenų paveikslus – paties „fanatiškai religingo“ Juozo Lukšos, sukčiaus, moterų prievartautojo ir moralinio iškrypėlio kapeliono Lelešiaus-Grafo¹⁷⁹, ir brolių Lukšų motinos

¹⁷⁷ Kelių parašų po iliustracijomis pavyzdžiai: pagal knygos fabulą Lukšos iš pasalų nužudyto „Liaudies gynėjo Antano Samolio laikinas liudijimas, kuriame prikljuota šnipo Juozo Lukšos nuotrauka. Kaip matome, JAV žvalgybos agentas buvo gerai išmokytas klastoti tarybinius dokumentus.“, *Vanagai iš anapus*, tarp p. 112 ir p. 113; „Buvusių JAV žvalgybos agentų Julijono Būtėno ir Jono Kukauskos šalmai ir žiūronų futliaras. Veltui vieno tokio šalmo ieškojo šnipas Julijonas Būtėnas miške“, *ibid.*, tarp p. 176 ir p. 177; „Misteris Džordžas svajojo apie platų žvalgybos tinklą Tarybų Sąjungoje ir tikėjosi į Lietuvą atsiųsti naujas šnipų grupes. Išmestų agentų ryšiams su naujai atskridusiais lėktuvais buvo reikalinga ši radijo stotis“, *ibid.*, tarp p. 176 ir p. 177.

¹⁷⁸ Pvz., Justino Lelešiaus-Grafo pasirodymas apybraižoje aprašomas taip: „Kunigas buvo jau įkaušęs, bet dar tvirtai laikėsi ant kojų. Juoda, nuspurusiais kraštais sutana, kyšojusi iš po šovinine sujuosto puspalčio, buvo aptaškyta purvais.

– „Dukrų‘ neturit – mirktelėjo jis, traukdamas iš kišenės butelį. – galėčiau šliubą vienai nakčiai duot... O ir man būtų ne pro šalį su kokia bobele pasišildyt...“.

Puslapio apačioje pateikiamas Žodžio „dukros“ paaiškinimas: „Dukrom“ banditai vadindavo savo suguloves. (Aut.)“, *Vanagai iš anapus*, p. 28.

¹⁷⁹ „Lelešius greit nusigėrė ir pradėjo triukšmauti... Jis nuplėšė nuo peties planšetę, kurioje nešiojosi komunią, paspyrė ją koja kaip kamuolį ir garsiai nusikvatojo:

Onos Lukšienės – godžios ir žiaurios, liguistai mylinčios savo patologišką, „į save panašiausią“ sūnelį Juozuką, kuriai *Partizanų* eilutėse itin aiškiai juntama Lukšos ir numanomai kitų žmonių rodoma pagarba.

Apybraiža užbaigiama pagal universalią sovietinę propagandinę užsienio imperialistų diskreditavimo schemą: iš pradžių atskleidžiama kokiais ryšiais yra susiję visi priešai, tuomet „demaskuojami“ jų tikrieji niekingi interesai ir net tarpusavio neištikimybė. Tad pasaulinės kapitalizmo klasės viršūnėje atsistoja CŽV ir Amerikos imperialistiniai tikslai, žemiau – CŽV atstovas Europai, „Amerikos žvalgybininkų mokyklos šefas“ „misteris Džordžas“, jo klauso šiojo bijantys ir jam pataikaujantys buvusios buržuazinės Lietuvos veikėjai – Krupavičius, Sidzikauskas, Brazaitis, apačioje stovi žemiausioji grandis, kurios rankomis dirbamas tikrasis purvinas darbas – į LTSR permetami agentai Lukša ir Kukauskas. „Blogiečių“ piramidė sugriūna kai Kukauskas pamato „tiesą“ – elektrifikuotą ir klestinčią Tarybų Lietuvą, ir supranta, jog buržuaziniai veikėjai goduoja ne naudą Lietuvai, bet savo buvusių „šiltų vietelių“. Savo ruožtu šie nerūpi misteriumi Džordžui, kuris ir pats yra tik savo vadų pastumdėlis. Pagal tokia pat schemą be didesnių variacijų buvo kuriama propaganda per visą sovietmetį ir apie prieškarį Lietuvos, ir apie emigracijos veikėjus.

Apskritai, apybraiža – neelegantiškas žanras, ir nors visada turi nurodytą konkretų autorių, ne autorinis. Veikėjų statiškumas rėžia akį, glumina „blogiečių“ paikumas, nusaldinti tarybinių žmonių ir jų buities paveikslai. Nors cenzūros (ir ją lydintios autocenzūros) vaidmuo sovietinių metų lietuvių literatūroje buvo pastarajai lemtingas ir ją iš esmės nususo, tačiau apybraižos atveju kalbame ne apie stipriai cenzūruojamą, bet iš esmės kolektyvinę kūrybą. Pvz., nepaprastai turtinga *Vanagų iš anapus* redagavimo istorija sutelktinėmis cenzorių pastangomis ilgai gludinant ir perrašinėjant veik kiekvieną sakinį atskleidžia, kiek mažai kūrybos laisvės turėjo apybraižos literatūriniai bendradarbiai, knygos metrikoje nurodyti veikalo autoriais: *Tiesos* redakcijos

– Cha-cha-cha! Mano amžiui dar užteks kvailių, kuriais galėsiu pasinaudoti, prisidengęs dievo vardu...“, *ibid.*

skyriaus vedėjas Menašas Chienas, to paties LKP ruporo korespondentas Edvardas Uldikis ir *Vakarinių naujienų* redaktorius Kostas Šmigelskis čia atliko tą patį ideologinių funkcionierių darbą surasti reikalingas retorines formuluotes užsakytiems ideologiniams turiniams, kurių atlikdavo kasdienėse pareigose sovietinės spaudos puslapiuose reprodukuodami ideologinį partijos mokymą ir skleisdami propagandą.

Greta turinio dalykų sovietinėje propagandoje labai svarbi buvo pati kalba, kuria rašyta. Marksistinė retorika, terminai ir sąvokos buvo labai svarbus įrankis kuriant tarybinio piliečio identitetą. Propagandinė kalba turėjo daug sakralios kalbos požymių, ryškių fiksuotų konstrukcijų, pvz., revoliucija turėjo būti ne šiaip revoliucija, bet Didžioji Spalio socialistinė revoliucija, Raudonoji Armija buvo Nenugalimoji Raudonoji Armija, panašius būdvardines formules redaktorių ranka kruopščiai prirašydavo visur, kur autorius tokias pamiršdavo. Bet įvardinant naujas prasmines tikroves neapsiribota naujomis sąvokomis – kuriant ar perdirbant reikalingą siužetą svarbu buvo tam tikra dėstymo logika, savitai jungianti sąvokas, ko pasekoje buvo sukuriamas savyje uždaras hermetiškas pasakojimas. Tai nebuvo įprastinis pasakojimas – jis pasakojo ne atsitikimą (su intriga ir iš anksto nežinoma baigtimi), bet atskleidė sovietinės raidos dėsnio išsipildymą¹⁸⁰. Buvo suformuota tam tikra kalbėsena – vienintelė, kuria buvo galima apibūdinti vykstančius (ir vykusius) reiškinius¹⁸¹. Naujomis sąvokomis ir retorinėmis figūromis nusakant tam tikras prasmines tarybinės tikrovės reikšmes buvo apipavidalintas ir partizanų karas ir paverstas *kažkuo kitu – buržuazinių nacionalsių piktadarybių istorija*.

Propagandistai siekė peraiškinti tikrovę primesdami savo tikrovės viziją, ir tam jie kūrė naują kalbėsena, kuri apėmė plačiau nei mūsų dėl vardų ir sąvokų, tokių kaip „partizanas“ ir „banditas“. Sovietiniai propagandistai naikino ne tik partizanų vardą, tačiau ir bet kokias logines ir chronologines

¹⁸⁰ Sovietinę naujakalbę reikėjo išmokti. Tai itin aiškiai matyti sugretinus kelias ankstyviausias sovietinės istorijos knygytes (1949), nors jos pasakoja iš esmės tą patį (pvz. P. Rūtėno ar A. Butkutės-Remelienės), kuriose dar vyrauja tarpukarinis dėstymo stilius, su vėlesnėmis sovietinėmis.

¹⁸¹ Atskirų kūrybinių sąjungų ir mokslo institutų pirminių partinių organizacijų arba visuotiniai susirinkimai atskleidžia, kaip svarbu buvo išmokti sovietinę naujakalbę ir net tokius groteskiškai liūdnius atvejus, kai asmuo labai stengdavosi, tačiau jam nepavykdavo įvadyti naujosios retorikos (žr. Švedas, *Matricos nelaisvėje*, taip pat *Rašytojas ir cenzūra*).

Lietuvos partizanų reiškinių (istorinio fenomeno) apibrėžtis. Jie negalėjo atsispirti ir neatsispyrė nuo kituose laisvai egzistuojančiuose diskursuose¹⁸² jau įsigalėjusio (ar besiformuojančio) chronologinio ir priežastinio partizanų karo aiškinimo, tarkim, ėmėsi tokių neigti. Jie nėjo į diskusiją su juo. Vietoj to kūrė savitą pasakojimą marksistinės istorijos interpretavimo schemos viduje, kuris kalbėdamas apie tuos pačius įvykius pristatė juos remdamasis visai kita logika ir chronologija. Tad būtų tikslu sakyti, kad jie siekė ne diskredituoti partizanų pasipriešinimą ar partizanus, tačiau siekė savaip aprašyti įvykius, apimančius laikotarpį nuo prieškarinio Lietuvos iki antrosios sovietų okupacijos pirmųjų metų, į kurią pateko ir Lietuvos partizanų karo įvykiai. Tai tokia paralelinė tikrovė, su Vakarų istoriografinė tradicija susijusi tik datomis. Tuo jie siekė pristatyti *naują, savo sugalvotą reiškinį*, kuris būtų ne okupacija, ne Rezistencija, ne Lietuvos partizanų karas, tačiau „buržuazinių nacionalistų politika, žiaurumai ir piktadarybės“.

Produktyviausias ADSR darbui (intensyviausias) buvo 7 deš. Redakcija inertiškai dirbo ir 8 deš. ir kasmet kažką parengdavo iki 1975 m. – kiek buvo gyvas Boleslovas Baranauskas. ADSR darbas iš esmės pasibaigė su Baranausko mirtimi. Paskutinis ADSR veiklos dokumentas – aktas, įpareigojantis apžiūrėti Baranausko darbo kabinetą, aprašyti stalčiuose ir spintose esančius dokumentus ir laukti atsakingos įstaigos sprendimo dėl tolesnio šio archyvo likimo¹⁸³.

Sprendimas atėjo netrukus – archyvas buvo perduotas Partijos istorijos institutui, kurio darbuotojai sutvarkė Baranausko sukauptus dokumentus parengdami dvi kartotekas: asmenų, minimų ADSR sukauptuose dokumentuose, abėcėlinę kartoteką ir ADSR sukauptų dokumentų teminę kartoteką¹⁸⁴. ADSR Baranausko asmenyje tiesiogine prasme numirus, jos darytus darbus perėmė etatiniai Partijos istorijos instituto (toliau – PII) darbuotojai, kurie ne tik naudojo ADSR palikimu rengdami visokius savo planinius LTSR istoriją pristatančius leidinius, bet plėtojo ir patį partizanus

¹⁸² Juozo Lukšos, išėivijos istoriografijoje ir publicistikoje.

¹⁸³ LYA, f. 3377, ap. 68.

¹⁸⁴ LYA, f. 3377, ap. 68, [apyrašo istorija].

diskredituojantį siužetą. Šiame etape galutinai išsigrynino lokalus LTSR buržuazinių nacionalistų propagandinis pavidalas, atsikratęs perdėm tampraus ryšio su antihitlerine propaganda, pokario kovose akcentuojantis nekaltų taikių civilių gyventojų žudynes, koncentruojantis ne į masines žydų žudynes, bet būtent nuo partizanų rankos žuvusiuosius. 1979 m. Partijos istorijos institute pradėta rengti (ir iki 1990 m. tęsta) išsami „pokaryje žuvusių sovietų valdžios LSSR rėmėjų ir kitų asmenų“ kartoteka, apimanti tokias dalis, kaip „registracijos lapai“ ir „atsiminimai apie juos“ bei atskirai „vardyno anketas“. Tiesa, iki SSRS subyrėjimo nespėta pasinaudoti šia priemone – parengti didesnių veikalų (rimtesnių propagandinių kampanijų), nors planų būta. Vis tik darbas veltui nenuėjo, paskutinis šio triūso rezultatas pasirodė 2011 m. – Povilo Masilionio vardu pasirašyta *Partizanų teroro aukų atminimo knyga*¹⁸⁵.

Užbaigiant sovietinio pasakojimo oficialiojo sluoksnio (šerdis, pagrindo) temą, labai įdomus klausimas yra ar patys propagandistai ir ideologiją skleidžiantys funkcionieriai matė partizanų karą kaip *atskirą savitą reiškinį*, kurio suvokimą reikia naikinti reiškinį perinterpretuojant? Atsakymas yra vienareikšmiškas „taip“. Tai labai aiškiai atskleidžia ne tik represinių prieš partizanus kovojusių struktūrų archyvas¹⁸⁶, kurio buvimu dar būtų galima spekuliuoti teigiant, kad partizanų karo atmintis galėjo būti marginalizuota iki operatyvininkų ir sprendimus priimančios vadovybės grupės ribų (juk ir visas KGB archyvas buvo po grifu „visiškai slaptai“), tačiau tai įrodo ir Partijos istorijos instituto sudaryta ADSR dokumentų kartoteka, kurioje didžiule proporcija dominuoja partizanų dokumentai, net sudėti į atskirą skyrių „Partizanai“. Kitaip tariant, darbiniam lygmenyje ideologijos ir propagandos profesionalai buvo gerai pasiruošę ir gerai žinojo, ką turi paslėpti.

¹⁸⁵ *Partizanų teroro aukų atminimo knyga*, sud. Povilas Masilionis, Vilnius: Politika, 2011.

¹⁸⁶ Pasak Kasparo, režimo jėgos struktūros „pastebėjo“ partizaninį pasipriešinimą 1944 m. pabaigoje – 1945 m. pradžioje, kuomet iš pavienių literinių bylų, užvedamų atskiroms ginkluotoms „bandoms“, NKGB buvo suformuota nauja byla visam partizaninio pasipriešinimo reiškiniai kaip visumai: „Delo Nr. 17 s materialami po „LLA“. Ir nors pradėjus vesti dokumentaciją tvarkingai, operatyviniai darbuotojai netruko atsirūšiuoti dezertyrus, mobilizacijos į RA besislapstančius asmenis, plėšikaujančius kriminalinius nusikaltėlius ir ginkluotos rezistencijos dalyvius, ir toliau tiek dokumentacijoje, tiek bendrinėje kalboje visa ginkluota rezistencija represinių struktūrų darbuotojų buvo vadinama „banditais“ ir „banditizmu“. Žr. Kasparo monografijos *Lietuvos karas* archyvinių šaltinių pristatymą, p. 16–36.

Apibendrinant, buržuazinių nacionalistų istoriją prišliejus prie klasių kovos bei hitlerininkų sutriuškinimo istorijos ADSR sukurtas pavyzdinis propagandinis Lietuvos partizanų karo perinterpretavimas tapo sovietinio pasakojimo ašimi. Klastojimas vyko tendencingai atrenkant bei atitinkamai pateikiant dokumentus, iš paskirų atvejų konstruojant visiems taikomą taisyklę, išvirkščiai vaizduojant partizanų ir savo veiklą taip bandant įteigti, kad ne LKP, bet partizanai buvo smurto ir teroro iniciatoriai. Svarbiausiais partizanų karo bruožais čia buvo skelbiamas žiaurumas ir nesavarankiškumas (absoliuti priklausomybė nuo užsienio jėgų). Kaip visa tarpukario Lietuva buvo „parduota užsienio kapitalistams“, taip ir partizanų karas buvo rodomas ne kaip savarankiškas, bet užsienio priešų sukurtas, remiamas, palaikomas ir kurstomas reiškinys. Šiame siužete yra peraiškkinama partizanų savimonė – pristatoma ne kaip turėtoji, bet kaip skelbtoji (jie skelbėsi Lietuvos gynėjais, o iš tikrųjų tarnavo svetimiesiems ir vardan savo pačių interesų). Išsiskiria dvi tarnystės rūšys: tarnystė naciams ir tarnystė užsienio imperialistams. Vienu atveju partizanų veiklą organizavo ir koordinavo gestapas, kitu – užsienio šalių žvalgybos, tačiau abiem atvejais partizanų karas nureikšminamas iki anksčiau veikusių ir tik užsilikusių jėgų likučių sutriuškinimo.

1. 3. OFICIALIOJO PASAKOJIMO PLĖTRA

Kai jau sovietinis Lietuvos partizanų karo pasakojimas buvo legitimuotas konkrečia ideologizuota forma (konkrečiu *oficialiojo pasakojimo* pavidalu), jis neišvengiamai turėjo būti įpintas į instituciškai organizuotą sovietinę istorinę kultūrą – atsirasti tai, kas darbo įvade buvo apibrėžta kaip *taikomasis pasakojimas*¹⁸⁷. Šis procesas turėjo du sluoksnius. Pirmasis – tai kryptinga propaganda, oficialiojo pasakojimo kartotės, kurios, prižiūrint KGB, buvo sąmoningai ir tikslingai platinamos masinės viešosios komunikacijos

¹⁸⁷ Žr. šios disertacijos įvado skyrių „Tyrimo naudojamos sąvokos“.

priemonėmis. Antra, vyko neišvengiama sukurtojo vaizdinio integracija į sovietinę žinijos sistemą, apimanti sisteminių žinių rinkinių, tokių kaip enciklopedijos, istorijos muziejų ekspozicijos, istorijos sintezės, pildymą, taip pat turėjo užimti savo vietą švietimo programoje. Visi šie procesai pajudino nuo švietimo ir kultūros institucijų priklausomas sritis, pvz., delegavo atitinkamas užduotis „Kraštotyros“ draugijai.

Šio sovietinio pasakojimo klodo tyrimas įgalina kompetentingiau nagrinėti klausimus, susijusius su sovietinio pasakojimo galimu *poveikiu* Lietuvos partizanų karo atminties pavidalui, pasirodžiusiam antrosios nepriklausomybės pradžioje. Pirma, toks tyrimas atskleidžia, kokia buvo reali tiesioginės sovietinės propagandos apimtis, kiek buvo skiriama jėgų kryptingai formuojant partizanų kovų atmintį. Greta tiesioginės propagandos prasminga yra ištirti sovietinio Lietuvos partizanų karo pasakojimo vietą bendraja marksistinės istorijos interpretavimo schema paremtoje istorinėje kultūroje, nustatyti jo vietą ir pasakojimo proporciją sovietiniame istoriniame diskurse, ką padaryti įgalina antrasis šio skyriaus poskyris. Trečia, to, kas vadinama *taikomuoju pasakojimu*, tyrimas atskleidžia ir nuokrypio nuo oficialiojo pasakojimo formas, turinius, apimtį. Jei *oficialiojo pasakojimo* tyrimas leidžia identifikuoti užsakovus ir jų sumanymus bei tikslus (iš esmės yra *programinio pobūdžio*), tai *taikomojo pasakojimo* tyrimas nėra vien tik gryniosios sovietinės politikos sritis, bet jau (bent iš dalies) patenka į sudėtingą teritoriją, kurioje susitinka sovietų atminties politika ir autentiška tikrovės patirtis, formuojasi (bent hipotetiškai) jų santykis.

1. 3. 1. Tikslinė propaganda spaudoje

Neabejotinai galima pasakyti, jog tikslinė propagandinė kampanija platinant, kitaip tariant, nuleidžiant į mases ADSR sukurtąjį oficialųjį pasakojimą masinės komunikacijos priemonėmis, vyko septintajame dešimtmetyje prižiūrint KGB, kurios parengta medžiaga, „tarpininkaujant patikimiems asmenims iš literatūrinių darbuotojų, buvo perduodama <...>

tiesiai į respublikinių laikraščių redakcijas, kur buvo publikuojama mūsų patikimų asmenų vardu¹⁸⁸. Ypač pirmaisiais metais šis procesas buvo gana intensyvus, antai, pasak KGB ataskaitų informacijos, vien 1959–1960 m. respublikiniuose laikraščiuose buvo išspausdinti 425 straipsniai ir dokumentinės apybraižos, organizuota 30 radijo laidų (6 iš jų užsieniui), sukurtos dvi kino apybraižos ir 5 kino žurnalai¹⁸⁹.

Daugiausia apie pokario metų įvykius, apimančius sovietinę ginkluoto pasipriešinimo versiją, rašė *Tiesa*, *Komjaunimo tiesa*, *Valstiečių laikraštis*, panašiai intensyviai informacija skelbta ir rajoniniuose ir miestų laikraščiuose, pasirodė ir kultūrinėje spaudoje, daugiausia žurnaluose *Švyturys*, *Nemunas*, *Jaunimo gretos*. Toliau apžvelgsime minėtus laikraščius ir žurnalus bei tris rajoninius laikraščius: Anykščių dienraštį *Kolektyvinis darbas*, Utenos *Lenino keliu* ir Molėtų *Tarybiniu keliu*, 1963 m. pervadintą *Pirmyn*.

Pirmiausia dera dar kartą pabrėžti jau anksčiau minėtą dalyką, jog tiek partizanų kovų metu, tiek po jų laikotarpiu iki 1958 m. „tyla“ partizanų pasipriešinimo temos atžvilgiu nebuvo absoliuti. Atrodo, ypač intensyviausio kolektyvizacijos laikotarpio metu, t. y., 1949 m., pasitaikydavo viešų išaiškinimų, kas gi yra tie taip reikalui trukdantys „buržuaziniai nacionalistai“. Antai, 1949 m. Anykščių laikraštyje *Kolektyviniu keliu* atskleista, jog „Buržuaziniai nacionalistai – aršiausi darbo žmonių priešai“, ir paaiškinta detaliau: „Dvasininkai bei buožės nuo seno buvo savo tėvynės interesų išdavikai, [kurie] su gestapininkų pagalba pradėjo kurti pagrindines organizacijas, teroristines grupes kovai prieš liaudį, prieš darbo žmones. <...> Išlindo iš savo urvų ir pradėjo savo kruvinus darbus, žudyti tarybinius piliečius, naujakurius ir mažžemius valstiečius“¹⁹⁰. Nors daugiau pasitaikydavo straipsnių apie į kolūkius įsismelkusių buožių sabotажą. Tačiau intensyviai ir periodiškai informacija apie banditų piktadarybes pradeda rodytis spaudoje, daugiausia – rajoniniuose laikraščiuose, nuo 1959–1960 m.

¹⁸⁸ Cituota pagal (ir archyvinė nuoroda pateikta): Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė, „Partizanų mirties nuosprendžiai: prasimanymai ir tikrovė“, in: *Laisvės kovų archyvas*, 1996, t. 18, p. 93–110.

¹⁸⁹ *Ibid.*

¹⁹⁰ „Buržuaziniai nacionalistai aršiausi darbo žmonių priešai“, in: *Kolektyvinis darbas*, 1949 nr. 4.

Apeliuojant į jausmus, buvo publikuojami tiek liudijimai, nukentėjusiųjų asmenų arba buvusių banditų, atsigręžusių į „tikrąjį kelią“, tiek žurnalistinių „tyrimų reportažai“, pateikiami dokumentinės apybraižos forma.

Labiausiai pabrėžiamas banditizmo bruožas buvo žiaurumas – besaikis ir beprasmis. Pasakojimai prasidėdavo labai panašiai – „atskleidžiant šiurpų puslapį“, „nutraukiant užmaršties šydą“, kuomet „miškuose dar slapstėsi buržuazinių nacionalistų gaujos“¹⁹¹. Retai kada banditai auką tiesiog nužudydavo, dažniausiai jie savo aukas žalodavo ir kankindavo – lupdavo nagus, odą, kardavo virš skruzdėlynų, odoje pjaustydavo ir degindavo Gedimino stulpus, penkiakampes žvaigždes ir nuolat demonstruodavo panašias patologinio sadizmo apraiškas bei patyčias¹⁹². Plačiai buvo pasklidę atskiri siužetai, pvz., apie aukų kūnuose pjaustomas penkiakampes žvaigždes ir Gedimino stulpus, ypač – adatinį antspaudą, išdeginantį odoje penkiakampę žveigždę. Itin plačiai buvo pasklidęs pasakojimas apie banditų šokiuose užklyptus komjaunuolius, priverstus šokti, nebūtinai, bet dažnai nusirengus nuogai, vėliau itin pamėgtas grožinėje literatūroje ir kine.

Koja koton su banditų žiaurumu žengia ir jų niekingumas, mat „banditai iš tiesų buvo menki ir bailūs, ypač vadai, kurių dažnas buvo „drąsus tik prieš senelius, moteris, vaikus, beginklius, [o tikrumoje] pasirodė retai pasitaikančiu ištižėliu, pasisiūlė išpasakoti viską, ką tik jis težinojo“¹⁹³. Tyrinėtuose Anykščių, Molėtų ir Utenos rajonuose labai daug dėmesio buvo atseikėta Antanui Kraujeliui, saugumo susektam tik 1965 m., proporcingai išryškinant abu „banditų vadų“ bruožus: tiek žiaurumą, tiek menkumą: „Deja, iš jo net į bukiausią žvalgybininką nieko panašaus neišėjo. Vaizduodamas aukštą viršininką, tesugebėjo beginklius žmones išžudyti. <...> įsigėrė samagono, atsverdėjo pas mus aušriečius. Ir ką gi girtas „žvalgybininkas“ nuveikė? „Lietuvos vaduotojo“ bukas protas daugiau ničnieko nesugalvojo, kaip išvaikyti žmones, stebinčius kino filmą, sudaužyti aparatinę, apšaudyti

¹⁹¹ *Ibid.*

¹⁹² pvz. „Na, bolševikai manęs nelaukėt? – tyčiojasi gaujos vadas. – Šiandien aš vaišinu... ne dešrom, o švinu...“, St. Vinčiūnas, „Kruvini pėdsakai“, in: *Kolektyvinis darbas*, 1960, nr. 17.

¹⁹³ V. Jonaitis, A. Mitalas, „Būkite prakeikti, žmogžudžiai!“, in: *Lenino kelio*, 1960, nr. 49.

stovinčią mašiną. <...> Tad ir Kraujalis, nors ir ‚Siaubūnu‘ pasivadino, tačiau kiekvienam šapelio trakstelėjimui pakinkliais tintino, kai samagono tvaikas išgaruodavo¹⁹⁴.

„Banditizmo“ tema turėjo variacijų, priklausomų nuo adresato. Pvz., 1966 m. žurnale *Švyturys*, kuriame bendradarbiavo literatai, publikuotas pasakojimas „Kaip sušaudė mūsų šeimą“¹⁹⁵ pateiktas gerokai kitokiomis retorinėmis ir vaizdinėmis priemonėmis, nei dienraščiuose dominuojantis dokumentinės apybraižos stilius. Straipsnis vaizdus ir paveikus, bet neapkrautas įprastais karštais emocionaliais prakeikimais, gana santūrios ir net šykščios kalbos, stipriai veikiantis per kompozicinę ir vizualinę sąrangą. Pirmajame puslapyje dominuoja didelė raudona antraštė „Kaip sušaudė mūsų šeimą“, po kuria pridėta trumpa literatūriška sušaudytų šeimos tėvų Agotos ir Antano, motinos didvyrės ir „tikro darbo žmogaus“, biografija, lydima portretinės nuotraukos, ir pusę lapo užimanti jų komjaunuolės anūkės, dedančios gėles ant senelių kapo, spalvota fotografija. Sekančiame atvarte pateikta didelė „senųjų Basčių“ ir jų vyriausios dukters laidotuvių nuotrauka su ties karstais išsirikiavusiais vienuolika vaikų, jų dabartinėmis portretinėmis nuotraukomis ir vienuolika pasakojimų apie naktį, kuomet banditai sušaudė jų tėvus ir vyresniąją seserį. Artimą ir intymią šeimos erdvę pritraukiantis straipsnis palieka daug erdvės skaitytojo interpretacijai, kartu keldamas stiprų asmeninės tragedijos įspūdį, atskleidžiantis individualų išgąstį, baimę, netekties jausmą.

Tuo tarpu rajoninės spaudos publikacijose, kaip ir dokumentinėse apybraižose, žiaurumas įgauna groteskiškas ir net patologiškas formas, kur „banditai“ žudo be skrupulų, plėšikauja ir lėbauja ant dar šiltų savo aukų lavonų¹⁹⁶.

„Buržuaziniai nacionalistai“ „liepsnojo neapykanta tarybinei liaudžiai“, tačiau tarybinė liaudis nebuvo palikta nusistatyti savo laikyseną prieš

¹⁹⁴ *Ibid.*, 1960, nr. 50.

¹⁹⁵ „Kaip sušaudė mūsų šeimą“, in: *Švyturys*, 1966, nr. 2, p. 9–11.

¹⁹⁶ Pvz., „Ką darysim su alum? – Išgersim, negi paliksim sribam, kad išlaktų. – Kad kaip ir nepatogu prie lavonų... – O tu amžinatilsį giedok kol mes gersim.“, „Žitnikų šeimos tragedija“, in: *Kolektyvinis darbas*, 1967 nr.75–76.

atžvilgiu, ji buvo įpareigojama jausti tokią pat aršią neapykantą klasiniam priešui. Rėkiančios straipsnių antraštės mokė, kaip į banditus turi žiūrėti dori tarybiniai piliečiai: „Būkite prakeikti, žmogžudžiai“, „Atkeršysiu!“, „Nepamiršime!“, „Neapykanta žudikams – amžina!“ ir pan.. Kitaip tariant, viena iš spaudos publikacijų funkcijų buvo buvusių politinių kalinių socialinės diskriminacijos stigmatizuojant šias grupes skatinimas. Buvę tremtiniai ir politiniai kaliniai savo biografiniuose pasakojimuose dažnai pabrėžia šį antrinį pakartotinio traumavimo taikant politines-socialines priemones momentą, kuomet sugrįžus iš tremties arba įkalinimo į Lietuvą sukrėsdavo aiškia socialinę stigmatizaciją implikuojantys adresuojami „fašisto“ ir „bandito“ epitetai ¹⁹⁷ bei socialinio persekiojimo sistema (neleidžiant prisiregistruoti, įsidarbinti, mokytis ir t.t.).

Vienas populiariausių „banditizmo“ laikotarpio istoriją spaudoje pateikiančių žanrų buvo „prisipažinimas“. Jis prasidėjo dar partizanų kovų metu, siekiant įtikinti pasiduoti veikiančius kovotojus. Ryškiausias šio žanro pavyzdys pasibaigus partizanų kovoms – du Jono Deksnio prisipažinimai apie tai, kaip šis „supratęs“ koks iš tikrųjų supuvęs yra „buržuazinis pasaulis“ ir koks puikus – tarybinis¹⁹⁸. „Buvusių banditų“ „prisipažinimuose“ pasitaikydavo detalesnių partizanų išorės, uniformų ir ginkluotės aprašymų, „apgaulingos“ retorikos pavyzdžių, pvz., *Kolektyviniame darbe* „buvęs banditas“ pasakojo apie miške regėtus vyrus „su smetoninėmis uniformomis, Gedimino stulpais ir vokiškais automatais“, kurie „prisistatę kaip ‚Lietuvos išlaisvinimo armijos‘ karininkai <...> ilgai mums postringavo apie ‚artėjančią pagalbą iš vakarų‘, ‚lietuvių susitelkimą šventai kovai prieš bolševizmą“¹⁹⁹. 1966 m. *Tiesoje* „buvęs banditas“ Henrikas Jonaitis pasakojo jungtinę savo „banditinių“ ir religinių paklydimų bei sugrįžimo į doros kelią istoriją: „Nepadėjo mums nei karštos maldos, nei gražios giesmės. <...> Atsidūręs už

¹⁹⁷ Daug tokių biografinių pasakojimų, turinčių pasikartojantį socialinės stigmatizacijos momentą, teko surinkti iš šio darbo autorei dalyvaujant projekte „Misija Sibiras: 2012“. Apie socialinės stigmatizacijos poveikį Rusijoje išsamiai rašė Orlando Figes, *The Whisperers: Private life in Stalin's Russia*, New York: Metropolitan Books, 2007.

¹⁹⁸ Jonas Deksnys, „Kodėl aš su jais nutraukiau ryšius“, in: *Tiesa*, 1960-02-20; idem, „Iliuzijų sudužimas“, in: *Švyturys*, 1962, nr. 9–11.

¹⁹⁹ „Klaida“, in: *Kolektyvinis darbas*, 1970, nr. 15.

grotų <...> pamačiau savo buvusių bendražygių tikrąjį jų veidą. Tik bausmės atlikimo vietoje supratau padaręs didelę klaidą, kurios jau nebeįmanoma atitaisyti. <...> Ir štai, nežiūrint mano klaidų, tarybinis žmogus ištiesė man draugišką pagalbos ranką, priėmė į savo šeimą. Mane stebino tarybinio žmogaus humaniškumas. Su džiaugsmo ašaromis įžengiau į tarybinių žmonių šeimą²⁰⁰. „Prisipažinimas“, apjungiantis susipainiojimą su „banditais“ ir „religiniuose prietaruose“, buvo dažniausiai pasitaikantis tipas, kaip ir per klaidų ir tamsumo klystkelių į šviesų tarybinį rytojų vedanti schema, kurioje tik betarpiška interakcija su tarybiniais žmonėmis, tarybinės tikrovės „laimės“ patirtis „atveria akis“ ir atperka²⁰¹.

Į intelektualesnį skaitytoją nutaikyta spauda pateikė subtilesnių ir literatūriškesnių „prisipažinimų“, net gerokai nutolusių nuo tiesmukos išpažinties formos. Pvz., 1964 m. *Švyturys*je publikuota vaizdingas pasakojimas „Žmonės, vilkas tarp jų“, apie andainykštę devyniolikmetę, kuri „vieną žiemos naktį atėjo į gaujos slaptavietę. Atėjo savo noru, kartu su banditu Gailiumi²⁰² ir „nė kunigo „nevinčiavota“, tapo jo žmona. Su savo kruvinu meilužiu pelkėtose miškų brūzgynuose ji išgyveno daugiau kaip dvejus metus. Turėjo vokišką šautuvą, pistoletą, porą granatų, neatstodama lydėjo Gailių jo naktiniuose „žygdarbiuose“, skalbė, lopė nuo kraujo ir purvo suskretusius banditų drabužius, gamino jų prigrabtą maistą“²⁰³. Pateikiamos istorijos formatas įdomus, mat, pasak straipsnio autoriaus, jis susiradęs „tą moterį“ ir prikalbinęs kartu važiuoti į minėtos gaujos veikimo teritoriją. Aplankius ne vieną šeimą, nukentėjusią nuo gaujos banditų, žurnalistas baisėjosi: „Aš daug buvau girdėjęs apie tokius kraupius nusikaltimus, bet dar niekad man jų nepasakojo lūpos tų, kurie patys buvo kalti, ir dar toje pat vietoje, kur prieš

²⁰⁰ „Vieno gyvenimo klystkeliai“, in: *Tiesa*, 1966-02-01.

²⁰¹ Apie estetizuoto džiaugsmo išgyvenimo ir laimės potyrio funkciją komunistinėje ideologijoje, struktūruojančioje individų mąstymą ir net socialinę elgseną, žr. Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga*.

²⁰² Nepainioti su istoriku Gailiumi.

²⁰³ „Žmonės, Vilkas tarp jų“, in: *Švyturys*, 1964, nr. 9, p. 11–13.

kažkiek metų išsiveržė priešmirtinis jų aukų klyksmas. „Už ką! Už ką!“ klausinėjau G., o ji, kreipdama akis šalin, gūžėsi ir traukė pečiais²⁰⁴.

1966 m. *Švyturys* išspausdino dar subtilesnę „prisipažinimo“ versiją, kurioje, leidėjų žodžiais, „skelbiami Eugenijos Gedminaitės, buvusios buržuazinės nacionalistinės gaujos dalyvės – ryšininkės – užrašai“. Neva autentiškas dokumentas pateiktas su instrukcijomis, kaip teisingai interpretuoti tekstą: „Ji – buožės duktė, augusi nacionalistinėje aplinkoje, pokario metais sąmoningai padėjo buržuaziniams nacionalistams. Bet ilgainiui, įsitikinusi jų kovos antinacionaline, antihumanistine esme, sąmoningai su jais nutraukė ryšius. Dienoraštis – savotiška laisvanoriška autorės išpažintis. Jis faktinis, visiškai autentiškas, atspindįs buvusios buožaitės pažiūras ir jų evoliuciją. Todėl užrašuose yra likę vietų, atspindinčių ne dabartines, o aprašomojo laikotarpio autorės pažiūras. E. Gedminaitė dabar mokytojauja Šiaulių rajone²⁰⁵. Tekstas net išoriškai nėra panašus į dienoraštį. Nedatuotas, užrašymo datos nenurodo ir leidėjai, nuduodami, kad įrašai savalaikiai. Išsitiesęs per kelis numerius, tai yra iš visų „banditiniam“ naratyvui būdingų detalių sudurstytas kūrinys, prabėgantis per buožių savanaudiškumą, banditų žiaurumą, kunigų sukčiavimą ir t.t. Anuometinių pažiūrų autentiškumą čia išreiškia kur ne kur šykščiai pasirodantys prieškario Lietuvos visuomeninių organizacijų pavadinimai.

Kai kurie pasakojimo apie priešiškus tarybų valdžiai elementus gana netikėti. Pvz., žurnale *Švyturys* kelis kartus pasikartojo motyvas apie „bailius“ ir „tinginius“, lindėjusius rūsiuose – besislapsčiusius nuo tarybų valdžios. Daugiau šie asmenys kaip ir nieko blogo nėra padarę, tačiau piešti niekingi ar bent stipriai komiški jų portretai. Antai, 1965 m. pabaigoje „čekistų ir milicininkų operacija atskleidė mūsų laikais neįtikėtiną istoriją²⁰⁶ – praėjus dvidešimt metų nuo pokario klasių kovos pabaigos surado žmogų, kuris visą tą laiką „buvo ‚pasivertęs‘ moterimi“ ir čia pat įdėjo ir jo nuotrauką: vyro su

²⁰⁴ *Ibid.*, p. 13.

²⁰⁵ Eugenija Gedminaitė, „Duokit antrą gyvenimą“, in: *Švyturys*, 1966, nr. 8–11.

²⁰⁶ T. Vytautas, „Šmėkla ant Laurinaičio tvarto“, in: *Švyturys*, 1966, nr. 5, p. 25–26.

barzda ir moteriška skara ant galvos, tarsi Užgavėnių persirengėlio²⁰⁷. 1966 m. *Švyturys* išspausdino bailio su patologinio sadisto polinkiais, Stanislovo Šeškevičiaus, dvidešimties metų besislapsčiusio nuo šaukimo į Raudonąją Armiją, istoriją. Groteskiškai liūdna jo egzistenciją rūsyje²⁰⁸ vainikuoja netikėtai atsivėrusi sovietinė laimė, kai nebeištvėręs Šeškevičius pats nuėjo į miliciją ir tapo pilnateisiu tarybiniu piliečiu, „pirmą kartą gyvenime – ten pat, milicijos raudonajame kampelyje – žiūrėjo televizijos laidą...“ ir neužilgo pradėjo dirbti „Aušros“ kolūkyje²⁰⁹. Šie besislapstantieji žmonės – įdomus siužetas. Istoriskai jie yra to paties proceso, kuriam priklauso ir partizanų pasipriešinimas, dalis – okupacinės valdžios nurodymams nepaklūstantys asmenys. Tačiau jie netapatinami ir nesiejami su „banditais“ ar „buržuaziniais nacionalistais“. Ir nors jų „nusikaltimas“ nebaudžiamas baudžiamąją atsakomybe, bet pasirinktas gyvenimo kelias pats juos nubaudžia – būti atskirtais nuo socialistinio gyvenimo bekraštės laimės, todėl jie yra rodytinai klaidingų pasirinkimų pavyzdys. 1986 m. išspausdinta istorija „Paskutinis palėpės atsiskyrėlis“²¹⁰ yra iliustruota piešiniu žmogaus, kurio galva įkalinta stiklo kube, o už jo sienų verda gyvenimas.

Bent pusę visų straipsnių spaudoje sudarė „lietuviškojo banditizmo“ ypatingoji tema – pasakojimai apie kunigus-žudikus. Kunigų funkcija ginkluotame pasipriešinyje gana plati: jie „vadovavo žudikams“, „mokė žudyti“, „laimino žudikus“, „skleidė šmeižikiškus gandus ir pykčio kupinus antitarybinius ganytojiškus laiškus“, „aprūpindavo gaujų vadeivas pinigais, maistu, slėpė juos“²¹¹, o taip pat siekė suklaidinti „paprastą žmogų“, „stengėsi sėti netikrumo rytojumi nuotaikas, trukdė karo sugriauto liaudies ūkio

²⁰⁷ *Ibid.*, p. 26.

²⁰⁸ „1945-ieji. Baigėsi karas. „Netikėk, nesibaigė – atominės bombos krenta ant Chirosimos ir Nagasakio. Sėdėk, kvaily, sėdėk!“. 1946-ieji. Kaime žvangina ginklus banditai. ‘Sėdėk, kvaily, sėdėk, nes dar ir tave į mišką išsivilios!’ <...> 1961-ieji. Žmogus kosmose! Pirmasis žmogus – Jurijus Gagarinas. Paprastas vaikinukas. Toks pats, kaip ir tu, Stasy! Tik Jurijus kosmose skraido, o tu kirmyji rūsyje. Jurijaus motina didžiuojasi sūnumi, grožisi jo nuotraukomis laikraščiuose, o tave motina gyvą veidmainingai aprauda. „Ką gi, pats pasirinkai tokią dalią – sėdėk!“, *ibid.*, p. 19.

²⁰⁹ *Ibid.*

²¹⁰ Juozas Ramuckis, „Paskutinis palėpės atsiskyrėlis: Istorija apie bailų ir suklaidintą žmogų, pasmerkusį save... 40 metų vienatvės“, in: *Švyturys*, 1986, nr. 14, p. 15.

²¹¹ Plg., „Iš Tamsos į šviesą“, in: *Kolektyvinis darbas*, 1960, nr. 61; „Kryžiaus ir šautuvo sąjunga“, in: *Kolektyvinis darbas*, 1963, nr. 34.

atstatymą, gerinti gyventojų materialinę gerovę²¹². Pačių „banditų“ religingumas irgi pateikiamas savitai, praktiškai visada kaip šaržas, kuomet įniršę banditai keistai pina religines ir liturgines alegorijas su savo juodais darbais. Plg. „banditų“ dialogas stengiantis patekti į kolūkietės pirkią:

- Atidaryk, ko spoksai, kaip rupužė putroj, – negarsiai, bet grėsmingai įsakė iš anapus lango.
- Nesijudina, maita.
- Prišalo...
- „Tarka“ su druska atšildys...
- Pakrapyk iš „tra-ta-ta“ krapylo...²¹³

Greta klasių kovos ir jos variacijų šablonų praktiškai nuo pat pradžių pasirodo galbūt net ne oficialiajame pasakojime sukurtas (bent jau tikrai ne ADSR leidiniuose pasirodęs) brolis-prieš-brolį motyvas. Jau 1960 m. *Tiesoje* aprašytas dviejų vienos šeimos brolių, kurių keliai išsiskyrė, konfliktas – bandito Antano Černiausko ir liaudies gynėjo Juozo Černiausko²¹⁴. Per pasirodančią abiejų brolių motinos figūrą nurodomas ir teisingas šios skaudžios situacijos sprendimo kelias, kai Juozas kreipiasi į motiną, gailinčią sūnaus Antano: „Keik, prakeik mane, motin! Bet neprimink Antano. Jei liko kas nors jam doro – tegrįžta. Blogo niekas jam nepadarys. Jei slapstosi – šaudysiu. Argi tu nematai, negirdi, argi tu viena motina turi širdį mylinčią savo vaiką, o neužjauti tūkstančių motinų, kurių akyse nukankinami sūnūs, ar nematai, kas darosi mūsų kaime? O atžalų tu man neprimink. Kad ir vieno kelmo, bet skirtingi mes su Antanu“. Taip ir nesužinome, kaip baigiasi Antanui, tačiau Juozas, pasirinkęs teisingąjį kelią, suklesti tarybine gerove ir asmenine laime: „Iš tvirto sveiko kelmo Juozas išaugino penkias atžalas. Sūnų Kazį, penkis metus liaudies gynėjų gretose nešiojusį ginklą, išleido šoferiu. Justinas, baigęs geležinkelininkų mokyklą, tarnauja Tarybinėje Armijoje. Duktė Ona dirba

²¹² „Šventieji žudikai“, in: *Lenino keliu*, 1960, nr. 104.

²¹³ „Būkit prakeikti, motinų žudikai“, in: *Tiesa*, 1959-12-27.

²¹⁴ Br. Marcinkevičienė, „Vieno medžio – skirtingos atžalos“, in: *Tiesa*, 1960-08-12.

cukraus fabrike. Jauniausias Vytas mokosi. Visi vaikai išaugo komjaunuoliais. Pats Juozas Černiauskas šiemet parašė pareiškimą į partiją. Jis laikomas geru darbininku Kapsuko baldų fabrike“²¹⁵.

Atskiras propagandinis siužetas buvo „liaudies gynėjai“, ir nors pati „liaudies gynėjų“ institucija atsirado propagandiniais sumetimais dar partizanų pasipriešinimo metu²¹⁶, oficialiajame pasakojime šis siužetas nebuvo įtrauktas prie kertinių sovietinio pasakojimo atramų, o „liaudies gynėjai“ netapo raktine sąvoka. „Liaudies gynėjas“ „pokario kovose“ buvo panašios reikšmės figūra, kaip ir „kolūkio pirmininkas“ ar „tarybinis aktyvistas“, kurie visi kartu buvo „tarybinė liaudis“, pasipriešinusi „nuverstosios išnaudotojų klasės“ bandymams sabotuoti socialistinę sistemą. Visus pasakojimus apie „liaudies gynėjus“ vienija vienas bruožas – jie tarsi neturi jokios istorinės tradicijos, jokių ryšių nei su, pvz., revoliucinio judėjimo didvyriais, nei su raudonaisiais partizanais, Raudonosios Armijos kareiviais, 16-ąja lietuviška divizija²¹⁷. Nėra nei vieno „liaudies gynėjo“, kuris būtų ką nors nuveikęs dėl liaudies anksčiau, nei pradėjo siautėti banditai²¹⁸. Nors galima identifikuoti kai kuriuos siužetus, atsiradusius (arba specifiškai vystytus) būtent *taikomajame pasakojime*, „liaudies gynėjų“ atveju spaudos laukas tiesiog kartojo oficialiojo pasakojimo schemą, neįvedant jokių papildomų liaudies gynėjų charakteristikų ar intensyvesnio šios propagandinės figūros eskalavimo. Priežastis paprasta – kiti siužetai, pvz., aukščiau aptartas „brolžudiško karo“ motyvas, vis dėlto nurodo į užspaustus atsiminimus, kurie galėjo būti apipavidalinami sovietiniam pasakojimui priimtinais vaizdiniais, tuo tarpu stribai ir su jais susiję atsiminimai neturėjo jokių teigiamų konotacijų, t.y. tokių, kokios buvo

²¹⁵ *Ibid.*

²¹⁶ Išsamiausias tyrimas: Juozas Starkauskas, *Stribai: Ginkluotieji kolaborantai Lietuvoje partizaninio karo laikotarpiu (1944–1953)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2001.

²¹⁷ Pasitaikė liaudies gynėjų termino panaudojimo ir plačiau, platesniame istorinių įvykių spektre, pvz. 1983 m. sukilimo kontekste (pvz., „1983 m. sukilimo vadovai: B. Liutkevičius – Liaudies Gynėjas“, in: *Tiesa*, 1963-08-31), tačiau tokie atvejai atsitiktiniai ir visiškai nesistemiški.

²¹⁸ Nors *Lietuviškojoje tarybinėje enciklopedijoje* ir buvo nurodoma, kad liaudies gynėjų būriai buvo „sudaryti iš partijos, tarybų ir komjaunimo aktyvistų, buv. partizanų, demobilizuotų Raud. Armijos karių, neatitraukiant jų nuo tiesioginio darbo“, „Liaudies gynėjai“, in: *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 2, Vilnius: Mokslas, 1977, p. 494.

reikalingos sovietiniam pasakojimui. Kiek daugiau straipsnių ir net atskirų leidinių „apie liaudies“ gynėjus pasirodė 1965 m. švenčiant „liaudies gynėjų“ oficialaus įsteigimo dvidešimties metų sukaktį. Ryškiausias jubiliejaus ženklas – dokumentinė apybraiža apie „liaudies gynėjus“ *Ramonas pakėlė ginklą*²¹⁹, kurios ištraukos iš pradžių skelbtos *Švyturyje*²²⁰ drauge su stribų nuotraukomis „iš J. Ramono archyvo“. Pasirodė kiek daugiau istorijų, afišuojančių „liaudies gynėjus“, net stribų atveju retai demonstruojamos vaizdinės medžiagos, pvz., *Švyturio* rubrikoje „Įdomiausia nuotrauka iš mano albumo“ publikuota „Rietavo centrinio liaudies gynėjų būrio“ nuotrauka su aprašymu²²¹, taip pat daugiau istorijų, kaip 1966 m. *Tiesos* publikacija apie „liaudies gynėją“, apsimesusį banditu ir prasibrovusį į banditų būrį su didvyriška ir pavojinga misija jį sunaikinti²²².

Apibendrinant, 7 deš. propagandinių straipsnių spaudoje tikslas buvo įtvirtinti sovietinę, LKP oficialiai skelbiamą Lietuvos partizanų karo pasakojimo versiją – „klasių kovos“ ir „banditizmo“. Šis tikslas vykdytas nuosekliai, tačiau negalima būtų pasakyti, kad pati kampanija būtų buvusi intensyvi. Atlikus spaudos analizę matyti ne tik kaip atrodė pats sovietinis pasakojimas, bet ir koks buvo jo santykis su gretimais ir iš dalies jį pagimdžiusiais istoriniais siužetais marksistinės istorijos interpretavimo schemoje (struktūriškai – reikšmė reikšmių sistemoje), visų pirma, „revoliuciniu judėjimu“ ir Didžiuoju Tėvynės karu, apimančiu „Nenugalimosios Raudonosios Armijos“ ir jos veteranų, „taikių tarybinių piliečių“ žudynių, (nenurodant nei žydų tautybės, nei tikrųjų nacionalsocialistų motyvų) ir tarybinių partizanų aukštino tems. Bet kuris jų buvo skelbiamas gerokai dažniau ir intensyviau, o pasakojimai apie banditus vienoje spaudos priemonėje (pvz., konkrečiame laikraštyje) pasirodydavo geriausiu atveju keliskart per metus.

²¹⁹ Vladas Jasinskas, *Ramonas pakėlė ginklą*, Vilnius: Mintis, 1967.

²²⁰ Vladas Jasinskas, „Lauksiu pasimatymo raiste“, in: *Švyturys*, 1964, nr. 22–23.

²²¹ „Įdomiausia nuotrauka iš mano albumo“, in: *Švyturys*, 1965, nr. 17, p. 28. Apskritai, vaizdinės medžiagos apie liaudies gynėjus rodyta itin mažai.

²²² „Liaudies gynėjas“, in: *Tiesa*, 1967-09-24.

Patikrinus platų laikraščių ir žurnalų spektrą, ypač regioninę spaudą, pasitvirtino iš vieno centro koordinuojamos propagandinės kampanijos modelis. Pvz., rajoninės spaudos atveju akivaizdus ne tik tos pačios medžiagos naudojimas (tie patys „banditai“, tie patys nukentėjusieji, tie patys užpuolimai), tačiau ir beveik tapati straipsnių kompozicinė ir retorinė struktūra. Palyginimui – dialogas Molėtų laikraščio *Tarybiniu keliu* straipsnyje: „Mūsų pasakas apie Amerikonus žmonės užmiršo. Netiki mumis. Piauk, mušk, žudyk! Toks liko kelias, - šaukė jis“²²³, ir dialogas Anykščių laikraštyje *Kolektyvinis darbas*: „Tai ko mes apsnūdom? Šluokim visus, kas tik gyvas. Piauk, mušk, žudyk – vis vien tas pats galas!“²²⁴. Kitaip tariant, tai buvo tam pačiam fabrike gaminama masinė prekė.

Kitas dalykas, kurį atskleidė spaudos analizė, buvo naujų, oficialiajame pasakojime nesutinkamų siužetų pasirodymas, pvz., brolių prieš brolius motyvas, bei atsikartojančių naujų siužetų, kaip komjaunuolių, „banditų“ priverstų šokti nusirengus, pasirodymas, kurie vėliau paplito meninėse temos interpretacijose. Tačiau negalima pasakyti, ar tokių pasirodymas buvo „iniciatyva iš apačios“ panaudojant autentiškus atsiminimus, ar koordinuojamas procesas skirtingomis informacijos pateikimo priemonėmis (šiuo atveju, masinės komunikacijos) įvedant papildomus siužetus. Antrasis atvejis irgi tikėtinas, kadangi KGB tikrai ir teikė spaudai medžiagą, ir sekė bei savo vidinėse ataskaitose fiksavo spaudoje pasirodančią informaciją.

1. 3. 2. Plėtotės mokslo, švietimo ir kultūros institucijų rėmuose

Sukurtas „banditizmo“ pasakojimas turėjo būti sistemiškai integruotas į atitinkamas bendrojo sovietinio žiniijos lauko sritis. „Banditizmą“ reikėjo išaiškinti mokykliniuose istorijos vadovėliuose, istorijos mokslo sintezėse, parodyti muziejuose, aprašyti enciklopedijose, šis siužetas turėjo būti

²²³ P. Aukštuolis, S. Valys, „Prakeikimas telydi žudikus“, in: *Tarybiniu keliu*, 1960, nr. 20.

²²⁴ St. Vinčiūnas, „Kruvini pėdsakai“, in: *Kolektyvinis darbas*, 1960, nr. 19.

integruotas į nuosavybės santykių istoriją, pirmiausia papildant kolektyvizacijos laikotarpio istoriją.

Daiktinės medžiagos, liudijančios banditų siautėjimą (fotonuotraukų, „kankinimo prietaisų“), rinkimas buvo numatytas jau 1958 m. LKP CK nurodymu įpareigojant tuo užsiimti platų spektrą institucijų: Lietuvos TSR mokslų akademiją, Partijos istorijos institutą, Lietuvos TSR centrinę valstybės archyvą, Istorijos ir revoliucijos muziejus, LKP miestų ir rajonų komitetus, komjaunimo ir profsąjungų organizacijas, Politinių ir mokslo žinių skleidimo draugiją, mokslo, kultūros ir švietimo įstaigas²²⁵. ADSR darbo planuose buvo numatytas tokios medžiagos – rinkimas, tačiau, vadovaujantis tokios medžiagos rinkimo instrukcijomis, daiktinė medžiaga turėjo būti perduodama ne ADSR (kuri kaupė rašytinę), bet respublikiniams arba vietos muziejams²²⁶.

Kaip ir visose sovietinio gyvenimo srityse, muziejų ekspozicijų bendroji koncepcija ir konkretus ekspozicijų turinys priklausė nuo vieno centro, šiuo atveju – Lietuvos TSR Revoliucijos muziejaus (toliau – Revoliucijos muziejus), ten sukurta ekspozicija buvo kanoninis pavyzdys miestų ir rajonų, kraštotyros ir visuomeniniams muziejams. Dar daugiau – atrodo, KGB bendradarbiavo, t. y., teikdavo daiktinę medžiagą ekspozicijoms tik Revoliucijos muziejui, antai, kaip nurodo Aistė Petrauskienė, analogiškas tais pačiais 1958 m. Kauno valstybinio istorijos muziejaus prašymas LSSR KGB pirmininkui Kazimierui Liaudžiui perduoti saugume esančius su buržuazinių nacionalistų įvykdytais nusikaltimais susijusius daiktinius įrodymus (ginklus, pirmiausia užsienio gamybos, kankinimo įrankius, radijo stotis ir kitas šnipinėjimo priemones), buvo atmestas. Tuo tarpu Revoliucijos muziejaus ekspozicija, skirta pokario klasių kovos laikotarpiui, 90% buvo paremta iš KGB dispozicijos perimtais daiktais²²⁷.

²²⁵ „Dėl archyvinių dokumentų panaudojimo buvusiems pasipriešinimo dalyviams kompromituoti“, p. 264.

²²⁶ 1958 m. spalio 9 d. Archyvinių dokumentų ir straipsnių, demaskuojančių buržuazinius nacionalistus, rinkinio medžiagai rinkti ir paruošti planas, LYA, f. K-40, ap. 1, b. 98, l. 8–12.

²²⁷ Aistė Čepulytė, *Ginkluota rezistencija: Nuo palikimo sovietmečiu prie paveldo posovietmečiu* [magistro darbas], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2012, p. 28–29.

Svarbiausi eksponatai, atskleidžiantys „buržuazinių nacionalistų klasinio priešiško esmę“ buvo rodantys jų žiaurumą ginklai ir kankinimų įrankiai, kuriais buvo kankinami tarybiniai piliečiai. Juos lydėjo eksponuojami aukoms priklausę daiktai.

Sovietinis muziejus buvo suvokiamas kaip iš esmės švietimo ir net ugdymo įstaiga, turinti formuoti teisingą tarybinių piliečių pasaulėvaizdį, o Revoliucijos muziejus buvo kartinė tokio pasaulėvaizdžio atrama. Pvz., mokiniams parengtų – bei aplankytojų – ekskursijų sąrašė dominavo būtent Revoliucijos muziejus.

Daiktinių ekspozicijų muziejuose, reprezentuojančių pokario klasių kovos laikotarpį, kūrimą lydėjo materialių paminklų ir atminimo ženklų statymas. Visoje Lietuvos teritorijoje buvo dvidešimt į valstybinių paminklų registrą įtrauktų paminklų, vienaip ar kitaip susijusių su partizanų kovomis²²⁸. Oficialioje klasifikacijoje paminklai skirstyti į tris kategorijas: sąjunginės, respublikinės ir vietinės reikšmės²²⁹. Visi dvidešimt banditizmą menančių paminklų priklausė vietinės reikšmės paminklų grupei ir joje sudarė 2,5%. Apkritai, Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašo visuma aprėpė ir reprezentavo keturis istorijos laikotarpis marksistinės istorijos schemas rėmuose: žymėjo XIII a. kovas su kryžiuočiais, XIX a. sukilimus „prieš carizmą“²³⁰, revoliucinį judėjimą Lietuvoje²³¹ ir Didįjį Tėvynės karą²³². Įpaminklintas Lietuvos partizanų karo pasakojimas šliejosi kaip tik prie pastarojo, tampriai persipynęs su Holokaustu žyminčia „taikių tarybinių

²²⁸ Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas, Vilnius: Mokslinė metodinė kultūros paminklų apsaugos taryba, 1973. Kultūros paminklus sudarė istorijos, archeologijos, architektūros, urbanistikos ir dailės paminklų grupės.

²²⁹ Respublikinės reikšmės istorijos paminklai buvo iš esmės tie, kurie liudijo apie komunizmo apkritai ir SSRS istorijos reikšmingus įvykius (su išimtimi vienos kitos Lietuvos istorijai reikšmingos ir valdžios aprobuotos asmenybės, kaip, pvz., daktaras Jonas Basanavičius).

²³⁰ XIX a. sukilimai buvo anksčiausias Lietuvos istorijos įvykis, fiksuotas paminklų sąvade. Nei vienas ankstesnės istorijos paminklas nepateko į istorinį sąrašą. Išimtį sudarė XIII a., kovų su knyžiuočiais vietos, tačiau šitas motyvas į istorinį sąrašą pateko iš kitos temos – pasakojimo apie „amžinus“ priešus vokiečius.

²³¹ Į kurį įėjo pagrindinė komunistų veikla carinėje Rusijoje ir prieškarinio Lietuvos Respublikoje.

²³² Šalia jų šliejosi būrys kultūros kūrėjų ir menininkų (memorialinės sodybos, palaidojimo vietos ir pan.), pateikiamų atsietai nuo bet kokios kultūros istorijos (meninių stilių, idėjų ir pasaulėžiūrinių srovių), kaip plikas marksistinis antstatas, pluoštas vienodų ir vienodai reikšmingų „pažangių“ kūrėjų.

piliečių“ žudynių grupė. Didesnė šių paminklų dalis iškilo priėmus LKP CK biuro nurodymą ir išsiuntus instrukcijas miestų ir rajonų LKP skyriams²³³, trys įtraukti paminklai buvo pastatyti dar partizanų kovų metu: du iš jų buvo antkapiniai akmenys miesto kapinėse (mokytojai Onai Sukackienei bei bendras antkapinis paminklas Telšių miesto kapinėse „tarybiniais darbuotojams, nužudytiems buržuazinių nacionalistų 1941–1949 m.), vienas – paminklas žūties vietoje mokytojui Vladiui Žvirbliui. Abu mokytojai pateko į *Mažąją Lietuviškąją Tarybinę Enciklopediją*, Vladio Žvirblio vardu buvo pavadinta Ukmergės mokytojų seminarija ir Mėgučių pradinė mokykla²³⁴, Onos Sukackienės vardą gavo Marijampolės mokytojų seminarija (vėliau – Kapsuko pedagoginė mokykla) bei Kapčiamiesčio vidurinė mokykla²³⁵. Kaip ir muziejų ekspozicijų atveju, paminklai vystė vien tik žudynių – buržuazinių nacionalistų ir banditų nužudytų aukų – temą.

Dar viena sritis, kuri negalėjo išvengti pokario klasių kovų pasakojimo vystymo, buvo nuosavybės santykių, konkrečiai – žemės ūkio raidos – istorija paliečiant kolūkių steigimo periodą²³⁶, ilgainiui pilnai integruota į mokslinį diskursą²³⁷. Taip pat klasių kovos pokario kaime istorija buvo plėtojama Partijos istorijos instituto profesionalų, ypač – Algirdo Rakūno²³⁸ ir Stasio Laurinaičio²³⁹ darbuose. Antireliginiu aspektu apie partizanų karo laikotarpį nemažai rašė svarbiausias produktyvusis ateizmo ideologas Jonas Aničas²⁴⁰.

²³³ Nutarimo išvakarėse (jau davus nurodymus rinkti medžiagą) 1957 m. – du, 1958 m. – du, 1965 m. – trys, 1967 m. – septyni. Penkių paminklų pastatymo data paminklų bylose nenurodyta.

²³⁴ „Žvirblis Vladas“, *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 3, Vilnius: Mintis, 1971, p. 948–949.

²³⁵ „Sukackienė Ona“, *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 3, p. 330–331.

²³⁶ Aleksandras Jefremenka, *Kolūkinės santvarkos pergalė Lietuvoje*, Vilnius: Mokslas, 1977; Marijonas Gregorauskas, *Tarybų Lietuvos žemės ūkis 1940–1960*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960; Aleksandras Jefremenka, „Pradinis žemės ūkio kolektyvizavimo laikotarpis pokario Lietuvoje (1947–1948)“, in: *Už socializmo sukūrimą Lietuvoje* [mokslinės konferencijos medžiaga], Vilnius, 1969; J. Tomašiūnas, *Lietuvos žemės ūkio raida ir jos problemos*, Vilnius: Mintis, 1972; Pranas Olekas, *LKP kova už socialistinį žemės ūkio pertvarkymą Tarybų Lietuvoje*, Vilnius: Mintis, 1966.

²³⁷ Plg., *Socialistinės visuomenės susiformavimas ir raida Tarybų Lietuvoje*, Vilnius: Mokslas, 1980; *Tarybų Lietuvos valstietija*, Vilnius: Mokslas, 1979.

²³⁸ Algirdas Rakūnas, *Klasių kova Lietuvoje 1940–1951 metais*, Vilnius: Mokslas, 1976; Stasys Laurinaitis, Algirdas Rakūnas, *Kovoje už socialistinę Lietuvą*, Vilnius: Mokslas, 1983.

²³⁹ Stasys Laurinaitis, *Du keliai*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960; Idem., *Jų dievas*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962.

²⁴⁰ Jonas Aničas, *Socialinis politinis katalikų bažnyčios vaidmuo Lietuvoje 1945–1952 metais*, Vilnius: Pergalė, 1971; idem, *Šv. Kazimiero kolegijos vaidmuo tarptautinio klerikalizmo sistemoje*

Šie marksistiniai istorikai nebuvo originalūs jokia prasme. Pagrindinė jų funkcija buvo, pasak Švedo, įvilkti į marksistinę retoriką ir taip suklastoti pačius opiausius XIX–XX a. Lietuvos istorijos siužetus, kuriais remdamasi LKP grindė savo legitimumą²⁴¹. Tai reiškė, kad jie dirbo pagal programinius reikalavimus, pokyčiai visame PII leidinių korpuse atsirasdavo vienu metu atsiliepiant į pasikeitusius ar naujus ideologinius reikalavimus. Partijos istorijos institutas buvo specializuota įstaiga, gaunanti specialiai surinktą (renkamą) medžiagą ir turinti išstobulintus įrankius gaminti reikalingą propagandinį produktą. PII korteliniai katalogai įgalino greitai pagaminti propagandinį produktą reikalingu pjūviu, dalykiniu ar chronologiniu²⁴² (pvz., „Bylų, gautų iš KGB, kartoteka“, „Istorinių įvykių, paminėtų Lietuvos komunistinio ir sovietinio partizaninio judėjimo dalyvių 1917–1989 m. parašytuose atsiminimuose, chronologinė kartoteka“, „Pokario metais žuvusių sovietų valdžios rėmėjų Lietuvoje ir kt. asmenų abėcėlinė kartoteka (1944–1952)“, „Pokario įvykių kartoteka, sudaryta iš LSSR spaudos“).

Tuo tarpu per visą sovietmetį nebuvo apginta nei viena istorijos mokslo krypties disertacija apie „pokario klasių kovą“, artimiausiai šią temą palietė Antanas Augus savo istorijos mokslo kandidato disertacijoje²⁴³. Tačiau banditizmo temai sovietiniame moksle įsibėgėjus galiausiai buvo sukurta originalių mokslo darbų – ne istorijos moksle ir ne LTSR – papildžiusių oficialiąją interpretaciją naujos kokybės teiginiais. 1970 m. teisininkas Romualdas Stanislovaitis Tartu apgynė disertaciją *Nuverstyjų klasių pasipriešinimo slopinimo funkcijos įgyvendinimas Tarybų Lietuvoje 1940–1951 m.*²⁴⁴. Iš esmės šitas darbas įteisino represinių struktūrų prieš pasipriešinimo dalyvius naudotą prievartą kaip normalią ir teisėtą valstybės funkciją. Marksizmas-leninizmas iš tikrųjų skelbė valdžios teisę įgyvendinti

1945–1972 m., Vilnius: Mintis, 1974; Idem., *Antiliaudiniu keliu: Katalikiškasis klerikalizmas Lietuvoje pereinamoju iš kapitalizmo į socializmą laikotarpiu*, Vilnius: Mintis, 1976.

²⁴¹ Aurimas Švedas, *Matricos nelaisvėje*, p. 41.

²⁴² PII kartotekos dabar saugomos LYA.

²⁴³ Antanas Augus, *Lietuvos komunistų partijos kova prieš buržuazinį nacionalizmą socializmo statybos metais respublikoje*, [disertacija istorijos mokslų kandidato laipsniui įgyti], Vilnius, 1972.

²⁴⁴ Ромуалдас Станиславайтис, *Осуществление функции подавления сопротивления свергнутых классов в Советской Литве в 1940–1951 гг.*, Tartu: Tartuskijs gos. un-t., 1970.

prievartą išnaudotojų klasės atžvilgiu, tačiau iki tol net ir apie iš būtinumo kylančius valdžios struktūrų prievartos veiksmus buvo kalbama labai atsargiai ir nenoriai, pabrėžiant, kad valdžia buvo priversta tokios prievartos imtis, o bet koks represinių struktūrų dalyvavimas slopinant partizanų pasipriešinimą nutylimas. Stanislovaitis išskyrė „tris nuverstųjų išnaudotojų klasių“ slopinimo formas: karinio, ekonominio ir teisinio-politinio slopinimo priemonės, kurias reikia naudoti pagal poreikį, ir susitelkė į tų formų naudojimą Lietuvos TSR, kuris esą turėjęs savo specifiką: čia revoliucija nugalėjo taikiu keliu, o „nuverstų klasių“ pasipriešinimas kilo daug vėliau, lyginant su Spalio revoliucijos eiga Rusijoje. „Ginkluotų gaujų dalyvių“ Stanislovaitis irgi suskirstė į tris grupes: a) idėjinius tarybų valdžios priešus, tyčia paliktus Lietuvos teritorijoje tam, kad vestų ardomąją veiklą, sudariusius nacionalistinės organizacijos vadovaujantį branduolį; b) vokiečių pagalbininkus, teroristus, nesuspėjusius pabėgti kartu su okupantais ir besislapstančius miškuose nuo teisingumo c) asmenis, paveiktus pavojingos buržuazinės propagandos ir dėl savo susipainiojimo pasirinkusius kovą prieš tarybų valdžią, arba pasyvų visų tarybų valdžios Lietuvoje vykdomų pertvarkymų boikotą²⁴⁵. „Kurstytojai“ (*подстрекатели*) ir jų suklaidinti žmonės figūravo revoliucinėje retorikoje nuo pat Rusijos pilietinio karo pradžios, Lietuvos TSR apie juos irgi buvo kalbama, bet ne oficialiojo diskurso schemose. Stanislovaitis ne tik išskyrė „suklaidintųjų gaujų dalyvių“ pogrupį, bet ir nurodė, kad jiems turėtų būti taikomos kitokios jų veiklos slopinimo formos nei „idėjiniams tarybų valdžios priešams“, taip atskirdamas karinę ir politinę pasipriešinimo slopinimo funkcijos formas ir leisdamas eksploatuoti taikaus ir geranoriško LKP „įkalbinėjimo sudėti ginklus“ temą.

Oficialusis sovietinis pasakojimas buvo įtrauktas ir į istorijos sintezes bei enciklopedijas. *Lietuviškojoje tarybinėje enciklopedijoje* (LTE), pradėtoje leisti 8 dešimtmečio vidury, jau buvo visi straipsniai, liečiantys sovietinį Lietuvos partizanų karo perinterpretavimą: „Banditizmas“, „Buržuaziniai nacionalistai“,

²⁴⁵ Idem., *Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук*, Тарту: Тартуский гос. ун-т., 1970, p. 17.

„Buožės“, o taip pat „Liaudies gynėjai“ bei nemažai smulkesnių, pristatančių atskiras „buržuazinių nacionalistų“ organizacijas (tokių kaip Lietuvos laisvės armija²⁴⁶, Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga²⁴⁷, Geležinis Vilkas²⁴⁸) bei programiškai iškeliamas aukas, kaip minėti mokytojai Sukackienė ir Žvirblis. Kaip ir materialių paminklų ir muziejų ekspozicijų atveju, taip ir *LTE* klasinis priešas pristatytas suabstraktinant ir nuasmeninant, tuo tarpu aukos pristatomos stipriai personalizuotai. Pvz., labai retas kuris „buržuazinės Lietuvos“ politinis veikėjas susilaukė enciklopedinio įrašo ir nėra visiškai nei vieno, liečiančio „užjūrio buržuazinių veikėjų“ asmenybes, juolab pasipriešinimo vadų, net tokių garsių „banditų“ kaip Lukša ar Ramanauskas-Vanagas.

„Didžiąsias“ „klasinio priešo“ struktūras pristatantys straipsniai *LTE* išryškino oficialiojo-programinio pasakojimo dėmenis nevienodai stipriai. Straipsnyje „Buožės“ nedaug žinių apie paskutinį „įnirtingą“ buožijos pasipriešinimą Lietuvos kaime pokario metais – buožės „priešinosi kolūkių kūrimui, rėmė buržuazinį nacionalistinį pagrindį. Per ištisinę kolektyvizaciją (1949–1951) likviduoti kaip klasė“²⁴⁹. Nestipriai daugiau žinių ir straipsnyje apie liaudies gynėjus, kurie buvo „LTSR ginkluotų darbo žmonių būrių, po Didžiojo Tėvynės karo kovojusių su buržuaziais nacionalistais, imperialistinių valstybių šnipais ir diversantais, dalyviai“²⁵⁰. Pateikiamos žinios apie liaudies gynėjų statusą valstybės vidaus reikalų sistemos struktūrose, statistiniai skaičiai (kiek jų buvo, kiek žuvo), tačiau nesama jokio detalesnio tos kovos aprašymo nei chronologijos. Ir nors jie kovojo su buržuaziais nacionalistais, o jų „svarbiausias tikslas buvo kovoti su politiniu banditizmu“²⁵¹, straipsnis nesusiejamas kryžminėmis nuorodomis nei su vienu jų. Straipsnis „Buržuaziniai nacionalistai“ išvis nepateikia jokių žinių apie Lietuvos partizanų kovų laikotarpį, o štai straipsnis „Banditizmas“ labai

²⁴⁶ „Lietuvos laisvės armija“, in: *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija* (toliau – MLTE), t. 2, Vilnius: Mintis, 1968, p. 387.

²⁴⁷ „Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga“, in: MLTE, t. 2, Vilnius: Mintis, 1968, p. 387–388.

²⁴⁸ „Geležinis vilkas“, in: MLTE, t. 1, Vilnius: Mintis, 1966, p. 541.

²⁴⁹ „Buožės“, in: *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija* (toliau – LTE), t. 2, Vilnius: Mokslas, 1977, p. 325.

²⁵⁰ „Liaudies gynėjai“, in: LTE, t. 6, Vilnius: Mokslas, p. 494.

²⁵¹ *Ibid.*

informatyvus ir įdomus²⁵². Čia siekiama pristatyti „banditizmą“ kaip universalų pasaulinį fenomeną vardinant ir „kapitalistiniame pasaulyje“ besireiškiančias banditizmo apraiškas – JAV ir Didžiojoje Britanijoje veikiančius gangsterius, Italijos mafiją, – Sovietų Sąjungos ribose banditizmas, nors ir pristatomas kaip kriminalinis reiškinys, kuris tik „kartais įgyja“ ir „tik iš dalies politinį pobūdį“²⁵³, iš esmės akivaizdžiai yra konkrečiai „politinis banditizmas“. Banditizmas „Tarybų Sąjungoje – valstybinis nusikaltimas, pasireiškiantis ginkluotų gaujų organizavimu, turint tikslą užpulti valstybines, visuomenines įstaigas, organizacijas ar atskirus piliečius, t. p. dalyvavimas tokiose gaujose ir jų daromuose užpuolimuose. Būtinai gaujų požymiai: dviejų ar daugiau asmenų dalyvavimas, nors vieno iš jų apsiginklavimas, dalyvių organizuotumas“. Čia, kitaip nei kituose su oficialiuoju pasakojimu susijusiuose straipsniuose, pateikiama daug faktinės informacijos apie banditizmą visoje Sovietų Sąjungos istorijoje:

[banditizmas, įgijęs iš dalies politinį pobūdį] po Spalio revoliucijos buvo viena aštriausių kovos prieš Tarybų valdžią formų. Tarybų Rusijoje ir Ukrainoje labiausiai išsiplėtė 1918–21 (Antonovo maištas, Grigorjevo maištas, Machnininkai), Vidurinėje Azijoje 1917–26 (Basmačiai). Vėliau į TSRS buvo siunčiamo užsienio žvalgybos centrų suformuotos iš pabėgusių į užsienį baltagvardiečių ginkluotos banditų gaujos. Jos siekė pakirsti Tarybų valdžios autoritetą, kovojo prieš tarybinius partinius organus ir jų atstovus, kenkė liaudies ūkiui. Žemės ūkio kolektyvizacijos metu buožių ir buvusių baltagvardiečių gaujos terorizavo gyventojus, naikino kokūkių nuosavybę, žudė jų organizatorius ir aktyvistus. Prieškariniais ir pirmaisiais pokario metais politinis banditizmas reiškėsi Vakarų Ukrainoje (Banderininkai), V. Baltarusijoje, Pabaltijo respublikose. Jo organizatoriai buvo kapitalistinėse valstybėse susikūrusios nacionalistinės organizacijos.²⁵⁴

Palyginus šį straipsnį su tuo pačiu straipsniu rusiškoje *Didžiojoje tarybinėje enciklopedijoje* „Бандитизм“ randame praktiškai identišką tekstą,

²⁵² „Banditizmas“, in: LTE, t. 1, Vilnius: Mintis, 1976, p. 628–629.

²⁵³ *Ibid.*

²⁵⁴ *Ibid.*

tiek apimtimi, tiek turiniu²⁵⁵. Kitaip tariant, sovietinis oficialusis Lietuvos partizanų karo pasakojimas „oficialiausiu lygmeniu“ tebuvo Rusijos pilietinio karo metais nukaldinto „banditizmo“ sampratos kartotė. ADSR sukurtas (ir PII savo priežiūron perimtas) pavidalas, KGB ir kitų propagandos profesionalų triūsu nugludintas derinant prie vietinių aktualijų, nebuvo perkeltas į svarbiausių mokslo ir praktikos sričių visumą reprezentuojančią lietuviškąją tarybinę enciklopediją (tai rodo ne tik patys straipsniai, bet ir, kaip buvo minėta, kryžminių nuorodų, susiejančių atskirus straipsnius į visumą, stoka). Kitaip tariant, „vietinės aktualijos“ neturėjo pripažintos pažintinės vertės ir neįtakėjo didžiojo sovietinio ideologinio pasakojimo²⁵⁶. Pats straipsnis „Бандитизм“ *Didžiojoje tarybinėje enciklopedijoje* iškelia klausimą apie tai, ar šeštojo dešimtmečio pabaigoje – septintajame dešimtmety Lietuvos TSR prasidėjusi Lietuvos partizanų karo perinterpretavimo kampanija buvo lokalus Lietuvos TSR reiškinys, ar tokia kampanija buvo sąjunginė, ir palieka šį klausimą atviru, kadangi jis išeina už šio tyrimo ribų. Tačiau tam tikri ženklai rodo, kad tokia koordinacija sąjunginiu lygmeniu veikiausiai buvo. Kiti ženklai indikuoja, kad klausimas apie propagandą ir informacijos, liečiančios nacionalinius paipriešinimus, kontrolę sąjunginiu lygmeniu nėra toks paprastas, yra pagrindo manyti, jog čia buvo taikomi dvigubi standartai atsižvelgiant į „senosios“ SSRS ir naujai po Antrojo karo prijungtų valstybių ribas²⁵⁷.

Papildant enciklopedinių straipsnių analizės išvalgas, svarbios informacijos suteikia apibendrinamojo pobūdžio (iš esmės proginių) PII

²⁵⁵ „Бандитизм“, in: *Большая советская энциклопедия* [третье издание], Гл. ред. А.М. Прохоров, т. 2, 1970, p. 600.

²⁵⁶ Kitaip, nei, pvz., ne iš marksistinės klasių kovos schemas, tačiau iš tikrovės patirties iškeltas Didžiojo Tėvynės karo mitas.

²⁵⁷ II pasaulinio karo metais prisijungus naujas nacionalinių valstybių teritorijas iš pradžių tokia kontrolė buvo net fiziniam lygmeny: dvi vakarų sienos (senoji ir naujoji), kurias abi saugojo NKVD daliniai, kontroliuodami „senosios SSRS“ gyventojų judėjimą į naujas teritorijas (*Часовые советских границ: Краткий очерк истории пограничных войск СССР*, Москва: Политиздат, 1983, p., 52). Vėlesniais metais, atrodo, liko tik informacinės kontrolės senosiose ir naujosiose teritorijose skirtumai. Pvz., Jelena Zubkova aprašė maskviečių nustebimą pasižiūrėjus *Niekas nenorėjo mirti* – nustebta dėl fakto, jog apskritai vakarinėse teritorijose būta ne vien džiaugsmo „išsiliejus į tarybinę šeimą“, bet ir nepritarimo, kad ir dalinio, žr. jos monografiją *Прибалтика и Кремль 1940–1953*, Москва: РОССПЭН, 2008.

leidinių analizė. Būtent, kuo oficialesnio pobūdžio buvo leidinys (pvz., išleistas reikšmingų Lietuvos TSR jubiliejų – socialistinės revoliucijos arba pergalės Didžiajame Tėvynės kare metinių proga), tuo mažiau jame buvo (arba nebuvo) informacijos apie kokias nors „pokario klasių kovas“ ar „banditų siautėjimą“, po nacistinės Vokietijos sutriuškinimo iškart sekė taikių pokario statybų ir socializmo suklestėjimo periodas. Pvz., devintojo dešimtmečio pabaigoje Broniaus Vaitkevičiaus 40-osioms socialistinės revoliucijos metinėms įprasminti parengtoje knygoje partizanų karo siužetas apsiriboja maištaujančios buožijos vaizdiniu, nors tuo metu sovietinis partizanų karo pasakojimas buvo ne tik smarkiai išplėtotas, bet ir pakankamai tvirtai integruotas į Lietuvos ekonominių santykių istoriją²⁵⁸.

Aštuntojo dešimtmečio pradžioje sovietiniame pasakojime įvyko naratyvo korekcijos, liečiančios „banditizmo / pokario klasių kovos“ priežasčių aiškinimą ir ypač klasinio priešų sudėtį, ir buvo įtvirtintos ir taikomajame, ir oficialiajame pasakojimo sluoksniuose. Aiškiausiai jos matyti sugretinus Aldonos Gaigalaitės ir Reginos Žepkaitės *Lietuvos TSR istorijos vadovėlio 10–11 klasei* skyriaus „Socialistinis žemės ūkio pertvarkymas“ skyrelio „Klasių kova socializmo kūrimo metais“ tekstus. 1969 m. jis atspindėjo ADSR pasakojimo šabloną, pabrėžiant nesutaikomas antagonistines klases:

Tarybinė žemės reforma ir kolektyvizavimas Lietuvos TSR vyko aštrios klasių kovos sąlygomis. Pasitraukus hitlerinei kariuomenei respublikoje liko daug okupantų talkininkų, lietuviškųjų buržuazinių nacionalistų, kuriuos, karui pasibaigus, rėmė JAV ir Anglijos imperialistai. Lietuviškieji buržuaziniai nacionalistai organizavo ginkluotas gaujas ir pradėjo kovą prieš Komunistų Partijos ir Tarybų valdžios politiką. Banditų gaujos ypač terorizavo tarybinius naujakurius, žemės komisijų narius, jų šeimas, komjaunuolius, kaimo inteligentus. Nuo banditų rankos žuvo Ukmergės apskr. Šešuolių valsč. Mokytojas V. Žvirblis, Lazdijų apskr. Paveisininkų pradinės mokyklos mokytoja O. Sukackienė ir daugybė kitų Tarybų valdžiai ir Komunistų partijai atsidavusių žmonių.

Socialinė buržuazinio nacionalistinio pagrindžio bazė buvo buožės. Jie teikė materialinę paramą banditų gaujoms, patys dalyvavo teroristinėje veikloje, sabotavo

²⁵⁸ Bronius Vaitkevičius, *Tarybų Lietuvos praeities ir dabarties bruožai*, Vilnius, 1980, p. 206.

mokesčius ir privalomuosius pristatymus. Lietuviškiesiems buržuaziniams nacionalistams daug padėjo reakcingai nusiteikę kunigai, kaip A. Ylius, S. Rudžionis ir kt.

Tarybinė žemės reforma sumažino buožių ekonominę galią ir politinę įtaką respublikos kaime, bet jie, kaip klasė, dar išliko Tarybų Lietuvoje. Išliko ir buržuazinis nacionalistinis pagrindis. Be kitų uždavinių, ištisinis kolektyvizavimas turėjo visiškai likviduoti buožes kaip klasę ir kaip socialinę buržuazinio nacionalistinio pagrindžio bazę. Todėl kolektyvizavimo metais respublikoje klasių kova dar labiau sustiprėjo. 1949 m. per visą respubliką persirito banditų gaujų vykdomo teroro banga. Buvo deginami kolūkiečių namai, naikinamas kolūkių turtas. Klasiniai priešai siekė sukelti valstiečių nepasitikėjimą kolūkine santvarka, paveikti svyruojančius ir išardyti sukurtus kolūkius. Prasiskverbę į kolūkių vidų, klasiniai priešai ardė darbo drausmę, grobstė kolūkių turtą, gadino mašinų-traktorių stočių techniką, blogai įdirbdavo žemę.

Tarybų valdžios partiniai, tarybiniai bei administraciniai organai griežtai kovojo prieš buržuazinius nacionalistus ir jų gaujas. Respublikos apskričių ir valsčių centruose iš darbininkų, tarnautojų ir sąmoningų žemdirbių buvo kuriami ir stiprinami liaudies gynėjų būriai, kaimuose – ginkluotos savigynos grupės. 1948 m. kovo – balandžio mėn. minėti būriai, valstybės saugumo organų vadovaujami, respublikoje vykdė kovines operacijas ir paieškas. Prieš buržuazinius nacionalistus ir jų rėmėjus buvo panaudotos represijos; už priešišką veiklą jie buvo šalinami iš kolūkių ir baudžiami pagal nusikaltimą. Buvo stiprinamos kaimo partinės ir komjaunimo organizacijos, į MTS ir tarybinius ūkius siunčiami geriausi darbininkai, dirbamas kultūros-švietimo ir ideologinis darbas.

Lietuvos komunistų partija mobilizavo respublikos darbo žmones iškeltiems uždaviniams įgyvendinti. Lietuvos darbo žmonės neatsisakydavo nuosavo pasirinkto kelio net tada, kai jiems grėsė mirtis. „Sušauksiu dar keturis kartus savo apylinkės piliečius, – prieš pat savo mirtį rašė O. Sukackienė, – jiems aiškinsiu ir pasakosiu tai, ką matau jiems reikalinga pasakyti, o paskui – lai žudo mane tie, kam esu priešinga“.

Ištisai kolektyvizavus žemės ūkį, respublikoje buvo likviduoti buožės ir galutinai sutriuškintas nacionalistinis pagrindis.²⁵⁹

²⁵⁹ Aldona Gaigalaitė, Jonas Kubilius, Regina Žepkaitė, *Lietuvos TSR istorija 10–11 klasei*, Kaunas: Šviesa, 1969, p. 104–106.

Kaip matyti, išdėstyti visi oficialiojo pasakojimo elementai: ypatingai (kadangi kalbama žemės ūkio istorijos kontekste) skiriama dėmesio buožijai, nesutaikomam priešui, kurį reikia „likviduoti“, yra ir būtinas emocijas kurstantis elementas apie narsią nukankintą mokytoją, pridedant ir jos portretinę nuotrauką. Sukackienė buvo tapusi savotišku „banditų aukų veidu“, jos profesija bei emocijų kupinas laiškas ją pavertė labai parankia „kilnios ir pasiaukojančios tarybinės liaudies“ heroje. O štai 1974 m. to paties skyrelio tekstas pateikė šiek tiek kitokį paveikslą:

Dar tebevykstant karui, Lietuvoje ėmė veikti ginkluotos lietuvių buržuazinių nacionalistų gaujos. Jų branduolį sukūrė hitlerininkai, besitraukdami nuo Tarybinės Armijos smūgių. Pasitraukę iš Lietuvos, jie tiekė toms gaujoms ginklų, šaudmenų, siuntė specialiose mokyklose paruoštus diversantus. Nacionalistines gaujas sudarė nespėję pabėgti baudžiamųjų būrių dalyviai, masiškai žudę nekaltus žmones, asmenys, susikompromitavę, tarnaudami hitlerininkams atsakingose pareigose ir bijodami atsakomybės už įvairias padarytas piktadarybes. Spekuliuodami nacionaliniais žmonių jausmais, dažnai vartodami prievartą ir apgaulę, buržuaziniai nacionalistai stengėsi į ginkluotas gaujas ir nacionalistinį pagrindį įtraukti atsilikusius savo pažiūromis, bet nenusikaltusius tarybinei santvarkai, piliečius, iš tų sluoksnių, kurie socialiniu požiūriu buvo artimi darbininkų klasei ir darbo valstiečiams. Socializmo kūrimo pradžia Tarybų Lietuvoje sutapo su vadinamojo „Šaltojo karo“ laikotarpiu, įtempta tarptautine padėtis, nuolatinis karo kurstymas prieš Tarybų Sąjungą sudarė palankią dirvą nacionalistiniam pagrindžiui. Sutriuškinus hitlerinę Vokietiją, nacionalistines gaujas ginklais, šaudmenimis ir kitais reikmenimis ėmėsi remti JAV ir Anglijos imperialistai.²⁶⁰

Čia pasirodo įdomus dalykas – sueižėjęs banditų ir buržuazinių nacionalistų, kaip nesutaikomo tarybinės liaudies priešo, vientisumas ir pasakojimo kompozicijoje atsiradę „suklaidintieji“. Skyrelyje įsiterpia net tokia pastraipa:

²⁶⁰ Idem, *Lietuvos TSR istorija 10–11 klasei*, Kaunas: Šviesa, 1974, p. 131–132.

Tarybų Lietuvos partiniai, tarybiniai bei administraciniai organai žinojo, kad į banditų gaujas pateko daug nacionalistinės propagandos suklaidintų žmonių. Siekdama išvengti bereikalingo kraujo praliejimo, 1945 m. pradžioje respublikos vyriausybė paskelbė amnestiją tiems, kurie laisvanoriškai išeis iš miško ir legalizuosis. 1947 m. respublikos vyriausybė dar kartą priminė, kad tebegalioja 1945 m. paskelbtoji amnestija. Daugelis žmonių, įvertindami Tarybų valdžios humaniškumą, nutraukė ryšius su pogrindžiu ir sudėjo ginklus. Tačiau likusieji tęsė terorą krašte. Respublikos apskričių ir valsčių centruose iš darbininkų, tarnautojų ir sąmoningų žemdirbių buvo kuriami ir stiprinami liaudies gynėjų būriai, kaimuose – ginkluotos savigynos grupės.²⁶¹

Ši transformacija – pats įdomiausias sovietinio pasakojimo raidos momentas. Jai įvykti nebuvo jokių praktinių priežasčių, nei išorinių, nei vidinių, vertusių režimą nusigąsti ir imtis retorinių pokyčių, nepavyko aptikti ir jo inicijavimą atskleidžiančių dokumentų. Atrodo, kad šį virsmą paskatino pati visuomenė, „iš apačios“ siūliusi savas variacijas.

Ši korekcija buvo koordinuotai įtvirtinta visame sovietiniame diskurse. Pvz., 1976 m. „pokario klasių kovai“ skirtame leidinyje PII istorikas Rakūnas jau teigia, kad pokario „klasių kova“ „vyko politinėje, ekonominėje ir ideologinėje sferose“²⁶², kitaip tariant, nebe tik fiziniame, bet ir sąmonės lygmenyje, kas gana reikšmingai pakoregavo konflikto pobūdį. Pasak Rakūno „nacionalistinio ginkluoto pogrindžio, veikusio Lietuvoje, socialinė sudėtis buvo įvairi. Daugumą sudarė buožijos ir kitų nuverstųjų išnaudotojų klasių atstovai. Tačiau į pogrindį pateko ir nacionalistinės klerikalinės propagandos paveiktų darbo žmonių (ypač iš vidutiniųjų ir vargingųjų valstiečių), taip pat dalis politiškai neišprususių jaunuolių, asmenų, nusižengusių tarybinės karinės prievolės įstatymui ir kt.“²⁶³. Pažangiojoje, darbo žmonių pusėje irgi būta vienybės problemų – labiausiai dėl to, kad „daugeliui tarybinių kaimo

²⁶¹ *Ibid.*, p. 133.

²⁶² Algirdas Rakūnas, *Klasių kova Lietuvoje 1940–1951 metais*, p. 141.

²⁶³ *Ibid.*, p. 146.

darbuotojų trūko išsimokslinimo, žiniųjų gretose pasitaikydavo nesugebančių ar nenorinčių gerai savo darbo dirbti asmenų, „buvo keičiami nesugebantys atlikti pareigų dėl išsilavinimo <...> stokos, amoralaus elgesio“. Tokiame aiškinime tarp dviejų polių – „buržuazinių nacionalistų“ ir komunistų partijos – įsiterpia lyg ir savo aiškių nuostatų neturinti gyventojų terpė. Jos dydis nėra nusakomas aiškiai (apibūdinamas įvairiais epitetais, kaip „keli“, „dalis“, „ne visi“, „nemažai“), tačiau pats jos buvimas keičia „klasių kovos“ pobūdį: pati pasyvioji gyventojų masė tampa kovos objektu, tiek „priešai“, tiek komunistų partija stengiasi juos patraukti į savo pusę. Tik partizanų veiklos metodais pristatoma prievarta, melas ir teroras, o komunistų partijos – „aiškinamasis politinis darbas“. Kartu įvedamas tarsi asmeninio apsisprendimo, bet iš tikrųjų savipratos momentas – svarbu *suprasti*, su kuo reikia eiti. Kitas PII istorikas Jarmalavičius rašė, kad klasinė savimonė turi užaugti, kadangi „plečiant klasinę kovą prieš išnaudotojus, joje pasiekiant pergalių ar patiriant pralaimėjimų, tolydžiai kyla ir politinis darbo žmonių sąmoningumas, nes jam lemiamą įtaką turi pačių dirbančiųjų klasinės kovos praktika“²⁶⁴. Iš pradžių „klasinė sąmonė“ gali būti nebrandi („pirmaisiais pokario metais respublikoje dar buvo tokių darbo žmonių, ypač iš vidutinės valstietijos tarpo, kurie nesugebėjo aiškiai formuluoti savo politinių pažiūrų, kartais svyravo ir abejojo, gyvenamojo laikotarpio reiškinių klasinę esmę daugiau nujautė, negu suprato“²⁶⁵), tačiau blogas, nepakankamas savo „klasinio intereso“ įsisąmoninimas neišgelbsti asmens nuo jo daliai priklausančio vaidmens išpildymo, jis vis tiek priklauso klasei ir turi siekti klasei priderančių tikslų. Ne iki galo suvokiantys savo tikruosius interesus gyventojai buvo palanki terpė „buržuazinių nacionalistų“ veiklai, apgauti ir suviloti jie kurį laiką net palaikė šiuos savo priešus, kurių tikslas buvo „susilpninti jų klasinę sąmoningumą“, dėl ko „nacionalistinės propagandos apgauti, kai kurie darbo žmonės, daugiausia iš

²⁶⁴ Juozas Jarmalavičius, „Buržuazinės propagandos apie tarybų Lietuvos darbo žmonių politinio sąmoningumo augimą socializmo kūrimo metais (1944–1951) kritika“, In: *Istorijos klastotojai*, Vilnius: Mintis, 1976, p. 110.

²⁶⁵ *Ibid.*

vidutinės valstietijos tarpo, netgi slapstėsi nuo tarybų valdžios, nes nesuprato jos klasinės esmės²⁶⁶.

Teisingą apsisprendimą – tikrąją ir neišvengiamą istorinę kryptį – senų komunistų papratimu nurodo ateitis, o jei kalbama apie praeities pasirinkimus – dabartis, kuri parodo, „jog istorinių įvykių, svarbių politinių sprendimų tikroji reikšmė išryškėja ne iš karto, <...> o vėliau, kai galima sugretinti ketinimus su gautais rezultatais, įvertinti taktinį šių įvykių ir sprendimų poveikį vieniems ar kitoms gyvenimo pusėms. Istorinė distancija, kurioje detalės mažai pastebimos, tuo pačiu įgalina geriau, reljefiškiau matyti pagrindinius ir esminius dalykus <...> galime akivaizdžiai pamatyti, kieno ketinimai, sprendimai ir darbai buvo teisingi, išreiškė visos lietuvių tautos interesus, ir kieno pragaištingi, savanaudiški bei istoriškai pasmerkti žlugti“²⁶⁷.

Viena vertus, toks aiškinimas suteikė sovietų valdžios priešams (ir priešišškai nusiteikusiems asmenims) biografinio perinterpretavimo galimybę, įgalinančią pasiteisinti, kad priešiškumas buvęs ne asmeninis, bet nebrandos ir savipratos stokos išdava, arba dar daugiau – priešiškos tikrų socializmo priešų veiklos „saviškių gretose“ rezultatas. Tačiau šis kelias buvo atviras tik tai visuomenės daliai, kuri niekada nesiprešino aktyviai, tačiau buvo nepalyginamai didesnė už rezistencinio sąjūdžio dalyvių gretas. Būtent ją sovietų valdžia siekė laimėti. Buvusiems aktyviems partizanų kovotojams, iš tikrųjų įvykdžiusiems „kontrevoliucinius nusikaltimus“, nebuvo taikoma rehabilitacija (teisių atkūrimas), kitaip tarint, kelias į socialistinę visuomenę buvo užkirstas. Kita vertus, šios korekcijos, ypač pasiremiant „dabarties įrodymais“, leido eksploatuoti partizanų karo beprasmiškumo ir partizanų vadų trumparegiškumo temą, kurio esą buvę galima išvengti laiku tinkamai pasirinkus. Šis argumentas ypatingai buvo pabrėžiamas pačioje sovietmečio pabaigoje ir Sąjūdžio metais²⁶⁸.

²⁶⁶ *Ibid.*, p. 129.

²⁶⁷ *Ibid.*, p. 215.

²⁶⁸ Plg. Antanas Augus, „Iliuzijų kvaitulys“, in: *Tiesa*, 1988.

Apibendrinant, per tris – „banditizmo“, „buržuazinių nacionalistų siautėjimo“ ir „pokario klasių kovos“ – siužetines linijas išskaidytas sovietinis pasakojimas buvo „našlaitis“ marksistinėje istorijos interpretavimo schemoje, glaudėsi tai prie vieno jos siužeto, tai prie kito. Pats toks istorinio siužeto (ginkluoto pasipriešinimo okupacijai) „suskaldymas“ atskiromis dalimis, šliejamomis prie visai kitų istorinių pasakojimų (ekonominio išnaudojimo, „imperialistinių valstybių“ okupacinių planų ir t.t.) „išmontuojant“ pirminę prasmę, buvo sąmoninga strategija. Tokį teiginį paremia ir PII korteliniai katalogai, rodantys, kad patys režimo ideologai gerai žinojo struktūrą, kurią reikia išardyti. Tačiau kiekvienas jų buvo blankus ir marginalus, nets sunkiai pastebimas didžiajame sovietiniame istoriniame pasakojime, ir nors plėtojamas specializuotuose leidiniuose, juose padaromi atradimai menkai atsispindėjo sintetiniuose istoriografiniuose darbuose, ir niekada nefigūravo oficialiuose proginiuose. Šių siužetų marginalumą didžiajame sovietiniame istoriniame pasakojime patvirtina ir spaudos publikacijų analizė. Lyginant „banditų“, „buržuazinių nacionalistų“ ir „pokario klasių kovos“ publikacijų apimtį ir intensyvumą spaudoje su jų tematikai artimais istoriniais pasakojimais, iš kurių šie siužetai išaugo (pvz., „fašizmo“ nusikaltimų lyginant su publikacijomis apie „banditus“, prieškarinio „revoliucinio judėjimo“, kurio tąsa buvo „darbo žmonių kova“ su „išnaudotojų klasių likučiais“ pokario kaime ar „buržuazinių nacionalistų istorinių klausimų falsifikacija“, sklindančia iš emigracijos), akivaizdu, kad propaganda apie „banditų“, „buržuazinių nacionalistų“ ir „buožių“ nusikaltimus buvo silpna ir neintensyvi.

Vertinant oficialiojo sovietinio Lietuvos partizanų karo pasakojimo paplitimą sovietinėje istorinėje kultūroje reikia konstatuoti, kad propaganda ir kitos sklaidos priemonės buvo santykinai silpnos ir vargu ar turėjo didesnės reikšmės tai atminties būklei, kurią užfiksavome antrosios nepriklausomybės pradžioje kaip tyrimo išeities tašką (atminties transformacijai). Paruoštas oficialusis pasakojimas buvo tarytum „budėjimo režime“, kad prisireikis tiesiog būtų ką pateikti. Tačiau vargu, ar jį būtų galima pavadinti aktyviai veikiančiu (naudojamu). Net ir sukūrus oficialųjį sovietinį pasakojimą, sovietų

atminties politika partizanų pasipriešinimo atžvilgiu turėjo daugiau užmaršties ir kliudymo bruožų, nei rodė aktyvaus perinterpretavimo pastangų. Tam tikra prasme ją būtų galima pavadinti ankstesnio „tylos“ laikotarpio tąsa.

Vis dėlto aštuntojo dešimtmečio viduryje sovietiniame Lietuvos partizanų karo pasakojime buvo įtvirtintos reikšmingos korekcijos, nužymėjusios gaires tolesnei atminties raidai, prasidėjusios ne visai konvencinėse „iš apačios“ rašomose interpretacijose taikomajame pasakojime, o jų įtvirtinimo priežastys veikiausiai buvo susijusios ir su tuo, jog reikėjo duoti atkirtį per „užjūrio balsus“ ir pogrindžio spaudą Lietuvos TSR pasiekiantį išsiviskąjį pasakojimą.

1. 4. VISUOMENĖS DALYVAVIMAS KURIANT SOVIETINĮ PASAKOJIMĄ

Visuomenė negalėjo neįsitraukti į Lietuvos partizanų karo perinterpretavimo procesą, kadangi socialistinio gyvenimo būdo ir apsisprendimo jam manifestacijos buvo griežtai privaloma tarybinio piliečio gyvenimo dalis.

Jau anksčiau cituotos LKP CK nutarimo dėl buvusių aktyvių pasipriešinimo dalyvių diskreditacijos formuluotės nurodė įtraukti tiek platų kultūros politiką vykdančių institucijų tinklą, tiek visuomenines organizacijas, tuo metu komjaunimą, bet vėliau ta pati prievolė teko Kraštotyros draugijai. Nutarimas ir ADSR darbas taip pat atvėrė kelią meninėms interpretacijoms. Viešas kalbėjimas sukūrė erdvę atminties praktikoms – valstybės sankcionuojamoms, tokioms, kaip liaudies gynėjų jubiliejų šventės, ir iš apačios iniciatyvų vykdomoms, kaip paminklų artimiesiems, nukentėjusiems nuo „banditų“ ir „buržuazinių nacionalistų“, statymas.

1. 4. 1. Sisteminis į(si)traukimas

Priverstinis į(si)traukimas vyko per valstybės kontroliuojamas veiklas ir praktikas. Tokios, lietė, pvz., atmintinų vietų, paminklų ir muziejų lankymą. Ankstesniame skyriuje pristatėme daugiausia septintajame dešimtmetyje LKP iniciatyva Lietuvos TSR pastatytus paminklus buržuazinių nacionalistų aukoms, tačiau dera pasakyti, jog Lietuvos teritorija ir dabar pilna smulkesnių paminklų, daugiausia – antkapinių paminklų kapinėse, kuriuos statė nukentėjusieji savo iniciatyva, partizanų kovų metu su orkestru ir raudonomis vėliavomis laidodami liaudies gynėjus²⁶⁹, komunistus, komjaunuolius ir tarybinius aktyvistus. Juos būtų nelengva surinkti ir suregistruoti, tačiau keliaujant po Lietuvos provinciją teko matyti nemažai tokių ženklų. Kaip

²⁶⁹ *Nutarimai ideologiniais klausimais*, Vilnius: LKP CK leidykla, 1971, p. 30.

dabar, taip ir sovietmečiu jie veikė kaip gyvi lokalios atminties ženklai su nužudytisiais besitapatinanties vietiniams gyventojams.

Visi pokario „banditizmo“ laikotarpį minintys paminklai į valstybinį registrą buvo įtraukti 1967 m., priėmus LTSR Kultūros paminklų apsaugos įstatymą, kurio taikymo instrukcijoje nurodyta, kad prie istorijos paminklų priskirtina pokario metais įvykdytų masinių žudynių vietos, paminklai, obeliskai, akmenys ir kiti statiniai šiems įvykiams atminti, bei „žuvusiųjų nuo buržuazinių nacionalistų kapinės“²⁷⁰. 8 deš. visi šie paminklai (išskyrus kapus) perkvalifikuoti į grafą „turizmui“²⁷¹, kas suponavo jų turistini-pažintinį panaudojimą.

Sovietų Sąjungoje poilsinė-turistinė veikla visada buvo toks dviejų branduolių darinys, kurio dvigubą prigimtį lėmė sovietinė sporto ir kultūros, dviejų darbininką lavinančių veiklų, giminingumo samprata. Todėl ir Lietuvos TSR įkurta įstaiga – Lietuvos TSR turizmo ir ekskursijų valdyba – apėmė pažintines, poilsines ekskursijas dirbantiesiems, koordinavo visą vietinį ir dalį atvykstamojo turizmo, kūrė turizmo infrastruktūrą (poilsio bazines) bei rengė respublikinius turistinius maršrutus²⁷², o taip pat vykdė sportinio turizmo koordinavimą.

Ilgainiui Lietuvos ekskursijų ir turizmo valdybos²⁷³ planuose nusistovėjo teminė ekskursijų proporcija: 1) istorine tematika 2) revoliucine tematika (apimant Didžiojo Tėvynės karo temą) 3) socialistinės dabarties tematika. Itin gausiai ekskursijų revoliucine tematika organizuota jaunimui, rūpinantis jaunimo „kariniu-patriotiniu ugdymu“.

Dažnai patriotizmą skatinančios ekskursijos organizuotos į „fašistinio teroro“ ir „revoliucinės praeities“ vietas. Nors artimai su jomis susijusi, „buržuazinių nacionalistų siautėjimo“ (ar paremta bet kuria kita raktine sovietinio Lietuvos partizanų karo pasakojimo sąvoka) atskira potėmė šios krypties ekskursijose išskirta nebuvo. Taip pat neišeina nieko pasakyti apie tai,

²⁷⁰ *Kultūros paminklų apsaugos įstatymas ir kultūros paminklų apsaugos įstatymo taikymo instrukcija*, Vilnius, 1973, p. 55–56.

²⁷¹ Remiantis Lietuvos kultūros paveldo centre saugomais „paminklų pasais“.

²⁷² Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-632, ap. 1, fondo istorija.

²⁷³ Nuo 1970 m. – Respublikinė turizmo ir ekskursijų taryba.

ar nors vienas iš 1.2.2. skyriuje minėtų paminklų buvo minimas ar lankomas ekskursijų metu. Į oficialius maršrutus nebuvo įtrauktas nei vienas. Kiek daugiau informacijos apie galimą pokario temos minėjimą atskleidžia ekskursijų vadovų specialybės²⁷⁴ mokymo planas²⁷⁵. Bendrame 224 akademinių valandų kurse 26 valandos buvo skirtos Lietuvos TSR istorijai, iš kurių 2 – pokario metams²⁷⁶. Kitaip tariant, kiekvienas ekskursijų vadovas būdavo išgirdęs bent 1.5 val. trukmės pasakojimą apie „banditus“ ir „buržuazinius nacionalistus“. Ir nors ekskursijų vadovų darbas nuolat būdavo stebimas ir recenzuojamas, vieni vienintelėje recenzijoje pavyko aptikti užuominą, jog apie pokario metus ekskursijų metu apskritai kalbėta, tačiau viso labo išreiškiant priekaištą, kad apie pokarį kalbėta per daug („dabarties pasiekimų“ sąskaita)²⁷⁷.

Turizmas Sovietų Sąjungoje, oficialiai vadintas turistiniu judėjimu, buvo suprantamas kaip sporto šaka, orientuota į karinį rengimą krašto gynybai, todėl turėjo griežtą turizmo veiklos reglamentą, kvalifikacines trasas ir varžybas, turistų sertifikatus, pažymėjimus, ženkliukus, apdovanojimus etc.²⁷⁸ Labiausiai sukarinti buvo turistiniai vaikų ir paauglių būreliai. 7 dešimtmečio viduryje ekskursijų tarybos planuose atsirado „masinė turistinė priemonė, skirta jaunimo ugdymui tarybinio patriotizmo dvasia: „Jaunimo žygis tarybinės

²⁷⁴ 1973 m. ekskursijų vadovo specializacija įsteigta Valstybiniame Vilniaus Vinco Kapsuko universitete ir dar 26 liaudies universitetų fakultetuose. Abejose mokslo įstaigose ekskursijų vadovai rengti pagal vienodą Ekskursijų tarybos ir „Žinijos“ draugijos sudarytą ir patvirtintą kursą. Žr. *Metodinė medžiaga apie ekskursijas*, Vilnius: Lietuvos respublikinė turizmo ir ekskursijų taryba, 1975, p. 6.

²⁷⁵ „Liaudies universitetų ekskursijų vadovų fakultetų teminis planas“, Vilnius, 1973, LCVA, R-632, ap. 1, b. 123, l. 1–8.

²⁷⁶ Lietuvos TSR istorijos paskaitos akademinėmis valandomis buvo tokios: 1) Lietuva nuo seniausių laikų iki kapitalizmo vystymosi pradžios (1); 2) Darbininkų judėjimo pražia Lietuvoje (1); 3) 1905–1907 metų revoliucija Lietuvoje (2); 4) Didžioji Spalio socialistinė revoliucija ir Tarybų valdžios įkūrimas Lietuvoje 1917–1919 metais (2); 5) Lietuvos darbo žmonių kova prieš buržuazinę diktatūrą (1919 – 1940) (2); 6) 1940 m. socialistinė revoliucija Lietuvoje. Tarybų valdžios atkūrimas ir pirmieji socialistiniai pertvarkymai (2); Lietuva kovoje prieš fašistinius okupantus Didžiojo Tėvynės karo metais (2); Tarybų Lietuva pokario metais (2), *Ibid.*, p. 4.

²⁷⁷ „Norėtusi daugiau išgirsti apie Radviliškį, jo istoriją nes ekskursijoje vadovas daugiausia pasakojo apie karo ir pokario metus, pamiršdamas Lietuviių knygnešius, 1905–1907 m. revoliucijos atgarsius Raviliškyje“, „Pastabos apie ekskursiją „Panevėžys-Šiauliai“ kurią 1971 m. liepos mėn. vedė Panevėžio ekskursijų biuro vadovas A. Šukys“, LCVA, R-632, ap. 1, b. 120, nenumuruota.

²⁷⁸ „Telšiių turistų klubo darbo už 1970 m. ataskaita“, in: LCVA, R-632, ap. 1, b. 102a., nenumuruota. Palyginimui, Vakarų pasaulyje sportinėmis kategorijomis žymėta tik gyvybei pavojingo sporto trasos, tokio, kaip alpinizmas, plaukimas kalnų upėmis, *via ferrata* takai.

liaudies revoliucinėmis, kovų ir darbo šlovės vietomis Priemonė apėmė mokyklinės išvykas ir ekskursijas, buvo integruota į poilsinių vaikų stovyklų programas²⁷⁹, buvo nuleista į kraštotyros bei turizmo būrelius, o labiausiai išplėtotas šios priemonės dėmuo buvo sąjunginiu lygmeniu organizuotas žygis „Tų dienų šlovė neišblės“²⁸⁰. Iš esmės tai buvo pergalei Didžiajame Tėvynės kare pašlovinti skirtas renginys, orientuotas į jaunimo įtraukimą patraukliomis formomis palaikyti Didžiojo Tėvynės karo mitą – rengiant vienos ar kelių dienų žygius pėsčiomis, dviračiais, motociklais, slidėmis ar valtimis, kurio metu būdavo sudarinėjami ir markiruojami maršrutai, rengiami susitikimai su veteranais, organizuojamos sportinės veiklos, varžybos ir stovyklos ir pan.²⁸¹ Pergalės prieš „fašistus“ ir „hitlerininkų piktadarybių“ temos, Leonidui Brežnevui vėl suaktualinus Didžiojo Tėvynės karo mitą, intensyviai eskaluotos jaunimo tarybinio patriotizmo auklėjimo programose. „Hitlerininkų talkininkai“ – „pokario banditai“ čia oficialios vietos neturėjo, tačiau kartais pasitaikydavo atvejų, kuomet patekdavo kaip bendrojo „kovos su fašistais“ paveikslo dalis, pvz., teatralizuoto minėjimo Ukmergėje metu „Tų dienų šlovė neišblės“ sąskrydžio dalyviai padėjo du vainikus prie paminklo liaudies gynėjams, renginio svečiai ir Didžiojo Tėvynės karo veteranai padėjo gėlių²⁸². Tačiau tokie atvejai labai reti, praktiškai išimtys.

Stipriau į sovietinio Lietuvos partizanų karo pasakojimo platinimą buvo įtraukta Lietuvos TSR Kraštotyros draugija. Tai buvo skėtinė organizacija, dengianti įvairias visuomeninių krašto istorijos ir kultūros tyrimų sritis. Ji priklausė saviveiklinių kolektyvų kategorijai, kurios atskiras šakas kuravo atitinkamos profesionalios įstaigos ir specialistai (paprastai – atitinkami

²⁷⁹ „Respublikinės mokinių aktyvo stovyklos dienotvarkė, 1966-01-02 – 01-10“, LCVA, f. R-632, ap. 1, b. 16, p. 17.

²⁸⁰ Šį žygį faktiškai organizavo ir kontroliavo komjaunimas, tačiau oficialiai jis buvo rengiamas jungtinėmis trijų organizacijų pajėgomis – Lietuvos respublikinės ekskursijų tarybos, Lietuvos TSR paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos ir Lietuvos Lenino komunistinio jaunimo sąjungos (toliau – LLKJS), Respublikinio komjaunimo-jaunimo žygio tarybinės liaudies revoliucinėmis, kovų ir darbo žmonių vietomis nuostatai, LCVA, f. R-632, ap. 1, b. 176a, nenumeruota.

²⁸¹ *Ibid.*

²⁸² Respublikinio sąskrydžio vedimo tvarka (smulkus planas), LCVA, f. R-632, ap. 1, b. 178b, nenumeruota.

mokslo institutai)²⁸³. Entuziastų, gyvai besidominčių savo krašto (paprastai turint omeny etnografinę prasmę kultūrinį regioną) praeitimi, etnografinės medžiagos rinkimas prasidėjo su nacionalizmo gimimu. Nuo XVIII a. a. p. Vakarų valstybėse vyko intensyvus valstiečių tradicinės kultūros, perduodamos žodinės komunikacijos būdais, rinkimas, kuriai anglas Williamsas Thompsas 1864 m. suteikė folkloro pavadinimą. Kraštotyros veikla buvo suprantama kaip švietėjiška ir kaip vykdoma būtent visuomenės, ne profesionalų pajėgomis. Prieškario Lietuvoje veikė apie 15 kraštotyros draugijų ir 8 kraštotyros draugijoms priklausantys visuomeniniai muziejai²⁸⁴. Tad kuomet 1958 m. LKP nusprendė įkurti kraštotyros draugiją²⁸⁵, tokia veikla turėjo ją atsiremti. Tačiau sovietinė kraštotyra skiriasi nuo Vakarų valstybėse (ir prieškarinio Lietuvoje) vykdytos kraštotyros pirmiausia savo pagrindiniu tikslu. Kaip visuomenė turėjo būti kontroliuojama, taip ir Kraštotyros veikla turėjo pasitarnauti įgyvendinant komunistų partijos kultūros politiką ir jos kontrolę. Per neva „visuomeninę veiklą“ tarybinis žmogus turėjo būti įtrauktas kaip partijos pagalbininkas įtvirtinant savo politiką, bendradarbiauti kuriant ir palaikant komunistinę sistemą legitimuojančius mitus.

Kraštotyros draugijos, pradėjusios veikti 1962 m.²⁸⁶, struktūrą sudarė trys grandys. Žemiausiąją, kuri ir užsiėmė medžiagos rinkimu, sudarė pirminės kraštotyros draugijos organizacijos darbo kolektyvuose, aukštesiose mokyklose ir jaunųjų kraštotyros draugijų būreliai bendrojo lavinimo mokyklose²⁸⁷, viduriniąją grandį sudarė miestų ir rajonų skyriai teritoriniu principu vienijo ir koordinavo žemiausios grandies darbą.

²⁸³ Oficialiuose dokumentuose ir leidiniuose organizacija, apeliuojant į mokslinį jos statusą, vadinta tarpžinybine draugija, nurodant jos „masinį“ pobūdį – mokslinė saviveikla. Kazimieras Račkuskas, *Kraštotyros sąjūdžio dvidešimtpenkermetis* [prospektas], Vilnius: Lietuvos TSR paminklų ir kraštotyros draugija, 1986, p. 2.

²⁸⁴ Jonas Mardosa, „Etnografija kraštotyros muziejuose: kai kurie istoriniai raiškos aspektai ir šiuolaikinės būklės refleksijos“, in: *Lietuvių etnologija*, 2014 nr. 14, p. 36.

²⁸⁵ LKP CK biuro nutarimas dėl kultūros paminklų apsaugos pagerinimo ir jų panaudojimo propagandos tikslams.

²⁸⁶ 1965 m. Kraštotyros draugija pervadinta Lietuvos TSR paminklų apsaugos ir kraštotyros draugija.

²⁸⁷ 1969 m., suderinus su LTSR švietimo ministerija, buvo patvirtinti jaunųjų kraštotyros draugijų veiklos nuostatai, 1980 patvirtinti pirminių organizacijų, 1982 m. – kraštotyros draugijų klubų nuostatai.

Draugijos veikloje nusistovėjo trys veiklos kryptys – krašto tyrimo, paminklų apsaugos ir muziejininkystės. Mokslo centrų ir Kraštotyros jungtis buvo „didelę praktinę paramą teikiančios“²⁸⁸ mokslinės metodikos komisijos²⁸⁹, kurias sudarė atitinkamų sričių mokslininkai. Komisijos prižiūrėjo draugijos mokslinį lygį, teikė konkrečias metodines rekomendacijas, recenzavo kraštotyriminkų darbus²⁹⁰, kurie skelbti periodinėje spaudoje bei pačios draugijos leidiniuose²⁹¹. Surinkta medžiaga, priklausomai nuo jos pobūdžio, buvo siunčiama atitinkamoms žinyboms – LTSR mokslų akademijos Istorijos instituto Etnografijos skyriui, Lietuvių kalbos ir literatūros instituto Tautosakos rankraštynei, Partijos istorijos institutui. Pastarajam iki 1986 m. buvo perduoti kraštotyriminkų sudaryti 4322 žuvusių už tarybų valdžią registracijos lapai²⁹².

1966 m. jungtiniame Lietuvos TSR turizmo ir ekskursijų valdybos, komjaunimo ir Kraštotyros draugijos plenumo Partijos istorijos instituto direktorius Romas Šarmaitis teikė instrukcijas, kaip teisingai reikia sudaryti aktus apie masinių žudynių vietas Lietuvoje, nes be viso kito informacija dar bus reikalinga ir rengiant *Mažąją tarybinę lietuviškąją enciklopediją*²⁹³. Plenumo Šarmaitis dėstė tokio poreikio priežastis: „Kiekvienoje apylinkėje dar yra išaiškintinų duomenų apie nužudytuosius, ypač buržuazinių nacionalistų nužudytuosius. Nežinomi nužudyti apylinkių pirmininkai, aktyvistai, kiti tarybiniai veikėjai. Reikia pripažinti, kad 1945 m., net vėliau, buvo netikusi tvarka, nei į spaudą nepranešdavo nei užrašydavo žuvusių pavardžių, o jei ir užrašydavo, tai netiksliai kartais. Gi vietos gyventojai žino, reikia tuos faktus užfiksuoti ir tai gali padaryti kraštotyriminkai“²⁹⁴.

²⁸⁸ Kazimieras Račkauskas, *Kraštotyros sąjūdžio dvidešimtpenkmetis*, p. 13.

²⁸⁹ 1986 m. jų jau buvo penkiolika: penkios dalykinės (istorijos, etnografijos, kalbos, tautosakos ir literatūros, liaudies muzikos bei gamtotyros, paminklų apsaugos), likusios – teikiančios įvairiopą metodinę pagalbą.

²⁹⁰ *Ibid.*, p. 10.

²⁹¹ 1963–1991 m. buvo leidžiamas periodinis leidinys (straipsnių rinkiniai) *Kraštotyra* (iš viso pasirodė 25 numeriai), taip pat buvo leidžiami proginiai ir specializuoti leidiniai.

²⁹² *Ibid.*, p. 13–14.

²⁹³ Draugo Šarmaičio pasisakymas, LCVA, R-632, ap. 1, 36b, nenumuota.

²⁹⁴ *Ibid.*

Nurodymai skirtingoms institucijoms rinkti buržuazinių nacionalistų piktadarybes demaskuojančią medžiagą dalinti nuo pat ADSR darbo pradžios, antai 1958 m. gruodžio mėnesį, maždaug po pusmečio nuo minėto specialaus LKP CK nutarimo priėmimo, Baranauskas kreipėsi į LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus vedėją prašydamas vardan našesnio darbo renkant medžiagą sudaryti rajonuose komisijas, į kurių sudėtį įeitų komjaunimo, politinėms ir mokslinėms žinioms skleisti skirtos draugijos, etnografijos muziejų atstovai, mokytojai ir kitų įvairių politinių ir visuomeninių organizacijų nariai bei buvę liaudies gynėjai²⁹⁵. Netrukus rajonams buvo išsiųstos instrukcijos, nurodančios kaip ir kokią medžiagą reikia rinkti, o surinktą medžiagą nurodyta perduoti PII²⁹⁶. Kaip ir tarybinio folkloro atveju²⁹⁷, numatytas ir piniginis atlygis. 1964 m. atitinkami nurodymai pateko ir į instrukcijams kaip reikia rinkti kraštotyrinę medžiagą apie kolūkio istoriją, kuri apėmė ir „banditų siautėjimo“ laikotarpį²⁹⁸. 1966 m. PII direktorius pats mokė kraštotyrininkus, kaip reikia metodiškai teisingai užrašyti informaciją, kad nepasimestų svarbios detalės apie hitlerininkų ir buržuazinių nacionalistų nužudytas aukas²⁹⁹.

Kokią vietą sovietinio Lietuvos partizanų karo pasakojimo palaikymo sistemoje užėmė kraštotyrininkų surenkama medžiaga, atskleidžia istorijos mokslo struktūros ir mokslinės produkcijos gamybos apžvalga. Struktūriškai istorijos mokslo tekstų rašymo visas paveikslas buvo toks: atsakingos represinės struktūros išskyrė šiek tiek savo sukauptos medžiagos, ADSR iš jos sukūrė savo archyvą, dalį medžiagos publikavo pateikdama nuorodas į ASDR fondus, pagal ADSR šabloną ir PII instrukcijas kraštotyrininkai įpareigoti tankinti faktinių žinių apie buržuazinius nacionalistus ir banditus tinklą.

²⁹⁵ B. Baranausko 1958 m. lapkričio 24 d. raštas LKP CK Agitacijos ir Propagandos skyriaus vedėjui drg. Olekui, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 1, l. 28–29.

²⁹⁶ Išskyrus daiktinę medžiagą, kuri buvo perduodama muziejams.

²⁹⁷ Kas sukūrė folkloro rinkimo-pateikimo industriją. Iškalbingas pavyzdys – močiutė, kuri pasižymėjo kaip itin turtinga pateikėja, mat buvo atradusi paprastą ir produktyvų metodą: naudojosi religinėmis giesmėmis vietoj žodžio „Dievas“ įdėdama vardą „Stalinas“, Bronė Kazlauskienė, „Iš tautosakos skyriaus veiklos pokario laikotarpiu“, in: *Tautosakos darbai*, 1992 nr. 1, p. 98–108; Kostas Aleksynas, „Tarybinės tautosakos paieškos 1945–1947 metais“, in: *Ibid.*, p. 109–120.

²⁹⁸ *Nurodymai kolūkio (tarybinio ūkio) istorijai tirti* [LTSR Kraštotyros draugija. Istorijos-revoliucijos sekcija], parengė L. Bičkauskas-Gentvila, M. Gregorauskas, Vilnius, 1964.

²⁹⁹ Drg. Šarmaičio pasisakymas, LCVA, R-632, ap. 1, 36b, nenumėruota.

Mokslo darbus rašantieji buvo apriboti ADSR šablonų schemomis ir Kraštotyros surinkta faktine medžiaga. Pvz., 1981 m. Vilniaus Vinco Kapsuko valstybiniame universitete, TSR istorijos katedroje apgintas diplominis darbas apie Radviliškio rajono „Naujosios sodybos“ kolūkio istoriją pateikia tokį paveikslą:

Kolektyvizacijos procesas – tai sudėtingas socialistinės visuomenės kūrimo procesas, tolygus socialistinei revoliucijai, todėl jau pirmaisiais pokario metais prasidėjo agitacija dėl kolūkių organizavimo Lietuvos kaime. Pasiturintys savininkai, buožės suprato, jog kolūkinės santvarkos pergalė galutinai pakirs jų ekonominius pagrindus. Kartu su buržuaziais nacionalistais visaip trukdė socialistiniams pertvarkymams. Senosios santvarkos šalininkai apimti žvėriškos neapykantos naujam socialistiniam gyvenimui, organizavo ginkluotas gaujas, stiprino antitarybinę propagandą, baugino valstiečius, žudė aktyvistus ir kitaip stengėsi trukdyti kolūkių kūrimuisi. Klasių kova išsivystė ir Skėmių apylinkėse. Į mišką išėjo ne tik buožės, bet ir pasitraukusieji nuo šaukimo į Tarybinę armiją arba dezertyrai. Nemažas žmonių skaičius nuo banditų rankų žuvo tuo metu Skėmių apylinkėje... Tai „...Kasparavičius Antanas, Juozo, gimęs 1900 m., buvęs Skėmių apylinkės DŽDT Vykdomojo komiteto pirmininkas. Nužudytas 1944 m. gruodžio 12 d. Išvedė iš namų ir kieme nužudė.

Surginas Jonas, Jono, gimęs 1919 m., buvęs Kauno milicijos mokyklos kursantas. 1945 m. balandžio 1 d. vyko Skėmių mišku į Baisogalą su kolūkiečiu Petru Gaidžiūnu. Juos užpuolė buržuaziniai nacionalistai, Surginą Joną nukankino ir paslėpė pelkėje po kelmu, Petrą Gaidžiūną prigrasino ir paleido.

Stukonis Kostas, Kazio, gimęs 1883 m., žuvo eidamas Skėmių apylinkės sekretoriaus pareigas. Nakties metu išsivedė iš namų, peršovė sode, kur vėliau ir mirė.

Lipskis Kazimieras, Jurgio, žuvo būdamas liaudies gynėju Baisogalos būryje. Žuvo atsitiktinai 1946 m. rugsėjo 3 d. Nuėjo pas buožę pavaduoti savo brolių Vladą ir buvo užkluptas tarybinių karių uniformomis apsirengusių banditų bei išvestas į mišką. Iki šiol nesurado jo nei tėvai, nei broliai.

Pacituotasis fragmentas paremtas Skėmių aštuntosios mokyklos kraštotyrininkų būrelio surinkta medžiaga³⁰⁰. Pridėtos ir trys iliustruojančios nuotraukos: „memorialinė lenta Boleslovui Barauskui, kovotojui už Tarybų valdžią Skėmių apylinkėje“, bei portretinės nužudytųjų Stukonio ir Kasparavičiaus nuotraukos³⁰¹. Taigi, kraštotyrininkų darbas turėjo aiškiai funkciškai apibrėžtą vietą sovietinio Lietuvos partizanų karo pasakojimo reproduktivumo sistemoje.

1. 4. 2. Literatūra

Bandymai rašyti literatūrą³⁰² apie partizanų karo įvykius prasidėjo dar partizanų kovoms tebevykstant, tačiau tokie kūriniai nepasiekė spaustuvės,

³⁰⁰ Gražina Vasiliauskienė, *Radviliškio rajono „Naujosios sodybos“ kolūkio istorija 1949–1970 m.* [diplominis darbas], Vilnius: Vilniaus valstybinis darbo raudonosios vėliavos ir tautų draugystės ordinų V. Kapsuko universitetas, TSRS istorijos katedras, 1981, p. 21–22.

³⁰¹ *Ibid.* p. 23–25.

³⁰² Šio darbo autorės analizės ir pasakojamosios interpretacijos kelias atitrūkęs nuo literatūrologinės kritikos siūlomų perspektyvų, kadangi: a) darbe keliami kitokio pobūdžio uždaviniai; b) autorės abejoja, kad jos kompetencijos pakanka taikyti literatūrologines prieigas; c) sovietinė grožinė literatūra, vaizduojanti Lietuvos partizanų karo įvykius, yra pakankamai gausi, literatūrinė jos analizė reikalautų didelės apimties tyrimo.

Istorigrafijoje pokario laikotarpio vaizdavimas lietuvių sovietinėje grožinėje literatūroje nėra specialiai tyrinėtas. Nėra parašyta ir literatūros istorijos, kaip ir nėra parašyta literatūrinio lauko kontrolės istorijos. Atskiri literatūrologų darbai buvo pravartūs dėl į šio tyrimo imtį patenkančių rašytojų kūrybos visumos ar bruožų tyrinėjimų (pvz., kolektyvinis straipsnių rinkinys *XX amžiaus lietuvių literatūra*, red. Vytautas Kubilius, Vilnius: Vaga, 1994; Vytautas Kubilius, *XX amžiaus literatūra*, Vilnius: Alma littera, 1995; Viktorija Daujotytė, *Raštai ir paraštės: Apie Justino Marcinkevičiaus kūrybą*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidyklą, 2003; Jūratė Sprindytė, *Lietuvių apysaka*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996; Petras Bražėnas, *Juozo Apučio kūryba*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2007), tačiau siekiant visuminio epochos vaizdo buvo pasiremta artimos tematikos, nors ir kiek kitą objektą tyrinėjančiais darbais. Itin pravarti buvo Elenos Baliutytės monografija *Laiko įkaitė ir partnerė: lietuvių literatūros kritika 1945–2000*, kurios pirmajame skyriuje tyrinėjamas sovietmečio literatūros kritikos reiškinyje sociologiškai išryškinant santykį su galios struktūromis, jos ideologinę funkciją bei literatū pastangas jai pasipriešinti, bei istoriko Arūno Streikaus LTSR ideologinės kontrolės ir cenzūros aparato tyrinėjimai (žr. jo „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2004 nr. 1, p. 44–67; idem, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1948–1955 m.: sistemos derinimas“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2009 nr. 2, p. 73–90; *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990* įvadą). Abu šie tyrinėtojai, papildydami vienas kitą, rekonstravo bendrąjį literatūrinio gyvenimo pulsą per visą antrosios sovietinės okupacijos laikotarpį, nustatė LTSR literatūriniam gyvenimui svarbią periodizaciją, svarbiausius lūžio taškus, turėjusius įtakos literatūros rašymui. Streikus rekonstravo viešojo diskurso ideologinės kontrolės aparatą, nustatė svarbiausias išlaisvėjimo ir sugriežtinimo datas, išskyrė didžiausio LKP ideologų rūpesčio susilaukusias sritis ir klausimus. Jo tyrinėjimai svarbūs nustatant bendrąjį ideologinės kontrolės ir cenzūros veikimo rėmą. Tuo tarpu Baliutytė susitelkia ir į šio rėmo apribotoje teritorijoje vykusius vidinius literatūrinio gyvenimo procesus ir išskiria tiek oficialaus diskurso užduotų temų plėtojimą, ir, kontrolei sąlyginai sumažėjus, naujai atsirandančias temas, literatūrinės raiškos tendencijas.

kaip antai iš žurnalo *Jaunimo gretos* 1946 nr. 7 buvo išimtas rašytojo Jono Marcinkevičiaus apsakymas *Dvyniai* (ištrauka iš naujo rašomo romano *Priešai*), kur įžvelgtas palankus požiūris į partizanus, kovojančius už Lietuvos nepriklausomybę³⁰³. Tačiau *Jaunimo gretų* redakcijos archyve iš šio apsakymo teliko penki puslapiai, visuotinio popieriaus trūkumo sąlygomis pokario metais jų antroji pusė buvo sunaudota einamiesiems redakcijos reikalams³⁰⁴.

(Sovietinis) Lietuvos partizanų vaizdinys literatūriškai skleidėsi ne tik grožinėje, tačiau pateko ir į (auto)biografinio žanro literatūrą, kuri, griežtai sveriant, neišsitenka publicistikos rėmuose, o sovietinės valstybės atveju didele dalimi turėjo atlikti tas pačias užduotis, kaip ir grožinė literatūra. Buvo du tokios autobiografinės publicistinės literatūros blokai. Tai – kai kurie raudonųjų partizanų atsiminimai³⁰⁵, kuriuose 1944 m. laikotarpyje, jau „išvadavus“ Lietuvą, trumpai pasirodo „banditai“, bei „liaudies gynėjų“ atsiminimai. Pirmoji grupė yra mažai aktuali, kadangi partizanų vaizdinys ten tik labai epizodiškas ir blankus, tad šis literatūros blokas nebus plačiau nagrinėjamas. Liaudies gynėjų atsiminimai, priešingai, buvo tiesioginė propaganda³⁰⁶. Pastarųjų pasirodė vos keletas ir tai pačioje sovietmečio pabaigoje, nepaisant raginimų tokius rinkti ir skelbti. Jų turinį plačiau aptarsime šio skyriaus pabaigoje.

Pirmieji grožinės literatūros kūriniai, paliečiantys Lietuvos partizanų karo įvykius, buvo išspausdinti 1956 m., taigi, sutapo su „stalinizmo aukų“ reabilitavimo procesų pradžia. Per ateinančius ketverius metus (iki šeštojo dešimtmečio pabaigos) banditizmo temą interpretuojanti sovietų Lietuvos

³⁰³ RFVA, f. 9425, ap. 1, b. 425, l. 51v (suvestinė už 1946 liepos 15-31).

³⁰⁴ Lietuvos literatūros ir meno archyvas, (toliau – LLMA), f. 77.

³⁰⁵ Pvz., Bronius Urbanavičius, *Liaudies keršytojai: Iš partizano atsiminimų*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1954 (1975, 1981); Lionginas Bakutis, *Per liepsnojančią žemę*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1961, *Girių ereliai: Iš partizanų atsiminimų*, Vilnius: Vaga, 1967. Realybėje nemažai raudonųjų partizanų tapo visų lygių saugumo sistemos darbuotojais ir savo darbo praktikoje susidurdavo su „banditais“ daugiau ir intensyviau, nei jų „atsiminimai“ atskleisdavo.

³⁰⁶ Atsižvelgiant į jų kuriamo naratyvo struktūrinį panašumą, atitikimą naujoms oficialioms korekcijoms ir vieningą pasirodymo laiką.

literatūra padengė praktiškai visus literatūros žanrus – pasirodė eilėraščiai³⁰⁷, poema³⁰⁸, apsakymas³⁰⁹, apysaka³¹⁰, du romanai³¹¹ ir pjesė³¹².

Pirmieji kūriniai turėjo neabejotiną funkciją įtvirtinti klasių kovos pasakojimą atsargiai įvedant „pokario banditų“ motyvą. Šio pasakojimo adresatas aiškiai buvo jaunimas. Justino Marcinkevičiaus poema *Dvidešimtas pavasaris* pasakojo apie mažžemio valstiečio sūnų Simą Kairį, „istoriniu“ darbininkų pergalės laiku atvykusį mokytis į Vilnių ir čia sutikusį draugų, vos neišvedusių iš teisingo kelio. Baltakio eilėraščių ciklas *Velnio tiltas* vaizduoja miesto komjaunuolius, vykstančius padėti į kaimą „mažžemiui broliui“, ir patenkančius į ginkluotų susidūrimų verpetą. Bieliausko romanas *Rožės žydi raudonai* ir Rimkevičiaus pjesė *Vandens lelija* pasakoja, kaip subręsta komjaunuoliai, susidūrę su rūsčia kova ir tikru priešu. Pačių partizanų – vyrų su ginklais miške – vaizdavimas (aprašymas, apibūdinimas) šiame dešimtmetyje ne itin plėtotas. Partizanai pasirodydavo vos probėgšmais, tampriai įpinti į klasinio priešų schemą.

Subtiliausiai vidinės brandos augimo susidūrus su „klasiniu priešu“ vaizdinį kūrė Marcinkevičius ir Bieliauskas. Marcinkevičiaus poemos herojus Simas įkliūna į savo „buržuazinio“ kambarioko Pūkelio aferą, pamilsta jo pusseserę Ireną, padedančią verbuoti žmones „buržuazinių nacionalistų“ pogrindžiui. Besiklausydamas merginos kalbą Simas liaujasi sekęs savo pažangiais draugais ir mažžemiu tėvu, pradeda ieškoti vidurio kelio „tarp tų ir anų“ ir baisiai kankintis.

³⁰⁷ Justinas Marcinkevičius, „Paskutinis eilėraštis“, *Prašau žodžio*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1955; Algimantas Baltakis, *Velnio tiltas*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957.

³⁰⁸ Justinas Marcinkevičius, *Dvidešimtas pavasaris*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1956.

³⁰⁹ Mykolas Sluckis, „Vėjų pagairėje“, *Vėjų pagairėje*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958.

³¹⁰ Aleksas Baltrūnas, *Tolimi keliai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958.

³¹¹ Jonas Dovydaitis, *Dideli įvykiai Naujamiestyje*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1956; Alfonsas, Bieliauskas, *Rožės žydi raudonai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1959.

³¹² Vytautas Rimkevičius, *Vandens lelija*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1959.

Bieliausko romano herojus komjaunuolis Vytas, po karo parvykęs į gimtąjį Kauną, klasių kovos dramą ne tik pergyvena, bet ir paaiškina skaitytojui. Savo dėdės, auginusio jį kaip tėvas, namuose Vytas įpuola į konfliktą su pusbroliu Zigmą, tingiu ir pasipūtusiu tipu, velkančiu jaunalietuviu ir gandų apie neaiškius darbelius vokiečių okupacijos metais šleifą, bei godžia smulkia kapitaliste teta Ance. Zigmo iš pasalų užpultas ir sužeistas, o vėliau, gaudant „banditus“ priverstinai nušovęs Zigmą, Vytas apmąsto didžiąją pokario tiesą:

Dėdė jį sutiko išdidžiai, na, toks jo būdas, bet Zigmą supjudė juos tikrai gudriai. Tų dienų naivumo Vytas sau niekada neatleis! Jis galvojo, kad klasių kova vyksta kažkur už jo artimųjų rato, už tos ribos, kuri siejosi su jo asmeniniu gyvenimu. Apsiriko! Pasirodo, kad tos kovos linijos tikrovėje kur kas menkiau težiūrimos, giliau pasislėpusios nuo akių... Tos linijos ėjo čia pat, per žmonių širdis, raudonu pjūviu reždamos jas skersai.³¹³

Vytui prisieina susidurti su „banditais“ kuomet „vaikiniai iš saugumo“ paprašo komjaunuolių pagalbos, mat trūksta pajėgų surengti rimtą pasalą iš užsienio atsiųstam „buržuazinių nacionalistų ministeriui“ ir jį Kaune pasitikslančiam „banditui“. Sėdint pasaloje Vytas prisipažįsta draugui:

Kvailas buvau, tai ir siūliau [atiduoti automatą į muziejų], – Vytas giliai atsiduso. – Maniau, visi mes lietuviai, visi kentėm per tą karą, visi ir naują Lietuvą statysim. Statysim be ponų, be dvarų, be ginčų... Lietuvis dirbti moka, ir jeigu visi vieningai čiupsis – Lietuva sodais sužydės... Ir dar daug ką galvojau... kol gavau peiliu į nugarą. Kol akys aptemo... O paskui prabudau ir supratau: ne, ne visi mes broliai! Ne visi, nes peilį man į nugarą taip pat lietuvis suvarė... O jeigu taip <...> tai mes dar <...> pakovosime už Lietuvą. Už savo, už darbo žmogaus Lietuvą!³¹⁴

Pagrindinė šios ankstyvosios literatūros užduotis buvo įtvirtinti klasių kovos sampratą, ir šiai užduočiai įgyvendinti išradingai pasitelkti specifiniai literatūrinės išmonės įrankiai. Savotiškai literatūroje skleidėsi klasių nesutaikomumo principas įvedant savitą figūrą – teigiamą buržuazinį herojų.

³¹³ Alfonsas Bieliauskas, *Rožės žydi raudonai*, p. 357.

³¹⁴ *Ibid.*, p. 324.

Toks herojus – tai išimtinai mergina, buržuazinės kilmės, pamilusi komjaunuolį ir nūsukusi nuo savo šeimos ir savo klasės. Marcinkevičiaus poemoje tokia pora – Simas ir Irena, Baltakio eilėraščių knygoje *Velnio tiltas* herojus pamilsta „buržuazinę mergaitę“ pirmuose eilėraščiuose, Bieliausko romano viena svarbiausių siužetinių linijų – komjaunuolio Vyto ir buržuazinės kilmės Astos meilės drama, tokios pat struktūros pora pasirodo Rimkevičiaus *Vandens lelijoje*. Teigiamos buržuazinės merginos figūra pasirodo ir vėlesnėje, ypač jaunimo literatūroje, ryški tokia pora – komjaunuolis Algis ir buržuazinės kilmės Liuda Vytauto Petkevičiaus romane *Apie duoną, meilę ir šautuvą*³¹⁵. Toks herojaus tipas, šalia statiškų „klasinių blogiečių“, sukuria įvairesnės interpretacijos su tikresniais žmonėmis ir jų santykiais regimybę, tačiau turi aiškų antrą dugną – nei viena šių merginų nesulaukia laimės ir klestėjimo socialistinėje santvarkoje taikos metais, kadangi tokia pabaiga išnaudojančios klasės atstovui apskritai yra neįmanoma, klasės yra nesutaikomos. Buržuazinį herojų ištinka tik viena lemtis – mirtis, teigiamo herojaus atveju tragiška, o kartais net herojiška, tačiau klasei priklausantis individas negali pakeisti savo priklausomybės nei savo likimo, net ir teisingais asmeniniais pasirinkimais³¹⁶.

Sekančiame, septintajame dešimtmetyje buvo parašyta didžioji dalis – du trečdaliai – visos sovietinės literatūros apie „pokario banditizmo“ laikotarpį: dvylika apsakymų, dvi pjesės ir keturi romanai. Trijų iš keturių septintajame dešimtmetyje pasirodžiusių romanų pagrindiniai veikėjai buvo vaikai arba komjaunuoliai. Tad nors gausiai publikuoti apsakymai ir pjesės pristatė amžiumi ir užsiėmimu įvairų herojų spektrą, didysis prozos žanras ir toliau aiškiai rodė dėmesį jaunimo indoktrinacijai.

Mykolo Sluckio romanas *Laiptai į dangų*³¹⁷, išsiskiriantis nauja vidinio monologo forma ir jau vien dėl to pastebėtas ir vertintas kultūrininkų, pateikė ir naują meninės prieigos prie temos strategiją, kuri plačiai įsitvirtino vėlesnėje

³¹⁵ Vytautas Petkevičius, *Apie duoną, meilę ir šautuvą*, Vilnius: Vaga, 1967 (1974, 1984).

³¹⁶ Šitą siužetą iš dalies galima būtų priskirti neįmanomos meilės archetipui, tačiau šitoj istorijoje žūsta tik vienas. Kartais mergina nežūva (Bieliauskas, Baltakis), bet tokiu atveju proletarinis herojus aptinka, kad pati jų meilė yra apsigavimas („kito lizdo paukščiai“, Baltakis). Įdomi išimtis – vaikai. Vaikai, net ir buržuazinės kilmės, gali būti sovietizuojami ir tampa puikiais tarybiniais piliečiais.

³¹⁷ Mykolas Sluckis, *Laiptai į dangų*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1963 (1964, 1966, 1970, 1974, 1978, 1988).

grožinėje literatūroje. Sluckio³¹⁸ romane partizanų karo tikrovė atsiskleidžia kaip *paslaptis*: nežinoma didžiąjai daliai „tarybinių žmonių“, nuvertusių „klasinį priešą“, sumušusių „fašistus“ ir entuziastingai įsileidžiančių į „socializmo statybas“. Tokius žmones atstovauja pagrindinis romano herojus Jaunius – komunisto pagrindininko ir didvyrio sūnus, komjaunuolis, karo metus praleidęs Rusijoje, dabar sugrįžęs studijuoti į Vilnių. Išvykęs į Lietuvos kaimą parengti reportažo dienraščiui apie tarybinę tikrovę, Jaunius savo kursioke Ramunės Indriūnaitės namuose susidūria su nuožmia „klasių kovos“ tikrove, apie kurią mieste niekas nėra girdėjęs. Indriūnų namuose naktimis lankosi „banditai“, reikalaujantys išleisti pas juos į mišką Ramunės brolių Jurgį, liaudies gynėjai, sunkiai tramdantys sielvartą dėl išžudytų savo šeimų, todėl grubiai išsivedantys ir nakčiai į belangę uždariantys pirmąkart Indriūnų namuose matomą Jaunių, nesusigaudantį, kas su kuo čia kovoja ir kodėl savi jį laiko priešu. *Paslapties* motyvas kuriamas ne tik tarybiniam žmogui *atrindant* netikėtą tikrovę, tačiau ir su „banditizmu“ susiduriantiems kaimiečiams bandant *nuslėpti* tai, ką jie žino. Antai Ramunė Indriūnaitė akivaizdžiai nešasi sunkų sielvartą, apie kurį atvirai išsipasakoja Jauniui tik tada, kai šis savo akimis pamato naktinius įvykius. Vytauto Petkevičiaus romane *Apie duoną, meilę ir šautuvą*³¹⁹ komsorgas Algis Bičius, išvykęs į Lietuvos provinciją kovoti su banditais, tik po kurio laiko susivokia, kad niekas apie jų, liaudies gynėjų, sunkią kovą nežino, laikraščiai nerašo ir lieka sukrėstas. *Paslapties* našta kaimiečiams yra sunki. Juozo Apučio apsakyme „Varnėnai ant telefono stulpų“ valstietis skundžiasi: „Neišlaikysiu – nervai nebeišlaikys. Kiekvieną naktį kas nors beldžiasi ir šuo neduoda ramybės. Išėina banditai – sribai užėina, išėina sribai – banditai beldžiasi – tikras pragaras³²⁰. Išėitis iš šios sunkios būklės yra viena – reikia aiškiai pasirinkti savo pusę ir nesistengti likti nuošalyje nuo „klasių kovos“ įvykių stengiantis neužkliūti „nei vieniems, nei kitiems“, kadangi tokia strategija yra lygiai taip pat pražūtinga.

³¹⁸ Kuris iki tol jau buvo parašęs nemažai apsakymų apie „banditus“.

³¹⁹ Vytautas Petkevičius, *Apie duoną, meilę ir šautuvą*, Vilnius: Vaga, 1967 (1974, 1984).

³²⁰ Juozas Aputis, „Varnėnai ant telefono stulpų“, in: *Rugsėjo paukščiai*, Vilnius: Vaga, 1967, p. 86.

Antai, tragiška Sluckio romano pabaiga yra skaudžiai pamokanti „gudragalvį“ tėvą Indriūną: neatlaikęs įtampos jo sūnus Jurgis pats nusišauna. Ši strategija, ypač *paslapties saugotojų* figūros susisiečia su tikrove, kurioje autentiška atmintis apie valstybės okupacijos ir ginkluoto pasipriešinimo įvykius iš tiesų buvo stropiai saugoma, didžiojoje visuomenės dalyje geriausiu atveju prasitaria puse lūpų³²¹.

Jono Dovydaičio³²² ir Rimanto Šavelio³²³ romanai pateikia pokario įvykius panašiu *paslapties* principu, tačiau daro tai truputį kitomis priemonėmis. Dovydaičio *Velnio slenksčiai* pasakoja à la Marko Twaino Huckleberry Finno nuotykius – mažo berniuko laukinuko, anksti netekusio tėvų ir besibastančio panemunės pakrantėmis, kur sutinka keistų ir įdomių draugų. O tuo metu praūžia karas, keičiasi santvarka, ima „siautėti banditai“. Berniuko draugai, „pažangūs komunistai“, kitaip, nei iki tol „buržuazinė“ valdžia ir jos „atrama“ – „turtingi buožės“, imasi jį prižiūrėti ir globoti, ir vaiko pasakojime po truputį randasi vis daugiau socialinių procesų refleksijų ir pasakojimo. Panašiai klasių kova pokario metais veriasi skaitytojo akyse Šavelio romane *Dievo avinėlis*, kurio pagrindinis herojus – kaimo batsiuovys, saugantis turtingo buožės, kuriam staiga prisiėjo išvykti, ūkį, kaimiečių laikomas kvailėliu ir keistuoliu, dėl ko šie jį vadina šventuoju. Naivus kaip vaikas batsiuovys susidurdamas su aplink vykstančiais klasių kovos įvykiais jų nesupranta, tačiau Šavelis tikrąją prasmę ir personažų vaidmenis leidžia nuspėti: jo saugomoje troboje renkasi ne kas kitas, kaip „banditai“, statant kryžių kritusiam „banditų vadui“, buvusiam sodybos šeimininkui, susirenka vien šventiškai pasipuošę turtingiausieji „kaimo buožės“, o romano pabaigoje išaiškėja socialinės neteisybės schema – turtinga sodyba, kurią batsiuovys saugo, iš tikrųjų kadaise priklausė jo tėvui.

Tačiau šiuose romanuose (išimtį sudaro Petkevičiaus *Apie duoną, meilę ir šautuvą*) „banditai“ – vyrai su ginklais miškuose – kaip ir ankstesniojo

³²¹ Apie perduodamos informacijos (patirtimi paremtos atminties) apimtį ir struktūrą daugiau šio darbo trečiajame skyriuje „(Ne)sovietinės sovietų Lietuvos visuomenės pasakojimas“.

³²² Jonas Dovydaitis, *Velnio slenksčiai*, Vilnius: Vaga, 1966 (1968).

³²³ Rimantas Šavelis, *Dievo avinėlis*, Vilnius: Vaga, 1974.

dešimtmečio literatūroje, ne itin pasirodo. Tuo tarpu mažesnieji žanrai, visų pirma apsakymas, ėmė gilintis į artimo susidūrimo su „banditais“ ir „banditų“ (išvaizdos ir būdo bruožų) aprašinėjimą. Pasirodo uniformų, ginklų, bunkerių aprašymai, „banditai“ net tampa kai kurių apsakymų pagrindiniais veikėjais. Kai kurie „banditų“ paveikslai net komiški, pvz., Pociaus apsakyme *Paskutinis Juodgirio vaidinimas*, banditų vadas Juodgiris nuolat įsivaizduoja esąs scenoje: „Jo krūtinė pilna pakilimo, balsas nenatūralus ir virpantis, raumenys įtempti. Kaip gaila, kad nėra tokio aparato, kuris perduotų jo vaizdą į didelius plotus. Už vandenyno. Ypač tada, kai tamsią, vėjuotą naktį, suspaudęs paruoštą automata, jis eina būrio priekyje“³²⁴. Tačiau dažniausiai „banditai“ niekšingi ir niekingi. Antai, Pociaus apsakyme *Šieno vežimas* valstietis padeda peršautam partizanui, paslėpęs vežime šieno nuveža šį į jam reikalingą sodybą, tačiau „banditai“, bijodami, kad dabar valstietis gali išduoti jų rėmėjų sodybą, grįžta ir sušaudo jį patį ir visą jo šeimą³²⁵. Sluckio apsakyme *Šiluma* sužeistą, kankinamą mėnesiais neužgyjančios žaizdos kojoje, išvargusį ir sušalusį partizaną užvaldo noras nors trumpai pabūti šiltoje troboje³²⁶. Tačiau pagaliau patyręs trokštamą šilumą, „banditas“ vėl padaro lygiai tą patį – iš baimės iššaudo visą jį įsileidusio valstiečio šeimą.

Apkritai, septintojo dešimtmečio literatūroje išplėtojami du „banditų“ ir valstiečių santykių tipai. Tai kenčiantieji dėl banditų sukeltos įtemptos situacijos valstiečiai ir banditų suklaidintieji, dėl banditų arba jų sukeltų neramumų padarę lemtingas klaidas, kurios stipriai pakenkė arba sužlugdė jų gyvenimus. Suklaidintieji niuansuojami, tai ir banditų tikrosios prigimties ir tikslų neperpratę, todėl skaudžiai apsigavę banditų rėmėjai, ir vieniši kovotojai-idealistas niekšų būryje, ir apgaule į banditų būrius įvilioti valstiečiai, kurie iš pradžių nesuprato, kad jų tikrieji interesai yra atstovaujami tarybų valdžios. Ryškiausiai tokį aprašymą pateikė Petkevičius savo romane, kuomet „liaudies gynėjas“ Algis Bičius sugalvoja įgyvendinti pavojingą planą – taikiu būdu išvesti valstiečius iš miško ir surengiant „liaudies gynėjų“ ir

³²⁴ Algirdas Pocius, „Paskutinis Juodgirio vaidinimas“, *Verpetas*, Vilnius: Vaga.

³²⁵ Algirdas Pocius, „Šieno vežimas“, *Ibid.*

³²⁶ Mykolas Sluckis, „Šiluma“, *Išdaigos ir likimai*, Vilnius: Vaga, 1965.

„banditų“ susitikimą, ir pagaliau savo akimis pamato ir nupasakoja „banditų“ būrį:

Nusėdę pasienius suktines žindo tylūs, lėtoki vyrai. Visi jie tarp kelių laikė tai šautuvą, tai automatą, tai visą kulkosvaidį... Žmonės kaip žmonės: nei šaulišku uniformu, nei ženklų, nei raiščių, nei kokardų, nei kryžių, nei vyties – nieko, tik kaimiško milo rūbai, auliniai batai, klumpės. Kai kurie vokiškais mundurais, kiti tarybiniais kiteliais, bet visi kažkaip valstietišškai juos persidirbę, nupjaustę antpečius, persisiuvę sagas, o kitas odine kilpele susiveržę.

Ir rankos ant ginklų artojiškos, plūgų nuspaustais nykščiais, darbų išplaktomis plaštakomis, pajuodusiomis panagėmis. Nei vieno baltarankio, nei vieno storo arba ilgaplaukio, nei vieno akiniuoto arba šiaip kuo pasižyminčio. Kažkokia kaimo sueiga, ir tiek. Jei ne tarp kojų suspausti ginklai³²⁷.

Žinoma, to negalima pasakyti apie partizanų vadus, jie – tikrieji idėjiniai ir realūs darbo žmonių priešai, kuriems negali būti pasigailėjimo, prieš kuriuos Stanislovaitis siūlė neabejojant naudoti karines slopinimo priemones. Todėl išvedę iš miško valstiečius, „liaudies gynėjai“ dar ilgai vaikosi apylinkėje keliantį siaubą „banditų vadeivą“ Vaidilą. Dalios Urnevičiūtės dramos veikėja pradžioje atskleidžia, kad visi ją vadina „motina“³²⁸, o pabaigoje taip į ją besikreipiančiam „banditų vadeivai“ drebia: „ne motina aš tau, žvėrie! Ne motina!“³²⁹, ir savo rankomis jį nušauna – vienintelį, kuriam uždraudė save vadinti kaip visiems žmonėms, ne žmogų, o miško žvėrį banditą Dobilą.

Septintajame dešimtmetyje su pokario „klasiniu priešu“ susiduriančių žmonių vidinės dramos laukas praplečiamas. Rašytojams parūpo platesnis „tarybinių žmonių“ vidinių išgyvenimų spektras, nei vien tik komunistinės savipratos ir brandos trajektorija, radosi ryškesni „pokario baimės“ ir anuometinių išgyvenimų, dabartinės emocinės būsenos prisimenant išgyventas traumas aprašymai, pvz. siužetai apie žmones, kurie dėl pokario netekčių nebegalėjo ir vėliau gyventi normalaus gyvenimo. Antai, Urnevičiūtė aprašo

³²⁷ Vytautas Petkevičius, *Apie duoną, meilę ir šautuvą*, p. 319.

³²⁸ Dalia Urnevičiūtė, *Vadink mane motina*, Vilnius: Vaga, 1966, p. 6.

³²⁹ *Ibid.*, p. 89.

„liaudies gynėją“, apsiėmusį dirbti šitą darbą banditams nužudžius jo besilaukiančią žmoną, kuris kol „darbą dirbo – vyras buvo. Paskui – lengvesni laikai atėjo. Aprimo visur. Jo rankos atsipalaidavo – gyvenkit, kas gyvi likot, o jam nemiela. Ėmė Stasius gert. Pražudė ir jį... [Dabar] nei žmogaus, nei kapo...“³³⁰. Parūpsta net realūs moraliniai klausimai, į kuriuos išdrįstama nepateikti tiesmuko atsakymo. Halinos Korsakienės apsakyme *Pūdas druskos* pristatomas buvęs vidaus agentas, pokario metais turėjęs pragyventi pusę metų viename bunkeryje su partizanu apsimetęs tokiu pat kovotoju ir surinkti žinias apie pasipriešinimą. Įdomu, kad į tokį vaidmenį jis jau patenka dėl susidėjusių aplinkybių ir ankstesnio nenuovokumo – kad išpirktų „okupacijoje įšalusią mažytę uodegaitę“³³¹. Kartą sutiktam savo pažįstamam jis išsipasakoja gyvenimo skaudulį:

Supranti, brolyti, ką reiškia penkis mėnesius iškiūtoti po žeme? <...> Ne, tu tik pabandyk įsijausti: ilgi, vienodi penki mėnesiai. Ir mudu dviese: aš ir jis. Romualdas, arba Kirvis – toks buvo jo slaptas vardas. Iš bunkerio galima tik galvą iškišti. Ir tai tik naktį. Įsivaizduok: naktis, aplinkui vien miškas, velniai rautų. Dieną naktį ištekinės pušys šnara, net tau už širdies griebia. O visur juk verda gyvenimas. Kaimuose žmonės uždega žiburius, vakaroja. Miestuose – elektra, kinai, atstatomasis darbas. Ir moterys. Och kokios jos gražios ir viliojančio iš tolo! O čia – vien miškas. Kur mesi akį – nepaliesta sniego danga. Ir tu neturi teisės įspausti joje nė pėdos: išduosi visus. Lindėk, ausis suglaudęs, ėsk, atsiprašant, ir kirmyk. <...> Maniau, pasiusiu. Jau nagus graužiausi: kurio velnio pats užsikasiau, gyvas įlindau įkapą?! Ne, nebūčiau ištvėręs, jei ne Romualdas. Penki mėnesiai tai tau ne juokas. Nė pats nepajutau, kaip susibičiuliavome mudu. Buvo jis gyvo būdo ir, pasakysiu, – titnagas. Turėjo žmogus savo idėją, ir tu nors jį į ugnį, nors pirštą jam pjauk – ištvėrs. Ką aš? Išsiduot nevalia – nei kas per vienas, nei ko čia esu. Klausau jo ir vis pritariu jam, galvą linguoju, ką jis besakytų. Kitaip negaliu. <...> Milžinas buvo, stačias mūsų prakeiktam kapčiuoj neišsitekdavo. Vis susilenkęs gunksodavo. O gražus! Kitąsyk pasižiūriu ir akių negaliu atitraukti. Nuaugęs kaip ažuolas, noris kaip erelio, šnervės iškirptos. Akys tik

³³⁰ *Ibid.*, p. 68.

³³¹ Halina Korsakienė, „Pūdas druskos“, *Neapšviestoji mėnulio pusė*, Vilnius: Vaga, 1969, p. 71.

žaibuoja tamsoje, dantys žvilga. Lūpos kietos, raudonos. O plaukai mergiški, šviesiais garbiniais susivėlę. Ne bernas – paveikslas. Ir taip per dienų dienas, per naktų naktis – vis mes abu. Pasiklausom radijo, paėdam, pašnekam, pamiegam, ir vėl iš pradžios... Ir laukiam. Jis – pavasario, žygių. Laisvės. O, kiek apie tą laisvę, būdavo, balsu prisvajoja! Ji jam buvo viskas: ir Lietuva – tik ne ta, realioji, o kažkokia iš pasakų, iš senų padavimų, – ir Aldona, jo žmona numylėta, ir pats gyvenimas, ten, viršuje, atimtas iš jo, gyvo, po žeme palaidoto. <...> O aš turiu jį nudėti? Jį? Ta mintis nesutelpa man galvoje. Jį? Su kuriuo maišą grikių sudorojau ir pūdą druskos, kaip sakoma. Kuris iki slapčiausios mintelės išsipasakojo, neperdėsiu sakydamas, man ir už brolių mielesnis tapo. Ir aš jį, kaip Kainas Abelį?³³²

Vidinis agentas galiausiai supranta, kad privalo užduotį įvykdyti iki galo, ir bunkerio porininką nušauna. Moralinis klausimas čia lieka be atsakymo, kad ir kaip primygtinai pašnekovas bando išgauti atsakymą, užbaigiant apsakymą tuo pačiu, kuo buvo pradėtas: „Sakau tau, teisingas šūvis! Teisingas, patvirtink man. Ar teisingas?“³³³

Anielius Markevičius apsakyme *Plakatas restorano lange* žengia dar toliau ir gilinasi į bandito sąžinės skrupulus. Reabilituotas ir sugrįžęs iš Sibiro partizanas pamato plakate smaugiamą jauną moterį, ir prisimena, kaip vadui įsakius tardė „liaudies gynėjo“ žmoną ir netyčia ją pasmaugė. Tas vaizdas ima jį persekioti, naktį išauga į košmarą ir jis išprotėja³³⁴. Tačiau Markevičiaus aprašomas „buvęs banditas“ nėra tikrasis „klasinis priešas“, tačiau toks pat „buržuazinių nacionalistų“ tikslų ir siekių planuose įsipynęs nesusipratėlis, patekęs į jam per sunkią situaciją, nors toks tipas – „buvęs banditas“ – yra kraštutinė „nesusipratusiųjų“ ir dėl to nukentėjusiųjų riba.

Tokio partizanų karo veikėjo – nuošalyje buvusiųjų ir dėl to nuo aplinkybių (tiek nuo partizanų, tiek nuo sovietų valdžios) nukentėjusiųjų – iškėlimą tiek sovietiniame meniniame diskurse, tiek dabartinėje istorinėje sąmonėje yra pastebėję komunistinės vaizduotės ir sovietinės Lietuvos

³³² *Ibid.*, p. 72–77.

³³³ *Ibid.*, p. 81.

³³⁴ Anielius Markevičius, „Plakatas restorano lange“, *Plakatas restorano lange*, Vilnius: Vaga, 1967.

visuomenės mąstymą tyrinėję mokslininkai. Gailius šį motyvą išvelgia grožinėje literatūroje ir vaidybiniame filme *Niekas nenorėjo mirti*, bei šiuolaikinėse dalies visuomenės vertinamosiose nuostatose partizanų karo atžvilgiu, ir jį pavadina „kenčiančio trečiojo elementu“. Pasak Gailiaus, „kenčiančio trečiojo elementas“ buvo ta jungtis, nulėmusi partizanų karo vaizdinio slinktį link „savų karo su savais“, t.y., vidaus konflikto ar pilietinio karo sampratos, pasak kurios didžioji Lietuvos visuomenės dalis buvo neutrali, nepalaikė (ir stengėsi nepalaikyti) nei vienos pusės, ir kaip tik jie labiausiai nukentėjo „ir nuo vienu, ir nuo kitu“³³⁵. Šią slinktį Gailius išvalgiai kildina ne tik iš sovietinės propagandos, tačiau sieja su sociopolitinėmis permainomis Lietuvos visuomenėje – valstybingumo praradimu ir kartų kaitoje atsiradusiu tapatybės trūkiu, kuomet sunaikinus (ar reikšmingai apardžius) daugumą ankstesnių individų socializacijos agentų (Bažnyčią, tradicinę kaimo bendruomenę, prieškarinį valstybinę švietimo sistemą), o šeimos institutui susidūrus su individų socializacijos monopolio siekiančia represine valstybe, sustojo didelės dalies vyresniosios kartos įsitikinimų ir vertybinių nuostatų perdavimas jaunesniajai. Tokie asmenys sovietizacijos akistatoje rinkosi pasyvią laikyseną, t.y., nestoti į komjaunimą ir komunistų partiją, galbūt neleidavo savo vaikų į pionierius, o ši laikysena (aktyvaus santykio su sovietine politika nebuvimas) kaip tik leido eksploatuoti „kenčiančio trečiojo“ vaizdinį ir vidaus konflikto sampratą³³⁶.

Putinaitė tokią neutralumo nuostatą (vėlgi, pastebėdama ją tiek ideologiniuose ir propagandiniuose tekstuose, tiek visuomenės sąmonėje) pakelia į analitinio instrumento lygmenį³³⁷. Filosofė apibrėžia „ramybę“ kaip problemų nekeliančią egzistenciją, kur „ramaus gyvenimo tikslas reiškia imperatyvą daryti viską, kad lietuvių liaudies gyvenimas būtų išvaduotas nuo aplinkybių ar žmonių, įnešančių sumaištį ir neleidžiančių jausti vienybės su

³³⁵ Bernardas Gailius, *1944–1953 m. partizanų karas*, p. 85–95.

³³⁶ *Ibid.*

³³⁷ Žr. visą jos monografijos *Nenutrūkusi styga* II skyrių „Sovietinės laimės lietuviškoji paraštė: ramus gyvenimas“, p. 50–79.

sovietine liaudimi³³⁸, o taip suprantama „ramybė“ apima platų vertinimų ir elgesio orientyrų lauką, kuriame „ramaus gyvenimo“ siekimas yra vertybė savaime, o ramybės drumstėjai laikomi priešais³³⁹.

Galima įžvelgti tokios schemos formavimąsi grožinėje literatūroje, tačiau čia vyko ir daugiau procesų. Viena ryškesnių transformacijų – septintojo dešimtmečio pabaigoje išryškėjusi žanrinė literatūros, aprašančios pokario įvykius, specializacija: pasidalinimas į nuotykinę literatūrą ir melodramą. Pastarojoje kryptyje ne tik nagrinėjami su banditais susipainiojusiųjų jausmai ir išgyvenimai, bet ir mokoma tokius žmones suprasti ir net užjausti.

Dešimtmečio pabaigą ženkлина sąlyginės interpretacijos laisvės pabaiga, kuomet po laikino atšilimo vėl sugriežtėjus cenzūros taisyklėms ir kontrolei³⁴⁰, rašytojams buvo aiškiai parodytos ribos, kurių negalima peržengti. Vagos leidykloje atmetas Jono Laucės romanas *Negandų metai*, o Jonas Mikelinskas už *Pergalės žurnale* išspausdintą apsakymą *Kūdikėlis* buvo ne tik viešai išbartas Rašytojų sąjungos susirinkime, bet ir neteko pareigų Rašytojų sąjungoje³⁴¹. Žvelgiant į visą septintojo dešimtmečio literatūrą, Mikelinsko apsakymas neišsiskiria dideliu radikalumu: čia jaunas dailininkas papasakoja viename bare girdėtą neįprastą dviejų brolių, „buvusio bandito“ Dizo ir buvusio apylinkės pirmininko Zeno, pokalbį apie pokario laikus ir anuometinius savo pasirinkimus. Dizas kaltina Zeną dėl gerų ir ne už savo

³³⁸ *Nenutrūkusi styga*, p. 75.

³³⁹ *Ibid.*, p. 77.

³⁴⁰ Istoriografijoje įprasta „atšilimo“ pabaiga laikyti 1962 m. Chruščiovo išpuolį prieš rusų avangardistus Maskvos manieže (bei po to sekusį jo 1963 m. kovo 8 d. susitikimą su kūrybine inteligentija bei 1963 m. birželio 18–21 d. SSKP CK plenumo nutarimus), tačiau LTSR atveju tikro ideologinio sugriežtėjimo pradžia vėlavo. Streikus pradžios data nurodo 1972 m., jau Brežnevo epochos viduryje, kuomet pasirodė ryškūs (KGB vertinimu) nepakankamos ideologinės kontrolės ženklai – valdžiai įteikta pirmoji vieša tikinčiųjų peticija, pasirodė *LKB kronika*, Romo Kalantos susideginimo išprovokuoti neramumai Kaune, į kuriuos LKP reagavo imdamasi konkrečių ideologinio varžymo veiksmų (žr. Arūnas Streikus, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 1, p. 44–45). Tokią periodizaciją patvirtina ir Baliutytė, teigianti, jog „vadinamojo ‚atlydžio‘ <...> trukmė nėra aiški, nes, nepaisant jau apie 1958-uosius sugriežtėjusios ideologinės retorikos (1956 metais užgnaužta Vengrijos revoliucija, Vėlinių minėjimo atgarsiai, VU Literatūros katedros „bylos“ pradžia), meno ir kritikos modernizacijos procesai nesustojo, nors ir ne be senosios kūrėjų kartos pasipriešinimo“, Elena Baliutytė-Riliškienė, *Laiko įkaitė ir partnerė: sovietinė ir posovietinė lietuvių literatūros kritika (1945–2000)*, [habilitacijos procedūrai teikiamų mokslo darbų (monografijos ir straipsnių) apžvalga], Vilnius: Lietuvos literatūros ir tautosakos institutas, p. 12, http://vddb.library.lt/fedora/get/LT-eLABa-0001:E.02~2009~D_20090408_085646-47477/DS.005.0.01.ETD [žiūrėta 2015-09-15].

³⁴¹ Jonas Mikelinskas, „Dinozauro ausyje. Eseištinė apysaka“, in: *Metai*, 2009 nr. 5–6.

nusikaltimus nužudytų žmonių mirčių, o Zenas vis grįžta ir grįžta prie jam rūpimo klausimo, ar Dizas būtų jį, brolių, anuomet nušovęs, jei tik būtų sutikęs. Dizas visaip vengia atsakymo, bet iš esmės abiejų brolių pokalbis – tai priekaištai įsikibus į savo teisybę niekaip nerandant sutarimo:

- Tu buvai valsčiaus pirmininku.
- O Tu miške.
- Aš savo atsiėmiau.
- Tu nori pasakyti, kad aš tai neatsiėmiau?
- Ką?
- Neatsiėmiau?
- Tau pasisekė. Tu ištraukei geresnę kortą.
- Tu manai, kad aš buvau tik laimingesnis lošėjas... Kiekvienas dabar gudrus, kai visa tai jau seniai praėjo. Tau nereikėtų pamiršti, kad aš jau anksčiau į šitą kelią įstojau. Ir juo ėjau dar tada...
- Je, tu buvai raudonas, vos tik užgimęs.
- Man tai ne juokai.
- O man? Juokai? Už ką, tu galvoji, aš kenčiau badą, šaltį, utėles penėjau? Už juokus?
- Tu, Dizai, pasidavei kitų įtakai.
- O tu tai nepasidavei?
- Aš tik neužsimerkiau prieš neteisybę.
- Prieš neteisybę, Zenai, gal ir neužsimerkei, bet prieš teisybę užsimerkei. Užsimerkei, brolau. Aš žinau apie tave viską. Iki panagių. Tavo rankomis žarstė žarijas kiti.
- Aš nesakau, kad mes buvome šventi. Bet dėl teisybės tu nesišakok. O kas tokia tavo ta teisybė?
- Lietuva.
- Su visai ponais?
- Su patriotais. O kas tavo?
- Pavalgęs žmogus. <...>
- Nedidelė tavo teisybė, brolau. Keturkojo teisybė.³⁴²

³⁴² Jonas Mikelinskas, „Kūdikėlis“, in: *Pergalė*, 1968, p. 67.

Puolimas prieš Mikelinską prasidėjo nuo Vytauto Rudaičio straipsnio „Atsakas trečiajam herojui“ žurnale *Literatūra ir menas*, kuriame literatūros kritikas sutaršė *Kūdikelį*, nurodė klaidas bei pateikė gana plačią dogmatiškai teisingo kalbėjimo apie pokario klasių kovą versiją, užėmusią maždaug tris ketvirtadalius viso teksto. Labiausiai buvo susirūpinta trečiuoju, tyliuoju stebėtoju, kad jis, kaip „teisėjas – šiuo atveju <...> velnioniškai jaunas“ – nepadarytų klaidingo sprendimo“. Visos „pokario klasių kovos“ Lietuvos esmė, buvo tai, kad „buržuazija liko buržuazija, buožija liko buožija – su savo klasiniu egoizmu, klasine psichologija ir iš to plaukiančia neapykanta tiems, kas likvidavo jų socialines, ekonomines, politines privilegijas“³⁴³. „Dizas juk liko nenusiginklavusiu priešu, nors šiandien jo ginklas – ,teisybės ieškojimas <...> Tad ar verta diskutuoti su žmogumi, kuris nieko nepamiršo, bet kuris nieko ir nesuprato?“ – klausė Rudaitis, ir čia pat atsakė: „Akivaizdu, to jaunuolio, kuris nori suprasti ne tik šią dieną, bet ir vakarykščią, – verta“.

Užkliuvo ne tik Dizo, turėjusio kažkokią „savo teisybę“, bet ir Zeno paveikslas. „Kaip gi savo – drauge ir revoliucinių pakitimų – idėją išsako buvęs tarybinis aktyvistas?“ – barėsi Rudaitis. – „Pavalgęs žmogus“. Argi tik? Taip grubiai suprastinęs kovos už socializmą idėją, Zenas sumenkina ne tik savo, bet ir objektyviąją nūdienos iškovojimų tiesą. <...> Mūsų patriotizmas ir pačiais sunkiausiais pokario metais buvo kupinas visai realios svajonės pamatyti savo gimtąją Lietuvą ne tik lūžtančiais aruodais, asfaltuotą, mūrinę, elektrifikuotą, bet ir šviečiančią mokslo, meno, kultūros švyturiais. Pamatyti lietuvių tautos žmogų ne tik sotų, bet ir švesia galva, tyra sąžine, džiugia širdimi...“³⁴⁴

Trumpai tariant, buvo pareikalauta grįžti prie aiškių ideologinių schemų. Mikelinskas tapo praktiniu pamokymu kitiems, rašytojams. Dar kurį laiką po *Kūdikelio* pasirodymo jis susilaukdavo viešo savo klaidų demaskavimo. 2009

³⁴³ Vytautas Rudaitis, „Atsakymas trečiajam herojui“, in: *Literatūra ir menas*, 1968-04-12.

³⁴⁴ *Ibid.*

m. savo literatūrinėje autobiografijoje Mikelinskas ironiškai prisiminė šį laikotarpį:

tu buvai jau toks užkietėjęs antitarybininkas, jog, užuot kapstęsis ir kilęs į viršų, į Stalino saulę, vis giliau grimzdai į antisovietinio bei buržuazinio objektyvizmo liūną. Argi to neliudija tasai apgailėtinas faktas, jog tu savo daugiau negu dviprasmiškoje apysakoje „Trys dienos ir trys naktys“ be jokio atsakomybės jausmo pirmą kartą visoje tarybinėje literatūroje viešai iškelei dar ne tik nepribrendusį, bet ir itin žalingą principą – „Tebūnie išklausoma ir antroji pusė“ („Audiatur et altera pars“). Kas tai? Paprasta provokacija ar negudrus savo erudicijos demonstravimas? Ne veltui komunistų partijos organo „Tiesos“ vyriausiojo redaktoriaus Genriko Zimano ištikimas kadras Antanas Balsys straipsnyje „Literatūriniai kojūakai ir tikrovė“ įrodė, kad tu esi ne tik, kaip jau buvo visiems žinoma, lietuviškojo banditizmo advokatas, bet ir tarybinės visuomenės žmonių susvetimėjimo išradėjas.³⁴⁵

Viešas politinių klaidų svarstymas buvo aiškus signalas, kad sąlyginės interpretacijos laisvė pasibaigė, ir tai netrukus atvedė prie ryškaus „banditizmo“ temos literatūroje sumenkimo. Aštuntajame dešimtmetyje buvo išspausdinti penki romanai, bet tik vienas bent jau chronologine prasme buvo konkrečiai apie pokario kaimą³⁴⁶, o kiti keturi tik iš dalies palietė „pokario klasių kovos“ įvykius³⁴⁷, kaip ir devintojo dešimtmečio pradžioje pasirodęs Vytauto Petkevičiaus romanas *Šermukšnių lietus*³⁴⁸. Nepasirodė nei vieno mažesnio žanro, kuriuose literatai iš tikrųjų laisviau užsiimdavo autorinėmis interpretacijomis, kūrinį. Apibendrinant šiuos paskutiniuosius romanus galima pasakyti, jog čia aiškiai įsitvirtino septintojo dešimtmečio pabaigoje ėmęs ryškėti dvigubas nuotykinės literatūros ir melodramos žanras. Tuo metu rašę autoriai kertine savo romanų atrama pasirinko žmogiškuosius santykius, meilės ir aistros klausimus, o ne sprendė ideologines užduotis. Juozo Požėros

³⁴⁵ Jonas Mikelinskas, „Dinozauro ausyje. Eseištinė apysaka“.

³⁴⁶ Juozas Požėra, *Šalnos*, Vilnius: Vaga, 1978 (1980).

³⁴⁷ Vytautas Bubnys, *Alkana žemė*, Vilnius: Vaga, 1971; Jonas Avyžius, *Sodybų tuštėjimo metas*, Vilnius: Vaga, 1973, (1977, 1982, 1984, 1985); Vytautas Bubnys, *Po vasaros dangum*, Vilnius: Vaga, 1977; Bronius Radzevičius, *Priešausrio vieškeliais*, Vilnius: Vaga, 1979 (1985).

³⁴⁸ Vytautas Petkevičius, *Šermukšnių lietus*, Vilnius: Vaga, 1980 (1988).

romane *Šalnos* veiksmo centre – vyresniojo brolio Vinco Šalnos aistra jaunėlio brolio Stasio Šalnos, laikinai apsigyvenusio brolio namuose, žmonai. Kuomet naktį atėję „banditai“ priverčia Stasį išeiti su jais į mišką, vyresnysis brolis pasinaudoja šiomis aplinkybėmis ir vėliau iš pasalų Stasį nušauna. Tačiau paaiškėja, kad iš tikrųjų Stasys buvo saugumo agentas ir turėjo misiją surasti „banditų štabą“, ką jis padaryti spėja. Vaizdingas literatūriškas „banditų“ bunkerio aprašymas pateikia ideologiškai nepriekaištingą metaforą, savo dvasia artimą *Vanagų iš anapus* vaizdiniam:

Kai pasišviesdami sulindo į bunkerį, kai užžiebė žibalinę lempą ir akys apsiprato su prietema, jie ėjo nuo gulto prie gulto, pagaliais daužė ir vartė pakreiktą sieną – iš po jo išlindo dvi šnykšiančios rainosios. Neskubėdamos, abstumusių vyrų žvilgsnių palydėtos, jos suminta bunkerio asla iššliaužė pro duris ir dingo samanose.

– Brrr... – nusipurtė Dobilas, o Erškėtis pasakė:

– Čia niekis. Va kai mes buvo įsitaisę Žuvinto paliose, ten jų knibždėte knibždėdavo. Išėini dienai kitai, o sugrįžęs dešimtimis gali skaičiuoti. Ypač rudeniop, kai spusteli pirmosios šalnos. Rytą pabundi, o šalia tavęs – susirangiusi piktoji...

Stasiui dingtelėjo, kad ir norėdamas geriau nesugalvosi – tikras gyvačių lizdas.³⁴⁹

Kiek išsiskiria Vytauto Bubnio romanas *Alkana žemė*, kur žmogiškų aistrų nagrinėjimas talentingai supinamas su klasių kovos dėsniais. Čia „buvęs“ samdinys Andrius įskundžia savo mažai kuo kaltą gaspadorių neva remiant banditus ne tik ir gal ne tiek vedamas socialinio teisingumo siekio, kiek pajutęs godumą turtui. Gavus buvusio gaspadoriaus ūkį Andriui iškyla darbininkų pergaleje nenumatyti rūpesčiai – tiek buvę samdiniai, tiek likę gaspadoriai jo nelaiko savu. Tačiau piešdamas „banditų“ paveikslą Bubnys panašiai subtilių variacijų nekuria. „Banditai“ čia – buvę „buožės“, kariniai nusikaltėliai, galvažudžiai ir plėšikai, žudantys naujakurius ir prievartaujantys moteris. Kaip ir kituose romanuose, „banditizmas“ čia tėra sodrus fonas, įreminantis žmogiškųjų jausmų ir aistrų istorijas, dažnai tampantis asmeninio gyvenimo

³⁴⁹ Juozas Požėra, *Šalnos*, Vilnius: Vaga, 1980, p. 162–163.

tragedijų priežastimi. Petkevičiaus romane *Šermukšnių lietus* „pokario klasių kovos“ įvykiai tėra aplinkybės, turėjusios įtakos asmeninio gyvenimo susiklostymui. Vieniems veikėjams karas su banditais buvo asmeninių troškimų kliuvinys, kaip liaudies gynėjui, kurio vadovybė neleido mokytis, kitiems – proga suvesti asmenines sąskaitas, kaip Stanislovui, neteisingai apskundusiam kaimynės Birutės sužadėtinį Algį turint ryšių su banditais, tretiems – baimės padiktuotų asmeninių sprendimų, griovusių gyvenimą, priežastimi, kaip Birutei, iš baimės nakvoti tuščiuose namuose aidint šūviams susidėjęs su niekam tikusiu Stanislovu. Bet koku atveju, partizanų karas čia – viso labo nemaloni praeities aplinkybė, trukdanti pradėti normalų gyvenimą.

Nuotykinį žanrą literatūroje apie banditus pradėjo dokumentinė apybraiža *Vanagai iš anapus*, nuotykiškai alsuojančius skyrius turėjo praktiškai visi „jaunimo literatūros“ romanai, o užbaigė devintajame dešimtmetyje pradėti leisti „liaudies gynėjų“ atsiminimai³⁵⁰. Jie parašyti mįslingoje, turint omeny knygos turinį, romantiškoje dvasioje. Čia papilta kraujo, pažerta žudynių vaizdų ir švento pasipiktinimo „Neatleisime! Nepamiršime!“, kurie tačiau kyšo kaip keisti poetiniai įterpiniai lengvame nostalgiskame pasakojime. Ir baigiasi prisiminimai žaismingai. Pvz., Liudiko Banevičiaus „atsiminimai“ užbaigiami epizodu, kaip „liaudies gynėjams“ užėjus pas valstietį paaiškėja, kad tas neapsikentęs pats nušovė pas jį apsistojusius banditus ir dabar nežino nei ką daryti, nes juk žmogžudystė – nusikaltimas. „Liaudies gynėjai“ padeda išsisukti iš bėdos – inscenizuoja mūšį, šaudo į orą, sprogdina granatas imituodami galingą banditų pasipriešinimą ir iš peties pasilinksmina³⁵¹. Štai taip tragedija galiausiai apvirto į pramoginę komediją.

Apibendrinant, į sovietmečio pabaigą partizanų vaizdinys išsivaduoja nuo ideologinių schemų aiškinimo, nors schematiškumo nenusikrato, ir įsiintegruoja į pramoginę LSSR kultūrą. Čia jis tveria tarsi skeletas spintoje,

³⁵⁰ *Liaudies gynėjų žodis*, sud. A. Rimkus, Vilnius: Mintis, 1987; Liudvikas Banevičius, *Tėviškė šaukė į kovą: Buvusio liaudies gynėjo atsiminimai*, Vilnius: Mintis, 1987; Kostas, Jevseičikas, *Giltinės sutramdymas*, Vilnius: Periodika, 1989.

³⁵¹ Liudvikas Banevičius, *Tėviškė šaukė į kovą*.

tiesiogiai pažodžiui tokiu pavidalu pasirodydamas *Šermukšnių Lietuje*, kur valstietis Stanislovas lauko rūsyje saugo paslaptį: pokario metais jam pavyko ten užmūryti gyvą banditą. Tačiau aptikus žaliais glitėsiais apaugusį skeletą Stasys nebaudžiamas. Juo pasišlykštima, ir pats radinys kelia pasišlykštėjimą, tačiau nebe grėsmę. Galima sakyti, literatūroje įsitvirtina jausminė kultūra. Kadangi apie jausmus leidžiama kalbėti pakankamai atvirai, įsivyrėja kapstymasis po vidujybę, kur ir nutinka dalykai, išoriniai įvykiai tik įrėmina vidujybės išgyvenimus. Įdomus eskapizmas nuo ideologijos užvaldyto išorinių įvykių pasaulio.

1. 4. 3. Kinas

Per visą sovietmetį pasirodė net aštuoni vaidybiniai filmai apie „pokario banditus“ ir tik vienas dokumentinis³⁵², ir tas pats buvo skirtas Katalikų Bažnyčios diskreditacijai, tad banditus lietė tik tiek, kiek jų reikėjo pateikti kunigų-žudikų paveikslą, stipriai naudotą bendrojoje ateizacijos programoje³⁵³. Jis sukurtas tipiška sovietinio dokumentinio kino forma – ekrane slenka vaizdai, o balsas už kadro išaiškina jų reikšmę. Tokiu būdu, pvz., filme

³⁵² Sovietinis lietuviškas kinas – gerokai mažiau ištirtas (ir toliau mažiau tyrinėjamas) laukas lyginant su grožine literatūra, nors pastaraisiais metais akademiniai tyrimai jau padengia ne taip mažą šio lauko dalį. Gausiau vykdomi dokumentinio kino tyrimai šiam darbui nėra aktualūs, tad čia pristatomi nebus. Vaidybinio kino tyrimų srityje paminėtini Živilės Pipinytės tekstai (pvz., Živilė Pipinytė, „Lietuvių kino integracija į tautinę kultūrą“, *Ekrane ir už ekrano*, sud. Saulius Macaitis, Vilnius, 1993; eadem, „Vieni vieni“, in: *Kinas*, 2004, nr. 1), Annos Mikonis lietuviško vaidybinio kino istorija, parašyta iš estetinės perspektyvos (Anna Mikonis, *Poetycki kinematograf: Nurt artystyczny w kinie litewskim*, Warszawa, 2010), Linos Kaminskaitės-Jančorienės lietuviško sovietinio kino industrijos tyrinėjimai (Lina Kaminskaitė-Jančorienė, „Brežnevinio sąstingio“ praeities deformacijos lietuviškuose kino ir televizijos vaidybinuose filmuose (1968–1980 metai)“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, t. 22, Vilnius, 2008, p. 104–116; eadem, „LSSR vaidybinio kino raida 1947–1961“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2009, nr. 1; eadem, „Istorikai ir filmai: istoriografijos raida ir prieigų kaita“, in: *Vizualioji kultūra: problemos ir interpretacijos*, sud. Monika Saukaitė, t. 64, Vilnius, 2012, p. 189–202; eadem, *Kinas sovietų Lietuvoje: sistemos raida ir funkcijų kaita (1944–1970 m.)* [daktaro disertacija], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2014), taip pat pastarųjų tyrinėtojų kolektyvinė monografija (Anna Mikonis-Railienė, Lina Kaminskaitė-Jančorienė, *Kinas sovietų Lietuvoje: Sistema, filmai, režisieriai*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2015), o taip pat atskiriems kino kūrėjams skirti tyrimai ir tekstai (Laimonas Tapinas, *Laiškanešys pasiklydęs dykumoje: Vytauto Žalakevičiaus gyvenimo ir kūrybos pėdsakais*, Vilnius: Alma littera, 2009; Lina Kaminskaitė-Jančorienė, Aurimas Švedas, *Epizodai paskutiniam filmui: Režisierius Almantas Grikevičius*, Vilnius, 2013). Šioje disertacijoje labiausiai remiamasi minėta Kaminskaitės ir Mikonis sinteze, o patys filmai skaitomi ir interpretuojami savaip visame tyrinėjamo sovietinio Lietuvos partizanų karo pasakojimo kontekste.

³⁵³ *Kryžiaus šešėlyje*, 1961.

pristatoma kunigo Antano Yliaus, Tauro apygardos kapeliono ir vieno pagrindinių apygardos organizatorių, figūra naudojant primityvų montażą – paeiliui ekrane rodant medžius miško kirtavietėje genintį Ylių ir (po kiekvieno kirvio smūgio) maro aukų kaulus Vilniaus šv. Dvasios bažnyčios rūsiuose.

Dokumentinio kino dėmesio stoka „banditams“ galbūt galima paaiškinti ir pasigailėtina kino industrijos pradžia Lietuvos TSR, kuomet sovietiniai ideologai dar nebuvo supratę kino įtaigos galimybių, techninė kinifikacijos padėtis buvo vargana, kino teatrų tinklas menkas, o didžioji gyventojų dalis gyveno pasklidę kaimiškose vietovėse, kas labai apsunkino kino demonstravimą. Tuo tarpu išvysčius kino industriją dokumentinio kino kūrimas buvo laikomas gerokai mažiau prestižišku nei vaidybinio, tad ir vėl dokumentinių filmų „banditų“ tema neatsirado.

Pirmasis „banditus“, tiksliau – „banditą“ parodęs vaidybinis filmas buvo trumpametražis Arūno Žebriūno debiutas *Paskutinis šūvis* (1960) keturių telenovelių cikle *Gyvieji didvyriai*. Ciklas pasakoja apie Lietuvos kelią link socializmo pradėdant prieškarinio Lietuvos buržuazijos neteisybėmis, baigiant suklestėjimu tarybų Lietuvoje. Filmų veikėjai – vaikai, susiduriantys su savo laikmečio realijomis: (I) berniukas piemenukas, nuskriaudžiamas buožės (pagal Juozo Baltušio apsakymą); (II) berniukas, padedantis raudoniesiems partizanas susidoroti su būriu vokiečių (pagal Petro cvirkos apsakymą *Lakštingala*); (III) mergaitė, aptinkanti besislapstantį banditą (*Paskutinis šūvis*); (IV) berniukai, svarstantys savo ateities specialybes ir pasiryžtantys būti savo laikmečio darbo didvyriais (*Gyvieji didvyriai*). Meninėmis priemonėmis novelės sujungiamos į vientisą pasakojimą kuriant įspūdį, jog regimi istoriniai epizodai seka vienas iš kito – antrojo filmo pradžioje, vokiečiams deginant sodybą, dramatiškai skamba muzikinis piemenukų dainos motyvas³⁵⁴, trečioji novelė prasideda laukuose riogsančio sulūžusio vokiečių tanko, už kurio žaidžia maža mergaitė, kadru, o paskutinis šios novelės kadras tampa kadru televizoriaus ekrane, į kurį žvelgia būrys dešimtmečių pionierių – ketvirtosios

³⁵⁴ Lietuvių liaudies piemenų dainelė „Saulele, motule, užtekėk, užtekėk!“ buvo įtraukta į ikimokyklinio ir mokyklinio ugdymo programą ir plačiai žinota.

novelės herojų. Berniukas Vikis, sujaudintas ką tik matyto bandito niekšingumo, pašokęs sušunką: „Žaltys! Jeigu aš būčiau su automatu, tai tik „pif-pif-pif-pif-pif“ ir viskas!“

Paskutniame šūvyje guvi mergaitė Laima, lesindama gulbes saulėtoje pakrantėje, sutinka niūrų, ginkluotą ir alkaną banditą, paslapčia karšligiškai renkantį jos vandenin barstomą duoną. Tuo tarpu kitame ežero krante vyksta ne tokie smagūs dalykai – laidojamas mokytojas, kaip skelbia jo antkapinė lenta, „banditų nužudytas 1947 m.“. Mergaitė kalbina banditą nepatogiai tiesiais vaikiškais klausimais – kodėl dėdė mokytoją nušovęs, kur jo namai esą, ir bekalbindama nuseka iki slėptuvės. Greta smalsaus ir rūpestingo vaiko banditas, dėvintis suglamžytą prieškarinio Lietuvos kariuomenės uniformą, gniaužiantis automatą ir vien iš piktumo daužantis gulbių kiaušinius, atrodo itin niūriai. Galiausiai banditas mergaitę nušauna, vien iš to paties piktumo – įklimpęs akivaran, atsidūręs beviltiškoje padėtyje, prieš akivaizdžiai gresiantį galą paleidžia paskutinį – mirtiną – šūvį į jam padėti besistengiančią mergaitę. Tai itin kinematografiškas filmas, pasižymintis savita vaizdo, garso, montažo technika, pagal pirminį Žebriūno sumanymą turėjęs būti bežodis, kalbantis tik vaizdu³⁵⁵. Nors toks meninis polėkis buvo kiek sutramdytas, filmas, naratyvo konstravimui naudojantis vaizdines išraiškos priemones, pelnė tarptautinį pripažinimą. Tuo tarpu namuose *Gyvieji Didvyriai* populiarumo nesulaukė, o daugiausia abejonių paprastam žiūrovui sukėlė būtent neįprasta Žebriūno plastika. Tuo tarpu Lietuvos kino studijos Meno tarybos posėdyje buvo išsakyti kitokio pobūdžio priekaištai – už perdėm įtikinamai pavaizduotą bandito vienišumą ir atstumtumą, keliantį ne tik pasišlykštėjimo, bet ir žmogiškos užuojautos jausmus³⁵⁶.

Įkvėptas tarptautinės *Paskutinio šūvio* sėkmės režisieriaus Žebriūno ir operatoriaus Jono Griciaus duetas ėmėsi naujos pokario temos, tiesa, labai ankstyvo etapo – tik tik po Lietuvos „išvadavimo“ iš vokiečių (filmas

³⁵⁵ Anna Mikonis-Railienė, Lina Kaminskaitė-Jančorienė, *Kinas sovietų Lietuvoje*, p. 159.

³⁵⁶ Meno Tarybos posėdyje Lietuvos kino studijos direktorius Julius Lozoraitis atviravo: „negaliu suprasti ar mane sujaudino mergaitės žuvinimas, ar bandito“, Lietuvos kino studijos Meno tarybos posėdžio protokolas, 1959-10-09, in: Lietuvos literatūros ir meno archyvas (toliau – LLMA), f. 29, ap.1, b.144, l. 137–144.

pavadintas *Kanonada*), kuomet dar nesirodė „banditai“, tik kaimo išnaudotojai buožės. Tačiau šikart režisieriaus eksperimentai su forma buvo grubiai sutramdyti, jis pats apkaltintas rimtomis politinėmis klaidomis ir nušalintas nuo filmo užbaigimo (permontavimo ir dalinio perfilmavimo pagal kultūros funkcionierių nurodymus) darbų. Disertacijos temos rėmuose įdomu tik tai, jog (vertinant jau permontuotą filmo versiją) ir vėl nuskambėjo priekaištai per švelnių priešų vaizdavimu ir „krikščioniško atlaidumo“ klasiniam priešui propagavimu, kuomet kaimiečiai ramiai stebi kaip iš kaimo pabėga pagrindinis priešas buožė Stankus³⁵⁷. *Kanonada* buvo galutinai pasmerkta po Chruščiovo išpuolio Maskvos Manieže prieš modernistus, ir, kaip ryškus formos ieškojimas, susilaukė demonstravimo apribojimų, tad liko praktiškai nežinoma tarybiniam žiūrovui.

Po nemalonumų kupinos *Kanonados* Lietuvos kino studija į ekranus išleido stipriai ideologizuotą filmą *Svetimi* (1961), kurio niekaip neišvengia apkaltinti nuolaidžiuoju priešui. Čia iš lagerio grįžęs „buvęs banditas“ Vilkyšius nebegali pritapti naujojoje visuomenėje. Net ir jo duktė Irena, išauginta sovietiniuose vaikų namuose, negali suprasti tėvo, nors ir labai stengiasi. Nesupranta dukters ir Vilkyšius, todėl filmo pabaigoje, išsikasęs žmonos palaikus iš šios svetima jam tapusios žemės, išvyksta iš kolūkio nežinoma kryptimi. Tartum dokumentiniame kine Irenos Vilkyšiūtės balsas už kadro neleidžia suklysti interpretuojant matomą vaizdą: „Sunku buvo jam grįžti čia, kur nei žemė, nei žmonės jo nepamiršo <...> Nežinau, ar sutiksiu kada gyvenime šį žmogų, bet mane neramina viena mintis: kur išėjo? Ko ieško? Juk visur – žmonės“.

Penkmečiu vėliau ekranus pasiekė dar du filmai apie „pokario banditus“, tiesa, anksčiau Vabalos pradėtus ekranizuoti (1964)³⁵⁸ *Laiptus į dangų* (1966)³⁵⁹ aplenkė Vytauto Žalakevičiaus *Niekas nenorėjo mirti* (1965). Sukurtas per rekordiškai trumpą laiką – septynis mėnesius nuo scenarijaus paraiškos tvirtinimo iki filmavimo darbų pabaigos, – paskirtas „tarybų valdžios Lietuvoje

³⁵⁷ *Kinas sovietų Lietuvoje*, p. 168.

³⁵⁸ Anna Mikonis, Lina Kaminskaitė, *op. cit.*, p. 233.

³⁵⁹ Vabalos *Laiptų į dangų* ekranizacija ir pats romano autorius Sluckis buvo labai patenkintas.

atkūrimo“ dvidešimtpenkmečiui, šis filmas liko vieninteliu iki šiol plačiai atsimenamam ir viešojoje erdvėje (karštai) tebeanalizuojamam „banditinės“ tematikos kūrinium³⁶⁰. Filme nedidelį kaimą terorizuoja „banditai“ (pirmasis filmo pavadinimas ir buvo *Teroras*), gyventojai įsibaiminę ir stengiasi laikytis pasyviai, kuo toliau nuo „ne savo“ reikalų. Tačiau „banditams“ nušovus ketvirtą iš eilės kolūkio pirmininką, senąjį Lokį, kaimo ginti ir kartu už tėvo mirtį keršyti stoja keturi jo sūnūs, kuriems pavyksta į savo pusę patraukti kaimiečius, tiksliau, išjudinti juos iš baimės sąstingio ir pasyvumo, ir bendromis jėgomis „banditai“ sutriuškinami.

Pažymint santykinai labai gausų filmui skirtą publicistinių tekstų (straipsnių, komentarų, diskusijų) korpusą³⁶¹, tenka konstatuoti, jog akademiinių šio filmo tyrimų nėra daug³⁶², nors jis itin įdomus žvelgiant į jį kaip į sociopolitinio tyrimo objektą, taip pat ir iš kolektyvinės atminties perspektyvos. Iki šiol neretai pavadinamas geriausiu lietuvišku filmu, jis yra tapęs savotiška sovietinio Lietuvos laikotarpio atminties vieta. Filmu sėkmės raktas yra kelių lygmenų poreikių atliepimas, t. y., ir meninių, ir pramoginių, ir ideologinių lūkesčių išpildymas. Pirmuosius du laiduoja nuostabus operatoriaus Griciaus darbas ir gerai išpildyta pramoginio žanro („isterno“ arba

³⁶⁰ Antai lietuviška Vikipedija šį filmą pristato taip: „Tai buvo pirmas tarybinis filmas, parodęs „miškinių“ gyvenimą“. in: https://lt.wikipedia.org/wiki/Niekas_nenor%C4%97jo_mirti [žiūrėta 2016-01-21].

³⁶¹ Nesiiimant į vieną vietą telkti visų, net ir svarbiausių/įdomiausių nepriklausomybės metais parašytų publicistinių tekstų, siūlau žiūrėti Arūno Vyžinto straipsnį „Neblystantys Kremliaus kino apžavai, arba sena propaganda su nauju padažu“, in: *Kultūros barai*, 2013, nr. 12, p. 50–58, kuriame autorius yra surinkęs ir susisteminęs viešojoje erdvėje pasirodančius įvairių socialinių grupių filmo *Niekas nenorėjo mirti* vertinimus: pristatęs ir aptaręs nacionalinio transliuotojo filmo demonstravimo tradiciją, politinių kalinių reakcijas, tekstus ir peticijas, komercinį sovietinių simbolių išnaudojimą, aukščiausios politinės valdžios pareigūnų pozicijas, sovietmečio kartos „kūrybinės inteligentijos“, ypač filmo kūrybinės grupės, komentarus.

³⁶² Išskirtinas yra Pipinytės vertinimas nustatant, jog *Niekas nenorėjo mirti* atitiko vadinamuosius „isternus“, buvusius labai populiariais septintojo ir aštuntojo dešimtmečio sovietiniame kine. Sovietų Sąjungos „isternai“ (arba „raudonieji vesternai“) įprastai vaizdavo ginkluoto pasipriešinimo Vidurinėje Azijoje, pristatomo kaip tas pats „banditizmas“, slopinimą pasitelkiant, pasak Pipinytės, „vesterno formą ir archetipus“, žr. Živilė Pipinytė, „Vieni vieni“, in: *Kinas*, 2004, nr. 1, p. 64. Perspektyvų tyrimo pjūvį pasiūlo, pvz., jau minėtas Vyžintas: „didžiuliam sovietinių filmų, skirtų bolševikų kovoms su politiniais ir ideologiniais jų priešais, sraute jis tikrai yra vienas įtaigiausių ar bent jau įtaigesnių. Nuoširdžiai rekomenduočiau, kad į menines ideologinio poveikio priemones, taikytas filme „Niekas nenorėjo mirti“, atidžiau pasigilintų kai kurių specialybių studentai – būsimiesiems meno kritikams, viešųjų ryšių specialistams, istorikams, politologams, sociologams tai padėtų geriau suvokti, kaip buvo vykdoma sovietinė indoktrinacija, masinis smegenų plovimas, kas per daiktas komunistinė propaganda ir kaip apskritai pasireiškia propaganda mene, ypač kino industrijoje“, Arūnas Vyžintas, *op. cit.*

„raudonojo vesterno“) forma. Ideologinį matmenį įgyvendinti leido neabejotinas scenarijaus autoriaus ir režisieriaus Žalakevičiaus talentas, aprūpintas ir menininko kūrėjo intuicija, kokios profesionalūs ideologiniai darbuotojai įprastai stokoja³⁶³. Įvaizdintas „paprasto kaimo žmogaus, patekusio tarp kūjo ir priekalo“³⁶⁴, „ne mūsų reikalo“, „ne mūsų karo“ motyvas³⁶⁵ ilgainiui tapo aiškiu sovietizuotos visuomenės istorinės savimonės dėmeniu³⁶⁶, nors savo laiku toks meninis vaizdavimas buvo naujovė, tiesa, sutapusi su tarybinių rašytojų vykdomais naratyvo ieškojimais, aptartais ankstesniame skyriuje³⁶⁷. Tikrai yra neįmanoma pasakyti, ar kūrėjas tokį vaizdinį išvelgė besiklostant pačioje visuomenėje ir iš ten „pasiėmė“, ar pirmiausia intuityviai pasiūlė priimtina interpretaciją, kurią pasigavo visuomenė. Bet kokiu atveju filmo sukūrimo greitis, laimėti apdovanojimai³⁶⁸, demonstravimo apimtys, neblėstanti filmo šlovė, kaip ir aršūs ginčai dėl jo vertinimo rodo, jog sovietų režimo ir visuomenės konsensusas dėl partizanų kovų vertinimo čia buvo pasiektas ir įtvirtintas.

³⁶³ Jau buvo minėtas kūrybinės inteligentijos, ypač rašytojų ypatingas vertinimas, kaip gebančių nutiesti tiltus tarp valdžios ir liaudies, apvilkti sovietinę ideologiją sprantama ir priimtina forma, analizuotas Putinaitės, plačiau žr. jos *Nugenėta pušis*.

³⁶⁴ Tokią metaforą pateikė Bronius Veškelis, tyrinėdamas sovietinę grožinę literatūrą (žr. jo straipsnį „Pokario partizanai sovietinėje lietuvių literatūroje“, in: *Metmenys*, 1970, nr. 19, p. 102.), daugiau apie tai žr. šios disertacijos skyriuje 2. 4. „Sovietų pastangos paveikti išeivijos partizanų vertinimus ir jų rezultatas“.

³⁶⁵ Nerija Putinaitė ir Bernardas Gailius naudoja „kenčiančio trečiojo“ sąvoką, nurodančią „paprastų kaimo žmonių“, kurie tik norėjo ramiai gyventi, tačiau buvo „ir vienu, ir kitu“ įtraukiami į konfliktą, vaizdinio susiklostymą, žr. Putinaitės *Nenutrūkusi styga*, taip pat Gailiaus disertaciją.

³⁶⁶ Apie jį šiek tiek kalbėta disertacijos įvade aptariant nepriklausomybės pradžioje pasirodžiusius visuomenės puoselėjamus Lietuvos partizanų karo vaizdinius.

³⁶⁷ Šios disertacijos autorės nuomone tai, kas dažniausiai viešojoje erdvėje vadinama „nesusikalbėjimu“ dėl *Niekas nenorėjo mirti* vertinimo, iš tikrųjų yra platesnės problemos – nepakankamo komunistinės praeities, atminties ir politinio vertinimo institucionalizavimo, arba vadinamosios „nacizmo atminties-komunizmo užmaršties“ – dalis. Kitaip nei nacionalsocializmo atveju, kalbant apie komunistinę praeitį veikia daug mažiau visuomeninės ir politinės diskurso kontrolės mechanizmų. Todėl, pvz., yra įmanoma LRT vadovams nereaguoti į Lietuvos politinių kalinių prašymą nerodyti šio filmo Laisvės gynėjų dienos išvakarėse, kas yra ne susikalbėjimo, tačiau silpno kalbėjimo taisyklių reglamentavimo apraiška.

³⁶⁸ VI Pabaltijo, Baltarusijos ir Moldavijos kino festivalyje Kišiniove (1966) pagrindinis prizas „Didysis gintaras“ bei SSRS kinematografininkų sąjungos diplomai už geriausią scenarijų Žalakevičiui; sąjunginiame kino festivalyje Kijeve (1966) pirmoji premija už geriausią scenarijų Žalakevičiui ir apdovanojimas Donatui Banioniui už geriausią vyro vaidmenį; XV tarptautiniame Karlovy Varų festivalyje (1966) prizas Banioniui už geriausią vyro vaidmenį; SSRS kinematografininkų sąjungos garbės diplomai už geriausią scenarijų Žalakevičiui (1966); Lenino komjaunimo premija Žalakevičiui už geriausią scenarijų ir režisūrą (1966); SSRS valstybinė premija scenarijaus autoriui ir režisieriui Žalakevičiui, operatoriui Gričiui, aktoriams Banioniui ir Bruno Ojai (1967).

Sekantis filmas – pagal Žalakevičiaus scenarijų pastatytas ir Almanto Grikevičiaus režisuotas *Jausmai* (1966) – tokios auksinės visų pusių lūkesčių proporcijos nebeišpildė. Jis išsiskiria pačioje pabaigoje pasirodančių banditų paveikslu – per jūrą į Švediją susiruošusių ir „paskutinę vakarienę“ Lietuvos žemėje valgančių santūrių, inteligentiškų „buržuazinių nacionalistų“. Kamerai slenkant ratu aplink stalą valgantieji šnekasi rimtai ir susikaupę, net primenant sakralų ritualą: „Valgom galbūt paskutinį kartą šioje žemėje. – Paskutinis kartas būna prieš mirtį. – Mūsų žemėje. – Ar negalvojat grįžt? – Mes grįšime tik į laisvą Lietuvą. Suprantama, galima šito nesulaukt. Tada grįš mūsų vaikai. – Jeigu Lietuva neišnyks iki to laiko. – Kokiū būdu? – Fiziškai sunaikins. Nutautės, išnyks. – Ne pirmas toks išbandymas Lietuvai. Kol gyva bus emigracija, kol gyvi patriotai tėvynėje... – Nereikia apie tai kalbėt. – Sakykime, kad jie nebegyvi! O jų vaikai komunistai! – Tuo labiau. Karas bus ilgas, žiaurus. Su kompromisais. Sudėtingas. Vien pif-paf čia nieko neišspręs. – Tik tai pif-paf. Kitų argumentų neturėsime. Pirmoje eilėje ginklas. – Ne vien tik ginklas. Lietuvių kraujo kiekis ribotas“.

Rizikingos formos ir ne visai konvencinio turinio (pagrindinėje įvykių ašyje čia dviejų brolių dvynių ir vieno jų žmonos meilės istorija) filmas užkliuvo cenzoriams, ir nustačius, jog „jame vyrauja bendražmogiška idėja, kad žmogaus jausmai viešpatauja nepriklausomai nuo tų didelių socialinių konfliktų, kurie vyksta visuomenėje“³⁶⁹, kitaip tariant, pristigus „politinio sąmoningumo“, filmo demonstravimas stipriai apribotas. Eilinį kartą užkardžius autorinę kūrybinę mintį, taip pat griežtėjant ideologinei kontrolei *Jausmai* žymėjo ribą, kuomet „banditizmo“ temos interpretavimas kine ėmė akivaizdžiai slopti. Vėliau nebebuvo sukurta nei vieno autorinio kino darbo, pasirodė tik vienas stipriai ideologizuotas, aiškiai politinio užsakymo kūrinytis ir kelios romanų ekranizacijos.

Ideologizuotasis *Vyrų vasara* (1970) buvo *Vanagų iš anapus* lygio ir stiliaus kinematografinis produktas. Tarybiniai aktyvistai ir liaudies gynėjai čia

³⁶⁹ Lietuvos TSR MT Valstybinio Kinematografijos Komiteto ir Lietuvos kino studijos pirminių partinių organizacijų atviro partinio susirinkimo protokolas nr. 1, 1970-11-24, LYA, f. 17135, ap.1, b. 5, l. 123–124.

nepaprastai kilnūs ir drąsūs, o banditai – gauja isterikų ir kraugerių. Antai kulminaciniame „banditų siautėjimo“ momente, ankštame bunkeryje susispietus „banditų vadeivų“ susirinkimui, Adolfas Ramanauskas-Vanagas pro sukąstus dantis šnypščia: „Mes nykstam! Kalbam apie mirtį, o jų – vis daugėja! Ir daugėja! (teisingai Vanagas šneka!) Veisiasi, lyg... utėlės! Šventoje Lietuvos žemėje. Mes neatliekame savo pareigų! Kiekvienas mūsų turime nusitempti į kapą po šimtą (*smūgis kumščiu į stalą*), po tūkstantį (*smūgis*)! Mes dar turim laiko. Ko mes laukiam!? Komsomolistus, mokytojus, aktyvistus – visus, visus!“

Temos ideologizacija ir autorinės interpretacijos suvaržymai galbūt irgi prisidėjo prie to, jog aštuntajame dešimtmetyje „banditizmo“ tema prarado kūrėjų susidomėjimą, tačiau iš esmės kine matome tą patį procesą, koks vyko grožinėje literatūroje – septintojo dešimtmečio pakilimą ir aiškų nuosmūkį aštuntajame. 1975 m. pagal Bubnio romaną *Po vasaros dangum*³⁷⁰ buvo pastatytas filmas *Perskeltas dangus*, kuriame „pokario klasių kova“ tešmėžuoja kaip jaunystės laikų prisiminimai, o 1979 m. pastatytas paskutinis „banditizmą“ paliečiantis Lietuvos kino studijos filmas – *Sužeista tyla*, ekranizuojantis Požeros romaną *Šalnos*, kuriam pats rašytojas ir parašė scenarijų.

Kino atveju dar ryškiau nei literatūroje matyti, jog pokario laikotarpio interpretacijos buvo kūrėjų asmeninio susidomėjimo paskatintos ir tęsėsi, kol tęsėsi sąlyginės kūrybos laisvės laikotarpis. Akivaizdūs Žebriūno asmeniniai pasirinkimai imtis pokario laikotarpio temų, Žalakevičiaus asmeninė iniciatyva pačiam parašant *Niekas nenorėjo mirti* scenarijų, dar anksčiau už Žalakevičių pradėjusio planuoti *Laiptų į dangų* ekranizaciją Vabalos sumanymas. 1964 m. svarstant šį sumanymą Maskvoje net buvo išsakyti priekaištai dėl per didelio lietuvių entuziazmo imantis pokario temų: „Pažiūrėkite savo kinematografijos istoriją – visi filmai tikrai apie tai. Vabalas jaunas žmogus, ką tik baigęs institutą, trečią filmą daro apie tai. Jis labai mažai žino apie praeitį <...> Niekas

³⁷⁰ Bubnys Vytautas, *Alkana žemė, Po vasaros dangum, Nesėtų rugių žydėjimas*: trilogija, Vilnius: Vaga, 1977.

neabejoja dėl šio romano, bet aš kalbu apie menininko minčių ugdymą, jų linkmes.³⁷¹ Tuo metu Vabalas dėl ankstesnio savo filmo buvo patekęs į Maskvos cenzorių nemalonę³⁷², tad jam skirta kritika turėjo „pedagoginį“ momentą, tačiau neproporcingai didelę Lietuvos kino studijos produkcijos dalį, dedikuotą pokario laikotarpiui, cenzoriai pastebėjo objektyviai.

Apibendrinant, visuomenei leistinos refleksijos laukas buvo labai ankštas ir stipriai kontroliuojamas. Tačiau net ir tokiomis sąlygomis radosi naujų, oficialiajame sovietiniame pasakojime nebuvusių vaizdinių. Pvz, spaudos publikacijose pasirodė broliųzudystės (tiesiogine prasme kovojusių brolių prieš brolius) vaizdinys, kurio nepavyko aptikti oficialiajame pasakojime (nei „dokumentiška“ suręstame, nei ryškią emocinę raišką ir pasakojimo dramatiškumą turėjusiame publicistiniame dokumentinių apybraižų korpuse).

„Pokario banditizmą“ („pokario klasių kovą“) interpretuojanti grožinė literatūra ir vaidybinis kinas laikytina ta sritimi, kurioje susitiko sovietų atminties politika ir autentiška tikrovės patirtis, o jų santykiyje galima užčiuopti poveikį iš apačios – kolektyvinis socialinis aparatas pasiūlė savo versiją, neatitinkančią oficialiojo pasakojimo, ir ši versija galiausiai pakoregavo patį oficialųjį sovietinį pasakojimą. 1.2. Skyriuje atlikta medžiagos analizė (periodinės spaudos leidinių, istorinės lektūros, atskirų švietimo ir kultūros sričių) atskleidė, kad šioje zonoje sovietinės politikos ir autentiškos patirties santykiyje dominavo sovietinės politikos dėmuo. Tuo tarpu prijungus meninių interpretacijų sluoksnį, kad ir kuriamų struktūruojančio sovietinio pasakojimo įtakoje ir neišsiveržiantį iš jo rėmo, pasirodo represuotos autentiškos atminties veikimo apraiškos. Tokios atminties buvimas ir veikimas buvo netikėtas šios tyrimo dalies rezultatas. Nepavykus aptikti ne tik jokių kultūros politiką formuojančių institucijų dokumentų, inicijuojančių oficialiojo pasakojimo transformaciją, tačiau ir akivaizdžių vidinių ar išorinių tokios transformacijos

³⁷¹ Стенограмма заседания редакционной коллегии о работе Литовской киностудии, 1964 08 13, in: Rusijos valstybinis literatūros ir meno archyvas, f. 2944, ap. 5, b. 63, l. 10, (cituota pagal: Anna Mikonis, Lina Kaminskaitė, *Kinas sovietų Lietuvoje*, p. 233).

³⁷² *Ibid.*

priežasčių (ryškių įvykių, socialinių procesų), formuluotina hipotetinė išvada, jog sovietinio oficialiojo Lietuvos partizanų karo pasakojimo transformaciją nulėmė į paviršių besiveržianti represuota autentiška atmintis.

Aiški oficialiojo pasakojimo ir meninių interpretacijų takoskyra justu tame, kaip pasakojime artikuliuojamas priešas. Oficialusis diskursas, iš KGB profesionalų perduotas Partijos istorijos instituto specialistams, kreipė pasakojimą išorės priešų linkme, kaip, iš tiesų, buvo jau originaliame ikikariniam Sovietų Sąjungos „banditizmo“ fenomeno aiškinime. Tuo tarpu meninės interpretacijos sufokusavo žvilgsnį į „vidaus priešą“ Lietuvos kaime, „tarptautinės buržuazijos“, „pasaulinio imperializmo“ vaidmuo čia nebent tik trumpai šmėkšteli, bet nėra pasakojimo ašyje. Nepaisant naudojamų ideologinių schemų tai rodo dėmesį tikrų įvykių atminčiai. Akivaizdu, kad į paviršių besiveržianti užspausta patirtis (represuota atmintis) galiausiai padarė įtaką oficialiajam pasakojimui, įsileidžiant pačios visuomenės pasiūlytas interpretacijas. Septintojo dešimtmečio viduryje spaudoje, istoriografijoje, mokykliniuose vadovėliuose etc. vieningai pakinta pokario pasipriešinimo įvykius aiškinanti schema, vietoj aiškių ir statiškų antagonistinių „klasių kovos“ figūrų atsiranda „suklaidintųjų“ ir „apgautųjų“ gyventojų motyvas, kurie į „banditų“ gretas pateko per žioplumą ar naivumą ir yra gelbėtini ar atkovotini.

Tikėtina, jog paskatos, skatinusios menininkus imtis pokario kovų temos buvo susijusios ir su traumos įveikos mechanizmais, verčiančiais vis grįžti prie traumos išgyvenimo patirties. Tie patys kūrėjai vis grįždavo prie pokario laikotarpio temos, Sluckis, Pocius, Rimkevičius, Petkevičius parašė ne po vieną, ir net ne po du veikalus. Mažuma buvo rašytojų, kurie apie pokario banditus buvo sukūrę tik po vieną kūrinį. Taip pat jų tarpe nebuvo nei vieno, kuris būtų gimęs vėliau nei penktajame dešimtmetyje ir savo akimis nematęs pokario laikotarpio. Dalis jų buvo asmeniškai susidūrę ir nukentėję nuo partizanų, antai Bubnys tokį susidūrimą aprašo net savo autobiografijoje

*Tarybinių rašytojų žinynui*³⁷³. Toks generacinis tema besidomėjusių kūrėjų slenkstis patvirtina tiesioginės patirties reikšmę formuojantis kolektyvinei atminčiai.

³⁷³ „Vytautas Bubnys“, *Tarybų Lietuvos rašytojai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957.

2. IŠEIVIJOS PASAKOJIMAS

2. 1. ŽINIOS, PASIEKUSIOS IŠEIVIJĄ

Išėiviją pasiekė dviejų tipų informacija, liudijanti Lietuvos partizanų karą. Pirmausia, tai pačių partizanų rašytiniai šaltiniai, dokumentuojantys partizanų kovas. Antrasis tipas – tai Lietuvą po 1944 m. birželio palikusiujų žodiniai liudijimai, kuriuos reiktų skirstyti vėlgi į pačių partizanų liudijimus ir gretabuvusiųjų pasakojimus. Išėiviją taip pat pasiekė KGB dezinformacija: suklastoti partizanų dokumentai bei dezinformaciniai ir propagandiniai tekstai. Pastrieji apsunkino ir taip sudėtingą tiesiogiai nematytų partizanų kovų pažinimą, pirmieji godėsi iškreipti jų vaizdą.

Nemažai po 1944 m. į Vakarų pasitraukusių asmenų buvo stipriai įsitraukusę į rezistenciją pirmosios sovietų bei nacistinės okupacijos metu. Dalis partizanų struktūrų išaugo iš organizacijų, sukurtų antinacinio pasipriešinimo metu, kaip antai Lietuvių Fronto (toliau – LF) karinis padalinys „Kęstutis“, kuris per LF buvo atstovaujamas VLIKe³⁷⁴, o Aukštaitijoje ir Dzūkijoje turėjo aiškios įtakos partizanų veiklai ir struktūrų raidai. Pvz., Utenos apskrityje iki pat 1945 m. partizanų laikraštis *Laisvės keliais* buvo leidžiamas su grifu „Kęstučio“ štabo laikraštis“, o LF „Kęstučio“ štabo viršininkas plk. lt. Juozas Vitkus organizavo ginkluotą pasipriešinimą Dzūkijoje. Partizanų gretose atsidūrė nemažai eilinių LF narių. Į Vakarų pasitraukę šios organizacijos nariai susibūrė į stiprią ir aktyviai veikusią Lietuvių Fronto bičiulių organizaciją.

Nepaisant bendros ankstesnės rezistencijos patirties klodo, net bendrų organizacinių išteklių tiesioginės partizanų kovų patirties stoka apie išėivijos partizanų kovų *atmintį* leidžia kalbėti jau tik gana sąlygiškai. Vis tik patyrimo

³⁷⁴ „Kęstutis“, in: *Lietuvių enciklopedija*, t. 11, Boston, 1957, p. 416.

stoka nesutrukdė kai kuriems asmenims (organizacijoms) *jaustis* to paties pasipriešinimo proceso, kurio vienoje pusėje buvo „kovojuantis kraštas“, o kitoje – į Europą ir Ameriką patekę „tremtiniai“, Vakarų vyriausybių ir tarptautinių organizacijų akyse, taikos konferencijose ir kituose susibūrimuose besigrumiantys už Lietuvos išlaisvinimą, dalimi. Didelė dalis išeivijos visuomeninių veikėjų buvo įsitikinę organizacijų, gyvavusių iki antrosios sovietų okupacijos, kuriose ir patiems asmeniškai teko dalyvauti arba pažinoti jų dalyvius, gyvybingumu ir tęstinumu.

Išeivijos privačiai ir instituciškai saugota partizanų dokumentų ir spaudinių visuma yra chaotiška ir netvarkinga, net pačių išeivijos autorių nėkart neaprašyta šaltynotyrimiu aspektu. Partizanų dokumentai pateko į skirtingas rankas ir buvo saugomi atskiruose asmeniniuose archyvuose, net bandymai juos surinkti į vieną korpusą, bent mokslinių tyrimų rėmuose, sukeldavo keblumą. Taip pat visą šį korpusą sudaro autentiški partizanų dokumentai ir KGB klastotės. Taip nutiko dėl to, kad Lietuvos sieną su Vakarais kirto keletas asmenų ir grupių, turinčių skirtingas užduotis ir ketinimus, kurie užmezgė kontaktus su skirtingais asmenimis ir organizacijomis Vakaruose. Tarp jų buvo partizanų grupių ir sovietų saugumo agentų, o taip pat „pavargęs herojus“ ir sovietų saugumo operatyvinių žaidimų didžiausias laimėjimas Jonas Deksnys.

Avantiūristiškos prigimties, asmeninės drąsos nestokojantis Deksnys įsiterpė į politinių jėgų centralizavimo procesą užmezgdamas ryšius tarp partizanų formuočių ir išeivijos organizacijų. Būtent Deksnys buvo pirmasis partizanų ir išeivijos ryšys. Šie kontaktai buvo trokštami abiejų pusių, tačiau su antrąja Deksnio kelione į Lietuvą jo veikloje atsirado specifinių užduočių. Pirmiausia, tai buvo grupės liberaliai nusiteikusių bendraminčių (1940 m. Lietuvoje susibūrusių į antisovietinę pasipriešinimo organizaciją Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga³⁷⁵, vėliau išaugusiančią į Lietuvos rezistencinę santarvę) idėja sumažinti VLIKo galią įkuriant aukštesnį organą, apjungiantį

³⁷⁵ Galutinai jos buvę nariai planą išsiųsti Deksnį Lietuvon sudarė 1946 m. pradžioje Liubeke, Liūtas Mockūnas, *Pavargęs herojus: Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje*, Vilnius: Baltos lankos, 1997, p. 141.

išeivijos ir partizanų politines organizacijas, kuriame postą turėtų procese dalyvaujantis Deksnys. Iš kitos pusės, pasiekęs Lietuvą Deksnys pateko į MGB provokacinę operaciją, organizuotą per Juozą Markulį, ir tuo būdu pradėjo vaidinti vaidmenį ne tiek nustatant ryšius, kiek dezinformuojant ir dezorientuojant išeiviją, taigi, ir atitinkamai formuojant išeivijos partizanų karo pasakojimą.

Pirmą kartą iš Vakarų atgal į Lietuvą Deksnys (drauge su jį lydėjusiu Klemensu Bruniu) atvyko jau 1945 m. vasarą³⁷⁶, kur susitiko su plk. ltn. Juozu Vitkumi-Kazimieraičiu. Atgal į Vakarus Deksnį jau lydėjo vienas Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos steigėjų Jurgis Valiulis. Prieš išvykstant abu drauge lankėsi Dzūkų grupės štabe, kurio veiksmų dienoraštyje ta proga Kazimieraitis užfiksavo vykus pasitarimą su „diplomatinės tarnybos žmonėmis“. Valiulis kirto sieną turėdamas Karolio Drungos dokumentus ir šią pavardę pasiliko visam likusiam gyvenimui. Sukrečiantis Drungos liudijimas apie „herojinę epochą“ ir tūkstančius patriotiškai nusiteikusių partizanų, pakilią nuotaiką ir visur skambančias pasipriešinimo dainas, pokalbį su plk. ltn. Vitkumi-Kazimieraičiu skelbtas išeivijos spaudoje³⁷⁷. Taip pat 1946 m. sausio 4 d. jis Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos vardu VLIKui įteikė detalų pranešimą „Ginkluoto pasipriešinimo sąjūdis Lietuvoje“, kuris greito Lietuvos išlaisvinimo laukiančiam ir pabėgėlių reikalais užsiėmusiam VLIKui įspūdžio nepadarė³⁷⁸. Drungos parengti dokumentai yra saugomi jo asmeniniame archyve³⁷⁹.

1946 m. vasarą Deksnys (Alfonso Hektoro vardu), drauge su ltn. Vytautu Stanevičiumi (Andriaus ir Meškio slapyvardžiais), antrą kartą atvyko į Lietuvą, kur, prisistatęs VLIKo atstovu (nors tokių įgaliojimų neturėjo) užmezgė ryšį su Tauro apygardos vadovybe. Čia jis vėl gavo Lietuvos teritorijoje veikiančių organizacijų atstovo užsieniui įgaliojimus – šįkart buvo paskirtas naujai

³⁷⁶ *Ibid.*, p. 118–138.

³⁷⁷ „Apie sėklą, krauju laistomą: Pasikalbėjimas apie rezistenciją Lietuvoje su Karoliu Drunga“, in: *Dirva*, 1956-05-19.

³⁷⁸ Liūtas Mockūnas, *op. cit.*, p. 134.

³⁷⁹ Karolio Drungos – Jurgio Valiulio fondas, Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių išeivijos instituto archyvas (toliau – VDU LIIA), f. 5.

įsteigto rezistencijos centro, Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio (BDPS) atstovu, turinčiu įgaliojimus sukurti aukštesnį organą, apimančią visas pasipriešinimo organizacijas Lietuvoje ir užsienyje – Vyriausiąjį Lietuvos atstatymo komitetą (VLAK).

Idėja apjungti visas pasipriešinimo jėgas Lietuvoje ir užsienyje laisvės kovotojams atrodė labai reali, turint omeny Lietuvoje prasidėjusį partizanų struktūrų centralizacijos procesą bei, kaip manyta, turint visas užsienio lietuvių organizacijas jungiančio VLIKo atstovą Deksnį. BDPS jungė visas pasipriešinimo jėgas Lietuvos teritorijoje – partizanų formuotes ir, kaip tuomet tikėta, neginkluoto politinio pasipriešinimo organizacijas, kurių nariai gyvena legaliai. VLAKas buvo sudarytas iš „kovojančių partizanų, Bendro pasipriešinimo Sąjūdžio ir demokratinių Lietuvos partijų atstovų“, atstovaujamų VLIKo, jungusio tokias partijas, tariamo įgaliotinio Deksnio. Jis buvo partizanų paskelbtas „aukščiausiu tautos politiniu organu, vadovaujančiu politiniam ir kariniam Valstybės atstatymo darbiui“. Taip VLAKas jam pačiam už akių buvo „įtraukas“ į aukštesnio lygio struktūrą, kurios vadovybei – VLAK Užsienio delegatūrai – turėjo paklusti. VLAK Užsienio delegatūros nariais turėjo tapti BDPS Prezidiumo numatyti asmenys: Mykolas Krupavičius, Juozas Brazaitis, Steponas Kairys, Stasys Žymantas ir Bronius Bieliukas. Deksnio parsivežti įgaliojimai formaliai siekė tikrai aukštai.

Stanevičius į Vakarų sugrįžo dar 1946 m. Jis pargabentus susitikimo su partizanų vadais dokumentus ir medžiagą apie pasipriešinimą Lietuvoje perdavė Vladiui Žilinskui, buvusiam Lietuvos pasiuntinybės sekretoriui Švedijoje³⁸⁰. Kai ką jis pasiliko sau. Jonas Aistis, sudarydamas *Laisvės kovų dainas*, mini vieną dainų rinkinį gavęs iš Staneikos (Stanevičiaus slapyvardis)³⁸¹.

1946 m. pabaigoje į Lietuvą grįžo ir Deksnys, ir ne vienas, bet su Markulio siūstu partizanų atstovu Antanu, o iš tikrųjų – sovietų saugumo

³⁸⁰ Liūtas Mockūnas, *op. cit.*, p. 169–170.

³⁸¹ *Laisvės kovų dainos*, red. Jonas Aistis, New York: Lietuvos nepriklausomybės fondas, 1962.

darbuotoju Lavrentijumi Maksimovu³⁸². Kitaip nei siekė Deksnys, VLAKo Užsienio delegatūros sudaryti nepavyko, kadangi į ją paskirtieji VLIKo veikėjai, išskyrus Žymantą ir Bieliuką, šioje organizacijoje dalyvauti atsisakė. Patyrus nesėkmę, Deksnys, kaip BDPS steigėjas ir narys, drauge su jo operaciją rėmusiais idėjiniais draugais sukūrė BDPS Užsienio delegatūrą, perėmusią partizanų vadovybės Deksnui skirtus įgaliojimus ir taip prisiėmusią atstovavimo partizanams rolę.

Kur tiksliai nugulė visi 1946 m. Deksnio atvežti dokumentai sunku pasakyti, bet, atrodo, didesnė dalis bus prisiglaudusi Stasio Žakevičiaus, 1945 m. pasikeitusio pavardę į Žymanto, asmeniniame archyve³⁸³. Kažkas pateko pas Bronių Railą³⁸⁴, iš kurio jau Tomas Remeikis skolinosi dokumentus savo monografijai *Opposition to Soviet rule in Lithuania*, tačiau tikėtina, jog dokumentai galėjo patekti ir į kitų žmonių, su kuriais susitiko Deksnys rankas, pvz. Algirdo Vokietaičio³⁸⁵ asmeninį archyvą. Reikia paminėti, kad Deksnys nuo 1947 m. aktyviai bendravo su Lietuvos diplomatinės tarnybos (toliau LDT) šefu Stasiu Lozoraičiu, kuriam teikė žinias, o šis aktyviai rėmė Deksnio kuriamą BDPS Užsienio delegatūrą, tad, tikėtina, kažkoku būdu – originalais ar kopijomis – gaudavo ir BDPS Užsienio delegatūros dokumentus³⁸⁶.

Taip sutapo kad BDPS steigimo metu Pietų Lietuvoje lankėsi ne tik „užsienio svečiai“, bet ir pats naudingiausias sovietinio saugumo (MGB) agentas per visą pasipriešinimo slopinimo istoriją, Juozas Markulis, slapyvardžiu Erelis, agentūriniu vardu „Noreika“ (o taip pat „Kudirka“, „Ažuolas“, vėliau – „Narutavičius“), dėl kurio veiklos buvo įvykdytas didžiausio masto partizanų formuočių naikinimas „iš vidaus“. MGB nusprendė panaudoti Juozą Deksnį³⁸⁷ jam nežinant (to išnaudojimo tikslų ir apimties,

³⁸² Arvydas Anušauskas, „Žvalgybiniai desantai ir rezistencija“, in: http://kariuomene.kam.lt/lt/kariuomenes_atributika/karo_istorija/1918_m_lapkrecio_23_d_atkurta_lr_kariuomene/zvalgybos_istorijos/zvalgybiniai_desantai_ir_rezistencija.html [žiūrėta 2016-03-21].

³⁸³ Stasio Žakevičiaus-Žymanto, kaip itin intensyviai užsiėmusio partizanų pasipriešinimo reikalais, o taip pat įpainioto į MGB-KGB agentūrines operacijas, asmeninis archyvas perduotas LGGRTC.

³⁸⁴ Bronio Railos archyvas, VDU LIIA, f. 19.

³⁸⁵ Vokietaičio asmeninis archyvas saugomas Kauno miesto muziejuje.

³⁸⁶ Lietuvos diplomatijos šefas Stasys Lozoraitis, LCVA, f. 668.

³⁸⁷ *Lietuvių nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja*, p. 32.

operatyvininkų terminais *втемную*³⁸⁸). Saugumas šią operaciją, pasak kurios „valstybės saugumo organams pavyko paralyžiuoti anglų, amerikiečių ir švedų žvalgybų veiksmus“, vertino labai teigiamai. Panaudojus Deksnį „aklai“, jis, „nelegaliai išvažiavęs iš Lietuvos, <...> ėmė piršti „pasyvios kovos taktiką“ emigrantų nacionalistinių komitetų vadovams. <...> Operatyvinio žaidimo metu priešininkui buvo pateikiama dezinformacija, diskredituojanti VLIKą prieš užsienio žvalgybas ir didinanti nesantaiką tarp VLIKo ir kitų centrų vadeivų“³⁸⁹. Be abejonės, tai reiškia ir tai, kad sovietų saugumas per Deksnį perdavė savo siekiams naudingos medžiagos. Žymanto archyve išliko 1947 m. Markulio jam rašyti laišakai, pasirašyti dr. Narutavičiaus slapyvardžiu ir stengiantis maskuoti savo išdavystę³⁹⁰. Partizanams atskleidus Markulio išdavystę 1947 m. pabaigoje – 1948 m. drauge su juo įsteigtas BDPS Prezidiumas nustojo egzistuoti, o KGB sukurtam legendiniam BDPS nepavyko susirišti su partizanais, kurie šia organizacija nepasitikėjo. Tačiau legendinis BDPS palaikė ryšius su Lietuvos rezistencinės santarvės (toliau – LRS) žmonėmis užsienyje dar ne vienerius metus.

Patys svarbiausi partizanų karo šaltiniai iševiją pasiekė per Juozą Lukšą, kuris 1947 m. sugebėjo du kartus pereiti sieną su Lenkija ir išnešti vertingų partizanų dokumentų rinkinius. Pirmą kartą, 1947 m. pavasarį Lukša su Jurgiu Krikščiūnu-Rimvydu pasiekė Gdanską, kur susitikę su Deksniumi perdavė jam visą tąkart iš Lietuvos atsineštą medžiagą (iš jo rankų pasklidusią bent po jau minėtų asmenų asmeninius archyvus). Partizanų atstovai informavo Deksnį apie Markulio-Erelio išdavystę, tačiau tąkart Deksnys jais nepatikėjo ir priemonių apsisaugoti nuo tolesnio sovietų saugumo veikimo nesiėmė.

Antrąjį kartą Lukša, drauge su partizanu Kazimieru Pypliu-Mažyčiu sieną perėjo 1947 m. žiemą. Jonas Deksnys, partizanų įgaliotinius pasitikęs Stokholme, neskubėjo jiems padėti sueiti į kontaktą su VLIKo žmonėmis, nes be viso kito tai buvo ir grėsmė jo paties turimiems aukštiems įgaliojimams.

³⁸⁸ Žr. sąvokos išaiškinimą *Контрразведывательный словарь*, Москва, 1972, p. 123.

³⁸⁹ *Ibid.*, p. 33.

³⁹⁰ Darius Juodis, „Dokumentai iš Stasio Žakevičiaus (Žymanto) archyvo“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2012, nr. 1.

1948 m. prasidėjusi pačių įgaliotinių kontaktų paieška, atnešusi eilę susitikimų, užsibaigė liepos mėnesį Baden Badene, Vokietijoje, kur buvo nutarta, kad partizanai veiks per VLIK'ą, o Deksnys buvo priverstas panaikinti VLAKo ir BDPS delegatūras³⁹¹. Išeivijai liko Lukšos partizanų vadovybei rašyto ir su savim pasiimto raporto apie padėtį išėivijoje nuorašas.

Šį kartą Vakaruose pasilikęs ilgiau, iki 1950 m., Lukša ne tik pateikė raportus apie padėtį Lietuvoje, bet parašė ir savo *Partizanus* – partizanų karo istoriją-atsiminimus, naudodamas savo paties patirtį okupacijos metu, pasipriešinimo vadovybėje, partizanaujant girdėtus kitų asmenų liudijimus bei partizanų ir kelių apygardų surinktus dokumentus. Šis veikalas tapo pagrindiniu partizanų karo šaltiniu išėivijos istorikams, įkvėpimu menininkų kūriniams, o pats Lukša, pagal knygos autorystei pasirinktą Daumanto slapyvardį, tapo partizanų kovų simboliu visuomenėje. Pirmą kartą knyga išleista 1950 m. pavadinimu *Partizantai už geležinės uždangos* Juozo Daumanto slapyvardžiu³⁹². Šiame leidime daug informacijos, pvz. partizanų slapyvardžiai, kai kurios vietovės, datos buvo pakeisti saugumo sumetimais, neįdėtas rašinys apie Markulio provokacijos demaskavimą. 1962 m., nebelikus pavojaus veikiantiems partizanams, knyga pavadinimu *Partizantai* buvo perleista ir papildyta keletu tekstų bei reikšmingais priedais³⁹³. Čia dešimties puslapių skyrelyje „Grįžimas į žemę“ buvo aprašytas susitikimas su Vakaruose esančiais lietuvių išėivijos organizacijų atstovais bei kelionė atgal į Lietuvą. Taip pat skyrelyje „Rezistencijos veidai“ pateiktos atskirų ryškių asmenybių biografijos: paties Lukšos, Deksnio, Didžiosios kovos apygardos vado Žalio Velnio (nenurodant tikrojo vardo), Julijono Būtėno, Jono Kukausko, vyskupo Vincento Borisevičiaus. Pridėtas Tauro apygardos statutas, „Lietuvos respublikos Rymo katalikų laiškas Šventajam Tėvui Pijui XII Vatikane, „Nežinomo lietuvio skundas broliams ir sesėms už tėvynės ribų“, o taip pat

³⁹¹ Baden Badene įvykusio pasitarimo tarp VLIKO ir krašto rezistencijos atstovų protokolai, in: *Laisvės kovos 1944–1953 metais*, p. 489–495.

³⁹² Juozas Daumantas, *Partizantai už geležinės uždangos*, Chicago: Lietuvių katalikų spaudos draugija, 1950.

³⁹³ Juozas Lukša, *Partizantai*, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1962 [2-as papildytas leidimas].

pridėtas plk. ltn. Burlickio liudijimas apie Lietuvos partizanus Kersteno komitete. Šis leidimas iliustruotas partizanų nuotraukomis nebedengiant kovotojų veidų. Trečią kartą išėivijoje *Partizantai* buvo perleisti³⁹⁴ 1984 m.

Išliko Lukšos ir Pyplio 1947 m. pergabentos partizanų medžiagos sąrašas – 47 dokumentų (dokumentų rinkinių) vienetai³⁹⁵. Būtent šio rinkinio kai kurie dokumentai buvo paskelbti antrą kartą leidžiant Lukšos *Partizanus*. Šio rinkinio svarbą įrodo bet kurio Lietuvos partizanams leisto mokslinio ar publicistinio straipsnio ir veikalo nuorodos. Tarp šių dokumentų buvo organizacinių partizanų veiklos dokumentų, partizanų spauda ir leidiniai, okupanto veiksmų ir padėties Lietuvoje raportai, partizanų nuotraukos, o taip pat du politiniai kreipimaisi – BDPS memorandumas Jungtinėms Tautoms ir jau minėtas tikinčiųjų laiškas popiežiui.

1950 m. Lukša iš Lietuvos perdavė Amerikos žvalgybai apie 10 radiogramų ir keletą užšifruotų laiškų.

Nemažai šių dokumentų originalų pateko į asmeninį Žymanto archyvą³⁹⁶. Tačiau viena iš problemų tyrinėjant išėivijos turimus partizanų dokumentus yra tai, jog dažnai labai sunku arba išvis neįmanoma nustatyti, ar tai yra originalūs dokumentai, ar jų kopijos. Ypač tai pasakytina apie Lukšos pergabentą archyvą, kurio dokumentų kopijas turėjo nemažai išėivijos veikėjų, aktyviai dalyvavusių Lietuvos laisvinimo veikloje.

1949 m. pavasarį paskutinį kartą partizanų vadovybė pasiuntė partizanų atstovą per geležinę uždangą į Vakarų. Tuomet išvyko Kriščiūnas-Rimvydas, kurio pagrindinė užduotis buvo pranešti apie vyriausiosios partizanų vadovybės – Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) – įkūrimą, kartu jis gabenosi dar vieną medžiagos apie partizanų karą rinkinį. Pakeliui į Varšuvą

³⁹⁴ Juozas Daumantas, *Partizantai*, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1984 [3-as pataisytas ir papildytas leidimas].

³⁹⁵ „BDPS Prezidiumo parengtas į Vakarų siunčiamos medžiagos sąrašas“, in: *Laisvės kovos 1944–1953 metais*, p. 467–469.

³⁹⁶ Darius Juodis, „Dokumentai iš Stasio Žakevičiaus (Žymanto) archyvo“, p. 165.

šią medžiagą pavogė sovietų saugumo darbuotojai. Krikščiūnui teko iš atminties laiškais Lukšai raportuoti LLKS įsteigimo bei kitus dokumentus³⁹⁷.

Išeiviją taip pat pasiekė keli partizanų kovotojais apsimetę sovietinio saugumo agentai, tačiau tiksliai nustatyti jų dezinformacijos apimtį sudėtinga, mat nėra rasta dokumentų, fiksuojančių jų perduotą informaciją ir atgabentus dokumentus (nėra rasta tokios medžiagos nei aprašų, nei lydraščių). Tačiau yra žinoma, jog šie agentai tikrai atgabeno klaidinančių, saugumo suklastotų dokumentų. Minėtame Žakevičiaus-Žymanto archyve nugulė agento Edmundo 1951 m. „Pietų Lietuvos srities biuletenis“, kuriame kritikuojama pasyviosios rezistencijos taktika ir ją palaikantys užsienio lietuviai³⁹⁸, pasiūstas emigracijos organizacijų kiršinimo tikslais. Taip pat čia nusėdo daugiau saugumo sukurtų dokumentų, keliavusių Deksnio nutiestais keliais: Markulio rašyti laišakai, pasakojantys apie jo teigiamą vaidmenį pasipriešinime, BDPS komiteto biuleteniai, ištiesai propaguojantys pasyvų pasipriešinimą siekiant nuslopinti ir diskredituoti ginkluotąjį. Čia saugomos ir Jono Deksnio iš Lietuvos siūstos ir britų žvalgybą klaidinusios radiogramos.

Po Deksnio panaudojimo „aklai“ operacijos agentūrinis išėivijos klaidinimo darbas tik išaugo. 1947 m. pradžioje LSSR buvo susivokta, kad partizanų ryšių su Vakaraais neutralizavimo uždaviniui nepakanka MVD kompetencijos, ir vadovavimo pasipriešinimo slopinimui funkciją parėmė MGB, ir tai buvo reikšmingas poslinkis tokių ryšių likimui. Šios problemos perdavimas žvalgybos ir kontržvalgybos funkcijas vykdžiusio MGB reiškė ir apskritai dėmesio kovai su iš Vakarų atvykstančiais „šnipais“ padidėjimą, ir konkrečiai agentūrinio darbo siekiant *aktyviai* perimti partizanų ryšių su Vakaraais kanalus stiprinimą³⁹⁹.

³⁹⁷ Remiantis šiuo raportu Lukša drauge su VLIKu parengė memorandumą Jungtinėms Tautoms.

³⁹⁸ Darius Juodis, „Dokumentai iš Stasio Žakevičiaus (Žymanto) archyvo“, p. 167.

³⁹⁹ Šį aspektą tyrinėjęs Juodis teigia, kad būtent partizanų ryšių su Vakaraais atsiradimas ir plėtojimas nulėmė vadovavimo funkcijų perdavimą iš MVD į MGB rankas, o šios institucijos vadovaujantis vaidmuo nulėmė net ir vėlesnės prieš partizanus pradėtos propagandinės kampanijos teiginius apie buržuazinių nacionalistų „tarnystę“ užsienio imperialistų žvalgyboms, žr. Darius Juodis, *Sovietų saugumo veikla prieš lietuvių išėiviją 1945–1991* [daktaro disertacija], Vilnius, Klaipėda: Lietuvos istorijos institutas, Klaipėdos universitetas, 2015, p. 80.

Agentūrinis tinklas partizanų ryšiams su Vakarais perimti pradėtas formuoti 1948 m., MGB pradėjus kurti legendinį BDPS. Tuomet į darbą buvo įtraukti agentai „Vytautas“ (slap. Kardas), „Mindaugas“ (slap. Žemaitis), „Liūtas“ (slap. Kęstutis), „Liepsna“ (slap. Arūnas, Gintautas, Aukštaitis)⁴⁰⁰. 1950 m. Vakaruose lankęsis „Liepsna“ (atvykęs dar tikrųjų pagrindininkų sukurtais ryšio kanalais) labai stengėsi – iš dalies sėkmingai – neutralizuoti Lukšos radijo pranešimo apie Deksnio išdavystę poveikį⁴⁰¹. 1952 m. buvo atsiųstas agentas „Algirdas“ (slap. Edmundas). Abu jie susitiko ir su LRS, ir su Lietuvos diplomatinės tarnybos (LDT) nariais. Jais ir jų platinama informacija nepasitikėjo tik VLIKas. Kone pagrindinis tikslas išėivijos organizacijų atžvilgiu buvo diskredituoti ginkluotą pagrindį, ypač LLKS, kuris esą tik veda prie partizanų ir civilių naikinimo, skatinti pasyviosios rezistencijos idėją ir legendines jos jėgas bei, žinoma, skaldyti išėivijos vienybę ir kiršinti tarpusavy atskiras organizacijas ir asmenis.

Labai svarbus, nors ir ne itin gausus faktinės medžiagos, buvo plk. ltn. Grigorijaus Burlickio liudijimas JAV Kongreso Atstovų rūmų komitete Sovietų sąjungos agresijai ir priverstiniam Baltijos valstybių įjungimui į SSRS tirti. Burlickis tarnavo NKVD pasienio kariuomenėje, jam teko dalyvauti daugelio SSRS tautų – čečėnų, ingušų, totorių, karačajų – trėmimuose, o Lietuvoje matyti ir pasipriešinimą SSRS teroro politikai. 1953 m. Burlickis, nusivylęs komunistine sistema, kirtęs SSRS sieną pabėgo į Vakarus.

NKVD kariuomenės dalinys, kuriame tarnavo Burlickis, 1944 m. buvo instrukuotas, jog vyksta slopinti „banditizmo“, ir šiuo tikslu Lietuvoje buvo dislokuotas iki 1945 m. vidurio. Burlickis liudijo apie partizanų ginkluotę, šiek tiek apie pasipriešinimo slopinimą, NKVD, Raudonosios Armijos ir aviacijos naudojimą, SSRS MVD ministro Sergejaus Kruglovo tiesioginį vadovavimą keičiant pasipriešinimo slopinimo taktiką. Tačiau patys vertingiausi liudijimai lietė gyventojų laikyseną sovietų valdžios ir partizanų atžvilgiu. Pasak Burlickio, „absoliuti Lietuvos gyventojų dauguma to partinio ir administracinio

⁴⁰⁰ Plačiau žr. Darius Juodis, *Sovietų saugumo veikla*, p. 71–95.

⁴⁰¹ *Ibid.*, p. 82.

sovietinio aparato nenorėjo. Labiausiai susipratę gyventojai susibūrė į tai, ką sovietai vadino banditų gaujomis, ir tie vadinamieji banditų būriai naikindavo ir šalindavo sovietų partijos ir administracijos organų aktyvistus. <...> Tuos vadinamuosius banditus rėmė dauguma Lietuvos gyventojų⁴⁰². Burlickis paliudijo partizanų formuočių masiškumą karo pradžioje, taip pat sovietų kariuomenės sunkumus slopinant partizanų pasipriešinimą. „Vadinamieji banditai pasirodė esą kietas riešutas, – teigė Burlickis. – Jų buvo neįmanoma sugauti. Labai gerai pažindami teritoriją, kurioje veikė, ir vietos gyventojų remiami, jie puikiai žinodavo, ką būdavome sumanę, ką planuodavome“⁴⁰³.

Be kita ko, plk. lt. Burlickio parodymuose atsiskleidžia įdomus kalbinis momentas. Beveik viso liudijimo metu jis atkakliai naudoja žodį „banditai“, nors ir pridėdamas „vadinamieji banditai“, tik į pačią pabaigą pradeda pats save taisyti, atsiranda frazės „Lietuvos partizanai“. Pats save pataiso ir kalbėdamas apie SSRS karinių dalinių panaudojimą („Lietuvos valdžia, tai yra Sovietų Lietuvos valdžia <...> pradėjo vykdyti Kruglovo nurodymus“⁴⁰⁴).

Tarp liudijimų svarbiausi, be pačių kovotojų, buvo partizanų karą mačiusių greta-buvusiųjų pasakojimai, pateikiami sakytiniu ir spausdintu žodžiu. Tarp pastarųjų svarbūs buvo Barbaros Armonas⁴⁰⁵, 1961 m. anglų ir lietuvių kalbomis išleistoje knygoje liudijusios tiek partizanų karo laiką, tiek Sibiro tremtį, atsiminimai ir ypač Elenos Juciūtės, turėjusios ryšių su Antano Baltūsio-Žvejo vadovaujamos Tauro apygardos partizanais, šiek tiek bendradarbiavusios partizanų spaudoje, atsiminimų knyga. Juciūtės, suimtos tik 1949 m., liudijimai, nors užrašyti tik 1974 m.⁴⁰⁶, perteikė vertingą gyvenimo vykstant partizanų kovoms, gyventojų laikysenos aprašymą, kaip ir partizaninio pasipriešinimo pradžią bei pabaigą. Jos lagerio patirtis leido pamatyti platesnę nacionalinių pasipriešinimų panoramą, visų pirma Ukrainos

⁴⁰² Cituota pagal *Baltijos valstybių užgrobimo byla: JAV Kongreso Ch. J. Kersteno komiteto dokumentai 1953–1954 metai*, Vilnius: „DU KA“, 1997, p. 788–791.

⁴⁰³ *Ibid.*, p. 789.

⁴⁰⁴ *Ibid.*, p. 790.

⁴⁰⁵ Barbara Armonas, *Leave Your Tears in Moscow*, Philadelphia and New York: J. B. Lippincott Company, 1961.

⁴⁰⁶ Elena Juciūtė, *Pėdos mirties zonoje*, New York: Pranciškonų spaustuvė, 1974; po dvejų metų, 1976 m. leidimą pakartojo New Yorko Simo Kudirkos šaulių kuopa, dar kartą knyga išleista 1987 m.

pasipriešinimo kovas, taip pat atskleidžia, nors pačios autorės nereflektuotą ir neįvardintą, įdomų prisitaikymo prie represyvaus režimo procesą, laikysenos kismą perprantant jo veikimo mechanizmą.

Pasitaikydavo smulkesnių greta-buvusiųjų, kurie pasitraukė jau po 1944 m., pasakojimų, pvz. 1953 m. *I Laisvę* buvo publikuotas 1947 m. iš Lietuvos pasitraukusio kun. Kęstučio Balčio kalbos, pasakytos 1953 m. gruodžio 12 d. New Yorke, LF bičiulių surengtoje Laisvės Kovotojų pagerbimo valandos metu. Balčys pasakojo apie partizanus 1946 m. vasarą, kai ką jis regėjo savo akimis, bet daug ką tik girdėjo ir perpasakojo, mat „partizanų žygdarbiai nuolat buvo pasakojami iš lūpų į lūpas“⁴⁰⁷. Antai jis pateikė istoriją apie didvyrišką vieno Panevėžio partizanų vado „išvogimą“ iš ligoninės, kurion po kautynių jį paguldė saugumiečiai; kaip vienam garsiam slaugomam „žaliūku“ vadui nuo saugumiečių pabėgus per šventorių išgelbėjo tik sumani šeiminkė, tuoj pat nušlavusi ką tik iškritusį sniegą kartu su pėdsakais; kaip teko groti vargonais neįprastai sausakimšoje kaimo bažnytėlėje, ir tik paskui sužinojęs, jog ten buvę užpirktos mišios už „nužudytus sūnus ir brolius“⁴⁰⁸.

Kartais išėivius pasiekdavo ir draugų ar giminių laišakai iš tremties vietų. Tiesa, juose apie partizanus žinių būti negalėjo, tačiau pasitaikė tam tikrų antisovietinės veiklos užuominų, kuriančių bendrą besipriešinančios Lietuvos vaizdą.

Taip pat pasitaikydavo lietuvių laisvės kovotojų paminėjimų nelietuvių spaudoje ir leidiniuose, kuriuos išėivijos visuomenininkai stropiai sekė, registravo ir skelbė. Paprastai tai būdavo liudijimai apie lietuvių partizanus tremties vietose ir Gulago lageriuose. Pavyzdžiui, 1955 m. pasirodė vokiečių gydytojo, kalėjusio Vorkutos lageryje, atsiminimų knyga *Die Toten kehren zurück*⁴⁰⁹, kuriame aprašyti ir jo susitikimai su lietuviais. 1971 m. *Aiduose* paskelbta faktų apie Mordovijos lageriuose kalinamus partizanus Petrą Paulaitį, Petrą Paltaroką ir Balį Gajauską, pasiekusių išėiviją per *Lietuvos*

⁴⁰⁷ „Rezistencijos vaizdai dabartinėje okupacijoje“, in: *I Laisvę*, 1953, nr. 5.

⁴⁰⁸ *Ibid.*, p. 40–41.

⁴⁰⁹ *Die Toten kehren zurück: Bericht eines Arztes aus Workuta*, Köln: Kiepenheür & Witsch, Köln, 1954.

Katalikų Bažnyčios kroniką, o taip pat rusų emigrantų mėnraštyje *Посёс* publikuotus politinio kalinio Jurijaus Ivanovo nupieštus lietuvių partizanų portretus⁴¹⁰. Anatolijaus Marčenko atsiminimuose *My Testimony* yra žinių apie Mordovijos lageriuose „už nacionalizmą“ kalinamus „baltus“⁴¹¹.

Išėiviją pasiekė ir dar vienas reikšmingas šaltinis – partizanų dainos. Kolektyvinė kūryba – savitas, turtingas šaltinis, nors jo perskaitymas reikalauja tam tikrų įgūdžių ir specifinio pasirengimo. Kai kurios partizanų dainos būdavo dainuojamos išėivijos renginių metu ir jaunimo stovyklose (pasak išėivių spaudos, ypač pamėgtos buvo „Stoviu aš parimus“ ir „Gegužėle ši metelį“, būtent šią dainą savo pjesėje apie Lietuvos partizanų karą panaudojo Algirdas Landsbergis).

Galiausiai išėiviją pasiekė sovietų (pačioje Lietuvos TSR) prieš partizanus vykdytos propagandinės kampanijos medžiaga, tiek patys *Faktai kaltina* leidiniai, tiek periodinėje spaudoje skelbti straipsniai. Apskritai, išėivija į šią literatūrą ir rašliavą žiūrėjo kreivai. *Faktai kaltina* leidinius mokslinei analizei pildant faktografines partizanų karo spragas pirmasis panaudojo tik Kęstutis Girnius devinto dešimtmečio viduryje.

Iš Lietuvos į Vakarus partizanų kovų metu prasprūstanti informacija suformavo ir dar vieną pasakojimą, šiuo atveju geografiškai toje pačioje JAV egzistavusį CŽV susistemintos informacijos pagrindu parengtą pasakojimą. Jungtinių Amerikos Valstijų Centrinė Žvalgybos Agentūra stebėjo padėtį SSRS okupuotose teritorijose, rengė išsamius raportus. Trys tokie raportai – „Partizanų veikla ir bendrosios sąlygos []“⁴¹², „Lietuvos pasipriešinimo sąjūdis“⁴¹³, „Septynerių bolševikinės okupacijos metų poveikis Lietuvai“⁴¹⁴ – yra paskelbti *Naujajame Židinyje*⁴¹⁵, visi parengti 1952 m. ir pateikiantys informaciją apie ginkluotą pasipriešinimą ir gyventojų nuotaikas. Tokia

⁴¹⁰ „Mardvoje kalinami lietuviai partizanai“, in: *Aidai*, 1971, nr. 3.

⁴¹¹ *Ibid.*

⁴¹² „CŽV dokumentas apie partizanų karą pokario Lietuvoje“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2011, nr. 2, p. 109–117; [] čia žymi kupiūrą originaliaame dokumente.

⁴¹³ „... bolševizmas turi būti sunaikintas: Centrinės Žvalgybos Valdybos pranešimai (1952) apie padėtį pokario Lietuvoje“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2013, nr. 3, p. 205–206.

⁴¹⁴ *Ibid.*, p. 207–208.

⁴¹⁵ *Naujajame Židinyje* skelbti raportai saugomi JAV nacionaliniame archyve Vašingtone, atskiroje duomenų bazėje pagal susitarimą su CŽV.

informacija buvo naudojama vertinant vidaus pasipriešinimo potencialą karo su Sovietų Sąjunga atveju.

Nors visi pirminiai dokumentų šaltiniai yra įslaptinti, kaip ir kai kuri paskira informacija pačiuose dokumentuose, spėtina, jog raportai rengti daugiausia pasitraukusiųjų iš Lietuvos asmenų liudijimų pagrindu. Pvz., labiausiai tikėtina, jog pirmąjį raportą surašęs žmogus buvo asmuo, kuriam pavyko iš sovietų okupuotos Lietuvos pabėgti į Vakarus, kur savo žinias perdavė informacija suinteresuotai pusei⁴¹⁶. Trečiasis raportas savo retorika labai panašus į to paties laiko išeivijos spaudoje skelbiamus liudijimus „iš kovojančio krašto“, tad tikėtina, čia kalbama apie panašius arba tuos pačius šaltinius. Antrasis raportas, įvertinantis „Lietuvos pasipriešinimo sąjūdžio“ raidą, atskirus aspektus ir reikšmę bei dabartinę ginkluoto ir taikaus pasipriešinimo būklę, akivaizdžiai yra didelio duomenų kiekio analizės apibendrinimas.

Šie dokumentai (visas šios grupės dokumentų korpusas JAV nacionaliniame archyve) yra įdomūs ne vienu aspektu, tačiau labiausiai ne tiek surinktais duomenimis, kiek atliktomis analizėmis ir apibendrinimais, mat be CŽV (ir, tikėtina, kitų užsienio valstybių žvalgybų) tuo metu tokiu detalumu ir profesionalumu informaciją apie partizanų karą rinko, sistemino ir analizavo tik patys partizanai. Ir nors CŽV raportų tyrimas galėtų atskleisti kokio tipo (ir kokia apimtimi) informacija apie Lietuvos partizanų pasipriešinimą apskritai pasiekdavo Vakarus, bei kaip ji ten buvo interpretuojama, šis pasakojimas buvo uždaras, neturėjo (ir negalėjo turėti) jokios įtakos mūsų tiriamos atminties visumos funkcionavimui, todėl šiame darbe plačiau tiriamas nebuvo.

2. 2. IŠEIVIJOS ISTORIOGRAFIJA

Išeivijos istoriografiją yra aprašęs ir įvertinęs ne vienas Lietuvos partizanų karo tyrinėtojas. Komunizmo režimo atveju vien tik emigrantai

⁴¹⁶ Daugiau apie tai žr. dokumento anotacijoje, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2011, nr. 2, p. 109.

laisvuosiuose Vakaruose galėjo užsiimti tikroju istorijos mokslu bei publicistika, tad antrosios nepriklausomybės istorikai nori nenori gręžėsi į šią vienintelę sovietiniais metais vystytą tradiciją. Tradiciškai išėivijos istoriografijai priskiriami straipsniai moksliniuose leidiniuose ir visi monografijos apimties leidiniai nepriklausomai nuo jų atsiradimą lėmusių intencijų ir metodų mokslškumo. Taip į istoriografijos apžvalgas nepateko gausūs Žymanto rašiniai išėivijos spaudoje, nors puikiai jautėsi didesnės apimties veikalai, griežtai vertinant ne visai atitinkantys mokslinių kriterijų, kaip Juozo Brazaičio *Vienų vieni* ar K. V. Tauro *Guerilla Warfare on the Amber Coast*.

Nuodugniausias išėivijos istoriografijos apžvalgas pateikė Kasparas⁴¹⁷, Pocius⁴¹⁸ ir Gailius⁴¹⁹. Gailius pabandė tipologizuoti visą partizanų karo istoriografiją (apimant ir sovietų propagandos poveikio sluoksnį) ir nustatyti tiek pagrindines istorinių pasakojimų linijas, tiek jų tipus pagal Jørno Rüseno istorinio pasakojimo tipologizaciją⁴²⁰. Išėivijoje jis išskiria dvi istoriografines tradicijas– „frontininkų“ ir „santariečių“, pirmajai priskirdamas Brazaitį, Vardį ir Girnių, antrajai – Remeikį, kurias pratęsia nepriklausomos Lietuvos istorikai. Ypatingai gerai disertacijoje pristatyti Lukšos ir Brazaičio veikalai⁴²¹. Vis tik toks skirstymas nėra iki galo įtikinantis, tiek dėl šiokių tokių spragų (kaip buvo minėta, ne visos istoriografinės pozicijos čia aprėptos), tiek dėl neįvertintos sovietinių struktūrų įtakos formuojant atitinkamus įsitikinimus. Gailius pamini Deksnį, tačiau nutyli didžiulį už jo nugaros vykusį operatyvinį agentūrinį žaidimą, veikiant ne tik patį Deksnį ir ne tik jam tapus agentu, bet ir kitus išėivijos veikėjus ir organizacijas, siunčiant agentus ir suklastotus neva partizanų dokumentus, keliems dešimtmečiams įaugusius į išėivijos istoriografinę tradiciją.

⁴¹⁷ Kęstutis Kasparas, *Lietuvos karas*, p. 54.

⁴¹⁸ Mindaugas Pocius, „1945–1953 metų partizaninio karo Lietuvoje istoriografija“, in: *Istorija. Mokslo darbai*, t. 64.

⁴¹⁹ Bernardas Gailius, *1944–1953 m. partizanų karas*, p. 35–55.

⁴²⁰ Jörn Rösen, *Istorika: Istorikos darbų rinktinė*, Vilnius: Margi raštai, 2007.

⁴²¹ Bernardas Gailius, *1944–1953 m. partizanų karas*, p. 36–39.

Informacijos apie partizanų karą skelbimas prasidėjo dar 1945 m., iš pradžių skelbiant medžiagą informaciniuose leidiniuose tarp kitų karo ir valstybės reikalus nušviečiančių pranešimų. Žinių apie partizanų karą ypač pagausėjo Vakarus pasiekus partizanų emisarams. 1948 m. lietuvių spaudoje pasirodė Lukšos rašyti ir jo informacija paremti tekstai. Antai tais metais New Yorke leidžiamame anglakalbio *Lithuanian Bulletin* pirmajame numeryje pasirodė analitinė partizanų sąjūdžio apžvalga⁴²², o vėlesniuose numeriuose tarp įvairių informacinių straipsnių⁴²³ buvo išspausdinti du Lukšos tekstai, vėliau įtraukti į jo knygą: kelionės per Rytprūsių sieną aprašymas⁴²⁴ ir pasakojimas apie Tauro apygardos karininkų kursus partizanų miško stovykloje⁴²⁵. Tekstai gausiai iliustruoti per sieną perneštomis partizanų nuotraukomis, tiek iš gyvenimo Lietuvos miškuose, tiek iš kelionės į Vakarus, saugumo sumetimais uždengiant kovotojų veidus.

Iš esmės buvo dvi grupės, nuo kurių išėivijoje prasidėjo partizanų kovų istoriografijos rašymas. Tai VLIKe veikę Lietuvių fronto žmonės ir Deksnio avantiūrą inspiravę ir aplink ją susitelkę Lietuvos rezistencinės santarvės (LRS) nariai⁴²⁶.

Kitaip, nei teigia Gailius, išskirdamas „frontininkų“ liniją, kurios požymis – kovinga retorika, abiejų srovių žmonės iš pradžių manėsi tęsiantys okupacijų pradžioje prasidėjusią kovą. LRS turėjo slaptą organizaciją santykiams su užsienio šalių žvalgybomis ir kovojančiu kraštu palaikyti, jos nariai tarpusavyje bendraudami laisvinimo reikalu naudojo slapyvardžius. Jos faktinis vadovas Žymantas aktyviai bendradarbiavo su užsienio žvalgyboms, dalyvavo rengiant į Lietuvą siunčiamus desantininkus. Dėl tokio jo angažavimosi KGB

⁴²² „With Heads Bloodied But Unbowed“ – Lithuania – 1948“, in: *Lithuanian Bulletin*, 1948 nr. 1–2, p. 1–10.

⁴²³ Plg., „Russian War Measures“, in: *Lithuanian Bulletin*, 1948 nr. 3–4, p. 6–10; „The Iron Curtain“ [by a MVD Frontier Guard Officer], in: *Lithuanian Bulletin*, 1948 nr. 3–4, p. 1–5.

⁴²⁴ Saulius [Juozas Lukša], „Piercing the Iron Curtain“, in: *Lithuanian Bulletin*, 1948 nr. 5–7, p. 1–10.

⁴²⁵ Daumantas [Juozas Lukša], „A Day with the Guerrilla N.C.O School“, in: *Lithuanian Bulletin*, 1948 nr. 8–10, p. 1–6.

⁴²⁶ Ši organizacija išaugo iš į Vakarus pasitraukusių Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos, antisovietinio pasipriešinimo grupės, įkurtos 1940 m., narių. Daugiau apie tai žr. Daiva Dapkutė, „Lietuvių rezistencinės santarvės dalyvavimas Lietuvos laisvės byloje“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2000, nr. 1, p. 14–44.

juo domėjosi jau nuo pat 1946 m., švedų žvalgybai užmezgus pirmuosius kontaktus su lietuvių išeiviais⁴²⁷. Galutinai nutrūkus ryšiams su okupuotu kraštu, LRS, praradusi savo egzistencinį pamatą, suiro.

Deksnsys, būdamas Vakaruose, nieko neparasė, tačiau naudojantis jo į Vakarus perduota medžiaga, tiek autentiškais partizanų dokumentais, tiek vėlesnėmis KGB klastotėmis (bei jo siustomis radiogramomis), partizanų karo istoriją labai anksti pradėjo rašyti Žymantas, kurį išvykdamas Deksnys paliko savo vietoje tiek gaivinant BDPS Užsienio delegatūros reikalus, tiek bendraujant su švedų žvalgyba⁴²⁸. Būtent Žymanto bendradarbiavimas su švedais 1950 m. paskatino Lietuvos rezistencinės santarvės – priedangos organizacijos slaptai žvalgybinei veiklai vykdyti – įkūrimą. Jos slaptoji – tikroji ir svarbiausioji – dalis buvo pavadinta Rezistencine Tarnyba (kodinis vidinis pavadinimas – Dubysa)⁴²⁹. 1953 m. grupė, tais pačiais priedangos sumetimais, Londone pradėjo leisti žurnalą Santarvė, ėjusį iki 1958 m. Šiai organizacijai priklausę žmonės išeivijoje pradėti vadinti „santarvininkais“, taip mes vadinsime ir jų konstruoto Lietuvos partizanų karo naratyvo srovę.

Šios organizacijos rėmuose išsirutuliojusio naratyvo pagrindinis kūrėjas buvo faktinis „santarvininkų“ vadovas Žymantas. Santarvininkų pasakojimui būdingi keli dalykai. Nuo pat antrosios Deksnio kelionės būsimieji santarvininkai stengėsi politinėje išeivijos organizacijoje iškelti ir įtvirtinti krašto primatą, o sau jie tuo siekė užsitikrinti partizanų tarpininkų ir įgaliotinių postus išeivijos organizacijoje. Šia mintimi vedinas gausybėje savo straipsnių spaudoje Žymantas išplėtojo *partizanų valstybės* sampratą ir vaizdinį. 1965 m. skautų akademikų žurnale *Mūsų Vytis* Žymantas paskelbė Lietuvos partizanų karą pristatantį straipsnį, kuriame susistemino ir apibendrino savo turimas

⁴²⁷ Liūtas Mockūnas, *op. cit.*, p. 140.

⁴²⁸ Daiva Dapkutė, *op. cit.*, p. 17.

⁴²⁹ „Organizacijos steigimo akte skelbiama, kad LRTU tvirtai pripažįsta krašto rezistencijos, vadovaujamos BDPS prezidiumo, primatą tautos kovoje, visais Lietuvos vidaus ir užsienio politikos klausimais bendradarbiauja su S. Lozoraičiu ir jo vadovaujama diplomatine tarnyba ir pirmutiniu uždaviniu laiko pagalbos krašto rezistencijai teikimą. Organizacijos tikslai: teikti materialinę ir moralinę pagalbą kraštui, informuoti užsienį apie tikrą krašto padėtį, taip pat verbuoti, rengti ir siųsti agentus į Lietuvą žvalgybiniam darbui“, Daiva Dapkutė, *op.cit.*, p. 20.

žinias ir interpretaciją⁴³⁰. Straipsnis gausiai iliustruotas įvairiais autentiškais (arba laikomais autentiškais) partizanų dokumentais bei keliomis nuotraukomis: partizanų būrių miškuose, o taip pat aikštėje numestų žuvusių partizanų kūnų (kurie anuomet buvę „kasdienis reiškiny“). Itin stipriai akcentuota teisinė ir politinė vyriausiosios partizanų vadovybės reikšmė:

Lietuvos partizanų sąjūdis, nuo 1949. II. 16 d. žinomas Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio vardu, tai tartum visa pagrindžio valstybė su savo gausia spauda, savo valdžia ir jos prezidentu, savo kariuomene, jos štabais ir vadais, savo teismais, baudžiamaisiais nuostatais ir kt.

Tas sąjūdis jautėsi atstovaująs nepriklausomą Lietuvos valstybę ir reiškias prieš 700 metų apsisprendusios ir 1918. II. 16 tą apsisprendimą patvirtinusios lietuvių tautos valią gyventi laisvu ir nepriklausomu valstybiniu gyvenimu. Todėl partizanai taip pat jautėsi turį teisę tos nepriklausomos valstybės vardu, už kurios laisvę jie aukoję savo gyvybę, leisti gyventojams potvarkius, duoti įsakymus, reikalauti jų vykdymo ir tiems įsakymams nepaklususius bausti griežtomis bausmėmis.⁴³¹

Pacituotas fragmentas leidžia pamatyti, jog šiuos drąsius teiginius Žymantas dėstė šiek tiek atsargiai, perteikdamas labiau kaip jautėsi ir manę patys partizanai, nei iki galo griežtą asmeninę poziciją. Politinė partizanų organizacijos reikšmė, ypatingai pabrėžiant valstybingumo gyvybingumo faktą, net juo pasiremiant visos Lietuvos istorijos interpretacijoms, akcentuota ir platesnėje spaudoje, išplėtotus pagrindinės valstybės teiginius perimant iš Žymanto⁴³².

Kitas ryškus ir reikšmingas jo išplėtotas ir plačiai paskleistas teiginys – pasyviosios rezistencijos šalininkų sparno ne tik išėivijoje, bet ir kovojančioje Lietuvoje egzistavimas. Jis atkakliai gynė Deksnio autoritetą ir kaltino VLIKo

⁴³⁰ Straipsnis buvo perpublikuotas *Dirvoje* septynių dalių ciklo „Mirštančiųjų garbė“ pavadinimu, toliau cituojama iš *Dirvos*.

⁴³¹ Stasys Žymantas, „Nepriklausoma valstybė gyva pogrindyje“ (ciklas *Mirštančiųjų garbė*, 4), in: *Dirva*, 1965-08-25, p. 3.

⁴³² Plg. *Aidų* žurnale partizanų kovų istorijos apžvalgoj J. Našlaitis rašė: „Toj kartoj sutelkta lietuvių tautos valstybinė išmintis, viduramžiais sukūrusi galingą imperiją, kurios paveikslingoj tvarkoj dar prieš liberalinių idėjų kilimą klestėjo tautų ir žmogaus laisvė. Šiandien kovodama dėl pačios fizinės savo egzistencijos, lietuvių tauta sugebėjo pogrindy sukurti nors ir miniatiūrinę, bet tvarkingai veikiančią valstybinę organizaciją su visais esminiais teisinės valstybės elementais“, J. Našlaitis, „Lietuvos partizanai“, in: *Aidai*, 1951, nr. 2.

žmones ne tik neparėmus pasyviojo pasipriešinimo idėjos, bet ir kursčius – ir sukėlus – priešingą rezistencinių organizacijų Lietuvoje laikyseną, aktyvią ginkluotą kovą. „Tie, kurie užsienyje patys tikėjo ir skelbė greitą naują tarptautinį karą ir Lietuvos išlaisvinimą – primygtinai kartojo Žymantas ne visai teisingą teiginį, – jokio ryšio su kovojančiu kraštu neturėjo“⁴³³. Tad aiškinant dėl ko kilo partizaninis pasipriešinimas, čia atsirado dvi prieštaringos priežastys – sovietų režimo vykdytas teroras bei trumparegių, Vakarų politikos neperpratusių vadų Lietuvoje ir išeivijoje ginkluoto konflikto kurstymas⁴³⁴. Po antrašte „Kuriuo keliu eiti“ Žymantas papasakojo visą dviejų nuomonių dėl pasipriešinimo taktikos istorinę raidą, kurioje „esminiai nesutarimai tuo klausimu pasireiškė jau antrosios sovietų okupacijos pradžioje“, o nenaujas „tautinio lietuvių pasipriešinimo taktikos ir metodų klausimas <...> vėl aštriai iškilo“ 1949–1950 m.⁴³⁵

Taigi, per santarvininkus sovietų režimui pavyko įtvirtinti sau palankų pasyvosios rezistencijos mitą – esą nuo pat antrosios sovietų okupacijos pradžios Lietuvoje buvusios dvi nuomonės dėl ginkluoto pasipriešinimo būtinumo. Pirmą kartą iš Lietuvos sugrįžęs Deksnys žavėjosi partizanų kovotojais, pasakojo apie regėtus tūkstančius karių, pasisėdėjimuose su bendraminčiais traukė partizanų dainas ir t.t. Neištirus Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos pasitarimų, jos narių susirašinėjimų neišaina pasakyti, ar pasyvaus pasipriešinimo legendą nuo pat pradžių sugalvojo ir prastūmė sovietų saugumas, ar jis tik pasičiupo žmonių, dalyvavusių neginkluotam pasipriešinime pirmosios sovietinės ir nacistinės okupacijos metu, idėjas. KGB majoras Vaigauskas teigia, jog antrojo Deksnio vizito į Lietuvą metu saugumo darbuotojai pasinaudojo paties Deksnio išsakomomis pažiūromis: „*Atsižvelgdami į Deksnio požiūrio į nacionalistų ginkluotą kovą pasikeitimą* (paryškinta mano – MJ), taip pat jo neigiamą požiūrį į VLIKo lyderius

⁴³³ Stasys Žymantas, „Tik vienas kelias – laimėti ar žūti“ (ciklas *Mirštančiųjų garbė*, 2), in: *Dirva*, 1965-08-18, p. 3.

⁴³⁴ Jau vėliau už tokį prieštarumą ir nebandymą jį paaiškinti Kęstutis Girnius bars Tomą Remeikį, perėmusį šią interpretaciją iš Žymanto ir kitų „santarvininkų“ tekstų.

⁴³⁵ Stasys Žymantas, „Kuriuo keliu eiti?“ (ciklas *Mirštančiųjų garbė*, 6), in: *Dirva*, 1965-09-01, p. 3.

krikščionis-demokratus, agitavusius už aktyvią banditinio pagrindžio teroristinę kovą, saugumo organai Deksnio ‚suformuoto‘ ‚Vyriausio Lietuvos atkūrimo komiteto‘ atstovo, *iškėlusio naują pasyvios kovos taktiką*‘ (paryškinta mano – MJ), grįžimą į užsienį nutarė panaudoti nesantaikos tarp VLIKo vadeivų ir šalininkų gilinimui, tuo užkertant kelią priešiškomis žvalgyboms aktyvizuoti ginkluotą pagrindį Lietuvoje⁴³⁶. Bet koku atveju, pasyvios pasipriešinimo alternatyvos linija drauge su ginkluoto pasipriešinimo pragaištingumo vaizdiniu jau labai ryški (vienas pagrindinių jo teiginių) Žymanto tekstuose⁴³⁷.

Šią idėją, vedančią į svarstymus apie ginkluoto pasipriešinimo beprasmiškumą ir „neapsimokėjimą“, kartojo nemažai vėlesnių tyrinėtojų ir publicistų. Štai BDPS Užsienio delegatūros struktūroje (informacinio biuro vadovo pareigose) dalyvavęs Bronys Raila („šiek tiek Joną [Deksnį] pažinęs“, ir kuriam būnant Užsienio delegatūros vadovu tekę „viską skaityti, kas buvo gaunama iš Lietuvos <...> redaguoti kai kuriuos biuletenius), 1985 m. reaguodamas į Ėringio straipsnį, aiškiai įvardina Deksnį pirmuoju pagal svarbą šaltiniu, o Lukšą – žemesnės svarbos⁴³⁸. Deksnys ir jo autoritetas buvo brangūs santarvininkams, kurie atkakliai tvirtino, kad jis nebuvo užverbuotas iki pat 1955 m. „1949 m. gegužės 1 d. <...> buvo jo [Jono Deksnio] paskutinis išvykimas. Savo misija jis laikė pasyviosios rezistencijos tinklo išlaikymą ir koordinavimą Lietuvoje. Tai neužtrunka kelis metus... – aiškino Bronys Raila. – Rezistencijos archyvuose tebėra akivaizdūs dokumentiniai įrodymai, kaip per tą laiką kai kurios užsienio lietuvių politinės grupės ir vienas kitas įsimaišęs

⁴³⁶ *Lietuvių nacionalistų kenkėjiška veikla*, p. 32. Jau aukščiau pateiktoje citatoje atsispindi sovietinių represinių struktūrų tikslas skleisti pasyvaus pasipriešinimo idėją, už kurią labai agitavo Juozas Markulis. Ji čia išsakoma ir aiškesniais žodžiais: „Valstybės saugumo organai per savo agentus ėmė aktyviai lenkti nacionalistines gaujas atsisakyti aktyvios teroristinės veiklos“, *ibid.*

⁴³⁷ Plg. Stasys Žymantas, „Aktyviosios rezistencijos tragedija“, in: *Santarvė*, 1953, nr. 4, p. 15–18.

⁴³⁸ „Ar karinė rezistencija buvo klaida, ar šventas didvyriškumas (kaip tuomet dar galvojo Deksnio pastangom atgabentas ryšininkas Lukša-Daumantas, mūsų nuomone, visiškai klaidingai), kiek ji atnešė nuostolių, kokios turėjo naudos, prasmės, – tai gali būti ilgalaikių diskusijų tema“, Bronys Raila, „Papildytas ir ‚pataisytas‘ partizaninis karas“, in: *Akiračiai*, nr. 9, p. 4–5.

diplomatas pradėjo prieš Deksnį piktas intrigas, leisdami gaudą, kad jis esą nebe laisvas, kad jo veiklos siūlai jau patekę į priešo rankas...⁴³⁹.

Teiginiai apie ginkluoto pasipriešinimo beprasmiškumą ir pražiopsotą galimybę išsaugoti daugiau gyvų lietuvių bei emigracijos pasipriešinimo organizacijų kaltę nesustabdžius kraujo praliejimo pasklido gerokai plačiau, nei santarvininkų ratai. Antai 1963 m. A. Plūkas svarsto: „atrodo, šie vyrai [Lukša su Benediktu Trumpiu ir Klemensu Širviu] vyko į Lietuvą tikrai mirčiai. Iš knygos nematyti, ar jie būtų buvę stabdomi nuo šio žygio, ar kad mūsų veikėjai būtų svarstę būdus, kaip užbaigti partizaninį karą, taupant partizanų kraują“⁴⁴⁰.

Santarvininkų vertinimai įsitvirtino ne tik visuomenės nuomonėje, bet ir dalyje išeivijos tyrimų. Antai Tomas Remeikis, rengdamas didžiulę monografiją su šaltinių rinkinio publikacija *Opposition to Soviet Rule in Lithuania 1945–1980*, tarp penkiolikos partizanų karą dokumentuojančių šaltinių įdėjo keturis iš asmeninio Railos archyvo⁴⁴¹, kurių vienas buvo tikras BDPS steigimo aktas (dok. nr. 6) (tik nežinia, originalas ar kopija), ir net trys (dok. nr. 10, 11, 13) – sovietų saugumo sukurto legendinio „Pasyviosios rezistencijos centro“ dokumentai (pasirašyti 1950, 1951 ir 1952 metų data). Komentuodamas *Faktai kaltina* serijoje (*Kruvinos žudikų pėdos*) publikuotus Jono Žemaičio-Vytauto tardymo metu duotus parodymus, Remeikis svarsto, kad esama didžiulės tikimybės, jog kaip Kęstučio apygardos vadas jis buvęs ir BDPS nariu, o tai reiškia, kad LLKS sudėtyje BDPS egzistavęs bent jau iki 1952 m.⁴⁴²

Reikia, pasakyti, jog „frontininkai“ (ir dauguma VLIKo veikėjų) labiau pasitikėjo Juozo Lukšos perduotomis žiniomis, o į Deksnio perduotas žinias žiūrėjo įtariai (beje, nuo pat jo pirmosios viešnagės Lietuvoje 1945 m., kuomet jis parvyko su tikrais partizanų įgaliojimais). Įtarumą Deksnio atžvilgiu lydėjo ir pasipiktinimas dėl bandymo apeiti VLIKo vaidmenį. Tad Lietuvos frontui

⁴³⁹ Bronys Raila, *Versmės ir verpetai*, Boston: Broniaus ir Antaninos Budginių leidinys, 1970.

⁴⁴⁰ A. Plūkas, „Knyga apie Lietuvos partizanus“, in: *Aidai*, 1963, nr. 6.

⁴⁴¹ Thomas Remeikis, *Opposition to Soviet Rule in Lithuania 1945–1980*, Chicago: Institute of Lithuanian Studies Press, 1980.

⁴⁴² *Ibid.*, p. 191.

artimi asmenys nuo pat pradžių rašydami partizaninio pasipriešinimo istoriją labiausiai klioVėsi Lukšos *Partizanis* ir per Lukšą gautais partizanų dokumentais. Lukšai išreiškus įtarimų vėliau neva partizanų siųstais įgaliotiniaais, o iš tikrųjų sovietų saugumo agentais⁴⁴³, naujų pasiuntinių iš Lietuvos VLIKas privengė, ir taip liko atsparesnis KGB poveikiui.

Daugiausia Lietuvos partizanų karo istoriografijai „frontininkų“ gretose nusipelnė pagrindinės antinacinės rezistencijos organizacijos Lietuvių fronto kūrėjas Juozas Ambrazevičius-Brazaitis⁴⁴⁴. Jis rašyti apie partizanus pradėjo anksti ir paskelbė nemažai tekstų įvairiuose išeivijos leidiniuose, o 1964 m. N. E. Sūduvio slapyvardžiu išleido knygą, tyrinėtojų sutartinai laikomą pirmąją išeivijos istoriografinę poziciją apie Lietuvos partizanų karą. Čia partizanų karas pristatomas ilgos Lietuvos pasipriešinimo įvairiems išorės priešams istorijos sekoje, pradedamoje nuo jotvingių kovų su Kijevo kunigaikščiais, baigiant II Pasaulinio karo metu prasidėjusia nacionaline rezistencija. 1964 m. Lietuvos TSR pačiu smarkumu vyko prieš partizanus nukreipta, serija *Faktai kaltina* paremta propagandinė kampanija, kurios medžiaga per „Tėviškės“ draugiją ir sovietinę periodinę spaudą buvo sistemingai siuntinėjama išeivijos organizacijoms, apie ką pratarmėje prabyla ir Brazaitis: „Faktai daros svarbus kovos ginklas. Lietuvių tautos priešas dėl to siekia lietuvių tautą ir šiuo atžvilgiu nuginkluoti – paveikti, kad rezistencijos faktai būtų užmiršti; jei faktai negali būti nuskandinti tyloje, siekia faktų ginklą atšipinti – informaciją apie rezistencijos faktus iškreipti, kad juos padarytų atšaldančius ir atstumiančius. Kova prieš rezistenciją tada įeina į naują tarpsnį – *į kovą jau dėl rezistencijos istorijos* (paryškinta autoriaus)“⁴⁴⁵.

Šio Brazaičio darbo pagrindas – Lukšos *Partizanis*, tačiau, kaip pastebi Gailius, nors „partizanų karą Brazaitis aptaria daugiausiai remdamasis Lukšos atsiminimais, <...> tai nėra atsiminimų perpasakojimas, bet jų analizė. Pasinaudodamas Lukšos informacija, Brazaitis atskleidžia partizanų karo

⁴⁴³ Juozas Lukša, *Partizanis*, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 2005, p. 445.

⁴⁴⁴ N. E. Sūduvis [Juozas Brazaitis], *Vienų vieni*, New York: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1990.

⁴⁴⁵ Juozas Brazaitis, *Vienų vieni*, p. 11.

ištakas, jo pradinę stadiją, partizanų taktikos pokyčius, jų centralizavimosi pastangas, sovietų represinių struktūrų veiklą ir metodus, Markulio išdavystę⁴⁴⁶. „Brazaičio veikalas galėtų būti laikomas pirmąja pasipriešinimo istorijos sinteze – pratęsia Gailius. – Šį terminą, žinoma, galima vartoti tik sąlyginai, nes tai nebuvo ankstesniu tyrimu apibendrinimas, o greičiau svarbiausių išėivijoje egzistavusių pasakojimų surinkimas ir susiejimas“⁴⁴⁷.

Kitas išėivijos partizanų karo istoriografas, politinių mokslų daktaras, Lietuvių katalikų mokslo akademijos akademikas ir Viskonsino universiteto profesorius Vytautas Vardys taip pat rėmėsi iš esmės Lukšos veikalu, nors naudojosi ir (kiek tai apskritai buvo įmanoma) platesniais šaltiniais. Vardys aktyviai dalyvavo Lietuvių Fronto bičiulių sąjūdyje, buvo *Į Laisvę* fondo [knygoms leisti] redaktoriumi⁴⁴⁸, aktyviai bendradarbiavo *Į Laisvę* ir daugybėje kitų katalikiškų leidinių, tad nesunkiai galėjo susipažinti ir su Lukšos VLIKo veikėjams perduota medžiaga. 1962 m. jis surinko ir paskelbė Kersteno komiteto medžiagos apžvalgą, *Select committee of the House of Representatives*.

Vardys parašė, sudarė ir redagavo nemažai straipsnių ir didesnių veikalų apie okupuotą Lietuvą⁴⁴⁹. Jis pradėjo moksliskai metodologiškas Lietuvos partizanų karo refleksijas, aktualizuodamas universalią tokių tyrimų svarbą ir naudą: „Ginkluotos rezistencijos istorija pokario Lietuvoje <...> atskleidžia judėjimų, siekiančių pasitelkus smurtą pakeisti politinę situaciją, prigimtį“⁴⁵⁰. Jis akcentuoja partizanų teisės galiojimo sritį, pagrindžio vyriausybės ir prezidento institucijų veikimą lygiagrečiai sovietų jurisdikcijai, kuri, jo nuomone, galimai galiojo iki 1952 m.⁴⁵¹ Šie teiginiai atskleidžia Žymanto ir

⁴⁴⁶ Bernardas Gailius, *1944–1953 m. partizanų karas*, p. 37.

⁴⁴⁷ *Ibid.*, p. 38.

⁴⁴⁸ „Vardys Vytautas“, *Lietuvių enciklopedija*, t. 33, Boston, 1965, p. 119–120.

⁴⁴⁹ Vytautas Stanley Vardys, „The partisan movement in postwar Lithuania“, in: *The Slavic Review*, vol. XXII, nr. 3, 1963; Vytautas Vardys, *Soviet Colonialism: The Baltic Experience*, Chicago, 1964; *Lithuania Under the Soviets: Portrait of a Nation 1940–65* (edited by V. Stanley Vardys), New York, 1965; *The Baltic States in Peace and War 1917–1945* (edited by V. Stanley Vardys, Romuald J. Misiunas), University Park: Pennsylvania State University Press, 1978.

⁴⁵⁰ Vytautas Vardys, „The partisan movement in postwar Lithuania“, p. 499; čia ir kitur vertimas iš anglų kalbos mano, MJ.

⁴⁵¹ *Ibid.*, p. 512, 515.

santarvininkų įtaką, lėmusią ir partizanų, kaip laiku nesupratusių Vakarų valstybių politikos krypties, įvaizdį. Nors Vardys plačiai tyrinėja sovietų okupuotų gyventojų atžvilgiu vykdytą politiką, vertindamas ginkluoto pasipriešinimo priežastis jis linkęs kaltinti partizanų vadų informacinę izoliaciją, kuri „lemiamais pasipriešinimo metais (1944-48) akivaizdžiai nulėmė partizanų pasirinktą strategiją. Atskirti nuo įvykių tėkmės, 1944 ir 1945 m. partizanai nebuvo susipažinę su tuometine tarptautine padėtimi, kuri buvo ypatingai nepalanki naudojant puolamąją taktiką. Stokodami reikiamos informacijos jie pervertino nacionalinį pasipriešinimo pajėgumą. Tiesa, kažkur apie 1947 m. partizanai suprato suklydę vertindami tarptautinę situaciją ir ypač Vakarų valstybių ketinimus, tačiau po kelerių atviro karo metų buvo ne tik sunku, tačiau praktiškai neįmanoma ką nors pakeisti“⁴⁵².

Be kita ko, Brazaičio ir Vardžio veikalai nustatė pokario įvykių Lietuvoje periodizaciją, kurios laikėsi ir visi tolesni tyrinėtojai, išskiriant keturis etapus: 1940–1941 m. antibolševikinio pasipriešinimo, 1941 m. birželio sukilimo ir Laikinosios Vyriausybės veiklos, antinacinės rezistencijos ir partizanų kovų. Vytautas Vardys išskyrė atskirus ginkluoto pasipriešinimo etapus, būtent, 1944–1948 m. stipraus karinio pasipriešinimo, ir partizanų kovų silpnėjimo 1949–1952 m., kurie įsitvirtino išėivijos istoriografijoje.

Lukšos atsiminimų „dauginimą“ tęsė ir vėl jo knygos pagrindu 1962 m. apžvalginio pobūdžio, į Vakarų skaitytoją orientuota K. V. Tauro knyga *Guerilla Warfare on the Amber Coast*⁴⁵³. Knygos anotacijoje ji vadinama „pasakojimu iš pirmų lūpų apie pagrindinio lietuvių pasipriešinimo veiksmus prieš sovietus“. Nors jau tradiciškai pradėdamas nuo trumpos Lietuvos istorijos apžvalgos, Tauras labiau stengiasi pristatyti patį partizanų sąjūdį (kuriam priskiria Lietuvos laisvės armijos vardą), jo vidinę struktūrą ir raidą, todėl atskiruose skyriuose skiria dėmesį partizanų kadrams, ginkluotei, aprūpinimui, išgyvenimo sąlygoms ir t.t. Teigiant okupacijos neteisėtumą čia vis tik partizanams nėra priskiriama savarankiška teisinė ar politinė galia. Pačioje

⁴⁵² *Ibid.*, p. 516.

⁴⁵³ K.V. Tauras, *Guerilla Warfare on the Amber Coast*, New York: Voyages Press, 1962.

knygos pabaigoje pateikiamas pasažas, išreiškiantis jaučiamą Vakarų valstybių dėmesio sovietų okupuotoms Rytų Europos valstybėms stoką ir iš to kylantį nerimą, jog „niekur neužrašyta istorija“ bus pamiršta⁴⁵⁴.

1963 m. apie Lietuvos partizanus pradėjo rašyti kitas politikos mokslų daktaras, 1963 m. Ilinojaus universitete įgijęs amerikietišką sovietologo išsilavinimą ir apgynęs daktaro disertaciją *Lietuvos komunistų partija: istorinė ir politinė studija*, Tomas Remeikis. Jis specializavosi sovietų nacionalinės politikos ir žmogaus teisių pažeidimų tyrimo srityje, buvo periodinio leidinio *Violations of Human Rights in Soviet Occupied Lithuania* apie žmogaus teisių pažeidimus ir disidentinį judėjimą Lietuvoje vyr. redaktorius, vienas mėnraščio *Akiračiai* steigėjų ir redaktorių, 1963–1968 m. vyriausiasis žurnalo *Lituanus* redaktorius. Jo didžiausiame darbe *Opposition to Soviet Rule in Lithuania 1944–1980*, kuris yra dokumentų, atskleidžiančių visą ilgą pasipriešinimo procesą, rinkinys, kartu yra pateikta analitinė pasipriešinimo istorija, apibendrinanti Remeikio požiūrį į pasipriešinimą Lietuvoje apskritai ir partizanų kovas konkrečiai. Jis stipriai naudojosi Vakarų mokslininkų įdirbiu – teoriniais ir praktiniais komunistinių valstybių tyrimais. Jis taip pat šiek tiek naudojosi sovietiniais šaltiniais (periodine spauda) bei autoriais, nors ir gerai matydamas jų problemišumą ir menką patikimumą.

Savo įžangoje Remeikis konstatuoja sudėtingą partizanų karo dokumentų prieinamumo būklę, kurie arba yra „godžių kolekcionierių“, arba buvusių pasipriešinimo dalyvių privačiose kolekcijose. Ir nors autorius džiaugiasi, jog jam pavyko prieiti prie tokių dokumentų, labai padėjusių „objektyviau dokumentuoti partizanų kovas“, deja, detaliau tuose privačiuose archyvuose saugomų dokumentų rinkinių neaptaria.

Remeikis pateikia originalią nacionalizmo sampratą, bandančią teoriškai aprėpti visą pasipriešinimo sovietinei okupacijai procesą, apimančią ginkluoto ir neginkluoto pasipriešinimo formas. Jis išvelgia dvi sociokultūrinės sistemas, kurios susidūrė sovietams okupavus Lietuvą, tik, priešingai marksistiniam

⁴⁵⁴ „That history then lies in silence, recorded nowhere“, *ibid.*, p. 105.

aiškinimui, konfliktą suvokia ne kaip ekonominės⁴⁵⁵, bet kaip nacionalinės prigimties reiškinį, nacionalumą traktuodamas kaip grupės siekį kontroliuoti gėrybių (materialinių, galios ir statuso) paskirstymo sistemą⁴⁵⁶, pasipriešinimo inspiraciją jis išvelgia grupei (tautai) kilusioje grėsmėje netekti priėjimo prie bendrųjų gėrybių ir jų paskirstymo svertų. Remdamasis tokia sociologizuota prieiga Remeikis išvelgė grupinio identiteto svarbą įtraukiant į ginkluotą pasipriešinimą – į miškus išėjo stipriais ryšiais susijusios kaimo bendruomenės. Jis taip pat susivienijusių partizanų centralizuotą organizaciją laiko valstybės institucijų projektu, kuri daugybe aspektų veikė kaip alternatyvi vyriausybė (*counter-government*), o kaimo vietovėse buvo tikroji faktinė valdžia⁴⁵⁷.

Remeikis vėl kartoja per Deksnį ir „santarvininkus“ perduotą partizanų vadų užsispyrimo kautis ginklais ir Vakarų valstybių politikos nepermatymo bei pasyvosios rezistencijos šalininkų legendą. Pasak Remeikio, tokią situaciją sąlygojo partizanų vadų karinė savimonė (*military mind*), nes, į Vakarus pasitraukus rimčiausioms politinėms-visuomeninėms figūroms ir organizacijoms, pasipriešinimą ėmėsi koordinuoti Lietuvoje likę karininkai.

Partizanų karo tema pateko ir į profesionalių humanistikos tyrinėtojų, nors ir ne istorikų, akiratį. 1962 m. literatūrologas, filologijos mokslų daktaras Jonas Aistis parengė dokumentinį išėviją pasiekusių partizanų dainų leidimą⁴⁵⁸. Kitaip nei dauguma išėvijos istorikų ir publicistų, Aistis tekstologiškai kruopščiai nurodė naudotus šaltinius ir pristatė leidimo principus. Taip mes sužinome, kad čia publikuotos dainos buvo surinktos iš atskirų septynių rinkinių, kurių du buvo surinkti ir išleisti dar pačių partizanų (rinkinys a. *Laisvės kovų dainos*, išleistas Geležinio Vilko rinktinės Tauro apygardoje, ir rinkinys b. *LLKovotojų dainos* aiškiai buvo du dainų rinkiniai, minimi Lukšos ir Pyplio perneštų dokumentų lydraštyje, lydraščio dok. nr. 14 ir nr. 15., surinkti Suvalkijos ir Dzūkijos partizanų), trys paimti iš asmeninių

⁴⁵⁵ Jis kildina pasipriešinimą Lietuvoje iš dviejų šaltinių – nacionalinės ir religinės tapatybės, išskiria grupes, kurios egzistuoja ne tik iki-industrinėse, bet ir industrinėse ir post-industrinėse visuomenėse ir kurios būna ne tik ekonominės prigimties, Thomas Remeikis, *Opposition to Soviet Rule*, p. 22.

⁴⁵⁶ *Ibid.*, p. 32.

⁴⁵⁷ *Ibid.*, p. 58.

⁴⁵⁸ *Laisvės kovų dainos*.

Vytauto Alanto, Vytauto Staneikos [Stanevičiaus] ir Juozo Brazaičio archyvų, vienas surinktas iš A. A. iš Lenkijos siūsto laiško ir neaiškios kilmės „atskiruose lapeliuose nurašyti 13 dainų tekstai“⁴⁵⁹. Aistis tyrė dainų kilmę autorinės ir liaudies kūrybos sankirtoje ir jų variantiškumą. Tyrinėdamas dainų siužetus ir autorinės kūrybos dėmenį Aistis ėmėsi net kovų periodizacijos. Pasak jo, partizanų dainų kilimas (kolektyvinės kūrybos viršūnė) buvo maždaug 1946 ir 1947 m., o vėliau radęsi daugiau originalių autorinių dainų, rodančių nusivylimo ir pralaimėtos kovos nuotaikas.

Savo komentarą leidimui Aistis pradeda dalies išeivijos matomai tuo metu puoselėtu broliškumo karo įvaizdžiu: „Didžiausia nelaimė, kokia tik gali paliesti tautą, yra naminis karas, kai brolis žudo brolių <...> Nors lietuvių partizanų tiesioginis priešas buvo okupantas, tačiau daug aukų buvo ne tik prieš okupantą kovojusių, o ir okupantui talkininkavusių lietuvių tarpe. / Kiekvienoje tautoje pereinamasis visuomenės pertvarkymo laikotarpiu viena visuomenės dalis sukyla prieš kitą, jį šokamos arba gindamos skirtingas visuomeninio gyvenimo formas. Bet itin skaudu matyti tautoje kovą tarp savųjų, svetimiesiems viešpataujant. O toks iš dalies yra buvęs lietuvių partizanų karas prieš okupantus“⁴⁶⁰. Toliau įvade jis akivaizdžiai kartoja santarvininkų interpretaciją: „Mūsų politiniai veiksniai, berods, per mažai bus įdėję pastangų tam kraujoplūdžiui sustabdyti. Bandytas įspėti partizanus, kad jų jėgų į Vakarus dedamos viltys ne tokios jau tikros, tūlų buvo sutinkamas, kaip defetizmas, kaip partizanų idėjos išdavimas. Berods, dar yra tokių, kuriems ir šiandien partizaniniai veiksmai Lietuvoje būtų prasmingi ir reikalingi... Tai ar ne pats liūdniausias ir tragiškiausias reiškinys“⁴⁶¹.

1969 m. pasirodė žurnalisto Vlado Būtėno publicistinio pobūdžio dviomis laisvės kovotojų biografijų rinkinys *Kritusieji už laisvę*⁴⁶², pasirašytas Vlado Ramojaus slapyvardžiu. Knygoje visai nėra mokslinio aparato – nei

⁴⁵⁹ *Ibid.*, p. 327.

⁴⁶⁰ *Ibid.*, p. 323.

⁴⁶¹ *Ibid.*, p. 325.

⁴⁶² Vladas Ramojus, *Kritusieji už laisvę*, t. 2, New York: American Foundation for Lithuanian Research, 1969; Vladas Ramojus, *Kritusieji už laisvę*, t. 1, New York: American Foundation for Lithuanian Research, 1967.

nuorodų, nei šaltinių, nei pateikėjų sąrašo, tiesa, yra asmenvardžių ir vietovardžių rodyklės. Autorius rėmėsi pačiais įvairiausiai šaltiniais, nuo partizanų dokumentų ir gyvų liudininkų apklausų iki sovietinių dokumentų. Tokio darbo tikslumo trūkumus pabrėžė knygos recenzentai, nors pats knygos faktas buvo sutiktas itin palankiai. „VI. Ramojus be ypatingo pasiruošimo tokiam darbui, tik žurnalistinio smalsumo ir meilės kovojusiems broliams vedamas parašė knygą, kokios mūsų veiksniai nesugebėjo parengti per eilę metų, ir lėšų turėdami, ir galėdami parinkti žmones“ – džiaugėsi *Aidų* apžvalgininkas⁴⁶³.

Devintajame dešimtmetyje išeivijos istoriografijoje įvyko kokybinių poslinkių, pasirodė ir veikalų, sintetinančių ligtolinius partizanų karo tyrimus, ir naujų mokslinių istoriografinių pozicijų.

1980 m. socialinių mokslų daktaras, buvęs Lietuvos Laikinosios vyriausybės darbo ir socialinės apsaugos ministras Juozas Pajaujįs-Javis parašė savo didžiausią veikalą *Soviet Genocide in Lithuania*⁴⁶⁴. Šioje monografijoje Pajaujįs svarstė genocido sąvoką ir praktiką siedamas su sovietų teroro politika. Darbas turėjo nemažai naujų ir originalių dalių, pvz. GULAGo sistemos atsiradimo ir funkcionavimo mechanizmo aprašymas, paremtas buvusių kalinių liudijimais, tačiau partizaninis pasipriešinimas⁴⁶⁵ buvo klasikinė ligtolinių žinių ir tyrimų sintezė, neįnešanti nei naujų faktų, nei konceptualių permąstymų. „Pilna ir detali Lietuvos ginkluoto pasipriešinimo sovietams istorija dar neparašyta. Vis dar pilna baltų dėmių, kadangi tiek Sovietų Sąjungos, tiek Lietuvos archyvai vis dar nėra iki galo prieinami“⁴⁶⁶, sako Pajaujįs, pradėdamas skyrių, skirtą ginkluoto pasipriešinimo šaltiniams aptarti, tačiau ir pats tokios parašyti nesiima. Pajaujįs sumini keturias Lietuvos partizanų karo šaltinių grupes, tai yra: a) Lukšos *Partiznai*, b) Burlickio liudijimas, c) sovietinių institucijų dokumentai, d) partizanų karo liudininkų atsiminimai.

⁴⁶³ K. R., „Partizano buities poezija“, in: *Aidai*, 1968 nr. 6.

⁴⁶⁴ Joseph Pajaujįs-Javis, *Soviet Genocide in Lithuania*, New York: Inc. Manyland Books, 1980.

⁴⁶⁵ II dalies 4 skyrius „Armed Resitance Against the Soviet Occupation“, *ibid.*, p. 73–117.

⁴⁶⁶ *Ibid.*, p. 91

1983 m. pasirodė Romualdo Misiūno ir Rein Taagepera kolektyvinė monografija apie visų trijų Baltijos valstybių okupacijos istoriją pradedant pirmuoju sovietų atėjimu⁴⁶⁷. Įdomu tai, jog čia partizaninis pasipriešinimas sovietų okupacijai aprašomas lyginant visas tris šalis, plačiai pristatoma kolektyvizacijos įtaką partizanų pasipriešinimui, kuri laikoma pagrindine partizanų pralaimėjimo priežastimi. Patys kovotojai visose trijose valstybėse vadinami „miško brolių“ vardu (*forest brothers*), taip anglakalbėje visuomenėje skleidžiant ir autentišką partizanų kalbėseną.

Reikšmingiausia istoriografinė pozicija išsivijoje pasirodė devintajame dešimtmetyje. Tai Kęstučio Girniaus tyrinėjimai, galiausiai sugulę į nemažos apimties monografiją *Partizanų kovos Lietuvoje*⁴⁶⁸. Girnius savo tyrimus pradėjo skelbti atskirais straipsniais *Aiduose*⁴⁶⁹, tarp kurių atskirai paminėtina jo recenzija Remeikio knygai *Opposition to Soviet Rule in Lithuania*⁴⁷⁰, kurioje pateikta detali šaltinotyrynė išsivijų turimų BDPS dokumentų analizė, įrodanti, jog pasyviosios rezistencijos šalininkų sparnas partizanų vadovybėje tebuvo mitas, tiksliau – sovietų propagandistų parengtas pasakojimas.

Girniaus monografija, iki šiol nepranokta konceptualumu, yra vienintelė išsivijos istoriografinė pozicija vis dar neprarandanti mokslinio aktualumo, tad ir ne kartą aptarta nepriklausomos Lietuvos partizanų karo tyrinėtojų. Todėl šis rimtas veikalas čia susilauks sąlyginai nedidelio dėmesio.

Vertingiausi (neturint priėjimo prie archyvų) knygos skyriai – teoriniai, kaip ir apskritai bandymas suteikti partizanų kovų istorijai platesnį teorinį pamatą. Girnius atsispiria nuo teiginio, jog partizanų karas – vidaus karas (čia jis atmeta išsivijoje propaguotą vaizdinį apie kovą prieš okupantus) ir pradeda suklasifikuodamas vidaus karus pagal du požymius: maištininkų veiksmų tipą (be smurto, teroras, partizanų kovos, reguliarus karas) ir jų ryšių su priešu

⁴⁶⁷ Romualdas Misiūnas J., Rein Taagepera, *The Baltic States: Years of Dependence 1940–1990*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1983.

⁴⁶⁸ Kęstutis Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1987.

⁴⁶⁹ Kęstutis Girnius, „Ar pokario metais Lietuvoje vyko klasių kova ar pilietinis karas?“, in: *Aidai*, 1984, nr. 5; Kęstutis Girnius, „Sovietinis teroras pirmaisiais pokario metais“, in: *Aidai*, 1985, nr. 4.

⁴⁷⁰ Kęstutis Girnius, „Pasipriešinimo istorijos klystkeliais“, in: *Aidai*, 1981, nr. 5.

pobūdį (pilietinis karas, karas su kolonializmu, karas su okupantu)⁴⁷¹ ir taip išveda dvylikos vidaus karų variantų matricą. Taikydamas į šią klasifikaciją paeiliui aptaria visus sovietų propagandos siūlytus teiginius ir faktais bei loginiais argumentais atmeta – partizanai nebuvo teroristais, Lietuvoje nevykusi klasių kova, kaip ir pilietinis karas.

Reikia pabrėžti ir Girniaus atliktą kritinę Lietuvos partizanų karo šaltinių analizę atskiriant autentiškus partizanų dokumentus nuo sovietų saugumo klastočių. Kritinė analizė leido Girniui pasinaudoti ir *Faktai kaltina* leidiniais, atrinkti patikimus faktus ir rekonstruoti partizanų junginių raidą, ypač pasinaudojant devintajame *Archyvinių dokumentų* rinkinyje publikuotais Jono Žemaičio-Vytauto parodymais⁴⁷² kažkiek užpildyti išėivijos žinių apie LLKS veiklą spragas. Pasak Girniaus, net ir akivaizdžiai tendencingi, kartais net klastojantys duomenis *Archyvinių dokumentų* rinkiniai vertingi, ir „visi partizanų kovų tyrinėtojai tik gali apgailestauti, kad serija buvo per anksti nutraukta“⁴⁷³.

2. 3. VISUOMENINĖS REFLEKSIJOS IR IMPROVIZACIJOS PARTIZANŲ TEMA

Kaip jau buvo minėta, žinios apie partizanų karą pradėjo pasiekti išėivius nuo pat ginkluoto pasipriešinimo pradžios. Ypač (sąlyginai) gausiai žodinių liudijimų buvo pernešama pirmaisiais metais, kuomet vakarinė Sovietų Sąjungos siena dar nebuvo aklinau uždaryta ir pasitraukti į Vakarus tebebuvo lengviau. Išėivijos spaudos puslapiuose pasirodė informaciniai pranešimai, analitiniai-apžvalginiai straipsniai, diskusijos dėl skirtingų atskirų partizanų karo aspektų vertinimo. Buvo sukurta grožinės literatūros kūriniai, pastatyta paminklų. Partizanai minėti oficialių renginių, jaunimo stovyklų metu.

⁴⁷¹ Kęstutis Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, p. 41.

⁴⁷² *Ibid.*, p. 16.

⁴⁷³ *Ibid.*, p. 18.

2. 3. 1. Spaudos laukas, visuomeninė aktualizacija

Nagrinėjamu laikotarpiu JAV buvo leidžiama stipri senosios emigracijos spauda, kaip antai katalikiškos krypties laikraščiai *Draugas*⁴⁷⁴, *Darbininkas*⁴⁷⁵, socialdemokratinės *Naujienos*⁴⁷⁶, neutralios pakraipos *Dirva*⁴⁷⁷, *Vienybė*⁴⁷⁸. Būta daugiau senosios emigracijos pradėtų leisti periodinių leidinių, tačiau tolesniam nagrinėjimui kaip stipriausi ir įtakingiausi, ilgiausiai ėję, o kartu dengiantys platų pasaulėžiūrinį spektrą pasirinkti būtent šie. Po Antrojo pasaulinio karo į JAV plūstelėjusi galinga karo pabėgėlių banga atnešė daug iškilių kultūros, meno ir mokslo asmenybių, kurios į JAV ir kitų išeivijos lietuvių periodiką įnešė reikšmingų permainų. 1949 m. rudenį į JAV, New Yorką persikėlė 1944 m. Munchene katalikų intelektualų pradėtas leisti kultūros mėnraštis *Aidai*⁴⁷⁹. 1959 m. Čikagoje liberalios krypties Santaros-Šviesos Federacija pradėjo leisti dukart metuose pasirodantį kultūros žurnalą *Metmenys* (su paantrašte „jaunosios kartos kultūros žurnalas“), o taip pat 1968 m. mėnraštį *Akiračiai*, kur buvo publikuojama daugiau einamųjų aktualijų – apžvalgų, recenzijų, interviu. Taip pat reikšmingas buvo 1953 m. pabaigoje Lietuvių Fronto aktyvistų (pasivadinusių Lietuvių Fronto bičiuliais) pradėtas leisti Lietuvos Laikinosios vyriausybės ministro pirmininko Juozo Brazaičio redaguojamas *Į Laisvę*. Apskritai, po Antrojo pasaulinio karo daugiausia į JAV (bet ir į kitas šalis) persikėlę lietuvių intelektualai ir kultūros, meno bei mokslo profesionalai reikšmingai papildė emigracijos intelektualinį pajėgumą, sukūrė vertingą kultūros sluoksnį.

Pirmosios žinios apie partizanus, žinoma, pasirodė informaciniuose leidiniuose, skirtuose nušviesti Lietuvos okupacijos reikalus, visų pirmą *Lietuvių biuletenyje*. Iš čia informacija patekdavo į dienraščius ir savaitraščius. Ypatingai daug dėmesio buvo skiriama Lukšos asmenybei ir vaidmeniui

⁴⁷⁴ Leidžiamas marijonų Čikagoje nuo 1909 m.

⁴⁷⁵ Leidžiamas pranciškonų Niujorke nuo 1915 m.

⁴⁷⁶ Leidžiamas nuo 1914 m.

⁴⁷⁷ Leidžiamas Klivlende.

⁴⁷⁸ Leidžiamas nuo 1920 m. Niujorke.

⁴⁷⁹ Tiesa, pirmieji numeriai buvo išleisti Kenenbukporte, Meino valstijoje.

pasipriešinime⁴⁸⁰. Žurnaluose su stipriu ideologiniu pamatu, ypač leidžiamų politinių visuomeninių grupių, vienaip ar kitaip užsiėmusių tiesiogine Lietuvos laisvinimo veikla (pirmiausia žurnalų *I Laisvę* ir *Santarvė* puslapiuose), pradėtos skelbti struktūruotos žinios bei analitiniai tekstai⁴⁸¹, partizanų karo šaltiniai, aprašomi atskiri epizodai⁴⁸². Šie tekstai turėjo kelis aiškius kilmės šaltinius. Pats svarbiausias šaltinis buvo Lukšos knyga⁴⁸³, taip pat remtasi Brazaičio veikalais, ypač jo pateikta periodizacija. *Santarvės* apžvalgas dažniausiai lydėjo vertinamieji akordai apie didvyrišką, tačiau neapgalvotą bei per daug kruviną konfliktą. Savaimė suprantama, publicistai ir žurnalistai naudojosi ne partizanų dokumentų archyvu, tačiau viešojoje erdvėje lengviau prieinamais istoriografiniais tekstais.

Bene daugiausiai – ir karingiausiai – partizanų vardas minėtas LF bičiulių pastangomis leidžiamo *I Laisvę* puslapiuose. Frontininkai aktyviai ir su patosu ragino išeivijos lietuvius įsijungti į Lietuvos laisvinimo veiklą, beje, skelbė nemažai informacijos apie ligtolinę rezistenciją pirmosios sovietinės ir nacistinės okupacijos metais. Frontininkų rezistencinės atminties centre stovėjo 1941 m. birželio 23 d. sukilimas. 1953 m. *I Laisvę* pradėjo rinkti ir skelbti į Vakarus pasitraukusių Birželio sukilimo dalyvių atsiminimus. Panašiu metu frontininkai birželio 23 dieną paskelbė „Rezistencijos diena“. Tokia situacija buvo dėsninga, mat nemažai daliai išeivių pirmiausia rūpėjo jų pačių patirtys, laikotarpis iki antrosios sovietinės okupacijos pradžios: valstybės praradimas, vasarą prasidėjusios represijos ir visokia sovietų padaryta žala, ypač 1941 m. birželio 14 d. trėmimai. Šio laikotarpio istoriją aktualizavo ne tik asmeninės patirties klodas, tačiau ir vokiečių okupacijos metais atlikti komunistų

⁴⁸⁰ Plg. *I Laisvę* rubrikoje „Rezistencijos dienos ir žmonės“, kurioje daugiausia buvo skelbiamos birželio sukilėlių biografijos, buvo įdėta plati Lukšos biografija „Partizanų vadas Juozas Lukša-Daumantas“, in: *I Laisvę*, 1968, nr. 22, p. 17–23.

⁴⁸¹ Plg. Juozas Brazaitis, „Rezistencija 15 metų fone“, in: *I Laisvę*, 1956, nr. 11, p. 22–30.

⁴⁸² Plg., „Daina apie Kalniškės mūšį“, in: *Santarvė*, 1953, nr. 5, p. 5; tame pat numeryje yra aprašytas įdomus partizanų dainos plagiatas atvejis, esą 1952 m. Lietuvos tarybinių rašytojų antologijoje išspausdintas sovietinio rašytojo Jono Šimkaus eilėraštis iš tiesų buvęs pavogtas iš Jungtinės Kęstučio apygardos laikraščio *Laisvės varpas*, pateikiami ir abiejų eilėraščių tekstai, kuriuose matyti keturi iš penkių identiški posmeliai, *ibid.*, p. 30–31.

⁴⁸³ Net 1984 m. *I Laisvę* fondo vadovas Kazys Ambrozaitis, pristatydamas žinių apie Lietuvos partizanų karą šaltinius, nurodo vienintelę Lukšos knygą, žr. Kazys Ambrozaitis, „Rezistencijos palikimas“, in: *I Laisvę*, 1984, nr. 91, p. 34.

nusikaltimų tyrimai ir šios medžiagos publikavimas⁴⁸⁴. Toliau svarbų patirties klodą sudarė perkeltųjų asmenų (*Displaced Persons*, toliau – DP) stovyklų patirtis. Atrodo, pirmųjų dipukų romanų temos kaip tik pasakojo DP stovyklų gyvenimus.

Jausdamiesi to paties vieno pasipriešinimo, jau turinčio ir garbingą istoriją, dalimi, kur vienoje pusėje stovėjo Vakarų „tremtiniai“, kitoje – kovojantis kraštas, frontininkai savo spaudoje iškėlė partizanų vardą tartum kovos vėliavą. Greta partizanus aptariančių straipsnių *I Laisvę* puslapiai mirgėjo ištraukomis iš Lukšos *Partizanų*, partizanų eilėmis ir dainomis iš 1947 m. į Vakarus pergabentų partizanų dainų rinkinių, ypač buvo mėgiamos pasirašytosios Kariūno slapyvardžiu.

Reikia pasakyti, kad rimta, ypač mokslinė polemika dėl partizanų karo vienokio ar kitokio vertinimo prasidėjo tik devintajame dešimtmetyje. Frontininkai ir santarvininkai, tiesa, išsakė tiek savo pozicijas, tiek kritiką vieni kitų atžvilgiu, tačiau šioje polemikoje buvo perdėm daug politinio rungimosi bei kaltinimų vieni kitiems gerokai platesniais pagrindais, nei vien tik dėl skirtingo atskirų partizanų karo aspektų ir jų šaltinių vertinimo, apimančių išeivijos organizacijų santykius ir siekiančių Lietuvos nepriklausomybės laikus. Nepavyko aptikti kokio nors prasminio senosios ir naujosios emigracijos kartų skirtumo vertinat partizanų kovas, tačiau partizanų kovų istoriografiją rašė išimtinai dipukų kartos išeiviai (pirmosios ir antrosios kartos).

Valstybės netekties patyrimo išgyvenimas įtakojo net dėmesį tam tikroms partizanų karo laikotarpio realijoms. Antai ypatingai daug svarstytas kolūkių steigimo klausimas (tiesa, ne tik partizanų kovų kontekste), jį suvokiant kaip ligtolinės Lietuvos socialinės sąrangos naikinimą. Dažnai būtent šis – kovos prieš kolūkių steigimą – dėmuo traktuotas kaip kertinė partizanų veiklos ašis, ryškiausios pastangos apginti Lietuvos gyventojus. Toks modernią Lietuvą, kurios viena pagrindinių atsparų buvo 1922 m žemės reforma, kūrusios kartos dėmesys kolektyvizacijai nebuvo atsitiktinis. Apskritai, dipukų gyvenimo

⁴⁸⁴ Labiausiai – Kaune leistas *Lietuvių archyvas*.

emigracijoje pradžia ženkliu stiprus įsitikinimas, kad jų padėtis trumpalaikė, kad netrukus pavyks atstatyti Lietuvos valstybę ir sugrįžti namo. Iš pradžių jie net vadino save „tremtiniais“, o savo padėtį – „Tremtimi“ (*I Laisvę* puslapiuose iš didžiosios „T“), nors diskusijos apie šio termino tinkamumą prasidėjo dar DP stovyklose. 1965 m. Algirdas Julius Greimas jau išsakė griežtą kritiką „tremtinių“ termino atžvilgiu, pabrėždamas jo daromą žalą, bei argumentavo naujos išeivių saviidentifikacijos strategijos poreikį⁴⁸⁵.

Kultūros žurnaluose (*Aidai, Matmenys*) partizanų reikalai buvo pristatomi gerokai nuosaikiau nei už Lietuvos išlaisvinimą kovojančių politinių ir visuomeninių grupių programiniuose leidiniuose, prisilaikant akademinio diskurso taisyklių. Partizanų kovų apžvalgose, tiesa, apeliuota į patriotinius jausmus iškeliant partizanų „auką“, tačiau nebūta į kovą kviečiančių trimitų. Čia taip pat buvo anotuojami ir recenzuojami partizanų kovas, partizanų kūrybą bei kūrybą apie partizanus pristatantys leidiniai, taip tiek palaikant partizanų kovų atmintį platesnėje bendruomenėje, tiek išsakant kritinius vertinimus. Tad čia galima sužinoti šį tą apie platesnės visuomenės turėtą partizanų kovų vaizdinį.

Pabandžius išskirti paplitusius įvaizdžius paaikškėjo, jog pats ryškiausias ir dažniausiai pasitaikantis buvo Pilėnai, daugybę kartų kartotas niuansuojant reikšmę⁴⁸⁶. Pilėnai pagrindė visiško praradimo išgyvenimo stiprumą išeivijos bendruomenėje. Nenuostabu, kad aštuntajame dešimtmetyje „partizanų auka“ atsistojo į vieną gretą su Romo Kalantos susideginimu⁴⁸⁷. Vincas Rastenis, spaudoje polemizuodamas su Vytautu Alantu, net išskyrė „pilėniškąją“ versiją, pasak jo supaprastinančią, net suprimityvinančią partizanų kovas, apeinančią, eliminuojančią sudėtingus tikrovės aspektus⁴⁸⁸. Pasitaikydavo ir daugiau

⁴⁸⁵ „Lietuvių tautai reikia padėti: iš prof. A. J. Greimo paskaitos New Yorke“, in: *Dirva*, 1965-09-13.

⁴⁸⁶ Plg., „Su nuostaba ir egzaltacija jie bus perkeltami į lietuvių didvyrių panteoną, šalia paskutiniųjų Pilėnų gynėjų; jiems bus duodamas didvyrio vardas ir tautos kankinio charakteris“, „A. Landsbergio partizaninė kova“, in: *Aidai*, 1967, nr. 8.

⁴⁸⁷ Pvz. „Henriko Nagio žodis Juozo Lukšos-Daumanto ir Romo Kalantos minėjime Toronte 1977.X.2“, in: *I Laisvę*, 1977, nr. 7.

⁴⁸⁸ Rastenis šitaip suprimityvintai versijai mato alternatyvą santarvininkų istoriografijoje, nors jų požiūrio nesuabsoliutina, veikiau sveikina bandymą ieškoti paaikškinimų „savo pobūdžiu ir psichologija sudėtingai partizanų kovai“.

poetiškų, romantikų įvestų įvaizdžių, kylančių iš Lietuvos „aukso amžiaus“ (milžinų, karžygių ir pan.), kurie daugiausia skleidėsi (ne pačioje geriausioje) poezijoje, tačiau Pilėnai akivaizdžiai dominavo.

Taip pat būta stiprių krikščioniškų aliuzijų lyginant bunkeriuose besislapstančius partizanus su pirmųjų krikščionių bendruomenėmis Romos imperijoje⁴⁸⁹. Net daugiausia herojiškosios Lietuvos senovės (o taip pat pagoniškaisiais) simboliais žongliravęs Alantas naudojo katakombų įvaizdį⁴⁹⁰. Jam paplستی buvo parankus pats po žeme įrengtų, enkavėdistų ir stribų vis ieškomų bunkerių panašumas į taip pat po žeme nusidriekusias katakombas, kuriose pirmųjų krikščionių bendruomenės ir slapstėsi. Iš kitos pusės, tokį įvaizdį savo veiksmais skatino pats režimas. Nors teisiškai krikščionybė nebuvo kriminalizuota, tačiau oficialiame sovietiniame mokyme tikėjimas buvo stigmatizuojamas (ir stigmatizuojantis). Krikščioniškos visuomenės atmintyje giliai įsivėžė ne tik sukrečiantys žuvusių partizanų kūnų niekinimo vaizdai, tačiau ir gausus krikščioniškos atributikos tam naudojimas, pvz., žabojimas rožančiais. Apskritai, katalikiškoji išeivijos dalis (beje, kaip ir dalis pačių partizanų) totalitarinio komunistinio režimo akivaizdoje jautėsi giną ne tik nacionalinę nepriklausomybę ir (ypač vėliau) nacionalinį identitetą, bet ir krikščioniškąją Europos civilizaciją.

Labai anksti publicistikoje ir grožinėje literatūroje atsirado brolių žudiško karo vaizdinys. Gali būti, kad lietuvių išeiviams milžiniškų socialinių sukrėtimų ir ginkluotos kovos krečiamas kraštas savaime vertė akcentuoti tautiečių žūtį, o galbūt sovietų režimo sugalvotas propagandinis stribų vaidmuo nenuėjo veltui, atlikdamas savo darbą sudarant įspūdį, kad „brolis žudė brolių“. Bet kokių atveju, toks vaizdinys pirmiausia atsirado ne sovietų propagandinėje kampanijoje, bet lietuvių išeivijos bendruomenėje.

⁴⁸⁹ Plg. „Taip susitelkę tūkstančiuose po žeme išraustų bunkerių-slėptuvių, lyg pirmaisiais krikščionybės laikais katakombose, jie veda dar negirdėtai kietą kovą už laisvę. <...> Netrukus praregės laisvojo pasaulio akys, <...> betgi jau bus tada per vėlu įtikėti ir gailėtis nekartą išduotų jaunų gyvybių, sudariusių nepamainomą citadelę krikščioniškajai pasaulio kultūrai išsaugoti“, J. Našlaitis, „Lietuvos partizanai“, *Aidai*, 1951, nr. 2.

⁴⁹⁰ Pvz., „Ir šiandien vėl sugrįžo amžiai katakombų, – / Ištrykšta Laisvės žodis iš gilių slėptuvių“, eil. „Savanorių tauta“, *Perversmai*, p. 25.; „Už tautinį Žodį žuvo partizanai. – / Jis katakombų gyva kalba“, *Ibid.*, p. 149.

Galiausiai, išeivijos publicistikoje ir meninėje kūryboje išryškėjo dar vienas su partizanų kovų vertinimu susijęs vaizdinys – išėjusiųjų ir palikusiųjų partizanus kautis „vienui vienus“ kaltės jausmas. Aptardamas išeivijoje parašytus eilėraščius partizanų kovų tema, 1968 m. K. R. svarstė, kad „toji poezija atsirado ne iš kontakto su partizanų buities realybe, bet iš reikalo susigraudinti ir tuo pačiu lyg ir nusiplauti bent dalį neištesėjimo kaltės“⁴⁹¹. Greta nuosavo kaltės jausmo tvyrojo ir Vakarų „išdavystės“ vaizdinys, gana plačiai paplitęs, ryškiausias Brazaičio knygos *Vienų vieni* pavadinime.

Svarbus partizanų kovų atminties sluoksnis buvo memorialinės praktikos, minėjimai ir renginiai. Reikšmingą vietą juose turėjo partizanų dainų dainavimas, kelios jų buvo itin paplitusios ir mėgstamos. Bene labiausiai partizanų istorija, ir vėl, skleista Lietuvių Fronto bičiulių jaunimui organizuotuose akademinuose renginiuose Amerikoje ir Europoje. Pvz. LF bičiulių surengtame renginyje – Laisvė kovotojų pagerbimo valandoje – 1946 m. gruodžio 12 d. jau minėtas kun. Balčys dalinosi savo iš tėvynės atsivežtomis žiniomis apie partizanų kovas, papasakojo pluoštelį atskirų jam žinomų epizodinių nutikimų⁴⁹². Renginių metu būdavo skelbiamos tylos minutės kritusiems laisvės kovotojams, kartais atskirai išskiriant partizanus⁴⁹³. Bet, apskritai, tokių renginių metu daugiausia pasakojimų buvo pateikiama apie pirmąją ir nacistinę okupacijas, kaip ir apie 1941 m. Birželio sukilimą, kadangi ir žinių, ir šių gyvų liudininkų, kitaip nei partizanų kovų atveju, buvo gana daug.

Buvo pastatyta memorialinių ženklų „laisvės kovotojams“ (iš esmės parapijų namų ar bažnyčių šventorių vidiniuose kiemuose, ne viešose erdvėse), tačiau neteko aptikti, jog būtų buvę skirtų specialiai partizanams. 1984 m. apibendrinamas Amerikos lietuvių rezistencijos atmintį (apimdamas pasipriešinimą visoms trims okupacijoms ir stipriai akcentuodamas tą laiką,

⁴⁹¹ K. R., „Partizano buities poezija“, in: *Aidai*, 1968 nr. 6.

⁴⁹² „Rezistencijos vaizdai dabartinėje okupacijoje“, in: *I Laisvę*, 1946, nr. 5, p. 40–44.

⁴⁹³ Partizanai dažnai buvo pagerbiami LF bičiulių renginiuose, plg. „Dvi konferencijos“, in: *I Laisvę*, 1953, nr. 5, p. 43–45, „Liet. Fronto bičiulių studijų savaitės“, in: *Aidai*, 1957, nr. 7; tokios tradicijos buvo palaikomos ir Ateitininkų Federacijos jaunimo stovykloje „Dainava“, Al. Gimantas, „Jaunimo stovykla „Dainava“, in: *Aidai*, 1960, nr. 4.

kuriame ir pačiam teko dalyvauti, t.y., iki antrosios sovietinės okupacijos pradžios), dr. Kazys Ambrozaitis išreiškė stiprų nusivylimą jos „blankia“ būkle bei paminklų „laisvės kovotojams“ stygiumi („tik prie kelių parapijų ar tautinių namų“ besančių). Tačiau šiame devintojo dešimtmečio viduryje pateiktame vertinime justi, jog jauniausioji emigracijos karta centriniais okupacijos istorijos įvykiais laiko jau nebe 1941 m. įvykius. Pasak Ambrozaičio, šiaip jau liūdnoje situacijoje „paskutiniai laisvės kovotojai [partizanai – MJ] yra kiek labiau suprantami jaunimui ir jų vertinami“⁴⁹⁴.

1965 m. Los Angeles šaulių kuopa pasirinko Juozo Daumanto vardą. Renkant kuopai pavadinimą buvo išsakyta mintis, jog „reikia įamžinti ne tik Lietuvos kunigaikščius, bet ir nepriklausomybės, rezistencijos kovų didžiavyrius“, o renkantis iš konkrečių modernių didvyrių, visuotiniame kuopos narių susirinkime Lukša laimėjo prieš du Nepriklausomybės kovų savanorius – Antaną Juozapavičių ir Praną Eimutį⁴⁹⁵. Dvidešimt penktosioms Lukšos žūties metinėms šios kuopos šauliai surengė didelį minėjimą, kurio metu sugiedojo specialiai kompozitoriaus Broniaus Budriūno sukurtą giesmę⁴⁹⁶. Apskritai, Lukša buvo ne tik pagrindinis išeivijos žinių apie partizanus ir jų kovas šaltinis, bet ir pagrindinis šių kovų simbolis.

Kaip buvo minėta, išeivijoje, kur etnografinė kultūra, ypač liaudies dainų ir šokių pavidalu, sudarė reikšmingą manifestuojamos kultūrinės tapatybės dėmenį, sėkmingai prigijo partizanų dainos. Aistis yra aprašęs gyvybingą folklorinio partizanų palikimo pritaikymą: „Išeivijoje jas [partizanų dainas] pasigavo dainuoti kiekvienas ir kiekviena proga, ypač jaunimas, – žinoma, tas, kurių melodijos yra atklydusios su žodžiais, arba kurioms melodijos buvo sukurtos ar pritaikytos iš naujo, ne tos, kokios buvo dainuojamos originalinėje aplinkoje“⁴⁹⁷.

Ryškiausias rezistencijai skirtas minėjimas įvyko 1965 m., paskelbtais jubiliejiniiais Lietuvos laisvės kovos metais. Šiais metais minėtos dvidešimt

⁴⁹⁴ Kazys Ambrozaitis, „Rezistencijos palikimas“, in: *Į Laisvę*, 1984, nr. 91, p. 35.

⁴⁹⁵ Irena Arienė, Stasys Ignatavičius, *Los Angeles Juozo Daumanto šaulių kuopos istorija 1964–2004*, Kaunas: Naujasis lankas, 2006, p. 44.

⁴⁹⁶ *Ibid.* p. 49.

⁴⁹⁷ *Laisvės kovų dainos*, p. 325.

penktosios Lietuvos okupacijos ir laisvės kovų metinės, skaičiuojant nuo pirmosios sovietinės okupacijos pradžios. Tais metais išeivijos leidiniai išėjo su grifu „Lietuvos laisvės kovos metai“ arba „Dvidešimt penkeri laisvės kovos metai“, tą patį šūkį kėlė tais metais vykę renginiai, sukaktį pažymėjo laikraščiai ir kultūros žurnalai, buvo surengta daugybė didelių ir mažesnių renginių. Šios metinės patvirtino, jog išeivijos rezistencinės atminties, ypač institucionalizuotos, centre iki pat sovietinės okupacijos pabaigos stovėjo pirmosios sovietinės okupacijos įvykiai. 1982 m. buvo pasiektas aukščiausias Baltijos valstybių okupacinės istorijos aktualizavimo JAV taškas, kuomet prezidentas Ronaldas Reaganas birželio 14 d., t. y., Sovietų Sąjungos vykdytų masinių trėmimų Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje dieną, paskelbė Baltijos valstybių laisvės diena. Ryškiausias okupacijų epizodas išeiviams (kaip Lietuvos, taip ir jos kaimynių) buvo ir liko pirmoji sovietinė okupacija ir valstybės sunaikinimas.

2. 3. 2. Meninės interpretacijos: grožinė literatūra ir teatras

Partizanų karo tema nesiveržė užkariauti išeivijos literatūros barų. Anksčiausiai pasirodė publicistinio pobūdžio kūriniai. 1948 m. *Lithuanian Bulletin* buvo išspausdintas apsakymas apie jauno partizano žūtį, stiliumi labai primenantis Lukšos *Partizanus*⁴⁹⁸. Čia jauno kovotojo postą aplanko aukšto rango partizanų vadas, kuris plačiai išdėsto tarptautinės politikos ir Sovietų Sąjungos vidaus padėtį, detaliai pristato Viktoro Abakumovo įsakymą tremti Baltijos valstybių gyventojus, liepia jaunajam partizanui trauktis iš miško į legalų gyvenimą. Jaunuolis spiriasi, kad yra ne piemuo, o karys, svajoja būti didvyriu, net prasitaria, jog dažnai jam „atrodo, kad visų gyventojų akys yra nukreiptos į mane“. Įtikintas jaunuolio ryžto vadas šiam duoda užduotį patikrinti vieno kovotojo, Broniaus, įsitikinimus, kurio elgsena jau kuris laikas neramina partizanų vadus, tačiau jaunajam partizanui atvykus išdavystė jau yra įvykusi, jis patenka į stribų ir enkavėdistų pasalą ir žūsta.

⁴⁹⁸ R. Spalis, „A Freedom Fighter's Death“, in: *Lithuanian Bulletin*, 1948, nr. 11–12, p. 3–8.

Bene pirmasis tikrai grožinis kūrinys partizanų karo tema pasirodė šeštajame dešimtmetyje. 1950 m. sausio mėnesį *Aiduose* buvęs Lietuvos diplomatas, krikščioniškojo humanizmo lietuvių literatūroje atstovas Antanas Vaičiulaitis, Lukšos *Partizanų už geležinės uždangos* redaktorius, publikavo poetinį apsakymą *Milžinų daina*. Čia estetizuotai, pasitelkus poetinius, ypatingai maironiškąjį lietuvių protėvių „milžinų“, įvaizdžius yra pasakojama jaunų žmonių meilės istorija partizanų karo metu. Pasakojama epo stiliumi. Partizanas Mindaugas iškeliauja tarsi senovės karžygys, kuris po ilgo laiko sugrįžęs pasakoja kaip „toli buvęs išsiūstas, kaip po eglių šakomis nakvynę rasdavęs, kaip kovėsi žiaurioj grumtynėj ir kaip priešai, biauresni už pikčiausius žvėris, krito ir žuvo“⁴⁹⁹. Į tokį epinį pasakojimą įpynus tikroviškų įvykių detalių („Nevieną ir jų, brolių drąsiųjų, pakirto mirtis, o sribai šlykštieji brangius jų kūnus, išniekinę, pamesdavo gulėti miestų aikštėse“) sukuriamas keistokas įspūdis, tarsi bandant pasakojimą užmauti ant ne visai tinkančio kurpaliaus, tačiau pasiekiamas pagrindinis tikslas – suteikti partizanų kovoms sakralią vietą Lietuvos istorijoje. Baigiasi viskas tragišku fiziniu pralaimėjimu, bet vidine dvasine pergale, kuomet Danutė, žvelgdama į Mindaugo kūną, numestą aikštėje kartu su kitais partizanais, „savo sieloje aimanavo“, tačiau išgirdo ir kaip „kažkur toli suskambo balsas, <...> ne vienas, bet tūkstančiai balsų, kurie jai dainavo: „Mes esame tavo žmonės, tavo žemė ir tavo siela. Mes esame ir giria, ir pieva, ir tėviškės sodai, ir tavo senoliai. Tu išsverki ir ateik į mus““. Ir Danutė laimėjo pralaimėdama, „kantri ir pasiduodama savo daliai <...> nulenkę galvą ir žengė į tenai, kur girių ūksmėje jai šaukė ir dainavo jos broliai milžinai“.

1953 m. Jonas Grinius parašė trijų veiksnių pjesę *Žiurkių kamera*, kūrinį publikavo *Aiduose*. Kūrinio ašinė linija gan naivoka: kai Skaudės miestelio aikštėje buvo numesti partizanų lavonai, kažkas juos iš ten išvogė ir palaidojo, tad MGB suėmė įtariamą seseris Joaną ir Ramunę Švelnytes, kurių darželio gėlės kaip tik tą naktį irgi dingo, bei kunigą Petrą Ginkų, įtariamą už tai, kad yra kunigas. Imdamasis bylos lietuvis tardytojas Morkus atskleidžia jos

⁴⁹⁹ Antanas Vaičiulaitis, *Milžinų daina*, in: *Aidai*, 1950, nr. 1.

netikėtai didelę reikšmę: „jei Skaudės būtų pravesčiau laimingai, man ateity kelias į partijos centro komitetą būtų laisvas. O paskui vyriausias politinis biuras, vyriausia valdžia“⁵⁰⁰. Ir tikrai, bylos tardytojų būreliui nurodymus duoda pats „ministras“, o pati byla komunistų partijos laikoma lemiama pasipriešinimo sutriuškinimui. Netikroviškus pasakojimo mastelius perteikia ir hiperbolizuota nedidelio miestelio Skaudės MGB būstinė, tiesiog milžiniškas statinys, turintis daugybę kamerų, tame tarpe egzotiškas troškulio kamerą ir pačią baisiausią žiurkių kamerą, kurioje pabuvoję žmonės, jei tik lieka nesuėsti žiurkių, tuoj pat viską prisipažįsta. Tikėtina, šiam įvaizdžiui atsirasti Grinių buvo paveikęs prieš porą metų pirmą kartą publikuotas George'o Orwello romanas *1984*, ilgam įtvirtinės totalitarinės valstybės įvaizdį Vakarų vaizduotėje⁵⁰¹.

Tardytojo kalboje nuskamba sovietinei šnekai nebūdingas (neautentiškos šnekos) „sovietinio teismo“ terminas. Įdomu, kad atkakliai laikomasi išeivių žodyne paplitusios formos „sovietinis“, nors dar prieškario Lietuvoje vietiniai komunistai naudojo vertinį „tarybinis“, kuris tiek tuo metu likusiai visuomenės daliai laisvoje Lietuvoje, tiek vėliau išeiviams neprilipo, net, kaip matyti, bandant nupasakoti režimo funkcionavimą pačių funkcionierių lūpomis.

Pjesės vedančioji tema yra skirtingų pasaulių susidūrimas, iš esmės tradicinio krikščioniškojo ir modernaus sovietinio. Begaliniuose tardymo pokalbiuose skleidžiasi sovietų valdžios pareigūnų ir besipriešinančių lietuvių pasaulėžiūros, o pastaroji turi tiek stipriai išreikštą katalikišką, tiek tautinį momentus. Autoriaus požiūriu tai – lietuvių-rusų karas, taip suvokiamas abiejų konflikto pusių. Tardytoja rusė Varvara, privačiai ištyrusi vienintelį lietuvių tardytoją Morkų, likusiam tardytojų būriui pateikia savo išvadas: „Raupsuotas išdavikas, kaip ir visi lietuviai. <...> Jie visi – kaip gyvatės su dviem galvomis. Su vienu liežuvium tau laižo rankas, su kitu gelia į nugarą“⁵⁰². Todėl netikėtu

⁵⁰⁰ Jonas Grinius, *Žiurkių kamera*, in: *Aidai*, 1953, Nr. 2–7.

⁵⁰¹ George Orwell, *Nineteen Eighty Four*, New York: Harcourt, Brace and Co., 1949.

⁵⁰² Jonas Grinius, *op. cit.*

tampa konflikto aiškinimo nuoseklumą suardantis Joanos kaltinimas rusams Lietuvoje sukėlus brolžudišką karą⁵⁰³.

Reikšminga pasakojimo linija yra ir idėja, kaip sovietinė sistema suvalgo net savo pačios žmones. Taip baigiasi idėjiniam komunistui Morkui, kuris, matydamas visus Stalino teroro baisumus, nesiliauja svajoti apie žemėje „žydintį sodą“ ir tikisi įnešti permainas užkopus į valdžios viršūnę. Taip baigiasi ir rusui tardytojui Kameniovui, regėjusiam Rusijos revoliuciją ir sunkius bado metus, kurį nustebina Joanos tyrumas ir atkaklumas laikantis savo įsitikinimų. Pabaigoje likę tardytojai suima ir Kameniovą, pranešdami: „Norime tave apsaugoti nuo tavo auksinės [Joanos] raupsų“, bet Kameniovas veiksmą užbaigia kitaip: „Per vėlu, draugai. <...> Aš jau ‚raupsuotas‘ ir žiurke būti nebenoriu“.

Šita pati tema apie sistemos naikinamus jos pačios žmones plėtojama ir šešeriais metais vėliau parašytoje Algirdo Landsbergio pjesėje *Penki stulpai turgaus aikštėje*. Apskritai, Griniaus pjesė buvo sutikta palankiai, bet be didelių ovacijų. „Jeigu tardymo scenos per visą veikalą ir daro monotonijos įspūdį – sakė *Aidu* apžvalgininkas, – įvykių srovė judinama veržliai. <...> [nors] tenka pripažinti, kad autorius nėra scenos praktikas“.

Landsbergio pjesė susilaukė ryškios sėkmės ir apdovanojimų⁵⁰⁴, buvo statoma ne tik lietuviškoje⁵⁰⁵, bet ir anglakalbėje Amerikos scenoje⁵⁰⁶, o taip pat užsitraukė poros radikalių tautininkų rūstybę, sukėlusią beveik pusę metų trukusią diskusiją visuomeninėje spaudoje. Apskritai Landsbergis, kurio pirmasis didelis kūrinys (vėlgi tipišškai) buvo apie antrojo pasaulinio karo

⁵⁰³ „Jūs visą mūsų gyvenimą, visą Lietuvą pavertėte žiurkių kamera, sukurstėte, supjudėte mus, brolius ir seseris vienus prieš kitus, kai išbadėjusias žiurkes, kad mes pjautume ir naikintume vieni kitus dėl duonos plutos, dėl mirties baimės, šlykščiausia išdavyste stengtumėmės išlikti paskutine žiurke kruvinoj duobėj.“, *Žiurkių kamera*.

⁵⁰⁴ Laimėjo *Draugo* įsteigtą premiją.

⁵⁰⁵ Drama buvo parašyta 1955-aisiais metais, nors publikuota tik 1966, o jau nuo 1956-ųjų buvo statoma įvairių dramos trupių: lietuviškų Klivlendo, Detroito, Los Andželo, vėliau ir amerikiečių teatro scenose – Čikagoje ir Niujorke, latviškai vaidinta Čikagoje, Klivlende, Hamiltone ir Toronte, žr. *Aidai*, nr. 2, p. 78.

⁵⁰⁶ Landsbergio pjesė tapo pirmuoju anglakalbėje scenoje pastatytu lietuvių draminiu veikalu, praėjusi nemažos konkurencijos konkursą į Niujorko *The Lamb* trupės repertuarą 1959–1960 m. sezonui. Kiek pakoreguota pjesė virto dviejų veiksmų kūriniu, pavadinimu *Five Poles in a Market Street*, žr.: *Dirva*, 1959-02-12.

pabaigą⁵⁰⁷, prieš rašydamas dramą ilgai rinko žinias apie Lietuvos partizanus ir apskritai partizaninį pasipriešinimą. Draminį siužetą jis pasiskolino iš Lukšos aprašyto partizanų Kazimiero Pyplio-Mažyčio ir Anelės Senkutės-Pušelės netikrų vestuvių epizodo. Veiksmo laikas – aiški partizanų karo pabaiga, kuomet iš ankstesnio trisdešimties vyrų būrio belikę trys kovotojai ir viena mergaitė ryšininkė Genutė. Vis tik pasitaikius palankiai situacijai – būrio vado Antano sužadėtinei įsidarbinus apylinkės tardytojo, rišdavusio nukanintų partizanų kūnus prie į skruzdėlyną įkaltų penkių stulpų, sekretore – partizanai suplanuoja tardytojo likvidavimo operaciją prisidengdami vestuvių baliumi.

Landsbergis nagrinėja sudėtingus vidinius konfliktus, keblius asmeninių apsisprendimų klausimus, gilinasi į nuo karo pavargusios visuomenės bei kovų išvargintų partizanų dvasines būsenas. Partizanų vadas Antanas, prieš karą buvęs skulptoriumi, skundžiasi: „Šįmet visi mano drožiniai išeina primityvūs – lyg aš gimdyčiau puspročius vaikus. Atrodo, lyg mano rankos būtų praradusios – bent laikinai – tą švelnią jėgą, tą kantrumą, kurie įkvepia gyvybę medžiui“⁵⁰⁸. Landsbergis taip pat plėtoja totalitaristų tezę apie nuolatinę režimo priešų paiešką, net (ir ypač) savo šalininkų gretose. Šioje pjesėje irgi veikia tardytojas, idėjinis komunistas, benusiviliantis komunistų valdymu.

Landsbergio vaizduojamas konfliktas komplikuočiau, nesuvedamas į paprastas dichotomijas, už tiesioginių veiksmų ir akivaizdžių situacijų jis bando ieškoti universalių vertybių. Ryški linija čia yra prarastas pasaulis ir neįgyvendintos svajonės. Buvusiam skulptoriui ir dabartiniam partizanų vadui Antanui šių dalykų simbolis yra prieš karą skaityta knyga *Ateities skulptūra*, anuomet įkvėpusi dideliems žygiams ir pasiaukojimui. Vestuvių operacijos išvakarėse Tardytojas būsimam savo sekretorės vyrui Antanui nusprendžia padovanoti savo brangų lobį, kaip paaiškėja, tą pačią knygą, kurią kadaise parašė ne kas kitas, kaip jis pats. Abu herojai kadaise svajojo apie rojų žemėje, Tardytojas kliovėsi komunizmu, o Antanas svajojo apie „ateities valstybę – be

⁵⁰⁷ Algirdas Landsbergis, *Kelionė*, Chicago: Draugo bendradarbių klubo leidinys, 1954.

⁵⁰⁸ Algirdas Landsbergis, *Penki stulpai turgaus aikštėje*, Chicago: Santara-Šviesa, 1966.

baudžiauninkų ir tironų⁵⁰⁹. Vis tik išaiškėjus Antano ir Tardytojo panašumui tuoj pat pasirodo ir skirtumai:

ANTANAS. Bet kaip toji knyga pateko į Jūsų rankas?

TARDYTOJAS. Iš autoriaus rankų. (Apžiūri savo rankas.) Mano ir autoriaus rankos nepaprastai panašios.

ANTANAS. Kodėl autorius pavadino ją „Ateities skulptūra“? Kodėl „skulptūra“?

TARDYTOJAS. Nes knyga buvo apie tobulą ateities pasaulį – pasaulį, kuris, kaip skulptūra, bus sukurtas iš beformio žmonijos molio.

ANTANAS. Bronzos ir medžio...

TARDYTOJAS. Bronzos ir marmuro! Medis per daug užsispyręs, nepaklusnus.

ANTANAS. Ir autorius pasiryžo priverst žmonijos molį ir medieną paklust?

TARDYTOJAS. Taip, jis ieškojo sąjungininkų savo idėjoms; jis tikėjo atradęs atramą Naujosios Santvarkos filosofijoje.⁵¹⁰

Jei Antano susidūrimas su Tardytoju skleidžia santykių su atėjūnais spektrą, tai Antano sužadėtinė Albina išreiškia partizanų ir vietos gyventojų požiūrių takoskyras. Albinos lūpomis Landsbergis išsakė dalies išeivijos puoselėtą pasyvaus pasipriešinimo idėją, tiksliau, idėją, jog Lietuvoje gyventojai ir dalis pasipriešinimo vadų linko prie neginkluoto priešinimosi taktikos. Ji ragina taupyti jėgas ateityje nušvisiančiai laisvei ir byloja apie visuomenės, už kurią kovoja partizanai, keitimąsi:

ALBINA. Mums reikia išlikti gyviems, užimti valdines vietas, puoselėt mūsų kultūrą, įdiegti laisvės sėklą vaikuose, ir – pamažu – gerinti padėtį.

ANTANAS. Kol pamažu, – po kelių šimtmečių, – priespauda ištirps.

ALBINA. Taip! Nežiūrint tavo pašaipos, šis kelias tautai naudingesnis. Jis pilkas, be jūsų herojinės muzikos, bet tautai gyvybė brangesnė už viską.

ANTANAS. Ar daug žmonių taip galvoja?

ALBINA. Kasdien vis daugiau.

⁵⁰⁹ *Ibid.*

⁵¹⁰ *Ibid.*

Albinai antrina Genės, Antano ryšininkės ir mylimosios, tėvai: „Protėvių sprandai sulinko į akmenis, bet jie kantriai nešė viską; ir pergyveno kančias ir pančius laikiusias rankas. <...> Tyliai kentėt, kantriai laukt, ir taip gyvent, išgyvent nugyvent. <...> Jau trys vasaros, kaip nebeveža į šiaurę <...> Tik sukąst dantis, pamiršt, laukt, gyvent“⁵¹¹. Tačiau tragiškai pasisukus įvykiams Antanas ir jo būrio partizanas Jonas yra perprantami, dar spėja nušauti Tardytoją, bet patys žūna nuo šūvių. Pabaigoje ir vėl partizano mylimoji, Genė, skelbia vidinę pergalę fizinio pralaimėjimo akistatoje užginčydama savo tėvų raginimus susitaikyti ir pamiršti. Kalbėdama *Giesmių giesmės* parafrazėmis ji prisiartina prie miestelio aikštėje prie stulpų pririštų lavonų, kurių vienas – Antano⁵¹².

1966 m. išspausdinta pjesė kiek skyrėsi nuo pradinės 1956 m. pirmą kartą scenoje pastatytos versijos. Sutrumpinti Albinos ir Antano dialogai, kuriuose Albina prisispyrus ragina Antaną ir paskutinius partizanus išnykt, ištrint save, tapti „tik trąša ateities kartoms“, taip pat pastabos apie partizanus sunkiai prislėgusią žudymų našta. Pvz., originaliame pastatyme pjesės pradžioje, prieš pasirodant ryšininkei Genei, pasakotojas (pradinėje versijoje vadintas Dainuotoju) pristato vyrus, kurie „bunkery buvo užsiėmę moksline tema: žudymo matematika“, o ir vėliau kreipiasi į Antaną tiesmukai apnuogindamas ginkluotos kovos brutalumą „kai tu kalbi apie tuos septynerius metus, tai mini viską, išskyrus vieną – žudymą. <...> Sakyk man teisybę – ar Tu nemėgai, ar ilgainiui nepamėgai žudyti?“. Apvalęs pjesę nuo tokių perdėm aštrių aspektų svarstymo, spausdintoje pjesės versijoje Landsbergis atsisakė ir perdėm svajotojiško ir nepraktiško partizanų vado įvaizdžio, 1959 m. dar matyto scenoje, ir vėl demaskuoto Dainuotojo: „dar nepaminėjau pačios didžiausios nuodėmės, kuria aš įtariu tave. Ar ne tu viename atsišaukime rašei: „Mūsų kova

⁵¹¹ *Ibid.*

⁵¹² „Mano sužadėtinis laukia manęs. Jo laimė bus taip kupina, kad jis nepajudės pasitikt manęs. Grindinys bus mūsų patalas, ir mūsų apklotas bus dangus. Jo kairioji ranka atras mano galvą ir jo dešinioji apkabins mane. Kulkų suvarstytas mano sužadėtinio kūnas, tarsi, medaus korys. Man tausoti ir neištarti meilės žodžiai yra midus ir pienas jo burnoje. Jo lūpose sukrekėjęs kraujas yra vynas, išlietas ant mūsų vestuvių staltiesės. <...> Koks gražus mano sužadėtinis, tarsi elnias, sustingęs amžinam šuoly.“, *ibid.*

yra tąsa tosios, kuri prasidėjo prieš du tūkstančius metų priešais piktybės galią. – Taip – aš. – Mesianizmas. Išdidumo viršūnė⁵¹³.

Landsbergio pjesė pateko į anglakalbę Amerikos sceną kaip atskleidžianti universalius žmogiškus klausimus. Angliškoje, kaip ir vėliau, 1966 m. išspausdintoje versijoje dingsta net Lietuvos vardas, veiksmas vyksta „miške ir mieste mažoje šalyje“. Abstrakti, siurrealistinė Landsbergio drama, kupina poetinių figūrų, parafrazių, iki galo nepaaiškintų simbolių buvo labai palanki interpretavimui. Tuo ji suerzino kitą nemažai grožinių kūrinių apie partizanų karą prirašiusį rašytoją, iškilų prieškarinio Lietuvos tautininkų ideologą Vytautą Alantą. „Kodėl? – klausia žiūrovas ir neranda atsakymo“, prisiėmęs žiūrovų atstovo balsą stebisi Alantas. „Žiūrovas tokiam vado moraliniam sugniužimui [leidžiant po pokalbio su Tardytoju vestuvių išvakarėse jam gyvam išeiti iš Antano kambario] visai neparuoštas, jam visai nesuprantamas toks neišteisintas Daugirdo [Antano vardas pirmajame pjesės variante] psichologinis lūžis, ir žiūrovui darosi visai nebeaišku, kaip toks dvasinis ištižėlis galėjo net septynerius metus vadovauti dideliame partizanų būriui⁵¹⁴. Alantui atitarė Vytautas Kutkus, tuo išprovokuodamas pasisakyti jaunesniosios kartos išėivius – Praną Lapę, Juozą Pivoriūną, taip pat Vincą Rastenį.

Abu Vytatai iš Detroito, stebėję Clevelando Lietuvių bendruomenės Vaidilos teatro spektaklį savo miesto scenoje, vienas po kito parašė pasipiktinimo kupinus atsiliepimus į lietuviškus dienraščius⁵¹⁵. Vienas pasiūlė su mažais pakeitimais dramą „statyti bolševikinėje Vilniaus scenoje“⁵¹⁶, kitas spektaklį vadino „pasityčiojimu iš mūsų partizanų“⁵¹⁷ ir apskritai pasiūlė jį uždrausti. Abu drąsiai referavo į „smarkiai apviltus“, „net įžeistus“ ir spektaklio „nesupratusius“ žiūrovus, tad, tikėtina, taip jautėsi ne tik abudu tarpusavy pasišnekėję, bet rado ir daugiau panašių įsitikinimų draugų.

⁵¹³ Nepavykus gauti pirmosios versijos skirtumus padėjo nustatyti spektaklį žiūrėjusio Vytauto Kutkaus komentarai, yra pagrindo manyti, kad jo laisvai perpasakoti scenoje matyti dialogai yra neišgalvoti ir artimi ten girdėtiesiems, Vytautas Kutkus, „Dar kartą dėl penkių stulpų“, in: *Draugas*, 1959-05-16.

⁵¹⁴ Vytautas Alantas, „Ir beliko tik penki stulpai turgaus aikštėje...“, in: *Dirva*, 1959-02-09, p. 3.

⁵¹⁵ *Ibid.*; Vytautas Kutkus, „Partizanų drama scenoje: Ar tinkami mums Landsbergio Penki stulpai?“, in: *Draugas*, 1959-02-14.

⁵¹⁶ Vytautas Alantas, „Ir beliko penki stulpai...“.

⁵¹⁷ Vytautas Kutkus, „Partizanų drama scenoje“.

Veikiausiai šie tautininkiški papurkštavimai būtų ramiai nuėję nebūtin, jei ne *Darbininko* redakcijos populistinis apžvalginis straipsnis⁵¹⁸, nudavęs esą būta kažkokios rimtos diskusijos dėl spektaklio turinio, o taip pat esą New Yorko teatras, kuriame pjesė laimėjo konkursą, yra linkęs į komunizmą. „Veikalo negalint paskaityti, – paslaptinai užbaigė *Darbininko* kultūros gyvenimo apžvalgininkas, – taip ir lieka mįslė: ar pats veikalas taip suniekino partizanų legendą, ar taip prinešė aktorius, ar taip priėmė žiūrėtojas? Lieka ir kita mįslė: ar Broadwiejaus teatrui šio veikalo pasirinkimą nulėmė meninė vertė ar teatralų tarpe išplitęs kulturbolševikinis pomėgis?“. Toliau intrigai pakelti net pridėtas *Draugo* informacinis pranešimas apie Jono Meko straipsnį SSRS kultūros žurnale *Искусство*, pabaigiamas jau pačios *Darbininko* redakcijos vertinamuoju priedašu: „tiktų pasidaryti ir lietuvių visuomenei išvadą: kas nuėjo bendradarbiauti į Maskvą, tegul su ja ir turi reikalus; lietuvių visuomenė neturi jokio reikalo naudotis jo bendradarbiavimu“⁵¹⁹.

Tokios insinuacijos susilaukė ir paties Landsbergio laiško *Darbininko* redakcijai, grasinančio net teismais už melagingos informacijos skleidimą⁵²⁰, ir kitų atsiliepimų, iš esmės taikytų *Darbininko* neprofesionalumui, priartėjusiam prie šmeižto apie kūrėją ribos⁵²¹. Rasteniui paantrinus Lapei⁵²² prasisuko dar keli apsižodžiavimų ratai, ir nors diskusija to pavadinti neišeina (nors Lapė ir Rastenis kantriai bandė aiškinti, ką jie turėję omeny), šiame susirašinėjime pasirodė įdomių jaunųjų turėtų partizanų kovų vaizdinių.

⁵¹⁸ „Ginčas apie penkis stulpus turgaus aikštėje“, in: *Darbininkas*, 1959-02-20.

⁵¹⁹ *Ibid.*

⁵²⁰ [Algirdas Landsbergis], „Laiškas redakcijai dėl ‚Penkių stulpų‘“, in: *Darbininkas*, 1959-02-25.

⁵²¹ Kaip apibendrino Rastenis, „nuo šios pastabos atsiradimo momento padėtis ima atrodyti visiškai rimta. Veikalo neskaite, nematę, tik dviejų mačiusiųjų nuomonėmis pasiremdami, nekreipdami dėmesio į kitas irgi viešai pasakytas kitokias nuomones, rišame prie stulpo rašytoją ir net teatrą, apie kurį, rodos, nieko nesame girdėję ir neturim jokių duomenų apie jo „rausvumą“, „žalsvumą“ ar kokią kitokią „spalvą“, Vytautas Rastenis, „Rišam rašytoją prie stulpo be teismo“, in: *Dirva*, 1959-03-12.

⁵²² „V. Alantas ir V. Kutkus nepajėgė išbristi iš kadaise matyto Čiurlionienės „Aušros sūnus“ spektaklio įtakos. Jie iš siurrealistiniai abstrakčios tragedijos nori padaryti vien pusvalandžio „kaubojišką“ programą, kurioje partizanas visuomet „gets his man“ ir betrukėtų tik, įvairiems pertraukimams, lietuviškos girios reklamos, kad pilietis pasijustų visiškai patenkintas savo patriotiniame optimizme“, Pranas Lapė, „Penki stulpai turgaus aikštėje, šeštasis darbininko redakcijoje“, in: *Vienybė*, 1959-03-27.

Didžiausio palankumo pjesė susilaukė už partizanų „sužmoginimą“, mėginimą pažvelgti į tai, kas dėjosi kovotojų sieloje, ką jie jautė „didžiulės tautos tragedijos“ akivaizdoje. Tačiau atsiliepiant į Alanto ir Kutkaus kritiką atsiskleidė daugiau įdomių niuansų. Antai, suvokiant partizanų kovų (okupacijos ir valstybės netekties) įvykius kaip lūžinį laiką, itin domėtaši lūžio momentu pačioje partizanų kovoje bei to momento išgyvenimu. Apgynęs Landsbergio pjesėje atskleistą „kovą įprasminusį tikėjimą“, įveiktas ne tik išorines, bet ir vidines kovos kliūtis, partizanų idėjinį atsparumą ir t.t., Rastenis aukštai vertino mėginimą parodyti kaip reikėję „psichologiškai persiorientuoti, pakeisti kovos metodus, į kuriuos įkalkuliuota **kantrybė** [paryškinta autoriaus], **prisitaikymas** prie aplinkybių ir net **įsiliejimas** į patį priešų tarpą, ir **naujos kliūtys**, šiuose metoduose irgi dygstančios ne tik iš priešų, bet ir iš savo prigimties“⁵²³. Dar aiškiau domėjimosi partizanų vidine jausena sociopolitinio virsmo akivaizdoje priežastis ir artimumą jai atskleidžia Lapė, užsistodamas visą jaunąją lietuvių kūrėjų kartą. „Algirdas Landsbergis yra jaunas rašytojas, išauklėtas nepriklausomos Lietuvos nacionalinio patriotizmo, vadų neklaidingumo ir tikėjimo į fizinę tautos galybę. Jam, kaip ir daugeliui jo vienmečių, karo dūmai ir pokario realybė bei tautiniai patriotiniai kaleidoskopai sudaužė jaunystės iliuzijas“⁵²⁴ – bylojo Lapė, aiškindamas kūrybinius Landsbergio sumanymus valstybės praradimo traumos akistatoje.

Tuo tarpu Alantas atkakliai demonstravo Lapės demaskuotą neklaidingumo dogmatiką savo paties kūryboje, kur tikrai neleido skaitytojui suabejoti partizanų pasiryžimais, nepaliko erdvės laužyti galvą ir pavojingai darytis savarankiškas išvadas ar interpretacijas. Tautininkas, ideologas, tautininkų oficiozo *Lietuvos aidas* redaktorius iš Lietuvos pasitraukė 1944 m. vasarą, o 1949 m. ilgiems metams įsikūrė Detroite. Nors neblogai mokėjo prancūzų kalbą, kadaise net ketverius metus vadovavo Eltos prancūzų skyriui, anglų kalbos nemokėjo ir taip ir neišmoko, todėl antrojoje gyvenimo pusėje vertėsi juodu darbu. Palyginti gausioje savo kūryboje, kuri išimtinai skirta

⁵²³ *Ibid.*

⁵²⁴ *Ibid.*

pažymėti garbingų tautos didvyrių, ypač senovės karžygių, žygius ir kurios didesnė dalis parašyta kaip tik JAV, net keletas kūrinų skirta partizanų temai⁵²⁵.

Apskritai, Alanto partizanų kovų naratyvas labai vienodas – tai labai drąsūs, karštai pasiryžę ir pasirengę ginti tėvynę superherojai. Prasideda viskas baisingu žiauraus priešo teriojimu, o baigiasi pakiliai optimistiškai, paprastai kokia nors iškilminga kalba. Romano *Tarp dviejų gyvenimų* paskutinis sakinyš baigiasi partizanų vado Domo, šauniai atkeršijusio enkavedistams, sribams ir visiems kitiems niekadėjams, pareiškimu: „Būsime laisvi per amžius!“⁵²⁶. Apkritai, romano pabaigoje partizanų vadas prabyla partizanų eilių, cituotų romano priešlapyje, žodžiais⁵²⁷. Toks iškilmingas kalbėjimas eilėmis būdingas Alanto herojams. Pjesės *Penkios minutės prieš dvyliktą* pabaigoje, pasibaigiančioje herojų šūksniais „Tebūna mirusiems amžina garbė. – Tebūnie!“, yra pridėta režisūrinė rekomendacija: „Taip vaidinimas galėtų ir baigtis, bet pabaiga būtų įspūdingesnė, jei Kęstučio [kritusio kovotojo – MJ] žodžiams būtų parašyta maršo muzika, palydinti vyrus į žygi“⁵²⁸. Kad jau partizanų kovų iš principo neišeina baigti pergale, Alanto kūriniai baigiasi koku nors sėkmingos partizanų operacijos epizodu, grasinimais priešams ir pažadais ateičiai. Jeigu kas nors ir žūsta, tai likusieji tuoj pat ryžtingai ir sėkmingai atkeršija ir išeina į tolimesnius žygius. Apsakyme *Vidurnakčio jungtuvės* partizanai veikia taip narsiai, kad jų pergąsdinti enkavedistai iš siaubo patys pasikaria⁵²⁹.

Alanto poezija tik šiek tiek geresnė nei proza ir dramaturgija, ir siekia atlikti tą pačią mobilizacinę funkciją. Lyrikoje daugiausia pasirodo įvairios narsumą įkvepiančios figūros, šventaragiai, kunigaikščiai ir kitokie mistiniai

⁵²⁵ Apsakymas „Vidurnakčio jungtuvės“ rinkinyje *Svetimos pagairės* (1954); romanas *Tarp dviejų gyvenimų* (1960); dvi dramos: *Žodžiai iš anapus* ir *Penkios minutės prieš dvyliktą*, išspausdintos rinkinyje *Dramos veikalai* (1963), taip pat keletas eilėraščių, išspausdintų eilėraščių rinkinyje *Perversmai* (1982).

⁵²⁶ Vytautas Alantas, *Tarp dviejų gyvenimų*, Chicago: Lietuviškos knygos klubas, 1960, p. 462.

⁵²⁷ Vytautas Alantas, *Tarp dviejų gyvenimų*, p. 7 ir p. 462.

⁵²⁸ Vytautas Alantas, „Penkios minutės prieš dvyliktą“, *Dramos veikalai*, Čikaga: Srovės, 1963, p. 350.

⁵²⁹ Vytautas Alantas, „Vidurnakčio jungtuvės“, *Svetimos pagairės*, London: Nidos knygų klubas, 1954.

valdovai. Kai kuriuose eilėraščiuose pasirodo ir mistifikuoti, romantizuoti ir net sakralizuoti partizanų kovotojai labai garbingoje legendinėje Lietuvos istorija reprezentuojančių įvaizdžių kompanijoje, pvz., eilėraštyje „Jie su mumis...“:

Žygiuoja dvasios gentainių už mūsų pečių: –
Žygiuoja žemdirbiai, karaliai, pranašai,
Kūrėjai savanoriai, knygnešiai, –
Žygiuoja partizanai ir šventieji,
Visi tautos vaikai rinktieji.⁵³⁰

Trumpai tariant, partizanai pasirodo ten, kur pinamos visos kartos ir visi garbingieji epizodai į vieną didingą tautos istoriją.

Ši ir pasitaikanti panaši jausminė patriotinė lyrika intensyvu kultūrinį gyvenimą gyvenančioje lietuvių išeivių visuomenėje susilaukė ir kritikos, ir net pašaipos. „Ligšiolinė mūsų poezija partizanų temomis, parašyta ne už Lietuvos ribų, nebuvo aukšto lygio, – ironiškai rokavo *Aidy* apžvalgininkas K. R. – Jai nestigo upėmis tekančio kraujo (svetimo kraujo niekas netaupo), gausių padaršinimų, raginimo laikyti iki paskutinio (vėl svetimo) kraujo lašo ir kitokios įžeidžiančiai sentimentalios retorikos. Mūsų poetų eilėraščiuose partizanai vėl ir vėl turėjo pakartoti savo absurdiškai sunkų kryžiaus kelią: žūti, gulėti miestų aikštėse nepalaidoti ir nepaprastai gausiai naudotis nieko nekainuojančia salonine mūsų parama. Bet iš tiesų ten nebuvo nei partizanų, nei poezijos“⁵³¹.

Kitokios, labai palankios reakcijos susilaukė 1966 m. pasirodęs Mykolo Vilties slapyvardžiu pasirašytas eilėraščių rinkinys *Neparašyti laišakai*⁵³². Tai keturių eilėraščių ciklą („Kritusiųjų partizanų testamentai“, „Ištremtųjų laišakai tėviškėn“, „Sibire mirštančio partizano atodūsiai“, „Neparašyti laišakai“) kūriny, vaizduojantis Lietuvos okupacijos laikus. Parašytas jis buvo minėtam

⁵³⁰ „Jie su mumis...“, *Paversmiai*, Chicago, 1982, p. 21. Panašiai partizanus pristato šio rinkinio eilėraščiai „Nesakykite man“ p. 16, „Svanoriai“ p. 25, „Golfštromas“ p. 37, „Žodis“ p. 149.

⁵³¹ K. R., „Partizano buities poezija“, in: *Aidai*, 1968, nr. 6.

⁵³² Mykolas Viltis, *Neparašyti laišakai* [eilėraščiai], New York: American Foundation for Lithuanian Research, 1966.

Lietuvos laisvės kovų metų sukakties jubiliejui. Baltų eilių ritmika ir siužetų dėliojimo logika, asmeninio skundo išsakymu kūrinys primena Senojo testamento Psalmyną, įspūdį dar labiau stiprina autoriaus pasirinktas Vilties slapyvardis. Eilėraščiuose išskyla kovojančių, žūstančių, iš gimtųjų namų Sibiran išstremtų paprastų partizanų kovotojų išgyvenimai praradimo, mirties ir pralaimėjimo akivaizdoje. Poetas svarsto įvairių asmenų – brolio, sesers, sūnaus ir draugo – vaidmenis ir santykius. Pvz., eilėraštis *Pastumdėlis* perteikia daugiaplotmį ir netikėtą herojaus ir jo kovos draugų paveikslą:

Jūs vis sakėte, kad aš – niekam netikęs,
Vakaruškų pakampių pastumdėlis aš . . .

Mano kraujas taip pat laša, kaip ir jūsų,
Į tėvo pamiškės pievą.

Kaip jaunystės sapnas šviti man kautynių dundesys
Paskutinę sekundę gęstančiose akyse:
Ir mano kraują taip pat saldžiai priima
Gimtosios purios dirvos, kaip ir jūsų,
Mane erzinę, bet mano numylėti draugai . . .⁵³³

Paskutinysis eilėraščių ciklas „Neparašyti laišakai“ iš tiesų yra panašiausias į testamentą ir išsako prašymus įvairiems ne (arba nebe) partizanų gretose esantiems žmonėms: *Giminėms, Buvusiems kovos draugams, Ūkininkams, Poetams, Muzikams, Teatralams, Dailininkams* ir *Rašytojams*. Eilėraštyje *Giminėms* nuskamba net ir liūdnas priekaištas:

Pražiūrime akis į saulėlydį,
Į Vakarus . . .
Tarsi, jūsų meilė mums padės . . .
Ateina tik nepažįstamos bangos,

⁵³³ *Ibid.*, p. 15.

O smeigiasi širdin tik sopuliai . . .

Laikas jums ten prabėga, brangūs manieji,

Prisiminimai kaskart vis blankesni . . .

Mes vis akis įsmeigę saulėleidin liūdnan,

Iš kurio jūs jau niekad nepareisite . . .

Maldoje šaukiamės jums pagalbos,

Tos, kurios mums niekas niekad neatneš,

Tos, kurios mums nei bangos neatpažįstamos nebeatneša,

Tos, kuriai Jūs laiko nebesurandate.⁵³⁴

„Neįprasta tai poezija“, sako eilėraščių leidėjas. „Forma ji nemėgins prilygti Aisčio, Brazdžionio, Jasmanto – dainuojančios, trimituojančios, skambančios formos, kurią garsiai skaitydamas lyg klasikinę muziką girdėtum. <...> Ne forma, o pergyvenimai pirmiausia traukia čia dėmesį“⁵³⁵. Ir iš tiesų Vilties eilėraščių leidėjas čia apibendrina beveik visą partizanų tema parašytą išsivijos literatūrą. Didelių kūrinijų – išskyrus Landsbergio pjesę – apie partizanus išsivijoje sukurta nebuvo. Nei iškiliausio prozininkai, nei poetai šios temos interpretacijos nesiėmė, tad gausioje, turtingoje ir įtakingoje Egzodo literatūroje Lietuvos partizanų karo temos, galima sakyti, buvo tik trupiniai.

2. 3. 3. *Politinė partizanų kovų prasmė*

Politika visada yra tikslinga veikla, arba – tai tokia veikla, kuri turi praktinį tikslą. Nors terminas „politika“ kasdienėje kalboje yra įaugęs į daugelį skirtingų sričių nurodant jų valdymo dėmenį (pvz., „mokyklos politika“, „įmonės politika“ ir pan.), pagrindinė „politikos“ apibrėžimo reikšmė nurodo į valstybės valdymo sritį (iš teorinės ir praktinės perspektyvų). Tad politinė prasmė – tai ta, kuri yra aktuali valstybiškai, tarnauja valstybiniam interesams,

⁵³⁴ *Ibid.*, p. 43.

⁵³⁵ *Ibid.*, p. 51.

prisideda prie individo ir valstybės santykio nustatymo. Kalbant apie politinę partizanų kovų prasmę išeivijos bendruomenėje didžiausi sudėtingumai kyla dėl to, jog pati valstybė *de facto* buvo sunaikinta, tad klausimas čia būtų toks – kas tokiu atveju *suteikia* politinę prasmę, kas gali ją *patvirtinti*?

Kalbant apie partizanams teikiamą politinę prasmę svarbu nepaleisti iš akių konteksto, kuriame ji istoriškai formavosi, nors toks laikotarpis nepatenka į šio tyrimo ribas, todėl bus tik schematiškai aptariamas. Tai yra Antrojo pasaulinio karo ir pokario laikotarpis, kuomet visų aktyviųjų Lietuvos visuomenės narių pagrindinis rūpestis buvo sunaikintos valstybės atstatymas. Procesualiai, paisant demokratijos principų, valstybingumo atsiradimui ir įtvirtinimui yra svarbios dvi pakopos, ir dėtos didelės pastangos, kad jos abi būtų kiek įmanoma išpildomos. Pirma, esamos ar būsimos valstybės gyventojai turi susitarti tarpusavyje organizuoti valstybę. Antra, suorganizuotą valstybę turi pripažinti kitos valstybės.

Nuo pat 1940 m., sovietams, imituojant legalius procesus, sunaikinus teisinės valstybės institucijas, įvairiai stengtasi jas atkurti. T.y., atkurti ar sukurti tokias institucijas, kurias teisiškai būtų galima laikyti išreiškiančias Lietuvos visuomenės valią. Tokį siekį turėjo 1940 m. pabaigoje Antanos Smetonos atgaline data pasirašyti Kybartų aktai, kuriais sudarytas egzilinės vyriausybės prototipas, o Lietuvos diplomatinės tarnybos (LDT) vadovui suteikti Stasiui Lozoraičiui ministro pirmininko įgaliojimai, deja, neįgiję teisinės galios. Tokį pat siekį turėjo 1941 m. Birželio sukilimo metu sudaryta Lietuvos laikinoji vyriausybė, irgi neįgavusi teisinių galių. VLIKas ir partizanų junginių centralizacija bei vyriausiosios partizanų vadovybės formavimas irgi buvo atsakymai valstybės netekties situacijai. Šiek tiek skyrėsi tik LDT ir likusių rezistencinių organizacijų teisinės legitimacijos principai. LDT klio vėsi teisinio tęstinumo principais, todėl, pvz., laikėsi 1938 m. konstitucijos, nors visos rezistencinės organizacijos skelbdavo pripažįstančios 1922 m. demokratinę konstituciją. Taip pat šios organizacijos savo dokumentuose vienaip ar kitaip formulavo nuostatas, jog, nors jų priimami sprendimai ir laikomi teisiškai legaliais, pamatinė jų legitimacija kyla iš tautos valios,

išreikšimos ateityje, todėl, kai tik sąlygos leis, jų sprendimai bus perduoti visuotiniais demokratiniais rinkimais išrinktam Lietuvos seimui.

Drauge nuo pat pradžių siekta išlaikyti legitimumą tarptautinės bendruomenės akyse. Jau pirmosios sovietinės okupacijos pabaigoje, susigaudžius kas įvyko bei atsigavus nuo šoko, tarp svarbiausių pasipriešinimo užduočių iškilo ir siekis parodyti tarptautinei bendruomenei, jog lietuvių tautos valia geidžia atstatyti prarastą nacionalinį valstybingumą. LDT pavyko išlaikyti pripažinimą tik kai kuriose valstybėse, nepripažinusiose sovietų valdžios teisėtumo. Lietuvos laikinoji vyriausybė pirmiausia dėjo viltis į Vokietijos pripažinimą, vienas pagrindinių 1941m. antisovietinio sukilimo tikslų buvo pademonstruoti vokiečiams, jog lietuviai perėmė valstybės organizaciją į savo rankas tikintis jiems tokios teisės pripažinimo. Nepasitvirtinus planui atstatyti valstybingumą su vokiečių pagalba, 1943 m. Lietuvos politines partijas ir ligtolines rezistencijas organizacijas apjungęs, nuo 1945 m. pasitraukęs į Vakarus ir čia siekiantis egzilinės vyriausybės statuso VLIKas irgi pirmiausia siekė pripažinimo Vakarų vyriausybių ir vadovų bei tarptautinių organizacijų akyse. Lietuvos partizanai taipogi nuo pat pradžių, net dar nesukūrę savarankiškos politinės programos, stengėsi atrodyti kaip Lietuvos valstybės kariuomenė, ne tik naudojo karines struktūras, statutus, priesaikas, bet ir atkakliai dėvėjo Lietuvos kariuomenės uniformas, kas itin apsunkino partizaninę kovos taktiką. Tad greta valstybės ir visuomenės gynybos ne mažiau aktualus partizanų tikslas buvo valstybingumo manifestacija.

Kas ir kaip gali/turi atstovauti Lietuvos visuomenę sovietams sunaikinus valstybės institucijas buvo keblus, painus, o randantis atskiriems rezistenciniams centrams dar ir ilnas nesutarimų klausimas, susidurta su teoriniais, teisiniais legitimaciniais, procedūriniais sunkumais. Antai, antrosios sovietinės okupacijos pradžioje VLIKui atsidūrus ten pat, kur buvo LDT – užsienyje, ir abejoms organizacijoms laikantis skirtingų politinių tradicijų (1922 m. ir 1938 m. konstitucijų), prasidėjo ne bendradarbiavimas, bet trintis ir nesutarimai. Taip pat atsidūrus už Lietuvos teritorijos ribų iškilo naujas iššūkis

– žinių ir ryšių. Emigraciją pasiekus žinioms, jog Lietuvos teritorijoje vėl veikia rezistencinės organizacijos, prasidėjo diskusijos dėl vadinamojo krašto primato klausimo, t. y., klausimo, koks centras turėtų vadovauti visoms rezistencinėms jėgoms Lietuvoje ir užsienyje.

Krašto primato klausimas turi painią istoriografiją, atsiradusią dėl politinių grupuočių vidinių kovų ir politinių žaidimų. Čia ypač išsiskiria santariečių, teigusių, kad jie vieninteliai rūpinosi krašto primato klausimu (žr. aferą su Deksniu), linija. Tačiau tiksliausia būtų sakyti, jog praktiškai visos emigracijoje atsidūrusios organizacijos pritarė krašto primato principui – t.y. principui, jog Lietuvos likimas sprendžiasi Lietuvos teritorijoje, kur yra susitelkusi lietuvių tautos dauguma. Tokio principo įgyvendinimas reiškia kelis pagrindinius dalykus: pagrindinį vaidmenį rezistencijos judėjime turi krašte veikiančios rezistencinės organizacijos; jos pačios sprendžia kokios taktikos joms reikia laikytis; išeivijos politinės organizacijos gali kalbėti ir veikti jų vardu tik gavusios atitinkamus įgaliojimus⁵³⁶.

Tačiau teoriškai pripažįstant krašto primato principą, jo praktinis įgyvendinimas buvo kebli užduotis, pirmiausia dėl patikimų ryšių su kraštu nebuvimo. Didžiausias iššūkis jungiant emigracijos ir Lietuvos vidaus pasipriešinimo jėgas nuo pat pradžių buvo ir toliau išliko ryšiai, kurie kūrėsi labai sunkiai, nuolat trūkinėjo. Patikimų ir stabilių ryšių taip ir nepavyko nutiesti. Tai buvo pagrindinė priežastis, dėl ko nepavyko įtvirtinti ir partizanų politinio statuso tuo metu, kuomet partizanai buvo stipriausi. Ir nors pagaliau į užsienį atvykusių partizanų atstovų ir VLIKo surengtame susitikime Baden Badene 1948 m. viduryje tam tikru pavidalu buvo įtvirtintas ir krašto primato principas (panaikintas Deksnio avantiūros pasekoje sukurtos VLAKo ir BDPS Užsienio delegatūros, sutarta, jog rezistencijai Lietuvoje vadovauja partizanai, o užsienyje – VLIKas, pripažįstant jam teisę kurti egzilinę vyriausybę net be tiesioginio krašto pritarimo), labai greitai ryšių palaikymas vėl komplikavosi. Ir nors tam tikrą laiką Baden Badeno susitarimai kažkiek veikė išeivijos organizacijų politines strategijas, pvz., maždaug po mėnesio nuo susitikimo

⁵³⁶ Kęstutis Girnius, „Žmogus, kuris pavargo, netapęs herojumi“.

Baden Badene VLIKo Vykdomoji Taryba suformulavo ir išsiuntė diplomatijos šefui bendradarbiavimo pasiūlymą, pasak kurio VLIKo Vykdomoji Taryba būtų reorganizuota taip, jog atitiktų „Ministrų Tarybos egzilyje *in spe* sudėtį“, krašto rezistencija būtų atstovaujama „krašto reikalų ministerio, kurį pasiūlytų krašto rezistenciją sujungiąs organas“, o sulaukus tinkamo momento VLIKo Vykdomoji Taryba taptų Ministrų Taryba išėivijoje, kuriai būtų subordinuoti diplomatai⁵³⁷, silpstant partizanų sąjūdžiui menko ir jų politinis vaidmuo išėivijos organizacijose, kol galiausiai visai sunyko. Pvz., remiantis Lukšos ir Krikščiūno į Vakarų pergabenta medžiaga apie Lietuvoje vykdomą genocidą buvo parengtas memorandumas JTO, šios žinios turėjo įtakos formuluojant 1948 m. gruodžio 5 d. JTO priimtą Visuotinę žmogaus teisių deklaraciją, tačiau partizanai turėjo politinės reikšmės tol, kol egzistavo kaip reali politinė jėga. Antai ruošiantis pirmam dideliame užsienyje vykdomam padėties okupuotoje Lietuvoje tyrimui, 1953 m. pradėjus dirbti vadinamajam Kersteno komitetui, tiriančiam Baltijos valstybių užgrobimo ir neteisėto įjungimo į SSRS sudėtį bylą, buvo pasinaudota tik plk. Burlickio liudijimu, tačiau jokie pačių partizanų dokumentai nebuvo įtraukti į komiteto bylas⁵³⁸, nedetalizuota partizanų organizacija, nepaminėta jų vadovybė, instituciniai ryšiai ar sutartys su išėivijos organizacijomis. Apskritai, didžiausias dėmesys šiame tyrime buvo skirtas 1940–1941 m. mechanizmams, sunaikinusiems valstybę ir tarptautinės bendruomenės akyse kūrusiems regimybę neva pokyčiai vyksta demokratiniu būdu, ypač Liaudies seimo rinkimams. Taip galėjo nutikti ir dėl to, jog Kersteno tyrimu labiausiai rūpinosi Amerikos Lietuvių Taryba, įsteiga senųjų emigrantų dar pirmosios sovietinės okupacijos vasarą. Vėlesni, ypač antrosios sovietinės okupacijos įvykiai, menkai pažįstami net paskutiniajai karo emigracijos bangai, senajai išėivių kartai buvo tolimi. Tačiau vėlesniuose, net ir glaudžiausius santykius su partizanais palaikiusio VLIKo politiniuose dokumentuose partizanų sąjūdis labai menkai politiškai artikuliuotas. Ironiška,

⁵³⁷ Žr. Laurynas Jonušauskas, *Lietuvos diplomatinės tarnybos veikla egzilyje 1940–1991 metais* [daktaro disertacija], Vilnius, 2003.

⁵³⁸ Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė, „Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio strategija“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 1999 nr. 1, p. 24–40.

bet prie tokios situacijos veikiausiai prisidėjo ir Kersteno komiteto tyrimas ir išvados. Kersteno komiteto raportai buvo aukščiausias pasiekimas laisvinimo byloje, jų išvados cituotos ilgus metus išėivijos rengiamuose politiniuose dokumentuose, taigi, ten įtvirtinti istoriniai vaizdiniai veikė tolesnį kalbėjimą apie Lietuvos okupacijos istoriją politinėje plotmėje.

Apibendrinant, veikiausiai buvo kelios priežastys, dėl kurių partizanai nustojo politinio aktualumo. Pirma, nuslopinus partizanų sąjūdį, sunaikinus partizanų vadovybę neliko šaltinio, galinčio generuoti, palaikyti tokią reikšmę. Taip pat tokią situaciją bent iš dalies sąlygojo netvarka Vakarų valstybėse reziduojančių politinių organizacijų bendravime. Niekaip nereguliuojant net pasiekiamų organizacijų santykių, t.y., VLIKo ir LDT, juolab nepavyko suteikti aiškiai teisiškai įtvirtinto statuso partizanams, su kuriais dargi buvo taip sudėtinga palaikyti ryšius. Galiausiai, visi išėiviai teikė gerokai didesnę dėmesį pirmosios okupacijos laikotarpiui. Nuolat buvo akcentuojamas Liaudies seimas, kaip instituciškai įnešęs trūkį į demokratinius procesus, bei 1941 m. trėmimai⁵³⁹, kitaip tariant, tas laikotarpis, kurį po Antrojo pasaulinio karo iš Lietuvos pasitraukę išėiviai patys išgyveno ir matė. Partizanų karo laikotarpis aiškiai gulė už tos ribos, kuomet demokratinės, visuomenę atstovaujančios institucijos nustojo veikti, ir, net pabrėžiant pasipriešinimo dėmenį, labiau gulė į tą stalčių, kuriame kaupia informacija apie režimo įvykdytus nusikaltimus. Šiuo atveju tai buvo režimo nusikaltimai prieš partizanų kovotojus ir jų šeimų narius. Partizanų vadovybės politinės reikšmės pripažinimo trūkis tęsėsi nuo 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos signatarų žūties iki jau nepriklausomybės laikų, kuomet aiškiai prabilta apie Vyriausiosios karinės ir politinės vadovybės egzistavimą ir toks įtvirtintas teisinėje Lietuvos Respublikos sistemoje.

⁵³⁹ Beje, būtent 1941 m. trėmimai ryškiausiai išliko ir sovietų Lietuvos visuomenės atmintyje, apie tai daugiau bus kalbama disertacijos skyriuje 3.1. *Alternatyvi viešojo erdvė: periodinė pagrindžio savilaida.*

2. 4. SOVIETŲ PASTANGOS PAVEIKTI IŠEIVIJOS PARTIZANŲ KOVŲ

VERTINIMUS IR JŲ REZULTATUS

Sovietų pastangos paveikti išeivijos Lietuvos partizanų karo vertinimus buvo daugiassluoksnis procesas. Skyriuje 3. 3. *Istoriografija* buvo aprašyta saugumo daryta įtaka per agentūrinį sovietų saugumo tinklą, visų pirma Deksnį, o taip pat poveikis išeivijos istoriografijai, bei pabandyta nusakyti sovietų saugumo sukurtos versijos paplitimo mastą išeivijos bendruomenėje. Užbaigus agentūrinius operatyvinius žaidimus imituojant ginkluotą pasipriešinimą „darbas su išeivija“ nenutrūko, atvirkščiai, jo formos pasidarė įvairesnės ir įdomesnės. Ypatingai suskubta „dirbti“ kuomet, greta Lietuvos laisvinimo veiklos, Lietuvą ėmė pasiekti laisvosios Europos ir Amerikos radijo bangomis skleidžiamos žinios ir laidos. Užmezgus ryšius su Lietuvos disidentais, pradėjus gauti pogrindžio spaudą, visų pirma *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kroniką*, skelbti jos informaciją per radiją, greta ankstesnio vaidmens dikredituojant Sovietų Sąjungą ir jos komunistų partiją Vakarų valstybių akyse lietuvių išeivija ėmė vaidinti ir nepageidaujamą vaidmenį ardant režimo informacinę hegemoniją sovietinės valstybės viduje. Pagrindine priemone tokiai jos veiklai neutralizuoti, kaip ir partizanų karo metais, laikyta išeivijos kiršinimas ir skaldymas.

Greta saugumo agentūrinio tinklo⁵⁴⁰, kuris šiame etape vykdė tris užduotis (įsiskverbti į išeivijos organizacijas, rinkti naudingą medžiagą, kompromituoti išeivius vieni kitų akyse), septintojo dešimtmečio pradžioje SSRS mastu pradėtas vykdyti naujas poveikio emigracijai projektas, kuriam pagrindą suteikė 1958 m. JAV ir Sovietų Sąjungos pasirašyta kultūrinių ir mokslinių mainų sutartis⁵⁴¹. Šios sutarties pasekoje atsirado sąjunginė draugija „Rodina“, kurios pradinė funkcija buvo agituoti buvusius piliečius repatrijuoti į Sovietų Sąjungą, ir jos lietuviškas analogas – KGB priežiūroje 1964 m.

⁵⁴⁰ Jį nuodugniau tyrė Arūnas Streikus, žr. jo straipsnį „Sovietų Lietuva ir išeivija: Kultūrinių ryšių projektas“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2007 nr. 20, p. 42–63.

⁵⁴¹ *Ibid.*, p. 44.

Berlyne pradėjęs veikti Kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje komitetas, 1975 m. pervadintas „Tėviškės“ draugija (paprastumo dėlei visame jos veiklos laikotarpyje ją toliau taip ir vadinsime).

„Tėviškės“ draugija iš esmės buvo propagandinė įstaiga ir užsiėmė Tarybų Lietuvos pasiekimų garsinimu emigravusių tautiečių bendruomenėse. Iš pradžių taikytasi į „pažangiuosius“ emigrantus, vėliau susiprasta dėl jų marginalumo ir niekinės įtakos ir pasisukta į įtakingas organizacijas. Vyravo trys kontaktų su tautiečiais palaikymo formos: 1. išeivių grupių lankymasis tėvynėje; 2. „pažangių“ Tarybų Lietuvos veikėjų, ypač meno ir mokslo žmonių, išvykos į užsienį, daugiausia JAV, 3. propagandinės (ar propagandine laikytos) medžiagos (Lietuvos TSR parašytų knygų, sukurtų filmų ir pan.) platinimas išeivijoje bei demonstravimas išeivių grupėms lankantis Lietuvoje. Kultūriniai ryšiai su išeiviais vertinti kaip itin efektyvi priemonė paveikti jų bendruomenę. Ypatingai vertinti pačių išeivių iniciatyva, visų pirma liberalios organizacijos *Santara-Šviesa*, paskelbusios savo kultūrinių ryšių su LTSR lietuviais palaikymo programą „Veidu į Lietuvą“, besikuriantys ryšiai.

Ginkluotas pasipriešinimas, kaip ir visa okupacijos laikotarpio istorija, buvo vienas labiausiai slepiamų faktų ir griežčiausių *tabu* sovietinėje valstybėje. Sovietų funkcionieriai asmenimis nevaikščiojo ir savo iniciatyva šio pavojingo klausimo svarstyboms su išeiviais nekėlė. Net ir domėjimasis tikroju dabartiniu gyvenimu užsitraukdavo LKP rūstybę, taip, pavyzdžiui, žymiam išeivijos filosofui Juozui Girniui buvo uždrausta ateityje lankytis Lietuvoje⁵⁴². Tad ryškiausia, ar veikiau – vienintelė linija, kuria septintajame-devintajame dešimtmečiuose išeivijai buvo skleidžiama sovietinė Lietuvos partizanų karo versija, buvo LTSR leidžiamos propagandinės spaudos ir kitos produkcijos, iš tiesų kuriamos vidiniam vartojimui, siuntinėjimas į užsienį (bei demonstravimas LTSR besilankančioms išeivių grupėms).

⁵⁴² Arūnas Streikus, „Sovietų valdžios ‚darbas su išeivija‘: Manipuliacijos kultūriniais ryšiais“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2006 nr. 4–5, p. 166.

Užmetus akį į „Tėviškės“ draugijos siunčiamų knygų sąrašus matyti visa *Faktai kaltina* serija⁵⁴³, taip pat ten yra ir visa partizanų tema parašyta sovietinė grožinė literatūra⁵⁴⁴ (šią papildė sovietinė periodika⁵⁴⁵, apimanti respublikinę ir visą kultūrinę spaudą). Tačiau tiek vieni, tiek kiti leidiniai nuskęsta Tarybų Lietuvos ekonominius ir kultūrinius pasiekimus liaupsinančios literatūros jūroje. Banditizmo tema tik labai epizodiškai pasirodė „Tėviškės“ draugijos leidžiamame laikraštyje emigrantams *Tėvynės balsas*⁵⁴⁶, dar mažiau nuo 1967 m. jį pakeitusiame savaitraštyje *Gimtasis kraštas*⁵⁴⁷. Net pačiame propagandinės kampanijos prieš partizanus įkarštyje žinutės apie „buržuazinių nacionalistų siautėjimą“ ir „sužvėrėjusius banditus“ buvo retos ir veikiau atsitiktinės, nei apgalvotai tyčinės, ir patekdavo į didesnes sistemingai nušviečiamas temas, pvz., dažniau pasirodydavo kunigai-žudikai nei kitokie „banditai“, mat antireliginė propaganda bendrai buvo itin intensyvi⁵⁴⁸. Kadangi viena pagrindinių diskreditacinių linijų buvo VLIKo menkinimas, *Tėvynės balse* pasirodė prieš VLIKo veikėjus nukreiptų tekstų, užgriebiančių ir banditizmo temą. Pvz. buvo perspausdintas visas Deksnio „išpažinties“ tekstas, prieš tai skelbtas *Tiesoje*⁵⁴⁹. Tačiau dažniau pasitaikydavo netiesioginių banditizmo „pasmerkimų“ recenzijose ir apžvalginiuose straipsniuose, pristatančiuose grožinę literatūrą ar vaidybinius filmus apie „dramatišką mūsų tautos laikmetį“⁵⁵⁰.

Taigi, akivaizdu, jog nebuvo specialios, išėivijai pritaikytos propagandos apie partizanų kovas, o pagamintoji vidiniam LTSR vartojimui nors ir buvo siuntinėjama planingai, bet būdama tokio nesubtilaus ir tiesmuko pobūdžio išėivijoje susilaukė tokios reakcijos, kokios ir buvo galima tikėtis –

⁵⁴³ Pvz., 1963–1965 m. išsiųstų knygų sąrašas, LYA, f. K-3, ap. 1, b. 5; „Tėvynės balso“ 1964 m. siunčiamų į užsienį knygų sąrašai, LYA, f. K-3, ap. 1, b. 14; 1966–1968 m. išsiųstų į užsienį knygų sąrašai, LYA, f. K-3, ap. 1, b. 28; ir t.t. iki pat sovietmečio pabaigos.

⁵⁴⁴ *Ibid.*

⁵⁴⁵ Pvz. „1964 m. respublikinių laikraščių ir žurnalų, siunčiamų į užsienį, prenumeratos sąrašas“, LYA, f. K-3, ap. 1, b. 12, 13.

⁵⁴⁶ *Tėvynės balsas*, Vilnius, 1957–1967.

⁵⁴⁷ *Gimtasis kraštas*, Vilnius, 1967 – iki dabar.

⁵⁴⁸ „Sulaikyti ir sušaudyti“, in: *Tėvynės balsas*, 1960, nr. 17 (288).

⁵⁴⁹ „Kodėl aš su jais nutraukiau santykius? Laiškas „Tiesai“, in: *Tėvynės balsas*, 1960, nr. 15.

⁵⁵⁰ Pvz., „Didelė meninė tiesa“, in: *Tėvynės balsas*, 1960, nr. 15 (286).

vienareikšmiško atstūmimo. Tačiau propaganda nepraėjo tylomis, į ją reaguota puikiomis analitinėmis propagandinės medžiagos apžvalgomis⁵⁵¹. Vienintelis serijos *Faktai kaltina* leidinys, išleistas specialiai Vakarų auditorijai, buvo anglakalbis *Documents Accuse*⁵⁵², kuris pasirodė palyginus vėlai (1970) ir skelbė išimtinai nacistinius nusikaltimus, kitaip tariant, buvo pritaikytas Vakaruose augančiai Holokausto temai.

Kiek kitaip, nors nepatikliai ir prisilaikant atsargumo, buvo skaitoma grožinė literatūra. 1970 m. Bronius Veškėlis ėmėsi nagrinėti visą iki tol parašytą lietuvišką sovietinę grožinę literatūrą apie lietuvių partizanus. Teatrologas ir literatūrologas Veškėlis ėmėsi reikalo gana netikėtu kampu, visų pirma mėgindamas ne įvertinti literatūrinę šios kūrybos pusę (apie pastarąją, tiesą sakant, buvo vos pora žodžių), tačiau pasitelkęs grožinės literatūros korpusą bandė perprasti patį partizanų karą, kitaip tariant, išskaityti ginkluoto pasipriešinimo tikrovę. Veškėlis pradeda – beje, labai įžvalgiai – kvestionuodamas „banditizmo“ ir „klasių kovos“ taikymą partizaniniam judėjimui apibūdinti: „Grožinėje literatūroje žodis ‚banditas‘ irgi vienas iš plačiausiai naudojamųjų, nors kartais sutinkami terminai, kaip ‚klasiniai priešai‘, ‚nacionalžudikai‘, ‚šauliapalaikių gaujos‘, ‚lietuviai su fašistų snukiais‘. Kartais vartojami ir švelnesnio pobūdžio terminai, kaip ‚buožių sūneliai‘, ‚naktiniai svečiai‘, ‚žalieji broliai‘ ir pan. Taip pat naudojami žmonėse kursuojantieji partizanus definuojantieji žodžiai, kaip ‚miškiniai‘ arba ‚žaliūnai‘. Yra atvejų, kai rašytojai, norėdami tiksliau ir vaizdingiau perduoti tikrovę, cituoja partizanų siuntinėtus grasinančius lapelius, įsakymus ir pan., ir tenai randame žodžius, kaip ‚partizanai‘, ‚laisvosios Lietuvos partizanai‘, ‚tėvynės gynėjai‘, ‚nepriklausomos Lietuvos gynėjai‘, ‚laisvės kovotojai‘ ir t.t. Tokiu būdu, vien vardų įvairumas meta šešėlį sovietinės valdžios naudojamiems terminams“⁵⁵³. Šioje vietoje Veškėlis pastebėjo esminį sovietų

⁵⁵¹ P.vz., J. V., „Laisvės kovotojai sovietų propagandoje“, in: *Į Laisvę*, 1965, nr. 37–38, p. 104–105.

⁵⁵² *Documents Accuse*.

⁵⁵³ Bronius Veškėlis, „Pokario partizanai sovietinėje lietuvių literatūroje“, in: *Metmenys*, 1970, nr. 19, p. 102.

propagandos bruožą – būtent tai, kad ji bandė ne tik uždenkti, bet ir supaprastinti ir net suprimityvinti daug sudėtingesnę tikrovę.

Veškelis išsikelia sudėtingą užduotį – pro ideologines schemas ir triukšmą išvelgti tarybinių rašytojų, kurie „patys yra paaugliais išgyvenę tą laikotarpį, matę partizanus arba net su ginklu dalyvavę įvykiuose“⁵⁵⁴, kūryboje prasprūstančią autentišką partizanų karo tikrovę ir jo palikimą, ir, reikia pasakyti, tam tikra prasme jam tai pavyksta. Jis išvelgia tikrų rašytojus dominusių temų apmatius (pvz., moralinės atsakomybės dėl įvykdytų žudymų), tačiau savo projekto pabaigoje liūdnai konstatuoja, kad nors „partizaninis judėjimas paskutiniu metu sovietinėje lietuvių literatūroje vaizduojamas plačiau, iš arčiau pažvelgiama į partizaną kaip į žmogų, bet dar sunku įžiūrėti objektyvesnį požiūrį; viskas kol kas perteikiama tiktai sovietinės ideologijos šviesoje“⁵⁵⁵.

Panašių paskatų vedini sovietinę literatūrą skaitė ir kiti partizanų karo tyrinėtojai. Antai Kęstutis Girnius rado vertingos medžiagos Sluckio ir Bieliausko romanuose, Šavelio *Dievo avinėlyje*, Bubnio *Alkanoje žemėje*, Požėros *Šalnose*, Avyžiaus *Degimuose*, Petkevičiaus *Šermukšnių Lietuje*, o ypač jo romane *Apie duoną, meilę ir šautuvą* bei Mikelinso ir Pociaus apsakymuose. „Ir rašytojų kūrinuose jaučiama slogi cenzoriaus ranka, – dalinosi pastebėjimais Girnius, – bet kai kuriais atžvilgiais beletristikoje pasakoma tiesos, kurios kitur nepasakoma, vaizduojama tai, ko istorikai negali paminėti. Istorikai nutyli valdžios žiaurumus, bet tūlas rašytojas mini partizanų lavonus, išmestus kaimo ar miestelio turgaus aikštėje, <...> vaizduoja tuos laikus, kada Lietuvos kaime buvo dvi valdžios: sovietinė – dienos metu, partizanų – naktį“⁵⁵⁶. Kiek kita situacija kalbant apie aktyvų propagandos skleidimą buvo tik su Žalakevičiaus filmu *Niekas nenorėjo mirti*, kuris tik

⁵⁵⁴ *Ibid.*, p. 107.

⁵⁵⁵ *Ibid.*, p. 117.

⁵⁵⁶ Kęstutis Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, p. 30.

pasirodęs buvo aktyviai siūlomas ir demonstruojamas tiek Lietuvoje besilankančioms grupėms, tiek siunčiamas į užsienį⁵⁵⁷.

Apibendrinant, išeivijos pasakojimas struktūriškai stipriai skyrėsi nuo sovietinio pasakojimo. Specifinis išeivijos pasakojimo bruožas buvo ir emigrantų bendruomenei, neturinčiai valstybinių institucijų, būdingos socialinės galios konsteliacijos. Čia, kitaip nei sovietinio pasakojimo atveju, kuriant pasakojimą nebūta politinės užduoties, nes nebūta ir politinės galios. Visai kitaip nei sovietinio pasakojimo atveju, išeivijos pasakojimo turinys keitėsi tik akademiname diskurse (istoriografijoje), tuo tarpu populiariojoje istorinėje sąmonėje (sprendžiant pagal viešas refleksijas ir diskusijas) Lietuvos partizanų karo vaizdinys buvo ir išliko gana apibendrintas bei neimlus akademiniam atradimams. Palyginus spaudoje cituotas viešas kalbas, apeliuojančias į lietuviybę, pirmosiose ir paskutiniuosiose jų pasirodantys partizanų ir partizanų karo vaizdiniai labai panašūs.

Išeivijos pasakojime nebūta ir gyvojoje atmintyje⁵⁵⁸ įsitvirtinusių partizanams taikytų įvardinimų, viešose kalbose ir tekstuose dominavo „Lietuvos partizanai“, sekamas labai apibendrintų „kovojančio krašto“ bei „laisvės kovotojų“ terminų. Pastarąjį išeivija refleksyviai taikė ir sau, pabrėžiant Lietuvoje „ginklu kovojančių“ partizanų ir laisvuosiuose Vakaruose Lietuvos laisvės byla užsiimančių išeivių bendrumą, priklausymą tai pačiai grupei, įsitraukimą į tą pačią veiklą. Išeivijoje vartoti partizanų įvardijimai indikuoja, jog įsitvirtino abstrahuotos politinės reikšmės teikimas, ir tai visiškai suprantama prisimenant, jog išeiviai neturėjo tiesioginės partizanų kovų įvykių patirties, šis – tiesioginio patyrimo – klodas negalėjo generuoti reikšmių. Papildomas patirties stokos niuansas buvo tai, jog realioje politinėje veikloje, tiksliau, politiniame diskurse – keliant Lietuvos laisvės bylą tarptautiniuose forumuose – Lietuvos partizanų karas buvo itin menkai artikuliuotas.

⁵⁵⁷ Žr., pvz., Kaminskaitės ir Mikonis sintezės *Kinas sovietų Lietuvoje* skyrių „Teroras ir jausmai“.

⁵⁵⁸ Kalbant apie dabar paplitusius „miškinų“, „miško brolių“, „žaliūku“ vardus.

Sunkiausiai rekonstruojamas išėivijos pasakojimo klodas – jaunesniosios po Antrojo pasaulinio karo iš Lietuvos pasitraukusios kartos, o taip pat nebe Lietuvos Respublikoje subrendusios kartos turėtas partizanų kovų vaizdinys bei jo transformacija. Šis klodas sunkiau pasiekiamas, nes ribotai (ar bent gerokai mažiau nei rezistencijoje dalyvavusios senosios kartos) atspindimas šaltinių, labiau nutylėtas ir tik kartais pasirodydavo, paprastai aštresnių diskusijų metu, kuomet jaunieji būdavo išprovokuojami pasisakyti. Pasiekiami šaltiniai rodo, jog išėivijos jaunimo tarpe nunyko (ar neįsitvirtino) senosios kartos atmintyje centrinę vietą rezistencijos istorijoje užimantys įvykiai, pvz., 1941 m. Birželio sukilimas, tuo tarpu įsitvirtino partizanų reikšmingumas. Tikėtina, tokia situacija susiklostė labiausiai dėl Lukšos *Partizanų*, ypatingo ir įtakingo veikalo.

3. (NE)SOVIETINĖS SOVIETŲ LIETUVOS VISUOMENĖS PASAKOJIMAS

Šioje dalyje tiriami du skirtingi fenomenai, priklausantys tiesiogine patirtimi paremtos Lietuvos partizanų karo atminties laukui. Sovietų Lietuvos visuomenė čia suprantama ne kaip sovietizuota, tačiau pirmiausia geografinė prasme – kaip sovietų Lietuvoje gyvenusi visuomenė.

Visuomenės sovietizacija ir skirtingos jos narių strategijos reaguojant į sovietizaciją istoriografijoje nagrinėtos ne kartą, bene pirmasis šiuos klausimus lietuvių istoriografijoje palietė Aleksandras Štomas, pateikęs pavergtos tautos politinės minties ir elgsenos vaizdinį kaip dvigubos sąmonės fenomeną⁵⁵⁹. Paminėtinas nepriklausomybės pradžioje pasirodęs Kęstučio Girniaus straipsnis „Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas“, kuriam laikui tapęs konceptualiausia visuomeninės prisitaikymo prie sovietinės sistemos teorine pozicija⁵⁶⁰. Apie 2000 m. prasidėjo (vis gausėjantis) srautas tyrimų, kuriuose vienaip ar kitaip siekiama analizuoti ir sovietų Lietuvos visuomenės prisitaikymo-oponavimo strategijas. Didesnė šių tyrimų dalis skirta konkrečioms atskirų mokslų problemoms, kuriose paliečiami ir visuomenės laikysenos klausimai⁵⁶¹. Išskirtinis šiame sraute yra Putinaitės sovietinės visuomenės prisitaikymo strategijų tyrimas⁵⁶², padaręs nemenką įtaką tolesniems sovietikos darbams⁵⁶³. Pastaraisiais metais greta sovietų valdžios – sovietizuojamos visuomenės interakcijos vis daugiau dėmesio susilaukia dar

⁵⁵⁹ Aleksandras Štomas, „Politinė sąmonė okupuotoje Lietuvoje“, *Laisvės horizontai*, Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 204–268.

⁵⁶⁰ Kęstutis Girnius, „Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 1995 nr. 10, p. 268–279.

⁵⁶¹ Pvz., Elena Baliutyte, *Laiko įkaitė ir partnerė: Lietuvių literatūros kritika 1945–2000*; Aurimas Švedas, *Matricos nelaisvėje*, Skaidra Trilupaitytė, „Totalitarizmas ir sovietmečio meno (ne)laisvė: Kai kurie vertinimo klausimai“, in: *Darbai ir dienos*, 2007, t. 47, p. 93–114.

⁵⁶² Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*. Kai kurias šioje monografijoje iškeltas idėjas Putinaitė toliau plėtoja monografijoje *Nugenėta pušis: Ateizmas kaip asmeninis apsisprendimas tarybų Lietuvoje*.

⁵⁶³ Be Putinaitės „išmonės strategijų“ neapseina beveik joks naujas sovietinės visuomenės tyrimas.

vienas specifiskai sovietinio visuomeninio būvio aspektas – *grupiškumas*, t.y. tuo metu egzistavęs gyvenimas grupėmis (ne individualiai atomizuotai, bet ir ne visuomeniskai). Gyvenimą grupėmis nuodugniausiai analizavo Klumbys ir Ramonaitės bei Kavaliauskaitės suburta tyrėjų grupė.

Greta *grupiškumo*, t.y. grupinio solidarumo ir grupės ribose susikuriančios alternatyvios viešosios erdvės (arba erdvės, perimančios dalį viešosios erdvės funkcijų), egzistavo ir didesnės socialinės struktūros, palaikančios platesnį, alternatyvų oficialiajam sovietiniam mokymui interpretacinį lauką. Tokią struktūrą apčiuopia nemažai tyrinėtojų. Antai Putinaitė aptinka, jog „sovietmečiu egzistavo dvi alternatyvios visuomenės solidarizacijos struktūros. Viena – prisitaikymo, kita – daug mažiau matoma pasipriešinimo struktūra. Pastarąją sudarė žmonės, moraliai ir socialiai solidarizavęsi su represuojamais pasipriešinimo didvyriais“⁵⁶⁴. Klumbys rekonstruoja du diskursus, kuriuose skleidėsi skirtingi požiūriai į tai, koks *turėtų būti* santykis su sovietine sistema⁵⁶⁵. 2014 m. pasirodžiusioje kolektyvinėje monografijoje grupė sociologų pagrindė tokių struktūrų egzistavimą pasitelkus Pierro Bourdieu *habituso* ir *kapitalo mainų* teorijas. Jų teigimu, sovietams okupavus ir sovietizavus Lietuvą buvo sugriautas stabilus socialinis kontekstas, o tai lėmė sukauptų išteklių perdavimo iš kartos į kartą modelių suirimą, „vertybių, normų ir gyvenimo būdo pokyčius bei naujų mobilumo veiksmų ir trajektorijų atsiradimą“⁵⁶⁶. Tokių didelių socialinių transformacijų metu, kvestionuojant ankstesnįjį visuomenės gyvenimą organizuojančias taisykles, toms pačioms gyvenimo situacijoms atsiranda konkuruojančios elgesio taisyklės, kur įvedamas naujasis padeda įtvirtinti adaptatoriai: švietimo sistema, profesinio lauko kanalai, socialinės kontrolės įrankiai. Tai reiškia, kad žmonių elgsena yra reguliuojama „iš išorės“, individą „iš naujo“ įtraukiant į daugiaryšius socialinius santykius pagal skirtingus socialinius lūkesčius⁵⁶⁷. Tyrinėdami biografinius gyvenimo pasakojimus

⁵⁶⁴ Nerija Putinaitė, *Nenutrūkusi styga*, p. 269.

⁵⁶⁵ Valdemaras Klumbys, *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai*, p. 109.

⁵⁶⁶ *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*, p. 13.

⁵⁶⁷ *Ibid.*, p. 14.

sociologai aptiko, jog ideologijos ir socialinės kontrolės įrankiais (ypatingai per švietimo sistemą, profesinės veiklos erdvę ir KGB priežiūrą) formuojamam sovietiniam mentalitetui oponavo šeimos erdvė. Be kita ko, tyrėjai išskyrė tris vidinės komunikacijos šeimoje tipus, lemiančius nevienodą atsparumą sovietizacijai. Pasak jų, buvo du tipai šeimų, imlių sovietizacijai: menkesnio išsilavinimo ir ekonominio pajėgumo šeimos (arba, naudojant socialinio kapitalo terminus, šeimos, kurios „nebuvo sukaupusios ekonominio, kultūrinio ir socialinio kapitalo išteklių, nes [sovietinė] ideologija deklaravo geresnio gyvenimo galimybę“⁵⁶⁸) ir šeimos, pasirinkusios aktyvios adaptacijos prie sovietinio gyvenimo organizacijos strategijas. Šių abiejų tipų šeimose dėl skirtingų motyvų (represijų baimės ir baimės prarasti naujai įgytą socialinį statusą) okupacijos trauminės patirtys ir su jomis susijusios ankstesnės vertybinės sistemos buvo nutylimos. Trečiojo tipo šeimų nariai buvo ženkliai atsparesni sovietizacijai, pagrindinę socializatoriaus funkciją čia ir atliko šeimų atmintis, o ne sovietiniai adaptatoriai. Šiose šeimose daug dėmesio skiriama kultūros tradicijų tęstinumui. Kitaip tariant, šiose šeimose palaikoma atmintis paaiškina Klumbio ir Putinaitės apčiuoptų dviejų socialinių struktūrų, dviejų interpretacinių sistemų egzistavimą.

Aptarta situacija yra svarbi mėginant užčiuopti sovietinio Lietuvos partizanų karo pasakojimo nestruktūruotus, pačios visuomenės refleksyvumu generuojamus pasakojimus. Iš tiesų, nors pirmojoje dalyje buvo atskleista, jog Lietuvos visuomenė pati pasiūlė patirtimi paremtas interpretacijas, kurios ilgainiui net transformavo oficialųjį sovietinį pasakojimą, šių interpretacijų struktūra ir logika neišėjo už oficialaus pasakojimo interpretacinio rėmo ribų, tik pasiūlė tam tikrus kolektyvinei atminčiai priimtinesnius siužetus jo ribose. Patys tokie siužetai nekeitė loginio pasakojimo pamato – tai, kas vyksta, yra „pažangiųjų“ (komunistų partijos, tarybinės liaudies, darbo valstietijos etc.) kova su „kонтрреволюциiniu elementu“ („buržuaziniais nacionalistais“, „buožija“ ar „banditais“). Tuo tarpu pačių partizanų pasakojimas skelbė, jog tai, kas vyksta, yra Lietuvos visuomenės, atstovaujamos partizanų, kova su

⁵⁶⁸ *Ibid.*, p. 270.

okupantu siekiant išsivaduoti ir atstatyti valstybės nepriklausomybę, o didelė visuomenės parama partizanams rodo, jog tokia nuostata dalinasi visuomenės dauguma. Tad šioje dalyje keliamas klausimas apie *kontr-pasakojimą sovietiniam pasakojimui*, arba tiesiogine patirtimi paremtos atminties funkcionavimą sovietų informacinės monopolijos – absoliučios viešosios erdvės kontrolės – sąlygomis.

Praktiškai vienintelė režimo nesankcionuota viešosios komunikacijos erdvė buvo pogrindžio savilaida. Didžioji visuomenės dauguma iš tiesų išliko tyli, jų įsitikinimai, nuomonės, jausenos niekur nefiksuotos. Tuo tarpu maža dalis aštuntajame dešimtmetyje pradėjo savo įsitikinimus skelbti pogrindinėje spaudoje. Režimas jų informaciją, perduodamą į užsienį ir iš ten transliuojamą radijo bangomis, vertino kaip pavojingą, nes randančią atsaką „tyliojoje visuomenėje“, tad hipotetiškai galima kalbėti apie tam tikrą platesnę visuomenę, kuri dalinasi pogrindinėje spaudoje išsakomomis nuostatomis⁵⁶⁹.

Antrajame skyriuje mėginama užčiuopti betarpiškos kasdienės komunikacijos erdvės struktūrą. Čia nebuvo siekiama rekonstruoti paties partizanų kovų vaizdinio, kadangi dėl objektyvių priežasčių to padaryti neįmanoma – atmintis keičiasi, niekur neužfiksuoti vaizdiniai pakinta. Šiame skyriuje buvo siekiama rekonstruoti tik kasdiene komunikacija perduodamos atminties procesą. Okupacijos trauminių įvykių komunikacija šeimose tyrinėta minėtų sociologų ir psichologų⁵⁷⁰, tačiau niekas nėra mėginęs ištirti kasdienės šių įvykių komunikacijos už šeimos ribų. Tuo tarpu Paulis Rickoeuras įžvelgia artimųjų atmintį (*les proches*) kaip trečia atminties tipą, įsiterpusį tarp individualios ir kolektyvinės, kuris ir įgalina pereiti nuo individualios prie

⁵⁶⁹ Lietuvoje, kitaip nei Rusijoje, disidentų idėjas palaikė platūs gyventojų sluoksniai. Tai jautė ir suprato ir patys disidentai, pvz., „Jeigu tikintieji nebūtų jutę ‚LKB Kronikos‘ pozityvios įtakos dabartiniame Lietuvos tikinčiųjų gyvenime, tai ji nebūtų tapusi tokia populiari ir įtakinga. Tiesa, ji nepadarė stebuklo, bet daug kur prievarta tapo atsargesnė ir žengė žingsnį atgal. Todėl neperdėtai galima teigti, kad šiuo metu Lietuvos tikintieji yra sąmoningesni, o kolaborantai – nevaikšto iškėlę galvas, kaip tai buvo per kelis pirmuosius pokario dešimtmečius“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 6, Chicago: L.K. Religinės Šalpos Rėmėjai, p. 11. Taip pat žr. *Valdemaras Klumbys*, „Pogrindžio leidinys ‚Perspektyvos‘ (1978–1981): Intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2002, nr. 2, p. 184.

⁵⁷⁰ Žr. šios disertacijos įvado skyrių „Istoriografiniai laukai ir įdirbiai“.

kolektyvinės⁵⁷¹. Tad šeimos pasakojimų „išėjimas“ už šeimos atminties ribų yra svarbus platesnės bendruomenės (visuomenės) kolektyvinės atminties formavimosi dėmuo (kaip kad pačios šeimos erdvėje svarbiausias atminties tautos dėmuo yra tarpgeneracinė komunikacija). Todėl mes pasirinkome tirti už šeimos rato ribų neformaliais ryšiais susijusią grupę, per ją siekiant rekonstruoti platesnės komunikacinės erdvės, kurioje sklido partizanų karo pasakojimas, struktūrą.

Pirmiausia dera paaiškinti, kodėl buvo pasirinkta tirti tik vieną grupę. Kaip buvo minėta, vėlyvojo sovietmečio socialinį gyvenimą ženkliavo *grupiškumas*, ir atskiros grupės nesijungė į platesnį visuomenės audinį (ar bent ligšioliniai tyrimai nerodo buvus tokią tendenciją). Vienos grupės ištyrimas neleidžia daryti apibendrinimų, pritaikomų kitoms grupėms, tačiau atskirų grupių atomizacija reiškia ir tai, kad teoriškai jas įmanoma tirti tik atskirai. Kadangi grupių buvo daug (o jų skaičius tiesiog nežinomas ir vargu, ar kiekybiškai suskaičiuojamas), ir jų visų tyrime aprėpti neįmanoma, prasminga imtis vieno atvejo tyrimo (*case study*) darant tik prielaidą, kad vienos grupės pažinimas, jos komunikacijoje išvelgti dėsningumai gali būti naudingi imantis tirti ar bent mąstant apie kitų galimų grupių tyrimus ir/arba atskirų komunikacinių erdvių nuodugnesnį tyrinėjimą.

Ši konkreti grupė buvo pasirinkta pagal keletą kriterijų. Pradinį impulsą suteikė pastebėjimas, jog keli autoriui pažįstami asmenys, vėlyvuosiu sovietmečiu gyvenę intensyviu socialinį gyvenimą neformaliose grupėse, puoselėjančiose ryškias antisovietines nuostatas, prasitaria buvus tokius (ne jų šeimų aplinkai priklausančius) asmenis, su kuriais buvę galima kalbėtis ir kalbėtasi „visais politiniais klausimais“, tame tarpe apie partizanų pasipriešinimą. Paprašius nurodyti tokius asmenis, sniego gniūžtės principu buvo atrinkti likę respondentai. Pagal pasikartojančius paminėjimus nustatytas grupės sąrašas – platesnėje neformaliais ryšiais susijusioje aplinkoje identifikuotas itin glaudžiai bendravusių šešiolikos asmenų branduolys. Kadangi kai kurie šiam branduoliui priklausę asmenys šiuo metu jau yra mirę,

⁵⁷¹ Paul Ricoeur, *Gedächtnis, Geschichte, Vergessen*, München: Fink, 2004, p. 193–209.

su kitais dėl sveikatos, atstumo ir užimtumo problemų nepavyko susitikti, respondentų imtis susitraukė iki aštuonių apklausiamų asmenų.

Svarbios šia grupę apibrėžiančios charakteristikos yra socialinių ryšių stiprumas ir jų narių amžius. Grupės nariai buvo susiję itin artimais socialiniais ryšiais (artima draugystė, pasitikėjimas, meilė). Jų būryje buvo daug vienos šeimos brolių ir seserų: trys Kukulskių šeimos broliai, iš kurių buvo kalbintas Valdas Kukulskis, keturi Vaitiekūnų šeimos vaikai, iš kurių kalbinti du (Teresė Jurkuvienė-Vaitiekūnaitė ir Laisvė Ašmonaitienė-Vaitiekūnaitė, trečioji sesuo Margarita yra mirusi, su broliu Pauliumi nepavyko susitikti). Respondentė Loreta Vinclovienė-Užumeckaitė buvo nuo vaikystės itin artima Vaitiekūnų šeimai, galima tarti, jog sąlygiškai priklausė šios šeimos erdvei. Šie duomenys patvirtina sovietinio grupiškumo specifiškumą. Paprastai skirtingo amžiaus vienos šeimos vaikai turi savo bendraamžių draugų grupes, ir gan retai brolių ir seserų draugai sutampa. Atrodo, sovietinės visuomenės atveju, itin kontroliuojant socialinę erdvę, „pasitikėjimo bendruomenių“ pasirinkimas buvo labai mažas, todėl socializacijai svarbesnis buvo ne siauresnis konkretaus amžiaus, bet platesnis kartos rodiklis. Taip pat grupės narių socialinių ryšių stiprumą rodo ir tai, jog tiriamos grupės ribose buvo sukurtos trys santuokos.

Antras svarbus kriterijus pasirenkant tirti šią grupę buvo respondentų amžius. Tai buvo paskutinioji sovietinė karta, pradėjusi savarankiškai gyventi ir dirbti dar paskutiniaisiais sovietmečio metais, maždaug apie 1980–1985 m. Jų amžius tyrimui svarbus keliais aspektais. Jie buvo gimę jau sovietų Lietuvoje (šeštojo dešimtmečio antroje pusėje, 1954–1960 m.), tai reiškia, nebuvo patyrę nei prieškarinio, nei pokario, nebuvo išgyvenę visuomenės socialinės transformacijos nei traumuojančių politinių represijų. Jie pradėjo mokytis mokykloje tuo metu, kai sistema jau buvo „suderinta“ (visi pradėjo eiti į mokyklą septintajame dešimtmetyje). Galiausiai, jie pradėjo studijuoti ir dirbti, o tai reiškia, įgijo galimybę dalyvauti neformalių nesovietinių grupių veikloje tuo metu, kai toks gyvenimas vyko intensyviausiai, t. y. aštuntojo dešimtmečio pabaigoje – devintojo pradžioje.

Trečias svarbus kriterijus buvo grupės susiformavimo motyvacijos ir grupinės veiklos. Grupės narius suvedė panašios intelektualinės, kultūrinės, egzistencinės aspiracijos, netelpančios į legalias sovietinės kultūros ribas. Ne visi grupės nariai užsiėmė identiškais nesisteminėmis veiklomis (pvz., Loreta Vincloviėnė-Užumeckaitė dalyvavo leidžiant *Rūpintojėlį*; Alfonsas Vinclovas ir Vincloviėnė-Užumeckaitė užsiėmė draudžiamų ne politinio turinio knygų dauginimu; Jurkuvienė-Vaitiekūnaitė, Margarita Vaitiekūnaitė, Vincloviėnė-Užumeckaitė, taip pat Elena Matulionienė bei Vinclovas dalyvavo pagrindinės Bažnyčios gyvenime; nemažai grupės narių yra ką nors rašę į pogrindžio spaudą arba teikę jai informaciją; nemažai respondentų nurodė neformalius tinklus, kuriuose vyko alternatyvi savišvieta, dalis tų tinklų persiklojo). Vienintelė veikla, kurioje dalyvavo visi grupės nariai (taigi, čia galiausiai ir susiklostė tyrinėjamas grupės branduolys), buvo etnokultūrinis judėjimas, tačiau pats tokių skirtingų patirčių vienoje grupėje egzistavimas lėmė, jog savaimingai grupės ribose vyko platesnė gyvenimo sovietinėje sistemoje refleksija. Pagrindinis grupės narius vienijęs motyvas buvo *kitokios* egzistencijos siekis, sąlygojęs tvirtas asmenines draugystes ir aukšto laipsnio pasitikėjimo ryšius. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje – devintojo dešimtmečio pradžioje šie asmenys bendravo ypatingai glaudžiai, kartu leido praktiškai visą laisvalaikį, kurio didelę dalį sudarė ant legalumo ribos balansuojančios, o kartais ją peržengiančios aukščiau minėtos veiklos.

Galiausiai, ketvirtas kriterijus, nulėmęs pasirinkimą imtis šios grupės tyrimo, buvo labai skirtinga šių asmenų kilmė, turtinė padėtis, išsilavinimas, leidę daryti prielaidą, jog jų šeimose egzistavo skirtingos (ne)pasakojimo apie pokario įvykius strategijos. Kaip patvirtino tyrimas, vyresnieji respondentų giminaičiai išties buvo nevienodai įsitraukę į partizanų sąjūdį, nuo pasyvios laikysenos iki partizanų rėmėjų, ryšininkų ir net kovotojų, o šeimose apie pokario laikotarpio įvykius pasakota skirtingu laipsniu (kuris, kaip paaiškėjo, tiesiogiai nepriklausė nuo anuometinio įsitraukimo į partizanų sąjūdį), renkantis labai nevienodas informacijos pateikimo strategijas. Svarbus tyrimo momentas buvo ir užrašyti buvusio kovotojo Vytauto Vaitiekūno

atsiminimai⁵⁷², kurie pateikia ne tik partizano biografiją, bet ir vėlesnę šeimos socialinio persekiojimo istoriją. Šie atsiminimai buvo savitas (kontrolinis) tyrimo šaltinis.

Pusiau struktūruoto interviu metodu buvo siekiama rekonstruoti kasdienės komunikacijos apie pokario įvykius struktūrą, kiekvienu atveju tiriant, kaip (kur ir kada) respondentas įgijo žinių (ir kokių) apie partizanus ir partizanų karą, taip pat, ar kada nors perdavė šias žinias už šeimos rato ribų. Tokiu būdu buvo siekiama nustatyti, kaip funkcionavo (jeigu funkcionavo) partizanų karo atmintis už šeimos ribų, tačiau ne sovietinėje erdvėje. Interviu metu stengtasi paliesti visą individo socializacijos trajektoriją (nuo mažų dienų gyvenimo šeimos erdvėje iki visų gyvenimo eigoje atsiradusių erdvių už šeimos ribų: mokyklos, universiteto ir kt.).

3. 1. ALTERNATYVI VIEŠOJI ERDVĖ: PERIODINĖ POGRINDŽIO SAVILAJDA

Lietuvos pagrindžio periodinė savilaida pradėta leisti nuo 1972 m., jos pradžia žymi *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos* pasirodymas. Intensyviausias leidybos laikotarpis buvo 1975–1981 m., kuriame tyrinėtojai išvelgia buvus net tris pasaulėžiūrinės srovės⁵⁷³: katalikiškąją (paprastai jai priskiriami religinės tematikos leidiniai: *Ateitis, Dievas ir Tėvynė*), vadinamąją tautinę (pirmu šios srovės leidiniu laikoma 1975 m. pasirodžiusi kunigų leidžiama *Aušra*, priskiriami *Laisvės šauklis*, vėliau jo idėjas tęšęs *Vytis*) ir vadinamąją liberaliąją, kurią tiksliau būtų apibūdinti kaip tiesiog oponuojančią sovietų režimui ir neparemtą religinės ir nacionalinės tapatybės atramomis

⁵⁷² Vytautas Vaitiekūnas, „Senelio Vytauto prisiminimai: Tarp kūjo ir priekalo“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2011, nr. 2, p. 101–108; idem., „Senelio Vytauto prisiminimai: Partizanavimo pradžia“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2011 nr. 3; idem., „Senelio Vytauto prisiminimai: Kalinimas, pabėgimas, legalizacija“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2012 nr. 1, p. 44–54.

⁵⁷³ Plg., Živilė Račkauskaitė, „Paspriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje septintajame–aštuntajame dešimtmetyje“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 1998 nr. 2, p. 52–69; Valdemaras Klumbys, „Pogrindžio leidinys „Perspektyvos“ (1978–1981): intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje“, Vilma Vasiliauskaitė, *Tautinė ir liberalioji pogrindžio spauda Lietuvoje 1976–1981*, Vilnius, Vilnius: Gairės, 2002; Egidijus Jaseliūnas, *Savilaida sovietų Lietuvoje 20-ojo amžiaus šeštajame–devintajame dešimtmetyje* [daktaro disertacija], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2006.

(ryškiausias leidinys – 1978 m. pasirodžiusios *Perspektyvos*)⁵⁷⁴. Nepaisant ideologinės diferenciacijos, periodinė savilaida nebuvo aukšto intelektualinio lygio. Kaip *Perestroikos* išvakarėse analizuodamas šią spaudą pažymėjo Kęstutis Girnius, „lietuvių kitaminčių tarpe nėra originalių mąstytojų, kurie būtų išvystę savo teologines pažiūras ar naują tautiškumo sampratą, bent kūrybiškai pritaikę senas teorijas dabartinėms sąlygoms“⁵⁷⁵. Juolab, nebūta daug variacijų vertinant pokario rezistencijos laikotarpį. Daugiausia partizanų kovų tikrovės savo puslapiuose atidengė vadinamoji tautinė savilaida. 1979 m. *Vyties* nr. 1–3 net buvo perspausdinta keletas LLKS Pietų Lietuvos srities spaudos organo *Partizanas* tekstų⁵⁷⁶. Kraštutinę opoziciją sovietų režimui skelbę *Vyties* leidėjai (vėliau įkūrę Lietuvos laisvės lygą) partizanų rezistenciją laikė tuo „tikruoju“ pasipriešinimu⁵⁷⁷, ir gana aiškiai deklaravo savo kaip partizanų pasipriešinimo tęsėjų tapatybę⁵⁷⁸.

Vis dėlto, vertinant periodinės savilaidos visumą dera pasakyti, jog savilaidos puslapiuose pokario pasipriešinimo vaizdinys buvo gan blankus ir ne itin išplėtotas. Plačiausiai visuomenėje vyravusį partizanų kovų paveikslą (kiek apskritai jį įmanoma rekonstruoti remiantis tokiais skurdžiais šaltiniais) perteikia katalikiška savilaida – kaip intensyviausiaiėjusi ir pateikianti daugiausia pokario ir partizanų kovų paminėjimų. Čia aptinkamas partizanų kovų vaizdinys (su minėta nedidele *Vyties* leidėjų išimtimi) atsikartoja praktiškai visame savilaidos leidinių korpuse.

⁵⁷⁴ Trumpą leidinių ir leidėjų pristatymą žr. Albertas Ruzgas, *Rezistentų pagrindiniai periodiniai leidiniai*.

⁵⁷⁵ Kęstutis Girnius, „Apie katalikybės ir tautiškumo ryšius Lietuvoje“, in: *Aidai*, 1983, nr. 3, p. 161.

⁵⁷⁶ „Partizanui“ – 30 metų“, in: *Vytis*, 1979 nr. 1, p. 22–23, straipsnio autorius, anotuodamas perpublikuojamą *Partizano* medžiagą, nurodo, jog tai buvusi „slapta išsaugota spauda“⁵⁷⁶, apie tikruosius *Partizano* leidėjus arba nežinota, arba nenorėta kalbėti; A. Uosis, „Partizanui“, in: *Vytis*, 1980 nr. 3, p. 24; *idem*, „Abejojantiems“, *ibid.*, p. 24–25.

⁵⁷⁷ Plg.: „Nutilus partizaninei kovai, mes dvidešimt metų traukėmės, lyg akmenys ritomės nuo principų kalno, ir štai atėjo metas, kai trauktis nebėra kur. Todėl ir jokio perdėjimo nėra, kai sakoma, kad mūsų tautai liko du keliai: žūti arba pasikeisti. <...> lietuviu dvasioje nuo pokario metų įvyko žymių pakitimų. Svarbiausia, kad dalis apsirpato, susitaikė su viskuo“, „Laisvę reikia išsikvoti“, in: *Vytis*, 1979 nr. 1, p. 7.

⁵⁷⁸ „Ginklu kovojanti Lietuva įvykdė savo testamentą. Šiandien jo vykdyti pašaukta mūsų karta. Niekas nereikalauja gyvybės aukos. Mūsų ginklas kaip ir „Partizano“ – žodis, drąsus ir ryžtingas. Susitaikymas su vergo dalia tolygus išdavystei.“, „Partizanui“ – 30 metų“, p. 23.

Nors pakankamai daug kalbėta apie okupaciją, apie neteisėtą, sumeluotą Lietuvos įjungimą į Sovietų sąjungą, partizanų karo laikotarpio refleksijų ar atsiminimų savilaidos puslapiuose pabrėžtinai mažai. Pokaris daugiausia čia pasirodo tiesiog kaip praeities (pasibaigęs, išgyventas) laikas. Šią nuostatą dar sustiprina neretai išsakomas įsitikinimas, kad dabar gyventi geriau ir lengviau, nei buvo pokariu⁵⁷⁹, galima gyventi sąlyginai laisviau, nors tikinčiųjų diskriminacijos ir persekiojimo kontekste pasitaiko pastabų, esą gyvenimas lyginant su pokariu dar pasunkėjęs⁵⁸⁰. Šią nuostatą įdomiai papildoma karts nuo karto raportuojamos saugumo darbuotojų ištarmės apgailint saugumo sistemos pokyčius lyginant su tardymo ir teismo persekiojimo galimybėmis pokariu⁵⁸¹, pabrėžiant tardomiesiems, esą jiems pasisekė, jog laikai pasikeitė⁵⁸², arba atskleidžiant saugumo darbuotojų jaučiamą ginkluoto pasipriešinimo recidyvų baimę⁵⁸³.

⁵⁷⁹ Plg., „pokario metais žmonės už vieną parašą buvo sodinami 10-iai metų į kalėjimą“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 5, p. 338; taip pat matosi aiškiai išlikusi pokario represijų ir fizinių kankinimų atmintis, pvz. Terleckas pasakoja apie kalėjime sutiktą tėvą jėzuitą Aleksandrą Markaitį, nepaprastai įsibaiminusį, kad „jį iškvies lietuviškos KGB pirmininko pavaduotojas <...> ir žiauriai jį sumuš, kaip mušdavo 1949 m.“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 3, p. 278; taip pat pilna vaizdingų pokario baisumus iliustruojančių metaforų, pvz. „pokario metais, kai lietuvių kraujas tekėjo upeliais“, „Tokį mes jį pažinojome“, in: *Aušra*, t. 3, p. 106.

⁵⁸⁰ Plg. „Lietuvos katalikai, pokario metu pergyvenę įvairias diskriminacijos formas, tikėjosi, kad Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos garbingo jubiliejaus proga tarybinė vyriausybė suteiks jiems bent šiek tiek daugiau teisių ir laisvių, tačiau viskas įvyko atvirkščiai“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 5, p. 303; „Pokario metais [pokario metai suvokti kaip laikotarpis, ilgesnis už stalinmetį – MJ] užgijo mūsų Tėvynės medžiaginės žaizdos, bet atsivėrė dar skaudesnės“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 1, p. 203; arba „Nutilus fiziniams ginklams prasidėjo nuožmus karas prieš Katalikų Bažnyčią ir tikinčiuosius“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 3, p. 122.

⁵⁸¹ Plg. *LKB kronikos* nr. 47 paskelbtas toks Petro Cidziko persekiojimo epizodas jam einant į Vytauto Skuodžio, Gintauto Iešmanto ir Povilo Pečeliūno teismą: „man belipant laiptais į Aukščiausiąjį teismą, prie manęs priėjo vyr leitenantas Steponavičius ir pareiškė: „Už viešosios tvarkos pažeidimą jūs areštuotas“. Prišoko milicininkai, užlaužė rankas, įstūmė į mašiną ir nuvežė į Vilniaus m. Lenino raj. milicijos skyrių, kur pralaužė 18 val. Čia vyr. leitenantas Steponavičius pareiškė: „Gaila, kad nėra Stalino“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 6, p. 434.

⁵⁸² Plg. kun. Sigitą Tamkevičiaus pasakojimu, pateikus nebūtų kaltinimų jam srautą, Alytaus rajono vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotojas Jančiauskas „šį spektaklį pavadino „aukšto lygio įspėjimu“, teigdamas, kad „mes esame labai humaniški“ ir „pokario metais su tavim niekas taip nebūtų kalbėjęs“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 1, p. 154; 1979 m. grupės disidentų atviraime laiške *Tiesos* redaktoriui Laurinčiukui, greta Gajausko partizanavimo istoriją nušviečiančių aktų, pateikiamas štai toks propagandinės medžiagos apibendrinimas: „B. Bendoriaus ir P. Kaunecko straipsnio pabaigoje padvelkia niūria stalinizmo epocha. Iš tiesų, kai kam labai jau norėtųsi sugrąžinti tuos „šviesiuosius“ laikus, kai žmogui sudoroti pakakdavo kelių valandų. Bet tušti jūsų grasinimai – šiandien kiti laikai ir kiti žmonės“, „Atviras laiškas „Tiesos“ redaktoriui A. Laurinčiukui“, in: *Aušra*, t. 4, p. 29 (27–30).

⁵⁸³ Plg. Terleckas ilgame rašte TSRS Saugumo Komiteto Pirmininkui I. V. Andropovui perpasakoja 1958 m. saugumo darbuotojo Jenkevičiaus jam ištartus žodžius: „Jus reikia gąsdinti, kad

Įvertinant visą pagrindžio savilaidos problematiką, apie partizanų kovas čia prabylama nedažnai. Apskritai, publikacijos atskleidžia, kad apie pokario įvykius su valdžios atstovais kalbėti vengta, dažniausiai prabylama nutrūkus persekiojamų piliečių kantrybei. Tokiu būdu apie partizanų kovas užsimindavo disidentai savo tardymuose ir teismuose, jos būdavo minimos skelbiant buvusių politinių kalinių persekiojimo faktus ar biografijas. Tokių pabirų faktų-užuominų susirenka ne taip ir mažai, tačiau partizanų kovos ten paminimos labai epizodiškai, paprastai tiesiog bandant įrodyti, kad asmuo yra neteisėtai persekiojamas už tuos pačius nusikaltimus, už kuriuos jau kartą buvo nuteistas ir bausmę atliko, arba atskleidžiant, kad asmuo kaip tik ir yra persekiojamas dėl ankstesnių „politinių nuskaltimų“⁵⁸⁴. Atvirame laiške LTSR Aukščiausios Tarybos Prezidiumo pirmininkui N. V. Podgornui Kęstutis Jokubynas išreiškia pasipiktinimą jo asmens diskriminacija dėl turimo teistumo už politinius nusikaltimus (dėl pagrindinės antitarybinės spaudos leidybos ir platinimo 1948 m.), susumuodamas, kad būtent dėl diskriminacinės atžymos nori išvykti iš Sovietų Sąjungos, ir būtent dėl jos jam to padaryti neleidžiama. Laiško pradžioje Jokubynas pateikia lakonišką ginkluotos rezistencijos įvertinimą: „būdamas septyniolikmetis gimnazistas, aš įsijungiau į pokario metais visą Lietuvą apėmusį Pasipriešinimo tarybų valdžiai judėjimą“⁵⁸⁵. Panaši istorija išspausdinta *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos* (toliau – *LKB kronikos*) nr. 38, kur kun. Pranas Masilionis paskelbė atvirą laišką Lietuvos TSR vidaus reikalų ministrui pateikdamas jį diskriminuojančios pažymos informaciją: „rašto prasmė maždaug tokia: „Jūsų broliai, Alfonsas ir Juozas, organizavo bandas ir žudė tarybinius piliečius. Jūs niekuomet nebūssite išleistas pas banditus“⁵⁸⁶. Rečiau į tokius rašytinius liudijimus prasprūsta kokios nors mažos partizanų kovų dalelytės. Pavyzdžiui, trumpame nekrologe kanauninkui

bijotumėte, kitaip jūs pradėsite iš už kampo šaudyti į mus“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 3, p. 309.

⁵⁸⁴ Plg. *LKB kronikos* nr. 17 aprašomas Leono Laurinsko teismas, kuriam skaitant nuosprendį buvo pateikta ir tokia teisiomojo charakteristika: „1948 gruodžio 23 buvo suimtas ir nuteistas pagal 58 str. 25-riems metams laisvės atėmimo <...> 1963 lapkričio 23 Laurinskas grįžo iš lagerio ir susitikinėjo su buvusiais „gaujos“ dalyviais“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 3, p. 139.

⁵⁸⁵ *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 3, p. 183.

⁵⁸⁶ *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 5, p. 425.

P. Raudai aprašytas jo susitikimas Kauno saugumo kalėjime su liaudininku Zigmu Toliušiu ir „partizanų dalinio vadu „Vanagu“. Kanauninko inteligencija ir romumas, o „Vanago“ didvyriška kančia ir mirties bausmė atvedė Zigmą Toliušį prie Dievo ir Bažnyčios“⁵⁸⁷.

Atskirai apie partizanų kovas išprovokuotai prabilusi grupė – kunigai, tiksliau, propagandos linksniuojami kunigai-žudikai⁵⁸⁸, ėmę aktyviausiai neigti propagandos prasimanymus. Pirmasis toks protestas dėl šmeižto (tiesa, kaltinant ne žudynėmis, bet šnipinėjimu JAV žvalgybai)⁵⁸⁹ paskelbtas 1974 m. – kun. Prano Račiūno atviras laiškas Valstybinio Vinco Kapsuko universiteto vyr. dėstytojui Antanui Augui dėl 1974m. jo *Kauno Tiesoje* paskelbto straipsnio „Štai jie – sutanotieji liaudies draugai“. Sekančių metų pabaigoje *LKB kronika* paskelbė septintojo dešimtmečio pabaigoje įvykusį susirašinėjimą tarp tuometinio Skardupių klebono kun. Vincento Gelgotos, „Minties“ leidyklos ir žurnalisto Vytauto Dėno⁵⁹⁰. Gelgota sureagavo į Dėno dokumentinių apybraižų rinkinį *Ir mirdami kovojo*, kuriame buvo ir vaizdas epizodas apie jo paties dalyvavimą žudynėse⁵⁹¹, ir išsiuntė laiškus leidinį spausdinusiai „Vaizdo“ spaustuvei bei „Minties“ leidyklai. Leidykla atsakė ir nurodė reikalaujamą Dėno adresą korespondencijai, Gelgota parašė laišką ir jam. Tolimesniame susirašinėjime tarp Gelgotos ir Dėno atsiskleidžia vėlyvojo sovietmečio buvusių partizanų kriminalizavimo, pasitelkiant propagandos industriją, praktika:

⁵⁸⁷ *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 2, p. 142.

⁵⁸⁸ Greta kunigų oficialių laiškų ir pareiškimų *LKB kronikoje* fiksuoti ir kasdieninės propagandos atvejai, pvz., saugumiečių pokalbiai su mokiniais aiškinant, „kad kunigai blogai elgėsi, šaudė žmones“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 2, p. 42; taip pat mokytojų ideologinio auklėjimo pavyzdžiai: „mokykloje vaikams aiškino, kad klebonas žudęs žmones, priklausęs gaujoms ir pan. Visur, kur tik koks žmonių susibūrimas, ateistai veda šmeižto akciją prieš kun. Svarinską“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 7, p. 394.

⁵⁸⁹ *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 2, p. 150–155.

⁵⁹⁰ *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 3, p. 194–198.

⁵⁹¹ „Juoda barzdota kaukė prisikiša arti arti. Neapykanta degančios akys. Ranka su naganu kyla aukštyn, taiko į krūtinę. – Būkite prakeikti, šliužai jūs! Sutraiškys jus liaudies ranka, lyg siurbėles sutraiškys... – Prakeikti?.. Sakai, prakeikti?.. Ho-ho-ho! Prakeikiu kol kas tiktai aš. Tiktai aš, – švokščia balsas ir kairė ranka pakylėja kaukę. – Ar supratai! – Suprantu. Kuni-gas... Gel-go-ta. / Trinkteli šūvis, antras, trečias paleidžiamas į auką, jau susmukusių viduraslyje...“, Vytautas Dėnas, „Juzelė atėjo“, *Ir mirdami kovojo*, Vilnius: Mintis, 1967.

Gerb. V. Gelgota,

Siunčiu jums du atšaukimo egzempliorius, kad galėtumėte vieną pristatyti kurijai. Atšaukimą atspausdinti „Komjaunimo tiesoje“ negalėjau, nes redakcija nepriėmė. Tikiuosi, kad Kapsuko raj. Laikraščio „Naujas kelias“ redakcija patalpins atšaukimą ir skriauda jums nors dalinai bus atitaisyta. Daugiau padaryti, deja, aš negaliu, nors ir norėčiau.

Apie jus man pasakojo Žvirgždaičiuose tuoj po karo... Dabar, papildomai ištyrus klausimą, paaiškėjo, jog jūs suimtojo Gniazevičiaus byloje nieku dėtas, o buvote apkaltintas visai melagingai. Už įvykusių klaidą aš nuoširdžiai dar kartą jus atsiprašau.

Linkiu geros sveikatos jūsų darbe pagal jūsų įsitikinimus. Nors mes esame diametraliai priešingų pasaulėžiūrų, bet tai neleidžia man kalbėti apie jus netiesos.

1968.5.25. Su pagarba Vyt. Dėnas⁵⁹²

Antrajame laiške Gelgotai Dėnas dar kartą išreiškė apgailėstą dėl susidariusios situacijos: „Deja, mano pastangos nors iš dalies ištaisyti skriaudą, kurią jums padariau, nedavė vaisių. <...> Respublikinė spauda mano paaiškinimo nenori nė girdėti. Tai taip moku aš už savo neatidumą, o apie jus aš nebeturiu ir žodžių, nes gerai žinau iš savo patirties, ką reiškia moralinė skriauda. Labai labai atsiprašau už suteiktą širdgėlą“⁵⁹³.

Tačiau paprastai kunigams nepavykdavo susilaukti jokios reakcijos. Didelis kun. Zigmo Neciunsko skundas 1976 m. *LKB kronikos* nr. 24 dėl antireliginės propagandos filmo *Ir per amžių amžius*, kuriam jis be išankstinio įspėjimo buvo nufilmuotas laikantis mišias Kalvių bažnyčioje, ir kur, pasak jo, „momentas, kai aš dalinu Komuniją, filme yra palydimas tokiais diktorius komentaris: „Tomis pačiomis rankomis šventino banditų ginklus ir kankinimo įrankius“, liko išvis be jokio atsako“⁵⁹⁴. Vienintelis atvejis, kuomet kunigo pastangos nusimesti žudiko etiketę davė akivaizdžių vaisių, buvo kun. Antano Yliaus kovos su šmeižtu ir asmeniniu jo persekiojimu atvejis.

⁵⁹² Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika, t. 3, p. 197.

⁵⁹³ *Ibid.*, p. 198.

⁵⁹⁴ Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika, t. 4, p. 84–90.

Ylius buvo kone vaizdingiausiai sovietinės propagandos aprašytas ir net vaizdinės propagandos priemonėmis parodytas partizanų sąjūdžio dalyvis. Jam buvo priskirtas vienas įdomiausių, propagandos vykdytojų plačiai naudotų banditų žiaurumą įrodančių įnagių – adatinis antspaudas, kuriuo šis neva tarybinei santvarkai ištikimų piliečių kaktose išdegindavęs penkiakampę žvaigždę. Pats antspaudas buvo eksponuojamas Revoliucijos muziejuje, o Ateizmo muziejuje Yliui buvo skirtas ištisas stendas, kuris, pasak paties kunigo, „buvo taip sutvarkytas, tarsi aš būčiau tikras žmogžudys“⁵⁹⁵. Propagandistų pamėgtas antspaudas tikrai egzistavo, pats Ylius savo pareiškime teigė, esą „komunistai gerai žino, kas ano antspaudo autorius. Kodėl jam negrasino? **Mat jis agronomas – neefektinga** [paryškinta leidinyje – *MJ*]“⁵⁹⁶.

Ylius buvo suimtas 1945 m. pabaigoje, po metų nuteistas dešimčiai metų lagerio ir penkiems tremties. 1956 m. grįžęs į Lietuvą pradėjo dirbti kunigo darbą, tačiau po kelių metų prasidėjo jo tolimesnis persekiojimas, drauge vis labiau spaudžiant bendradarbiauti su saugumu, ir 1961 m. parapija buvo atimta, o jis pats tegavo juodą darbą Ariogalos miško kirtavietėje, kur, genint eglę, buvo nufilmuotas propagandiniam filmui *Kryžiaus šešėlyje*. Panaudotuose kadruose užkadrinis diktorius balsas teigė, esą jis kapojęs vaikams galvas. 1966 m. Yliui gražinta teisė dirbti kunigu, tačiau socialinis persekiojimas nesibaigė. 1973 m. jis pakliuvo į kuriozišką situaciją, kuomet liepus persikelti į Šiupylių parapiją nebuvo leidžiama ten prisiregistruoti⁵⁹⁷, o už gyvenimą neprisiregistravus išrašyta pažyma „neturi teisės gyventi Lietuvoje“. Štai tada Yliui trūko kantrybė ir jis perėjo prie aktyvių disidentinių ir net radikalių veiksmų. „Ilgai tylėjau: maniau nusibos mane šmeižti. Bet mano tylą jie padarė kalte, kad pagal principą ‚ab uno disce omnes‘ galėtų kaltinti visus kunigus. **Dabar matau, kad gana tylėti** [paryškinta leidinyje –

⁵⁹⁵ Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika, t. 3, p. 34.

⁵⁹⁶ *Ibid.*

⁵⁹⁷ „Ylius Antanas“, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. VII, Vilnius, 2005, p. 776.

MJ]“ – rašė Ylius savo pareiškimė Lietuvos TSR prokurorui⁵⁹⁸, o pareiškima užbaigė žodžiais esą jei į jo pareiškima nebus atkreiptas dėmesys, jis bus „priverstas baisiai žiauriai užprotestuoti – susideginant“⁵⁹⁹ ir ėmė atvirai tam ruošti – nusipirko reikalingas priemones, parašė testamentą tikintiesiems, ėmė pasakoti, jog jau pasirinkęs vietą ir laiką – priešais šv. Petro ir Povilo bažnyčią Šiauliuose, po sumos. Vis dėlto, išsigandus tokio scenarijaus, jo persekiojimas buvo sustabdytas, jis pats priregistruotas Šiupyliuose, ir net Ateizmo muziejuje pakeistas jį šmeižiantis stendas⁶⁰⁰. Atsiprašyti, žinoma, jo niekas neatsiprašė (tuo labiau, kaip jis pageidavo, viešai⁶⁰¹), be to, netrukus vėl pasirodė jį šmeižiantys straipsniai, tačiau tai buvo jau inertiškas propagandos mašinos veikimas.

Papildomas Yliaus rašytuose pareiškimuose atsiskleidžiantis pasakojimo momentas – pasyviosios, neginkluotos rezistencijos akcentavimas, esą nuo pat pasipriešinimo pradžios jis rėmęs ir skatinęs būtent neginkluotą pasipriešinimą ir raginęs partizanus sudėti ginklus bei taupyti jėgas⁶⁰². Cituoti ir neva 1946 m. Yliaus tardytojams pasakyti žodžiai: „Leiskite į laisvę. Tada aš galėsiu išaiškinti partizanus, jūsų vadinamiems banditams, kad mestų ginklus, kad šita kova yra beprasmė, nes nėra lygi“⁶⁰³. Tokia pozicija 1945–1946 m. labai menkai tikėtina kalbant apie vieną pagrindinių Tauro apygardos (karingiausios ir karine prasme griežčiausiai sutvarkytos) organizatorių. Skatinimas sudėti ginklus radosi tik į partizanų kovų pabaigą, kuomet LLKS dokumentuose atsirado programa stabdyti naujų narių priėmimą ir išvesti iš miško dabartinius kovotojus. Taigi, šie Yliaus pamąstymai arba buvo skirti saugumiečiams,

⁵⁹⁸ Nuorašai pateikti Religinių kultūrų reikalų tarybos prie TSRS Ministrų Tarybos įgaliotiniui, Vidaus reikalų ministriui, Teisingumo ministriui, Kauno vyskupijos ir Vilkaviškio vyskupijos Apaštališkajam administratoriui, Vilniaus arkivyskupijos, Telšių, Panevėžio, Kaišiadorių vyskupijų valdytojams.

⁵⁹⁹ *Ibid.*, p. 41.

⁶⁰⁰ *LKB kronikos* leidėjai, patikrinę Ateizmo muziejaus stendus, raportavo: „Muziejuje pakeistas stendas apie kun. Ylių. Dabar jame rašoma, kad kun. Ylius buvo atsakingas už ginkluotų gaujų ūkinius reikalus ir medicininį aptarnavimą, o slėptuvėje po vargonais buvo rasti medikamentai ir pinigai (anksčiau rašė kad ten buvę paslėpti ginklai)“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 3, p. 318.

⁶⁰¹ Ylius už savo grasinimus nebuvo represuotas, vien tik paskleisti gandai, esą jis psichiškai nesveikas.

⁶⁰² *Ibid.*, p. 12.

⁶⁰³ *Ibid.*, p. 16.

kratantis sovietinėje valstybėje kriminalizuotos veiklos, arba atsirado viską permaščius lageryje ar grįžus iš jo.

Niekada iš baudžiamojo kodekso neatšaukti „kontrrevoliuciniai nusikaltimai“, iš tiesų, stipriai suvaržė kalbėjimą apie partizanų pasipriešinimą net pagrindinėje savilaidoje, *ypač* tada, kuomet buvo liečiamas paties asmens įsitraukimo į partizanų sąjūdį faktas. Nei Petras Plumpa, nei Petras Paulaitis, nei Ylius, nei kiti disidentinės laikysenos asmenys nėra viešai (žodžiu ar publikuotuose tekstuose) kvestionavę paties partizanų kriminalizavimo. „Bandito“ etiketės lipdymas paprastai iššaukdavo pastangas įrodyti, kad arba toks kaltinimas yra klaidingas (pvz., teisiamas Petras Plumpa savo paskutiniame kaltinamojo žodyje pasakojo, kad tardymo metu jis buvo vadinamas „banditu“ ir „kontrevoliucionieriumi“, nors kaltė iki šiolei neįrodyta), arba neteisėtas (jeigu asmuo jau būdavo atlikęs kalinimo bausmę). Vienintelis savilaidoje užfiksuotas ryžtingesnis atvejis reaguojant į „bandito“ etiketę buvo kun. Neciunsko pasiūlymas ne tik stabdyti jo asmens šmeižtą, bet ir pasmerkti komunizmo nusikaltimus, nes „norint auklėti tarybinę visuomenę komunistinės moralės dvasia reikėtų <...> atskleisti autentišką dokumentinę medžiagą apie tokių tragedijų sadizmą bei autorius“⁶⁰⁴. Tačiau Neciunsko vardinti sovietų nusikaltimai buvo iš pirmosios okupacijos laikų, bet ne partizanų karo (Panevėžio, Rainių, Pravieniškių žudynės)⁶⁰⁵.

Raportuojant diskriminacinius „banditizmo“ termino naudojimo atvejus pasitaikė žinučių, fiksuojančių kasdienę jo vartoseną. Antai, kun. Bronius Laurinavičius viešame pareiškimе Religinių reikalų tarybos prie SSRS Ministrų Tarybos įgaliotiniui Kazimierui Tumėnui užsiminė apie lietuvių kalbos diskriminacijos atvejį, kuomet Vilniaus gatvėse lietuviškai užkalbintas paauglys rusiškai atsikirtęs, esą „lietuviškai kalba tik maldininkai ir

⁶⁰⁴ „Tas faktas, kad praeityje tarybinio teismo sprendimu aš, kaip politinis kalinys, iškalėjau sustiprinto režimo lageryje 10 metų, dar neduoda niekam teisės, praėjus 20-čiai metų vėl mane maltretuoti ir terorizuoti“. Toliau jis pateikia konkrečios veiklos, už kurią buvo nuteistas, tikslinimą: „mano teisminės bylos medžiaga nurodo, už ką aš buvau nuteistas 10 metų. Pokario metu nekartą maitinau Lietuvos partizanus, nepripažinusius teisėtu Lietuvos inkorporavimu į TSRS sudėtį; juos materialiai rėmiau ir sutuokiau vieną jų porą. Filmo redaktorių propaganda, esą aš šventinęs banditų ginklus bei kankinimo įrankius yra ne dokumentiniai faktai, o piktavališkas šmeižtas“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 4, p. 88–89.

⁶⁰⁵ *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 4, p. 89.

banditai⁶⁰⁶. Ir nors pagrindžio savilaidoje (nei, atrodo, jokiais kitomis formomis) nebuvo tiesioginės diskusijos su „banditizmu“ pristatančia propaganda, atsargesniais būdais nepritarimas jai rodytas, pvz., atvirame laiške neprisistatęs jaunuolis retoriškai klausė propagandos klausytojų: „Lietuvos jaunime, ar Tau jau įkalė, kad tautos nacionalinio išsivadavimo judėjimas tai – „klasių kova“, ar Tu jau įtikintas, kad Lietuvos partizanai – buožės, banditai ir žvėrys? <...> „Žvėrys...“ – atrodo, nuoširdžiai virpa mokytojos balsas, pasakojantis apie pokario žiaurumus⁶⁰⁷.

Vis dėlto, stiprėjant disidentų sąjūdžiui, po truputį stiprėjo ir propagandos apie partizanus refleksijos. Palyginus daug savilaidos komentarų atsirado po Balio Gajausko teismo ir nuosprendžio, pvz., 1979 m. *Aušroje* paskelbtas grupės disidentų atviras laiškas *Tiesos* redaktoriui A. Laurinčiukui net šiek tiek aptarė pokario kovose susidūrusias puses: „Bendorius su Kaunecku stengiasi įtikinti, kad B. Gajauskas – plėšikas ir žmogžudys. 1948 m. gegužės mėn. Šiauliuose nušovęs nekaltą žmogų. Autoriai kukliai nutyli, kad tas žmogus – Mikalkinas – tarnavo Berijos žinyboje ir su sėbrais užpuolė B. Gajauską. Šis buvo priverstas gintis. Įvyko susišaudymas, o ne teroristinis aktas. Pats Mikalkinas nebuvo nei „darbo pirmūnas“, nei „savo liaudžiai atsidavęs inteligentas“. Su ginklu rankose jis tykojo Lietuvos partizanų, pagrindininkų. Už tai gaudavo ir atlyginimą. <...> Ir galbūt paties Mikalkino rankos suteptos krauju. Daugybė anų piktadarybių kaltininkų šiandien vaikščioja laisvi ir nenubausti⁶⁰⁸. 1980 m. leidinyje *Dievas ir Tėvynė* pasirodė trumpas sovietinės grožinės literatūros, vaizduojančios partizanų kovas, aptarimas. Čia atkreiptas dėmesys ir į mėginimus suprimityvinti konflikto aiškinimą: „Būdinga, kad abejojančio žmogaus širdyje vykstantis konfliktas sprendžiamas ne kaip tiesos ir melo, gėrio ir blogio konfliktas, o kaip konfliktas tarp savininko jausmo ir idėjų, kitaip tariant, jis pateikiamas kaip žemųjų žmogaus instinktų

⁶⁰⁶ *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 3, p. 50.

⁶⁰⁷ „Atviras laiškas“, in: *Aušra*, t. 3, p. 72.

⁶⁰⁸ „Atviras laiškas „Tiesos“ redaktoriui A. Laurinčiukui“, in: *Aušra*, t. 4, p. 27–28.

konfliktas⁶⁰⁹. Aštuntojo dešimtmečio propagandos pokyčiai buvo pastebėti ir kituose disidentų tekstuose. Antai straipsnyje „Partizanų kovos Lietuvoje“ buvo pastebėtas propagandos poslinkis link „suklaidintų žmonių“ ir konflikto masiškumo: „Tarybinė propaganda visą laiką skelbė ir tebeskelbia, kad partizaninio judėjimo Lietuvoje nebuvo, kad buvę tik ‚banditai‘. Čia nemėginsime įrodinėti tos propagandos melo ir jos nesėkmingumo. Ją griaua ir tas faktas, kad paskutiniu metu viešuose susirinkimuose, kur būna svarstomi komunistinės statybos ir kiti klausimai, kai kurie kalbėtojai jau drįsta partizaninį judėjimą Lietuvoje pristatyti kaip pilietinį karą“⁶¹⁰.

Galiausiai, savilaidos puslapiuose pasirodė keletas specialių straipsnių ir atsiminimų apie partizanus, o taip pat buvo paskelbta keletas atvejų, kuomet asmenys nukentėjo dėl domėjimosi partizanų istorija. KGB sekė alternatyviai mąstančius ir draudžiamomis sritimis besidominčius asmenis⁶¹¹. Pirmasis KGB tardymas dėl partizanų dainų dainavimo ir medžiagos apie partizanus rinkimo užfiksuotas 1973 m. *LKB kronikos* nr. 6, kuomet įkliuvo Liaudies dainos klubo ir Vilniaus universiteto „Romuvos“ nariai⁶¹². *LKB kronikos* nr. 8 pateikta saugumo operacija prieš Lietuvos ir Latvijos kraštotyriminkus (leidėjų nuomone, „savo mastu ir operatyvumu galinčią prilygti nebent analogiškam antpuoliui prieš LKB Kronikos leidėjus bei platintojus“)⁶¹³, suimtieji kraštotyriminkai klausinėti apie „nuotaikas jaunimo tarpe, apie medžiagos iš ‚žaliūkų‘ kovų laikotarpio rinkimą“⁶¹⁴. *Aušroje* nr. 5 užfiksuoti Panevėžio kraštotyriminkų tardymai dėl „organizuotų žygių“ į knygnešio Bielinio tėviškę

⁶⁰⁹ „Knygos to nepasakos“, *Dievas ir tėvynė*, nr. 17, p. 42–44. (Nors sovietų ideologai ir literatūros kritikai šiuos konfliktus, papildytus asmeninėmis, daugiausia seksualinėmis aistromis, vadino „moraliniais klausimais“.)

⁶¹⁰ „Partizanų kovos Lietuvoje“, in: *Dievas ir Tėvynė*.

⁶¹¹ O pogrindžio spauda tokius persekiojimus skelbė, pvz. „1976 metais saugumas nuolat terorizavo Vilniaus VIII-tos A. Vienuolio v. vid. mokyklos moksleivius už tautines ir religines pažiūras. Jie patarnavo mišioms šv. Mikalojaus bažnyčioje, bendravo su buvusiais politkaliniais, domėjosi Lietuvos istorija ir kultūra“, „Apie keturis jaunuolius“, in: *Aušra*, t. 2, p. 194.

⁶¹² *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 1, p. 236; tą patį įvykį po kelerių metų dar kartą paskelbė *Aušra* – esą „Romuvos“ klubui „buvo primestos žygeivių ‚nuodėmės‘ – bendravimas su Baltarusijos lietuviais bei rinkimas ‚netinkamos‘ (apie pokario metų įvykius) tautosakos“, *Aušra*, t. 1, p. 199–200; *Aušra*, t. 2, p. 140.

⁶¹³ *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 2, p. 128.

⁶¹⁴ *Ibid.*

ir „Vėlinių šventimo Žaliosios girioje prie Lietuvos partizanų ir 1863 m. sukilėlių kapų“⁶¹⁵.

Ryškiausia iniciatyva surinkti medžiagą ir parašyti Lietuvos partizanų karo istoriją priklauso buvusiam partizanų sąjūdžio dalyviui Gajauskui. 1974 m. KGB jo bute surado 135 lietuvių politinių kalinių sąrašą ir nemažą pinigų sumą, saugumiečiu spėjimu, skirtą politinių kalinių paramai⁶¹⁶. Taip pat buvo konfiskuota „vertinga archyvinė-istorinė medžiaga, liečianti Lietuvos partizanų judėjimą 1944–1952 metais <...> kai kurie Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio (BDPS), Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) ir „Vanagų“ štabo dokumentai.“. Toliau pridedamas paaiškinimas, jog „Bendras demokratinis pasipriešinimo sąjūdis 1949 m. vasario mėn. po Markulio – dabartinio Vilniaus universiteto profesoriaus – išdavystės buvo reorganizuotas į Lietuvos laisvės kovos sąjūdį“⁶¹⁷ rodo, jog *Aušros* leidėjai buvo neblogai susipažinę su partizanų judėjimo struktūrine raida. Vėliau publikuojamas teismo proceso aprašymas atskleidė, jog Gajauskas turėjo sutelkęs ne taip mažai svarbių dokumentų, čia buvo: Lietuvos laisvės armijos ir jos kovinio sektoriaus „Vanagai“ statutai, partizanų laikraščių *LLKS biuletenis*, *Laisvės varpas*, *Partizanas* bei rusų kalba leisto *Laisvas žodis* egzemplioriai, o taip pat keli memorandumai Jungtinėms tautoms, tarp kurių buvo BDPS memorandumas, parengtas anglų kalba, bei daugiau dokumentų, kurių *Aušros* leidėjai jau nesiėmė detalizuoti⁶¹⁸.

LKB kronika paskelbė ir daugiau atvejų, kai buvo konfiskuoti pasipriešinimą liudijantys dokumentai ir faktų rinkiniai (pvz., pas Moniką Gavėnaitę buvo rastos 138 buvusių kalinių ir tremtinių nuotraukos⁶¹⁹, gali būti, to paties Gajausko archyvo kopijos), tačiau, atrodo, daugiau bandymų rašyti pasipriešinimo istoriją nei buvo KGB pagauta, nei be jos žinios realizuota,

⁶¹⁵ *Aušra*, t. 1, p. 204.

⁶¹⁶ *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 2, p. 360.

⁶¹⁷ *Aušra*, t. 2, p. 161.

⁶¹⁸ „Balio Gajausko teismas ir jo atgarsiai“, in: *Aušra*, t. 3, p. 17.

⁶¹⁹ *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 7, p. 529.

nepaisant net 1978 m. *Aušroje* pasirodžiusio atviro raginimo rinkti partizanų kovų medžiagą ir atsiminimus⁶²⁰.

Partizanų kovas apžvelgiančių straipsnių skelbta negausiai, o ir tie patys pasirodė pirmiausia referuojant išėivijoje parašytus tekstus (taigi, ne sovietų Lietuvos visuomenės iniciatyva ir ne pagal jos turėtus šaltinius). Antai, *Aušros* nr. 51 paskelbtas dviejų puslapių apimties straipsnis „Partizanų kovos Lietuvoje“, faktografinė prasme paremtas išėivijos istoriografija (Brazaičio straipsniu „Partizanai“ *Lietuvių enciklopedijoje*)⁶²¹. Vis tik skelbėjams labiausiai rūpėjo pateikti ne faktografiją, bet prasminius partizanų kovų reikšmės akcentus. Kaip paaiškino leidėjai: „Čia nenagrinėsime priežasčių, kurios iššaukė partizanų kovas. Išsamiau ir to judėjimo neaprašysime. Tai istorikų dalykas. Mėginsime tik atsakyti į klausimą: ką davė lietuvių tautai partizanų kovos? Juo labiau, kad kova buvo pralaimėta, neatsiektas galutinis tikslas, apie kurį svajojo kiekvienas partizanas – išvysti vėl nepriklausomą Lietuvą“⁶²². Šituose svarstymuose jau aiškiai galima įžvelgti istoriografinės tradicijos skaičiuoti ir svarstyti partizanų karo „apsimokėjimą“ (arba, kaip sakė Remeikis, „kaštų ir pasekmių balansą“⁶²³) apmatą, besivysčiusios ir išėivijoje, suvešėjusios nepriklausoje Lietuvoje, turinčios tiesioginį ryšį su KGB skleistomis pasyvaus pasipriešinimo (arba ginkluoto pasipriešinimo beprasmiškumo) idėjomis. Šiame straipsnyje pasirodė ir išėivijoje populiarus Pilėnų vaizdinys, tiesa, tą vienintelį kartą, todėl sunku pasakyti, ar tai autentiškas leidėjų įvaizdis, ar atklydęs per išėivijos spaudą.

⁶²⁰ „Partizanų kovų Lietuvoje laikotarpiui nušviesti būtina ir labai skubu rinkti žinias apie asmenis, dalyvavusius kovose, apie jų žygius ir kitus įvykius, susijusius su partizanų judėjimu. Užsienio lietuvių spaudoje apie partizanų kovas yra paskelbta labai maža duomenų. Apie jų kovas daugelyje Lietuvos vietovių visai nėra žinių. Tiesa, yra kai kurių žinių apie partizanus bei jų veiklą saugumo archyvuose, bet mes neturime perdaug viltis, kad kuomet nors tie archyvai pateks į mūsų rankas. Jie gali būti sunaikinti. Laikas bėga, išmirs žmonės, kurie nusineš į kapus ir daug mums brangios istorinės medžiagos. Tad dar laikas imtis skubaus darbo. Reikia rinkti duomenis apie partizanų kovas Lietuvoje ir juos skelbti pogrindžio spaudoje“, „Partizanų kovos Lietuvoje“, in: *Aušra*, t. 3, p. 8.

⁶²¹ „Partizanų kovos Lietuvoje“, in: *Aušra*, t. 3, p. 5–7.

⁶²² *Ibid.*, p. 6.

⁶²³ Žr. šios Remeikio koncepcijos nagrinėjimą Bernardas Gailius, *1944–1953 m. partizanų karas*, p. 50–51.

Atsiminimuose (paprastai *apie* asmenis, vertus paminėjimo) vietos partizanų kovoms irgi skirta nedaug. *LKB kronikos* nr. 44 rubrikoje „Mūsų kaliniai“ publikuota trumputė buvusio partizano Povilo Buzo biografija⁶²⁴. Leidinyje *Dievas ir Tėvynė*, rubrikoje „Mūsų partizanai“ skelbta Petro Vainiaus biografija. Simptomiška, jog devynis mašinraščio lapus užimančioje, 1951 m. užbaigiamoje biografijoje didesnė teksto dalis buvo skirta pirmajai sovietinei okupacijai ir lagerio patirtims, o partizaninė kova, beje, kurion Vainius buvo įsitraukęs nuo 1947 iki 1951 m., užima vos pastraipą ir beveik nieko apie tą kovą neatskleidžia⁶²⁵. *Aušros* nr. 59 paskelbti atsiminimai apie Rokiškio apylinkėse veikusių partizanų vadą Vladą Kalpoką – atskirų partizaninės kovos epizodų, kuriuose veikė šis asmuo, rinkinys. Veikiausiai, tai užrašyti žodiniai pasakojimai, galbūt surinkti net ne iš vieno žmogaus. Visas pasakojimas dėstomas labai herojiškai ir pakiliai, nemažai epizodų apskritai – legendinės istorijos⁶²⁶. Bet koku atveju, tai vienintelis kartas, kuomet savilaidoje skelbti specialiai surinkti faktai apie partizaninį pasipriešinimą. Keletą kartų savilaidos leidiniuose buvo paskelbta tremtinių ir partizanų dainų ir poezijos, tačiau nei karto – parašytų naujai, jau po partizanų kovų ir didžiųjų tremčių⁶²⁷.

Palyginus nestipriai išplėtotą partizanų karo vaizdinį papildė kartkartėm pasirodantys faktai apie Ukrainos pasipriešinimą, net ir ilgesni Ukrainai skirti

⁶²⁴ „Sovietinei valdžiai okupavus Lietuvą, Povilas Buzas įsijungė į partizaninę kovą prieš okupantus. 1946 m. buvo suimtas netoli Veiverių ir nuteistas 10 metų kalėti. Bausmę atliko Intoje, Komi ASSR. 1956 m. sugrįžo į Lietuvą ir sukūrė šeimą. Augino du sūnus. Paskutiniu metu gyveno Birštone. Povilas Buzas – taurus lietuvis ir uolus katalikas. Jo veikla ir kančia lageryje bus didelis įnašas Tautos ir Bažnyčios prisikėlimui“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 6, p. 256–257.

⁶²⁵ „1947 m. rudenį pasiekė Tėvynę, <...> o po kelių savaitių, pamatęs atvykstantį karinį patrulį, išsoko pro langą. Šis paskutinis jo šuolis į laisvę užsitęsė 4 metus. Petras Vainius iš prigimties ramaus būdo, jautrios širdies, giliai religingas jaunuolis, bendraamžių tarpe pasižymėjo sąžiningumu, moraliniu tvirtumu. Ryžtingas savo sprendimuose, ir neinaš į kompromisą su savo sąžine, jis nematė kitos išeities, tik ginkluotą kovą, į kurią jį, kaip ir tūkstančius kitų jaunuolių, įvėlė brutali pačių okupantų ir jų pakalikų vykdoma Lietuvos pavergimo politika. „Sakalo“ slapyvardžiu jis veikė tarp Rumšiškių ir Pravieniškių, kur 1951 m. žiemą užkluptas viso būrio MGB-istų, atsisakė pasiduoti ir didvyriškai žuvo“, „Mūsų partizanai: Petras Vainius (1926–1951)“, in: *Dievas ir tėvynė*, nr. 17, p. 27.

⁶²⁶ Plg. „Kalpokas į vadų susirinkimus keliaudavo vienas ir be jokio ginklo. Tik persirengdavo įvairiai: kunigu, rusų karininku, moterimi ar elgeta“, „Iš partizaninio judėjimo Lietuvoje: Vadas Kalpokas“, in: *Aušra*, t. 4, p. 189.

⁶²⁷ Pvz., *Aušroje* nr. 47 išspausdinta tremtinių daina su pasikartojančiu priedainiu „Paskutinis berželis“. *Aušroje* nr. 48 publikuotas dvylikos nedatuotų tremtinių dainų ir eilėraščių rinkinys „Erškėčiams žydint“, in: *Aušra*, t. 2, p. 91–102.

tekstai. Nors visose po Antrojo pasaulinio karo sovietų okupuotose nacionalinėse valstybėse kilo silpnesnis ar stipresnis ginkluotas pasipriešinimas, vienintelė Ukraina susilaukdavo pasikartojančių paminėjimų. *Aušros* straipsnyje „Ukraina, mūsų viltie...“ papasakoti ukrainiečių įspūdžiai kaip jie „lageryje nelauktai sužinojo, kad jie kovoje prieš raudonąją marą nebuvo vieniši. Pasirodo, ir kita laisvę mylinti tauta – lietuviai – taip pat vedė partizaninį karą dėl nepriklausomybės“⁶²⁸. Straipsnyje pateikiama ir daugiau įdomių faktų, liečiančių nacionalinį ginkluotą pasipriešinimą: „Seni kaliniai pasakoja, kad Stalino laikų politiniuose lageriuose didžiąją dalį kalinių kontingento sudarė vakarų ukrainiečiai, toliau sekė lietuviai, latviai, rusai ir kt.“.

Aptarta medžiaga atskleidžia, jog partizanų kovų *atmintis* buvo silpna, reiškęsi menkai. Sintetinės apžvalgos buvo parengiamos pagal išėivijos istoriografiją, o atsiminimai buvo apie antraeilus ir trečiaeilus partizanų kovų dalyvius, dažniausiai apskritai parengiami greta-buvusiųjų pasakojimų pagrindu. Šalia labai riboto partizanų minėjimo nebuvo visai jokios informacijos apie represines partizanų kovas slopinusias struktūras (išskyrus kartkartėmis konkrečių tardytojų viešinamus veiksmus ir pavardes), o taip pat praktiškai nieko apie sribus (nors buvo tekstų apie kolaboravimo ar „išdavystės“ fenomenus apskritai). Nebuvo ir jokios nesovietinės meninės kūrybos apie partizanų kovas.

Apskritai, būta išėivijos ir Lietuvoje likusios visuomenės atminties (atsispaudusios pogrindinėje savilaidoje) panašumo, kylančio iš bendros patirties iki antrosios sovietų okupacijos klodo. Antai, itin buvo pabrėžiami 1941 m. birželio 14 d. trėmimai⁶²⁹, Liaudies seimo veikimo ypatumai, net pakankamai daug remtasi ta pačia vokiečių okupacijos metu publikuota medžiaga, sistemiškai nušviečiančia pirmosios sovietinės okupacijos

⁶²⁸ „Ukraina, mūsų viltie...“, in: *Aušra*, t. 4, p. 236.

⁶²⁹ Plg. „1944 m. sugrįžus rusams, kun. A. Ylius matė, kaip daugumos lietuvių atmintyje vėl atgyja siaubas, kuris 1941 metais sukretė visos Lietuvos kaimus ir miestus“, „Už Dievą ir Tėvynę“, in: *Dievas ir Tėvynė*, (ser. *Lietuvos pogrindžio* spauda, 16), Chicago: Pasaulio lietuvių bendruomenė, nr. 2, 1976.

komunistų nusikaltimus (pvz., 1942–1943 m. Kaune leistu *Lietuvių archyvu*⁶³⁰, 1942 m. Telšiuose išleista knyga *Žemaičių kankiniai*⁶³¹). Taip pat išvelgtina nemaža išeivijos istoriografijos įtakos, ypač aiškiai juntamos periodizuojant okupacinę istoriją, nusakant partizanų organizacijos struktūras.

Į *LKB kronikos* žinutes, fiksuojančias neteisėtus režimo veiksmus, pakliuvo informacijos apie sovietmečiu išlikusius partizanų atminties ženklus. Pvz., *LKB kronikos* nr. 21 žinutėje apie buldozeriais nugriautą „žmonių atremontuotą koplytėlę“⁶³² yra minimi ir su žeme sulyginti prie koplytėlės buvę „lietuvių partizanų kapai“⁶³³, *Aušros* nr. 58 aprašant eucharistijos bičiulių organizuotą procesiją į Kryžių kalną, minimi „šio garsaus kalno papėdėje besiilsintys <...> sukilėliai, savanoriai ir partizanai“⁶³⁴, *Aušroje* nr. 5 minimi kraštotyriminkai, šventę Vėlines prie Lietuvos partizanų ir 1983 m. sukilėlių kapų Žaliojoje girioje. Tačiau bendra informacijos apie partizanų kovas būklė sovietų Lietuvoje buvo labai vargana. Šią situaciją taikliai apibendrino tyrimo respondentas Valdas Kukulskis (atsakydamas į klausimą, ar pažintis su buvusiu partizanų jo nepaskatino labiau domėtis visomis partizanų kovomis): „Matai, <...> kažkokios į krūvą sudėtos, susistemintos informacijos nebuvo. To negalima buvo gauti. Tad nebuvo kaip ir domėtis. Vis tiek domėtis gali tik tu, kas yra. Tik iš tokios bazės.“⁶³⁵

⁶³⁰ Ne kartą nurodytas *LKB kronikos*, *Aušros* nr. 43 gausiai *Lietuvių archyvo* nuorodomas paremtas straipnis „Lietuvos nepriklausomybės netekimo istorinės aplinkybės“, kuriame *Lietuvių archyve* išdėstyta medžiaga aiškiai įtakoja apžvalgininką, lemia dėmesį atskiriems istoriniams epizodams, pvz., Liaudies seimo veiklai ir veikėjams, *Aušra*, t. 1, p. 89–108.

⁶³¹ *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 5, p. 100–104.

⁶³² *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika* sistemingai rinko informaciją apie nugriautus arba lieptus nugriauti kryžius ir mažosios architektūros objektus (koplytėles).

⁶³³ *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 3, p. 323.

⁶³⁴ „Eucharistijos bičiuliai švenčia dešimtmetį“, in: *Aušra*, t. 4., p. 154.

⁶³⁵ Interviu su Valdu Kukulskiu, 9 priedas.

3. 2. AUTENTIŠKOS ATMINTIES SALOS: ŠEIMŲ ATMINTIS

Lietuvos okupaciją liečiantys įvykiai, tarp jų ir žinios apie partizanų pasipriešinimą, absoliučios viešojo diskurso kontrolės sąlygomis (su maža pagrindinės savilaidos išimtimi) buvo įgyjamos tik natūralios socializacijos erdvėse perduodant pasakojimus iš lūpų į lūpas. Tačiau buvo tam tikra individų bendrosios socializacijos trajektorija, kuri įtakojo gaunamos informacijos kiekius. Būtent, šeima-mokykla-universitetas. Paskutinė pakopa čia ženklina savarankiško gyvenimo pradžia, kuomet asmuo pats renkasi ką nori žinoti ir kaip gyventi, kartais šiame etape (jeigu šeima laikėsi nepasakojimo strategijos) asmuo pirmą kartą įgydavo žinių apie represinį sovietinės valstybės pobūdį. Kaip apibūdino Antanas Jurkus: „Dainos klube‘ aš viską ir sužinojau. Čia mano universitetas. <...> Jau žmogus, pabaigęs visus mokslus, aukštuosius... tik tada sužinojau, kas vyksta toje visuomenėje.“⁶³⁶

Pirmoji socialinė erdvė, kurioje individas galėjo įgyti alternatyvių režimo skelbiamai ideologijai žinių, buvo šeima. Žinios priklausė nuo vyresniųjų šeimos narių pasirinktos pasakojimo strategijos, varijuojančios nuo visiško nepasakojimo iki atviro pasakojimo. Visiško nepasakojimo strategija reiškė, kad tėvai ir vyresnieji giminaičiai asmenine pokario represijų patirtimi dalinosi tik tarpusavyje, su represijas taip pat pergyvenusiais savo kartos giminaičiais. Antai, Jurkus pabrėžtinai kartojo, kad „pas mus apie tai nebuvo kalbama“⁶³⁷. Tik gerokai vėliau nepriklausomybės metais ir ne iš vyresniųjų giminaičių, bet iš istoriografijos Jurkus sužinojo, kad jo paties mama buvo partizanų ryšininkė.

Nepasakojimo atveju buvo vienas ypatingas indikatorius, sužadindavęs besiklausančiojo budrumą ir leidęs suprasti, kad po šiuo nutylėjimu slepiasi kažkokia paslaptis – diskurso netolydumas. Antai Alfonsas Vinclovas tik atėjus nepriklausomybei galutinai įsitikino, kad turėjo du dėdes partizanus:

⁶³⁶ Interviu su Antanu Jurkum. 2 priedas.

⁶³⁷ *Ibid.*

šitą aš sužinojau pakankamai vėlai, kad Kaziukas ir Alfukas susisprogdino. Kažkada pro ausis praėjo. Bet nei kas ten tas Kaziukas, nei kas tas Alfukas, tai aš nelabai žinojau. Paskui buvo tokia situacija – buvo eucharistijos bičiulių susitikimas su kunigu Svarinsku. Ten paaiškėjo, kad aš esu Svarinsko giminaitis. Tai tada kažkas iš jų ten paklausė, gal čia, atseit, jau to kunigo garbei mano vardas toks pat. Tai monsinjoras tada sako, nu, sako – ne, daug svarbiau. Ta prasme, visai kito žmogaus. Svarbesnio. O tai tada, visi sako, tai kas čia dar gali būt svarbiau už jus? (*juokiasi*). Sakė, negaliu dabar sakyti. Ir nepasakė. Bet aš šitą įsidėmėjau.⁶³⁸

Ypatingą pokalbio toną prisiminė ir Rūta Karvelytė. Jų šeimoje drauge gyveno protiškai neįgalus mamos brolis, buvęs partizanas, išprotėjęs neatlaikius kankinimų. Tačiau vaikams jų dėdės istorija nebuvo papasakota iki pat nepriklausomybės laikų. Tik kartą kaimynė yra sudraudusi ją ir jos brolių, kad iš šito dėdės, šiukštu, negalima tyčiotis, bet reikia rodyti jam didžiausią pagarbą, nes jis yra didvyris. Kaimynė tąkart irgi neatskleidė priežasčių, bet vaikai situaciją įsiminė dėl ypatingo tono⁶³⁹.

(Ne)pasakojimo laipsnis šeimose labai įvairavo. Bet net ir atviro pasakojimo (pačių respondentų vertinimu) atveju buvo aiškios – ir griežtos – ribos, kurių vyresnioji karta neperžengdavo. Sklandžiausiai ir daugiausiai apie šeimoje girdėtą partizanų kovų istoriją pasakojusi partizano duktė Teresė Jurkuvienė-Vaitiekūnaitė sutriko ir labai sunkiai rekonstravo epizodą, kuomet tėvui buvo bandoma atnaujinti bylą, kadangi šios istorijos detalės lietuviams konkrečius žmones ir vardus ir net nuo artimiausių giminaičių buvo stropiai slepiamos iki pat sovietmečio pabaigos⁶⁴⁰. Kaip situaciją apibendrina pati respondentė:

Mums pasakojo jis [*tėvas – MJ*] labai protingai. Iš tų pasakojimų susidarydavo net atskirų asmenų paveikslai. Pavyzdžiui, koks nors narsus partizanų

⁶³⁸ Interviu su Alfonsu Vinclovu, 5 priedas.

⁶³⁹ Interviu su Rūta Karvelyte, kurio nepavyko užrašyti. Tą pačią istoriją liudijo Teresė Jurkuvienė-Vaitiekūnaitė, žr. interviu su ja ketvirtame priede.

⁶⁴⁰ Šį interviu su Jurkuviene-Vaitiekūnaite epizodą, ypač atkreipiant dėmesį į jame subyrantį respondentės pasakojimo sklandumą, žr. interviu su respondente.

kulkosvaidininkas, kuris tol dengė užnugarį nuo didelių sribų pajėgų, kol jo dar keli likę nenukauti draugai pasitraukė. Jis žuvo, nes, na jis ir neturėjo jokių šansų, labai panašu jau į tokį sąmoningą... <...> Jis tą partizaną vadino Geniuku, kaip aš suprantu, mažybinis nuo Eugenijaus. Man čia buvo pavyzdys, kad jis paminėjo žmogaus, kuris jau buvo tuo metu miręs, vardą. <...> Niekada jis nėra paminėjęs vardo ar pavardės jokio su juo kovojusio žmogaus. Nors tam tikrų [žmonių] tokie paveikslai, tarsi, kaip vieno draugo, vieno vado, vieno ten dar kažko, tokie kaip ir iškildavo. <...> Ir aš numaniau, tikrai nežinojau apie kai kuriuos, bet numaniau, kad mano krikštėvis, Jonas Džiugas, yra buvęs partizanas. Jo apsilankymas irgi būdavo iš tų – jis stengdavosi ateiti nežymiai, ir tai buvo iš tų, kur nereikia daug pasakoti. Tų senų kovos draugų ryšiai buvo labai protingai slepiami, kad maža ką, kas kada iškils.“⁶⁴¹

Labai svarbi socializacijos riba buvo išėjimas į mokyklą. Sovietų Sąjunga bandė visiškai perimti vaikų ugdymą, o šeimos stengėsi suteikti vaikams atsparumą ideologiniam mokymui, kurį šie išgirs mokykloje. Dažnam vaikui tai buvo pirmas kartas, kai šis gaudavo konkrečių instrukcijų apie būtiną kitokią elgesį už šeimos ribų, o taip pat kaip derėtų reaguoti į vienokius ar kitokius ideologinius teiginius bei papildomų žinių tam atsparumui sustiprinti. Respondentė Loreta Vincloviene-Užumeckaitė atsimena, kad aiškiai sužinojo apie partizanus prieš pat mokyklą: „kai tik pradėjau eiti į mokyklą, į pirmą klasę, nors dar turbūt ir nėjau į tą mokyklą, mama pasisodino ir sakė: žinai, ten bus tokios istorijos pamokos, ten tau pasakos, kad visokie „banditai“ buvo, tai sakė, tu netikėk, jie buvo geri žmonės. Jie gynė tėvynę, bet tik niekada niekam apie tai garsiai nesakyk, nes to negalima“.⁶⁴² Kartais asmuo nebegali rekonstruoti, kaip ir kada, kokias instrukcijas gavo, atsimena tik jų veikimą. Jurkus apie sovietmečiu matytą *Niekas nenorėjo mirti* prisiminė: „Aš nežinau, kaip tau ir pasakyti, iš kur aš žinojau, kad ten netiesa. Aš žinojau žiūrėdamas, kad tuo negalima pasitikėti, reiškia, aš neatsimenu kažko. Kad aš jau žinojau,

⁶⁴¹ Interviu su Jurkuviene-Vaitiekūnaite, 3 priedas.

⁶⁴² Interviu su Loreta Vincloviene-Užumeckaitė, 4 priedas.

kažkur girdėjau... ir šitas man liko neužfiksuota. Nes aš žinojau, kad ten yra netiesa... <...> O kas mane apšvietė, nebežinau.“⁶⁴³

Paskatos, vertusios suteikti vaikams instrukcijas apie tai, kaip dera priimti ideologinį mokymą, buvo dvejopos kilmės: nacionalinės ir religinės. Sunku pasakyti, kuri dominavo. Antai, Elenos Matulionienės tėvas buvo partizanų ryšininku, ir nors dešimt metų būtent už tai kalėjo Magadano lageryje, tačiau mažai pasakojo apie kalinimo laikotarpį, ir visai nieko – apie partizanus. Bet užtat labai aiškiai vaikams nurodė, kad į spaliukus, pionierius ir komjaunuolius nestotų, nes „spaliukai yra organizacija tų, kurie netiki į Dievą. Netikinčių. O mes einame į bažnyčią kiekvieną sekmadienį. Todėl čia ne mūsų kelias.“⁶⁴⁴ Praktiškai identišką mamos argumentaciją atsimena Vinclovas, bet įžvelgia joje buvus ir kitokių nuostatų, „čia ne mūsų organizacija. Nesakė, kad ten priešų ar kažko. Ne mūsų. Tada jau man pradėjo atsiskirti, kas čia mūsų, ir kas ne mūsų. Pirmoj vietoj tai buvo tai, kad prieštarauja tikėjimui. Bet aš iš karto supratau, kad čia ne vien tik tikėjimo reikalas“⁶⁴⁵. O ateistinių nuostatų Jurkus į komjaunimą įstojo tik vienuoliktoje klasėje, nes nors jo mama buvo indiferentiška tikėjimo atžvilgiu, tačiau laikėsi patriotinių nuostatų ir nepritarė dalyvavimui sovietinių ideologinių jaunimo organizacijų veikloje.

Dar viena labai aiški socializacijos erdvė, kurioje buvo palaikomas ideologijai prieštaraujantis pasaulėvaizdis, buvo Katalikų Bažnyčia. Ji buvo tampriai suaugusi su šeimos erdve ta prasme, kad į pagrindinę Bažnyčią neateidavo asmenys, kurių šeimose nebūtų praktikuojamas gilus asmeninis tikėjimas. Tačiau Katalikų Bažnyčios specifika sovietų Lietuvoje buvo labai stipriai suaugusios religinė ir nacionalinė tapatybės. Todėl Bažnyčios erdvė dažnai papildydavo žiniomis, kurių individai neišgirdavo šeimose. Pvz., partizanų ryšininko duktė Matulionienė atsimena, kad pirmą kartą apie Lietuvos partizanų pasipriešinimą išgirdo pagrindinėse rekolekcijose⁶⁴⁶. Kodėl

⁶⁴³ Interviu su Jurkum.

⁶⁴⁴ Interviu su Elena Matulioniene, 7 priedas.

⁶⁴⁵ Interviu su Vinclovu.

⁶⁴⁶ Interviu su Matulioniene.

ir kaip toje erdvėje buvo galima gauti panašių žinių, atskleidė Jurkuvienė-Vaitiekūnaitė:

kelių, penkių ar septynių, mergaičių grupė iš kokių Kėdainių susitikdavo tose rekolekcijose [Kaune arba Vilniuje], gyvendavo po kelias įvairiuose butuose, kurie priklausė vienuoliams arba jiems artimiems asmenims. Susidarydavo dvidešimties-trisdešimties paauglių grupė ir jiems būdavo daromos rekolekcijos. Toks tarsi ir tikėjimo dalykas, kur kalbama tikėjimo temomis, bet iš tikrųjų, priklausomai nuo vadovo (o vadovai visi būdavo patriotiškų nuotaikų kunigai), ir tos pamokos apie tikėjimą, tuo labiau, kad slaptos, jos neišvengiamai įgaudavo antisovietinį ir patriotinį pobūdį. <...> Ten būdavo pasakojama ne konkreti istorija (konkreti istorija būdavo dar kitaip), tose rekolekcijose būdavo iš tikrųjų tikėjimo klausimai nagrinėjami. Bet tie tikėjimo klausimai, kaip sakau... Būdavo dirbama su paaugliais, daugių daugiausia studentais. Ir jeigu jiems skaitydavo paskaitas moraliniais klausimais, tai jose vis tiek būdavo labai daug kalbama apie patriotinius dalykus. Dorovinė laikysena visą laiką buvo siejama su tuo, kad tėvynė, ir kad turime išaugti atitinkamomis asmenybėmis. Kažkur smygsodavo, aš nelabai dabar galiu konkrečiai ir pasakyti, bet kažkur būdavo šnekos ir apie persekiojimus, ir apie vežimus į Sibirą, ir apie partizanų kovas, prisiminimus. Tiesiog tai vienas, tai kitas žmogus tai prisimindavo, nes be oficialių kunigų rekolekcijų vadovais būdavo tokie kunigai kaip Juozas Zdebskis, dabartinis arkivyskupas Sigitas Tamkevičius, kaip Jonas Lauriūnas, jėzuitų visa ta žinoma plejada. Jie užsiimdavo su jaunimu, ir patriotinės temos pindavosi su religinėmis, kurios dominuodavo, bet viskas susisiedavo. O žmonės, kurie ten dalyvaudavo – vienuolės, kurios aptarnaudavo, apgyvendindavo, maitindavo, ir jų talkininkai – labai dažnai būdavo asmenys, patyrę trėmimus, sibirus ir visa kita, ir jie irgi apie tuos dalykus pakalbėdavo. Ten jau būdavo paprastai ne oficialios šnekos, bet per vakarienę, šiaip susėdus, vakare prieš užmiegant kalbėdavo.⁶⁴⁷

Matulionienė⁶⁴⁸ pateikia net tokį vyravusios dvasios apibūdinimą: „toks patriotizmo ugdymas buvo. Ir man yra persipynę tikėjimo praktikavimas ir patriotizmas. Tiesiog kaip vienis būtų. Tiesiog, kad tas be to neišeina.“⁶⁴⁹

⁶⁴⁷ Interviu su Jurkuvienė-Vaitiekūnaite.

⁶⁴⁸ Matulionienė ir Jurkuvienė-Vaitiekūnaitė niekada kartu nedalyvavo rekolekcijose.

Bažnyčia kartais suteikdavo erdvę panašių patriotinių nuostatų asmenims susitikti ir įgyti abipusį pasitikėjimą, leidžiantį išsipasakoti savo šeimų istorijas. Pvz., respondentė Vincloviėnė-Užumeckaitė susipažino su savo drauge Margarita Vaitiekūnaite Kėdainių bažnyčioje, kur abi adoruodavo, o paskui susidraugavo ir su visa Vaitiekūnų šeima: „su Vaitiekūnų šeima kalbėjau atvirai, Vytautas [Vaitiekūnas] pasakodavo visokių istorijų. Atsimenu, buvo kažkokios ar močiutės mirimo metinės, bet ten buvo sovietinis laikotarpis. Mes važiavome į Radviliškį, atsimenu save, Margaritą ir Margaritos tėtį. Tada važiavome traukiniu, o ten buvo tėčiui iš jaunystės pažįstamos vietos, o ir man tas Radviliškis visai nesvetimas, ten truputį į kitą pusę ir mano tėviškė. Tai jis labai pasakojo savo visokius nuotykius.“⁶⁵⁰

Tokį vyresniųjų ne savo šeimos narių pasitikėjimą įgauti buvo nelengva. Aiškias pasitikėjimo ribas nurodė visi respondentai. Pasak Vincloviėnės-Užumeckaitės: „Mes, galima sakyti, gyvenome tą dvigubą gyvenimą. Mokykloje tai mes apie tai jau nieko nešnekėdavome. Buvo tas supratimas įaugęs, kad yra vienas tavo gyvenimas asmeninis, kurį tu gyveni, tavo asmeniniai draugai, o mokykla yra kažkoks privalomas dalykas, kur tu turi būti, atbūti. Nu gal aš ir pakviesdavau kelias į bažnyčią nueiti savo drauges ir mes adoruodavome, bet nu taip... vis tiek jau tokio ryšio, kad labai pasakotum tuos dalykus, tai nebuvo.“⁶⁵¹ Vilius Povilionis atsimena ilgą periodą, kol vėliau jo gerais draugais tapę žmonės jo iki galo neprisileido: „Kokie nors draugai, pvz., broliai Kukulskiai, į mane atsargiai žiūrėjo iki kokio trečio kurso. Nu kaip, nelabai gal kitą kartą aišku ar draugas, ar nelabai draugas, nu ir iki to pasitikėjimo tam tikro laiko reikėjo, ir iš tikrųjų vėliau gal ta kompanija ir plėtėsi, ir tas draugų ratas, tie, kurie nori žinot, nori tos teisybės daugiau, bet atsargumas netgi iš tų artimiausių žmonių, kuriem rūpėjo, buvo. Ne paprasta buvo į tas kompanijas tokias sueit“⁶⁵². Jurkus liudijo, kad jo žmonos šeima savo biografiją ir įsitraukimą į partizanų sąjūdį atskleidė tik po jo vestuvių:

⁶⁴⁹ Interviu su Matulioniene.

⁶⁵⁰ Interviu su Vincloviėne-Užumeckaitė.

⁶⁵¹ *Ibid.*

⁶⁵² Interviu su Viliu Povilioniu, 6 priedas.

„Kol aš nesusipažinau su savo uošviu, aš nieko nežinojau apie partizanus. <...> [tai įvyko] apie aštuoniasdešimtuosius. Mes dar tris metus draugavome, tai panašiai. Ir tai, kai pas juos nuvažiavau, tai ne iš karto. Ne iš pirmo karto, bet uošvis buvo atviresnis. Jis savo istorijas pradėjo pasakoti, kai aš jau buvau apsivedęs. Kol tik draugavome, tai jis man nepasakojo. <...> Gal žmona [kol draugavom] ir buvo sakiusi, kad mano tėvas partizanas ar panašiai, bet gal jinai net nesusivokė, kiek mažai aš apie tai žinau. <...> Matyt jautėsi taip, kad aš tarsi ten žinočiau, bet aš labai daug nežinojau...“⁶⁵³ Vinclovas sužinojo, kad jo žmonos tėvas buvo partizanų rėmėju dar prieš vestuves, ir atsimena, kaip drauge su būsima žmona dainuodavo partizanų dainas, tačiau kad jos geriausios draugės Margaritos Vaitiekūnaitės, kuri irgi nuolat kartu leisdavo laiką, tėvas yra buvęs partizanas sužinojo tik gerokai vėliau. Kaip pats sakė, greičiausiai iš savo žmonos, bet ne iš pačios Vaitiekūnaitės. Aiškias pasakojimo už šeimos erdvės ribas nurodė Jurkuvienė-Vaitiekūnaitė, patvirtinusi, kad konkretūs faktai apie šeimos narių įsitraukimą į partizanų sąjūdį, ypač aktyvių buvusių kovotojų, nebūdavo atskleidžiami, būdavo „šiaip kalbamasi apie partizanus, partizanų dainos dainuojamos“, bet šeimos narių dalyvavimas partizanų sąjūdyje slepiamas.

Ten, kur vyko atminties, apimančios ir ginkluoto pasipriešinimo Sovietų Sąjungos okupacijai laikotarpį, perdavimas, pasakojimai turėjo ne vien informacinę-pažintinę funkciją. Kompleksiškai buvo perduodama komunistų režimo, tapatybės, kurią reikia išlaikyti režimo sąlygomis, samprata, taip pat mokoma(si) spręsti teorinius ir praktinius su laikysena sovietinės valstybės atžvilgiu susijusius klausimus. Pvz., Jurkuvienė-Vaitiekūnaitė pasakojo:

Buvo nesitikima, kad bendrai visuomenės gerovei valstybė ką nors daro. Ir dėl to neverta jai nieko dėti, ir ja pasitikėti. Bet yra taisyklės ir įstatymai, kurių reikia laikytis, nes tiesiog jie sutampa su Dievo įsakymais, su visuotine morale, net komunistinėse šalyse kai kurie įstatymai yra, kurių reikia laikytis. <...> Mes patys pripažįstam, kad reikalinga tam tikra tvarka, todėl reikalinga ir milicija, reikalinga

⁶⁵³ Interviu su Jurkum.

kelių inspekcija ir panašiai, nes be to tiesiog gyventi neįmanoma. Ir šitą dalį mes, kaip protingi žmonės, pripažįstam. Ji visuotinė, ji tarsi net ir iš senos tvarkos yra likusi, nes ten irgi visa tai buvo ir viso to reikėjo. Bet viskas, kas yra užnešta, ir kas yra okupanto potvarkiai, yra nelegalu.⁶⁵⁴

Tokios žinios apėmė ir mokymą, kaip elgtis susidūrus su sovietinėmis represinėmis struktūromis. Vinclovienė-Užumeckaitė papasakojo, kaip toks mokslas pasitarnavo tardymo po kalantinių saugumo rūmuose metu:

mus koridoriuje tam tikrais atstumais susodino, kad nesusišnekėtumėme <...> Paskui man, viename iš tardymų padavė Laisvės [Vaitiekūnaitės] rašytą, sako, ką jūs mums pasakojate, va jūsų draugė parašė visą tiesą. Ir buvo viskas parašyta, kad ėjom į sodelį, taip toliau. Ir parašas toks kaip pareiškime. O kadangi Laisvės tėtis buvo primokęs, kad, jeigu jau kur nors pasirašai, pasirašyti tiesiai po paskutiniu žodžiu ir niekur ne toliau, nes gali prirašyti ką nors, o ten parašas, nu galvoju, tikrai ne Laisvė parašė, jūs patys tikriausiai parašėt. Bet aš jiems nieko nesakiau. Sakiau, nežinau, ką ji jums ten parašė, bet aš žinau, kur aš buvau. Ir viskas.⁶⁵⁵

Partizano Vaitiekūno pasakojimai neapsiribojo nuotykiiais ir praktiniais patarimais kaip laikytis tardymo metu (pvz., pradėti rėkti gerokai anksčiau, nei tikrai skauda, nes antraip viską išpasakosi), tačiau perdavė ir tam tikrus ginkluotos kovos taktikos ir strategijos aspektus. Valdas Kukulskis prisiminė, kaip Vaitiekūnas yra mokęs, kad „kai sribai puola, svarbiausia – neišsigąst, svarbiausia – nebėgt. Šaudyk iš paskutiniųjų, pyškink į tą pusę. Ir šaudai, šaudai ir pasigirsta, kad jie pradeda panikuoti – „čia daug tų partizanų, bėgam, traukiamės!“ . Ir tokiu būdu gali pats pasikelt.“⁶⁵⁶ Jurkuvienė-Vaitiekūnaitė pasakojo, kad jos tėvas yra nemažai pasakojęs apie reguliariosios kariuomenės ir partizanų dalinių kovinės taktikos skirtumus⁶⁵⁷.

⁶⁵⁴ Interviu su Jurkuviene-Vaitiekūnaite.

⁶⁵⁵ Interviu su Vincloviene-Užumeckaitė.

⁶⁵⁶ Interviu su Valdu Kukulskiu.

⁶⁵⁷ Interviu su Jurkuviene-Vaitiekūnaite.

Labai artimo ryšio su buvusiais partizanų sąjūdžio dalyviais neturėjusio Vinclovo nuomone, svarbiausias atminties kanalas buvo partizanų dainos. Daug partizanų dainų jis išmoko iš savo žmonos Vinclovienės-Užumeckaitės motinos. Respondentė atsimena, kad „jos labai patikdavo, aš prašydavau, kad dar kažką prisimintų, nors gabaliukais. O paskui jos, seserys, susitikdavo, susėsdavo ir dainuodavo. Namie, žinai, sau, nieks negirdi, nebaisu. Visų kitų nedainuodavo, jos dainuodavo partizaniškas daugiausia dainas. Matai, jų buvo jaunystė, tai buvo jų laikas. Mano teta gi buvo Laukinukė, ta partizanų poetė. Man mama buvo papasakojus, ir net eilėraščių davė, kur jinai turėjo nusirašius, paskaityti.“⁶⁵⁸ Vinclovas nupasakojo visą partizanų dainų klausymosi procesą: „kažkur kažkokią padainuoja, kažkur tokią, nu ir tada kažkokios asociacijos kas yra kas, ir kad tai yra miško brolių daina, tada – kas tie miško broliai, ir taip toliau. Ir per šitą po truputį, po truputį... Čia [*dainos – MJ*] labai svarbus buvo momentas.“⁶⁵⁹

Tuo tarpu šeimose, kuriose visai nebuvo kalbama apie okupacijos ir ginkluoto pasipriešinimo istoriją, klostėsi pokario kaip, visų pirma, sudėtingo ir painaus laikotarpio vaizdinys. Pvz., Povilionis nurodė, kad „pirmas įspūdis, kad ten kažkas buvo sudėtingo.“⁶⁶⁰ Jurkus pasakojo: „Prieškario valstybe aš labai domėjausi. Bet pokario valstybe, na, kadangi jos nebuvo, aš nebesidomėjau. Nes man buvo kažkoks kruvinas, kažkoks sunkus, kažkoks nesuprantamas, kažkoks nežinomas...“⁶⁶¹

Dera paminėti dar ir tokį aspektą. Diskurso kontrolė vyko visuose viešosios erdvės lygiuose, o dėl sovietų saugumo laikomo plataus skundikų ir informatorių tinklo – ir nemažoje dalyje privačios. Sovietinėje sistemoje kolektyvui buvo numatyta svarbi individo „auklėjimo komunizmo dvasia“ funkcija, ir sovietų režimui pavyko į jos vykdymą įtraukti visuomenę. Buvo sukurtas „liaudies priešų“ socialinio persekiojimo mechanizmas, apimantis socialinę diskriminaciją (švietimo, įdarbinimo sferose), o taip pat ir atviro

⁶⁵⁸ Interviu su Vincloviene-Užumeckaitė.

⁶⁵⁹ Interviu su Vinclovu.

⁶⁶⁰ Interviu su Povilioniu.

⁶⁶¹ Interviu su Jurkum.

viešo „smerkimo“. „Buržuazinės kilmės“ asmenys, „buvę buožės“, taip pat „banditai“ galėjo – ir privalėjo – būti viešai smerkiami. Panašūs socialinės stigmatizacijos mechanizmai buvo taikomi tikintiesiems. Jurkuvienė-Vaitiekūnaitė atsimena, kad priklausymas „liaudies prieš“ kategorijai asmeniui kėlė papildomų iššūkių: „norėdamas ką nors gauti, kažkokį konkursą laimėti, turi būti smarkiai geresnis, negu šiaip žmogus. <...> Aš turiu omeny, kad, pavyzdžiui, jeigu aš norėjau įstoti į kokią nors specialybę, ir į tą specialybę yra egzaminus išlaikiusių trisdešimt penki, o priima tik penkiolika, tai aš vargiai ar su savo charakteristika įstočiau būdama penkiolika, keturiolika, net dešimta. Man reikdavo būti pirmai arba antrai, kad būtų ypatingai nepatogu manęs nepriimti.“⁶⁶² Tokia – socialinės diskriminacijos – situacija ir nuolat jaučiama atmosfera individus, priklausomai nuo asmenybės ir charakterio savybių, veikė skirtingai. Užumeckaitė-Vincloviene, pasakojo, „mes buvom tikintys žmonės ir tuo didžiavomės tais laikais, kad esame tokie *kitokie*, turime kažkokią vertybių sistemą.“⁶⁶³ Jurkuvienė-Vaitiekūnaitė paliudijo, kad diskriminacijos akivaizdoje irgi jautėsi gerai ir tvirtai, ir didžiavosi savo įsitikinimais, dėl kurių vis patirdavo nemalonumų. Bet taip pat paminėjo, kad buvo ir kitaip besijautusių žmonių, išgyvenusių vienišumo ir atstumtumo jausmus, kurie laikydamiesi savo įsitikinimų vis dėlto buvo nelaimingi. Disciplinuojanči sociumo galia buvo priimama tikrai skirtingai, ir taip pat skirtingai individai priimdavo žinias apie represinį valstybės pobūdį ir neseną istoriją. Dalis kalbintų respondentų aiškiai išsakė turėję „tiesos ilgesį“. Respondentas Povilionis net kelis kartus paminėjo, kaip jį nervino sistemos nelogiškumai ir beprasmiški reikalavimai, kaip jautė kitokios aplinkos poreikį. O kai kurie respondentai nurodė kitokio pobūdžio socialinius poreikius, antai Jurkus įvardino „oficialumo ilgesį“. Jis papasakojo, kaip jautėsi „Dainos klube“ pirmą kartą sužinojęs, kad yra tokia KGB struktūra:

⁶⁶² Interviu su Jurkuviene-Vaitiekūnaite.

⁶⁶³ Interviu su Vincloviene-Užumeckaitė.

Jaučiausi nekaip. Kažkaip tai... Buvo ir įdomu su jais tas dainas padainuoti, bet kažkaip galvojau, blyn, jeigu taip nesaugu, tai gal ne taip aš, gal nelabai su jais ir noriu ten būti. Jeigu jie ten yra ištiesai krečiami, neaišku, kuris ten patikimas, kuris nepatikimas, nors ten ir perspėjo tave tyliai, kad šitas nepatikimas, bet neaišku, gal ten ir anas nepatikimas... nu žodžiu, visiškai tokia nesaugi [aplinka], neaišku, kada ten tave kur kvies, kada kratys, tai aš užtat, kai tik atsirado pakvietimas į Liljanos folklorinį ansamblių, iškart ir perėjau. Nes ten buvo per pavojinga. Per pavojinga!⁶⁶⁴

Tokia pat reakcija ištiko ir sužinojus, kad KGB domisi būsimos žmonos šeima:

Aš išsigandau. Aš pagalvojau, nu kur aš čia įlindau? Kas čia per *familija* tokia? Ji ten vis krečiama, tokia kaip tame persekiojama, kaip tame „Dainos klube“... Tokia nepatikima... Nežinau. Vis dėlto ta baimė, aš nežinau, iš kur ji tokia buvo. Gal iš to, kad tėvai nė pusės žodžio nekalbėjo, kad pašnibždom kalbėjo... aš nežinau, bet buvo jau baimė tokia, tarsi paveldėta. Galvojau, Dieve, kur aš čia įlindau, kuo čia viskas baigsis? Bet teks kažkaip gyventi.. Aš tarsi perėjau į kitą statusą. Iki tol aš gyvenau kaip tarybinis pilietis, normaliai. Niekas man negrėsė. Nei jokie KGB, aš niekur nelindau, nieko nedariau. <...> Čia buvo toks dalykas, kad jeigu tau mergina patinka, tu ruošiesi su ja tuoktis, tai imi viską kaip sunkų paveldą, kad jie sekami, persekiojami, užspausti... Negali jie kažkokių pareigų užimti, nei kažką ten labai veikti visuomenėje... <...> yra normalus dalykas toks, kad žmogus nori, kad tai būtų kažkaip viešai ir oficialiai. Kad taip būtų. Bet realiai to nėra. Tikrovė yra kitokia, iškraipyta visokia, bet ji yra oficiali ir ten negresia nei šnipai, nei kas... Tarsi norėjosi, kad taip būtų. Oficialiai.⁶⁶⁵

Galiausiai, visoje autentiškos atminties struktūroje partizanų karo atmintis buvo pats pavojingiausias ir mažiausiai pasakojamas, silpniausiai perduodamas siužetas. Kaip pasakojo Jurkuvienė-Vaitiekūnaitė, „mano tėvas tą atvirai sakydavo, kad pavojingiausia yra kalbėti apie žmones ir įvykius, kur buvo priešinamasi su ginklu rankose. <...> Partizanų tema buvo mažiausiai

⁶⁶⁴ Interviu su Jurkum.

⁶⁶⁵ *Ibid.*

liečiama iš visų, kas buvo iš pokario, trėmimų, iš kokio nors pasipriešinimo.⁶⁶⁶ Respondentė taip pat prisimena, jog tai buvo paskutinioji tema, apie kurią žmonės pradėjo vieni su kitais kalbėtis:

artėjant truputį jau Sąjūdžio laikams, jau net ne devyniasdešimtais, bet kokiais aštuoniasdešimtais metais, jau prabildavo bent jau apie suėmimus, tardymus, *stribynes* ir visokius tokius dalykus netgi tokie žmonės, kaip Martinaitienė. Daugiau ir daugiau žmonių išdrįsdavo, kalbėdavo, kurie patys jau taip iš tikrųjų nebuvo aktyvūs kokie nors ten rezistentai ar disidentai, bet nors ir *minimum*, jau buvo kažkiek, jau pasitaikė. Buvo labai aiški riba ta. Ne anksčiau. Anksčiau va buvo ta riba, apie tai nekalbėdavo.⁶⁶⁷

Epizodą, patvirtinantį partizanų karo atminties „slaptumo“ lygį, papasakojo Vinclovas:

kai mane išgrūdo iš universiteto [*už dalyvavimą rekolekcijose – MJ*], tai mes tada su tuo visu jaunimu, kuris dalyvavo tose Molėtų rekolekcijose, tapome labai artimais draugais. Ir mes rinkdavomės karts nuo karto vieni pas kitus, važiuodavom į svečius. Ir, atsimenu, važiuojam iš Naujos Vilnios į Vilnių (buvom ten pas tokią šeimą Naujojo Vilniojo), važiuojam – autobusas prisigrūdęs! Nu ir mes, aišku, dainuodavom karts nuo karto. Nu ir pradėjom nuo tokios visai... Na, dainavom patriotines dainas, pradėjom nuo tokios „Į Vilnių, į Vilnių, tą mylimą šalį“, ten apie tą prie Gedimino. O paskui padainavom vieną, kur jau buvo viršūnė visko, įžūlumas virš visko: „Mes nekenčiam vėliavos raudonos, penkiakampės žvaigždės kruvinos, mes tik gerbiam lietuvišką vytį, ir trispalvę vėliavą tautos!“⁶⁶⁸. Visas galas toks laisvas, ir vietos tiek daug! O ten prieky – susigrūdė! (*juokiasi*) „Provokacija, provokacija!“ (*juokiasi*).⁶⁶⁹

Apibendrinant tyrimo duomenis, autentiška partizanų karo atmintis išliko atskirose šeimose ir buvo perduodama visų pirma šeimos (iki antrosios kartos

⁶⁶⁶ Interviu su Jurkuviene-Vaitiekūnaite.

⁶⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁶⁸ Paskutinis, partizanų pridėtas posmelis prie prieškarinio Lietuvos aviatorių himno – MJ.

⁶⁶⁹ Interviu su Vinclovu.

pirmos eilės pusbrolių, vyresniosios kartos brolių ir seserų) rate. Kiek ir kokių žinių apie valstybės okupaciją ir pasipriešinimą jai buvo perduodama vaikams, priklausė nuo vėlesnių tėvų rezistencinių nuotaikų ir pozicijos sovietų valdžios atžvilgiu. Nebūtinai buvę partizanų sąjūdžio dalyviai, net aktyviai įsitraukę į sąjūdžio veiklą, pasirinkdavo tiesos pasakojimo strategiją. Daugiausia žinių perduodavo buvę aktyvūs kovotojai, buvę ryšininkai ir rėmėjai perduodavo labiau apibendrintą partizanų sąjūdžio vaizdinį, susietą su abstrakčiomis tėvynės meilės ir patriotizmo kategorijomis. Pagal šeimoje vartotus partizanų apibūdinimus net galima spręsti, kiek giliai vyresnioji karta buvo pati įsitraukusi į partizanų pasipriešinimą ir vėliau išlaikiusi rezistencines nuostatas. Aktyviai sąjūdyje dalyvavę ir išlaikę rezistencines nuostatas asmenys naudojo „partizanų“ vardą, greta-buvusiųjų ir labiau prisitaikiusiųjų žodyne dominavo „miškiniai“. Tirta grupė su „banditų“ vardu susidūrė tik už šeimos ribų, tačiau beveik nei vienas negalėjo prisiminti girdėjęs ar skaitęs oficialią sovietinę partizanų karo versiją, net mokykliniame istorijos vadovėlyje.

Pats atminties perdavimo pagrindas buvo šeima, šią erdvę šiek tiek pratęsė pagrindinė Katalikų Bažnyčia. Silpniausiai partizanų karo atmintis sklido per draugystės ryšį. Net atviriausio kalbėjimo atveju buvo aiški riba, ko negalima atskleisti niekam į šoną, net savo vaikams – tai vis dar gyvų buvusių partizanų kovotojų (ne šeimos narių) asmenybės. Net asmeninė draugystė nelaidavo tokio pasitikėjimo, kad asmuo ryžtųsi atskleisti faktus apie savo šeimos narių įsitraukimą į partizanų sąjūdį. Praktiškai toks pasitikėjimas buvo suteikiamas tik santuokos keliu į šeimą atėjusiam naujam asmeniui, iš esmės tapusiam nauju šeimos nariu. Partizanų karo atmintis buvo pati pavojingiausia, labiausiai ir ilgiausiai slėpta. Net pagrindžio savilaidos publikacijose partizanų kovų laikotarpis tarsi iškrisdavo iš bendro pasakojimo rėmo. Ištisinių okupacijos laikotarpį pasakojančių kovotojų biografijų atveju įprastai būdavo detalizuojami biografiniai įvykiai, nutikę ankstesniais pirmosios sovietinės okupacijos metais ir vėlesniu tremties ar kalinimo laikotarpiu, tačiau ne partizanų kovų metu.

Situacija daugiau ėmė keistis devintajame dešimtmetyje, ypač Sąjūdžio metais, kai žmonės ėmė vis daugiau ir daugiau dalintis atsiminimais apie partizanų pasipriešinimo laikotarpį. Tik tada, vis labiau eižėjant iki tol visuomenėje dominavusioms nuostatoms pasilaikyti savo atsiminimus ir nesidalinti jais, atsirado galimybės klostytis kolektyvinei atminčiai.

IŠVADOS

1. Pasibaigus Lietuvos partizanų kovoms buvo galima įžvelgti vieningos kolektyvinės atminties formavimąsi, tačiau dėl besitęsiančios sovietinės okupacijos tokiam procesui nebuvo lemta įvykti. Visų pirma dėl to, jog buvo sistemingai fiziškai naikinami patys partizanai, partizanų kovas liudijantys ženklai (tekstai, kapai, paminklai), o likę gyvi partizanų sąjūdžio dalyviai (ryšininkai, rėmėjai) bei liudininkai nutildyti pasitelkus terorą ir socialinio persekiojimo priemones. Tokiu būdu buvo sunaikinti ne tik patys partizanai, bet ir jų istorinis pasakojimas, turintis pilną modernios visuomenės atminties funkcionavimui reikalingą struktūrą.

2. Partizanų kovų atmintis nesusiklostė kaip vientisas ir tęstinis socialinis ir kultūrinis fenomenas, bet vystėsi izoliuotai kelių tarpusavyje mažai komunikabilių pasakojimų pavidalu. Tai lietuvių išėivijos pasakojimas, sovietinis ideologinis Lietuvos partizanų karo pasakojimas ir autentiška patirtimi paremtas sovietų Lietuvos visuomenės pasakojimas. Nė vienas jų negalėjo užtikrinti sklandaus kolektyvinės atminties funkcionavimo, kadangi modernios visuomenės nesenu įvykių atmintis turi būti palaikoma tiek kasdienės komunikacijos kanalais (įvykių dalyviams perduodant savo tiesioginius išgyvenimus), tiek institucionalizuotomis ir formalizuotomis formomis (įtvirtinančiomis bendruomenės tapatybę). Tuo tarpu išėivijos pasakojimas buvo kuriamas partizanų ir partizanų karą liudijančių tekstų pagrindu, tačiau patys išėiviai stokojo patyriminio klodo, kadangi buvo pasitraukę dar iki partizanų kovų. Lietuvos TSR likusi, sovietizuojama Lietuvos visuomenė buvo tiesiogiai išgyvenusi partizanų kovų įvykius, tačiau neturėjo ideologijos neuzurpuotos erdvės pasakojimais apie tai dalintis. Lietuvos TSR viešai skleidžiamas sovietinis ideologinis partizanų karą perinterpretuojantis pasakojimas buvo propagandinis informacijos klastojimas.

3. Oficialusis sovietinis Lietuvos partizanų karo pasakojimas skelbė, kad partizanų pasipriešinimas buvęs nuverstosios išnaudotojų klasės (iš esmės, „buožijos“), degančios neapykanta dirbančiajai klasei, bandymas susigražinti buvusias privilegijuotas pozicijas. Taip pat tai buvęs ne lokalus fenomenas, tačiau užsienio kapitalistinių jėgų inspiruotas ir diriguojamas reiškinys. Partizanų kovotojų, t. y., „banditų“ veikla reiškesi diversiniais aktais prieš tarybinį gyvenimo būdą ir žiauriomis taikių, socializmą statančių gyventojų žudynėmis iš klasinės neapykantos paskatų. Ypatingai reikšmingas vaidmuo šiame pasakojime buvo suteiktas „reakcinei“ Katalikų Bažnyčiai, aktyviai skleidžiant banditų gaujas organizavusių ir joms vadovavusių kunigų-žudikų įvaizdį.

4. Sovietinis ideologinis Lietuvos partizanų karo pasakojimas buvo reaktyvus. Jis buvo sukurtas reaguojant į tikrovės iššūkius, pirmiausia, destalinizaciją ir politinių kalinių reabilitaciją. Bijodama ginkluotos rezistencijos recidyvų, greta preventyvių administracinių priemonių, taikytų grįžtantiems tremtiniams ir politiniams kaliniams (kaip draudimai registruotis Lietuvos teritorijoje), LKP inicijavo Lietuvos partizanų karo įvykius perinterpretuojančią informacinę propagandinę kampaniją, apimančią propagandos profesionalų pavyzdinio (oficialiojo) pasakojimo sukūrimą ir tikslinę propagandą įtvirtinant naująjį vaizdinį. Nebūta jokių ideologinių priešasčių, vertusių imtis klastoti ir platinti šį istorinį pasakojimą, priešingai, buvo gana nelengva jį sklandžiai integruoti į marksistinę istorijos interpretavimo schemą. Todėl sovietinis pasakojimas buvo nenuoseklus, glaudėsi tai prie vienos, tai prie kitos sovietinės istorijos temos: Didžiojo Tėvynės karo, nacistinių nusikaltimų, klasių kovos, imperialistinių valstybių agentūros.

5. Būta dalinio visuomenės atsako imantis plėtoti sovietinę partizanų karo versiją. Septintajame dešimtmetyje Lietuvos TSR pasirodė kino ir literatūros kūriniai, kuriuose kūrėjai svarstė oficialiajame pasakojime neišsitenkančias „pokario klasių kovos“ temas, tokias kaip trauminės patirties palikimas

dabartyje, asmeninės smurtinių veikslių atsakomybės našta, nešama tarybų valdžios pusėje kovojusiųjų konflikto dalyvių, suklydusiųjų, t.y., per nenuovokumą banditų gretose atsidūrusiųjų tragedija. Tačiau sąlyginės interpretacijos ribos buvo labai siauros, o septintojo dešimtmečio pabaigoje kūrėjams buvo liepta grįžti prie ideologinių schemų. Vėlesni „banditizmo“ arba „pokario klasių kovos“ laikotarpį interpretuojantys kūriniai jau nebepasiūlė jokių naujų autorinių refleksijų. Tačiau rašytojų pasiūlytas suklaidintųjų, laiku istoriniuose įvykiuose nesusigaudžiusiųjų gyventojų siužetas susilaukė oficialaus pripažinimo ir pamodeliavo ankstesniąją oficialiąją „pokario klasių kovos“ versiją. Aštuntojo dešimtmečio viduryje visame sovietiniame diskurse įtvirtinama nebe griežtai atskirtų antagonistinių klasių kova, tačiau „buržuazinių nacionalistų“ ir tarybų valdžios atstovų kova dėl darbo žmonių protų ir širdžių.

6. Po Antrojo pasaulinio karo į Vakarų pasitraukusi lietuvių išeivija neturėjo partizanų karo patirties, tad atminties saugotojais tegali būti vadinama sąlygiškai. Būtų tiksliau sakyti, kad išeiviai ne išsaugojo, bet perėmė saugoti dalį partizanų karo pasakojimo. Pagrindinis išeivijos šaltinis buvo Juozo Lukšos *Partizanai*. Lukšos knygoje pateikiamą medžiagą papildė ne itin didelis, išsklaidytai asmeniniuose archyvuose nusėdęs autentiškų partizanų dokumentų korpusas. Partizanų kovų metu sovietų saugumas aktyviai siekė perimti partizanų ryšių su Vakarais kanalus ir jais pasinaudojant: a) skaldyti išeivijos organizacijas, trukdyti joms vieningai veikti, b) kompromituoti partizanų vadovybę. Vienas pagrindinių šia linija vykdytų KGB tikslų buvo įteigti, esą ginkluoto pagrindžio vadovybėje esama (buvo) dviejų strateginių linijų, ginkluotos ir taikios rezistencijos, ir šis tikslas iš dalies pavyko. Lietuvių Rezistencinės Santarvės nariai (daugiausia Stasys Žakevičius-Žymantas), per Joną Deksnį ir kelis kitus sovietinio saugumo agentus parūpintos informacijos (partizanų dokumentų klastočių) pagrindu išplėtojo taikios rezistencijos šalininkų mitą, kurį vėliau nekritiškai kartojo kiti partizanų karo istoriografai, visų pirma Vytautas Vardys ir Tomas Remeikis. Taip, veikiant KGB, atsirado

ir net paplito partizanų vadų nenuovokumo, nesusigaudymo tarptautinėje situacijoje ir ginkluoto pasipriešinimo beprasmiškumo teiginiai, kurie pakoregavo bendrą partizanų kovų vaizdinį.

7. Sovietų Lietuvos visuomenėje išsivystė specifinis politines totalitarinių valstybių represijas patyrusioms visuomenėms būdingas „tylėjimo“ fenomenas, nors ir mažesniu laipsniu, nei tai vyko pačioje Rusijoje. Siekdami išvengti represijų, o taip pat socialinės diskriminacijos, partizanų karo įvykius patyrusieji (tiek iš šono stebėjusieji, tiek aktyviai įsitraukusieji) dažniausiai apskritai nustojo apie tai šnekėti. Autentiška partizanų karo atmintis išliko atskirose šeimose ir ribotai būdavo perduodama šeimos rate, griežtai artimiausių kraujo giminaičių tarpe. Daugiausia žinių perduodavo buvę aktyvūs kovotojai, buvę ryšininkai ir rėmėjai perduodavo labiau apibendrintą partizanų sąjūdžio vaizdinį, susietą su abstrakčiomis tėvynės meilės ir patriotizmo kategorijomis. Pats atminties perdavimo pagrindas buvo šeima, šią erdvę šiek tiek pratęsė pagrindinė Katalikų Bažnyčia, užsiimdavusi tiek religiniu, tiek patriotiniu ugdymu. Apie asmeninį šeimos narių įsitraukimą į partizanų sąjūdį būdavo atskleidžiama griežtai tik šeimos nariams. Partizanų karas buvo pati pavojingiausia tema, labiausiai ir ilgiausiai slepiama.

8. Pradžioje išskaidžius atmintį į atskirai funkcionavusius pasakojimus buvo kelta prielaida, kad jų funkcionavimo erdvės vargiai persidengė, jie buvo ribotai komunikabilūs, stipriai tarpusavy izoliuoti. Prielaida pasitvirtino, iš tiesų tarp atskirų pasakojimų būta minimalios interakcijos. Sovietų kuriamas ideologinis pasakojimas buvo skirtas išimtinai Lietuvos TSR vidaus vartojimui, nebuvo jokios sovietinio pasakojimo versijos, pritaikytos užsienio vartotojui, ar tai būtų Vakarų demokratijos, ar lietuvių išeiviai. *Faktai kaltina* ir į juos panašūs leidiniai nebuvo sistemingai siuntinėjami. Pritrenkiantis primityvumu sovietinis ideologinis pasakojimas negalėjo ir niekaip nepaveikė lietuvių išeivių, bet toks sovietų poveikis buvo padarytas partizanų kovų metu, veikiant per partizanų ryšius su lietuvių pasipriešinimo organizacijomis Vakaruose. Išeivijos istoriografija turėjo šiokią tokį poveikį sovietų Lietuvoje

vykdomai propagandai, kurios leidiniuose stengtasi nukenksminti išeivijoje pasirodžiusią informaciją apie Lietuvos partizanų karą, pvz., didelės pastangos dėtos diskredituojant konkrečiai Juozą Lukšą. Tačiau esminių loginių, struktūrinių korekcijų sovietiniam pasakojimui išeivija neturėjo. Kiek ryškesnį poveikį išeivijos istoriografija padarė Lietuvos pogrindžiui. Dėl visuomenėje paplitusio „tylėjimo“ fenomeno partizanų karo istorijos pasirodymą pogrindžio periodinės savilaidos leidiniuose paskatino ne Lietuvoje gyvenančiųjų istorinės refleksijos, o Lietuvos TSR pasiekę išeivijos leidiniai.

9. Tačiau visiems šiems atskiriems pasakojimams būdingas identiškas intensyvumo – pakilimo ir nuosmukio – intervalas. Intensyviausio kalbėjimo apie partizanus tiek išeivijoje, tiek sovietų Lietuvoje (apimant ir tiesioginę propagandą, ir, pvz., menines interpretacijas) laikas buvo septintasis dešimtmetis, tuo tarpu aštuntajame dėmesys pastebimai sumenko. Apie devintojo dešimtmečio vidurį kilo nauja susidomėjimo banga: išeivijoje pasirodė kokybiškai nauja istoriografija, sovietų Lietuvoje inicijuota nauja propagandinė „buržuazinius nacionalistus“ demaskuojanti kampanija. Tačiau šįkart procesas nei išeivijoje, nei sovietų Lietuvoje nespėjo įsibėgėti, *Perestrojka*, Sąjūdis ir netrukus sekęs Sovietų Sąjungos subyrėjimas į pirmą planą iškėlė jau visai kitas aktualijas. Į grafiką įjungus pastarąją intensyvaus susidomėjimo bangą, kilusią apie 2009 m., gauname generacines (sutampančias su kohortinėmis kartomis) susidomėjimo bangas, ir ši, trečioji, yra paskutinė, kurią dar pasiekia gyvų įvykių liudytojų pasakojimai. Būtų įdomu palyginti čia gautą Lietuvos partizanų karo atminties intensyvėjimo-nuosmukio grafiką su kitų visuomenių atmintimi tikrinant, ar čia rasti svyravimai atspindi universalią transgeneracinės atminties struktūrą, ar tai yra kažkokių ypatingų sąlygų išdava.

10. Apžvelgiant ne ideologinius-propagandinius pasakojimus, t.y., išeivijos ir sovietų Lietuvos visuomenės pasakojimus, matyti, jog ir čia, ir ten Lietuvos partizanų karo pasakojimas labiausiai stokoja politinės partizanų pasipriešinimo reikšmės momento, kuris buvo kertinis pačių partizanų

pasakojime. Partizanų kovų metu Lietuvos žmonės vis dar buvo gyvi prieškarinio valstybės auklėtiniai, taikė, ką buvo ten išmokę, kūrė organizacijas, vykdė demokratinės valdžios funkcijas (įstatymų leidžiamosios, teisminės), iš paskutiniųjų stengėsi reprezentuoti valstybę, pvz., atkakliai dėvėjo Lietuvos kariuomenės uniformą, nors tai labai apsunkino partizaninę taktiką. Tačiau politinis dėmuo nunyko, nubyrėjo atmintyje net ir tų, kurie stengėsi atsiminti, kalbėti, aktualizuoti. Taip nutiko ne dėl sovietų propagandos pastangų šias reikšmes sunaikinti (nors tokios pastangos tikrai buvo), tačiau dėl pačios valstybės netekties, su jos institucine struktūra, viešo kalbėjimo, informacijos dalinimosi erdvėmis, identiteto telkimo galiomis. Tarp partizanų ir politiškai aktyvių išeivių bei vėlyvojo sovietmečio pogrindininkų iš tiesų atsivėrė sąmonės praraja. Atiduodant pagarbą partizanams, laikytiems tautos nepritarimo okupacijai ženklu, nebuvo remiamasi partizanų politine mintim ar veikla argumentuojant okupacijos neteisėtumą. Netgi Lietuvoje likusi visuomenė, ne tik pasitraukusieji išeiviai, buvo gerokai geriau apmasčiusi ir artikuliuosanti pirmosios sovietų okupacijos patirtį. Didžiausias dėmesys čia teiktas Liaudies seimo rinkimams, stipriausiomis represijomis laikyti 1941 m. birželio trėmimai, giliai įsirėžę visuomenės atmintin. Tai lėmė nacistinės okupacijos metais atliktas pirmosios sovietinės okupacijos įvertinimas, nusikaltimų tyrimas, registravimas ir viešas skelbimas. Antai okupacijos istorijos santraukas rašantys pogrindininkai intensyviai naudojosi nacistinės okupacijos metais išleistais leidiniais ir dokumentų rinkiniais, o antrosios sovietų okupacijos žinios buvo gerokai labiau fragmentiškos. Antrosios sovietų okupacijos, vadinamasis „pokario“ laikas iš tiesų buvo mažiausiai reflektuotas, nugrimzdęs bendro chaoso gelmėn, ir šiame vėlesniame laikotarpyje veikę partizanai buvo sumuojami prie sovietų režimo nusikaltimų, represijų ir teroro balansinės eilutės kaip okupantų aukos.

SANTRUMPOS

- ADSR – Archyviniams dokumentams skelbti redakcija (prie Lietuvos TSR Mokslų akademijos)
- BDPS – Bendras demokratinio pasipriešinimo sąjūdis
- CŽV – Jungtinių Amerikos Valstijų Centrinė Žvalgybos Valdyba
- JAV – Jungtinės Amerikos Valstijos
- JT – Jungtinės tautos
- KGB – *Комитет государственной безопасности* (Valstybės saugumo komitetas)
- LDT – Lietuvos diplomatinė tarnyba
- LF – Lietuvių frontas
- LGGRTC – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras
- LII – Lietuvos istorijos institutas
- LKB kronika – Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika
- LKMA – Lietuvių katalikų mokslo akademija
- LKP – Lietuvos komunistų partija
- LKP CK – Lietuvos komunistų partijos centro komitetas
- LLA – Lietuvos laisvės armija
- LLKS – Lietuvos laisvės kovos sąjūdis
- LLTI – Lietuvos literatūros ir tautosakos institutas
- LRS – Lietuvių rezistencinė santarvė
- LTE – Lietuviškoji tarybinė enciklopedija
- LTSR – Lietuvos Tarybų Socialistinė Respublika
- MGB – *Министерство государственной безопасности* (Valstybės saugumo ministerija)
- MLTE – Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija
- MVD – *Министерство внутренних дел* (vert. Vidaus reikalų ministerija)
- NKVD – *Народный комиссариат внутренних дел* (Vidaus reikalų liaudies komisariatas)

OBB – *Отдел по борьбе с бандитизмом* (Kovos su banditizmu skyrius NKVD struktūroje)
PII – Partijos istorijos institutas prie LKP CK (Marksizmo-leninizmo instituto prie TSKP CK filialas)
TSRS – Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjunga
TSKP – Tarybų Sąjungos Komunistų partija
VDU – Vytauto Didžiojo universitetas
VLAK – Vyriausiasis Lietuvos atstatymo komitetas
VLIK – Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas
VU – Vilniaus universitetas
VU IF – Vilniaus universiteto istorijos fakultetas

ARCHYVAI

LCVA – Lietuvos centrinis valstybės archyvas
LYA – Lietuvos ypatingasis archyvas
LKPC – Lietuvos kultūros paveldo centras
LLMA – Lietuvos literatūros ir meno archyvas
LNMA – Lietuvos nacionalinio muziejaus archyvas
RFCA – Rusijos Federacijos centrinis archyvas
RFVA – Rusijos Federacijos valstybinis archyvas
VDU LIIA – Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių išeivijos instituto archyvas

BIBLIOGRAFIJA

ARCHYVINIAI DOKUMENTAI

Lietuvos centrinis valstybės archyvas:

- f. 677 (Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (VLIK))
- f. 668 (Lietuvos diplomatijos šefas Stasys Lozoraitis)
- f. R-639 (Leidykla „Mintis“)
- f. R-632 (Lietuvos respublikinė turizmo ir ekskursijų taryba ir Ekskursijų valdyba)

Literatūros ir meno archyvas

- f. 23 (Leidykla „Vaga“ (1940–1993))
- f. 29 (Lietuvos kino studija)

Lietuvos kultūros paveldo centras

- f.3 (Dokumentų bylų apie architektūros objektus rinkinys)

Lietuvos ypatingasis archyvas

- f. 3377 (Partijos istorijos instituto prie LKP CK Marksizmo-leninizmo instituto prie TSKP CK filialas)
- f. K-3 (Lietuvos kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje draugija „Tėviškė“)

Lietuvos nacionalinio muziejaus archyvas

- f. RM (Lietuvos TSR Revoliucijos muziejaus dokumentų fondas)

PUBLIKUOTI ŠALTINIAI

DOKUMENTŲ RINKINIAI

Antisovietinis pogrindis. Kalba dokumentai, (ser. Nenugalėjoti Lietuva, 1), sud. Algimantas Liekis, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1993.

- Antisovietinis pogrindis. Kalba dokumentai*, (ser. *Nenugalėjoti Lietuva*, 2), sud. Algimantas Liekis, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1993.
- Baltijos valstybių užgrobimo byla: JAV Kongreso Ch. J. Kersteno komiteto dokumentai 1953–1954*, Vilnius: DU KA, 1997.
- Laisvės kovos 1944–1953 metais*, (ser. *Lietuvos kovų ir kančių istorija*), sud. Dalia Kuodytė, Algis Kašėta, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1996.
- Lietuvių arhyvas*, t. 1, red. Juozas Balčiūnas, Kaunas: Studijų biuras, 1942.
- Lietuvių arhyvas*, t. 2, red. Juozas Balčiūnas, Kaunas: Studijų biuras, 1942.
- Lietuvių arhyvas*, t. 3, red. Juozas Balčiūnas, Kaunas: Studijų biuras, 1942.
- Lietuvių arhyvas*, t. 4, red. Petras Babickas, Kaunas: Studijų biuras, 1943.
- Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, sud. Juozapas Romualdas Bagušauskas, Arūnas Streikus, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.
- Lietuvos gyventojų trėmimai 1941, 1945–1952 m.*, sud. Eugenijus Grunskis, (ser. *Lietuvos kovų ir kančių istorija*, 1), Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.
- Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio dokumentų rinkinys* [elektroninis išteklius] = *The collection of documents of the movement of the struggle for freedom of Lithuania*, dokumentus rinkiniui atrinko Nijolė Maslauskienė, Edita Škirkaitė, Rūta Grišinaitė, rinkinio tekstus parengė Nijolė Maslauskienė, Edita Škirkaitė, rinkinio tekstus į anglų kalbą išvertė Vitalijus Šarkovas, Vilnius: Lietuvos ypatingasis archyvas, 2015.
- Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, sud. Nijolė Gaškaitė, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1996.
- Lietuvos partizanų spauda: 1944–1949*, (ser. *Nenugalėtoji Lietuva*, 3), Vilnius: Valst. leidybos centras, 1995.

Lietuvos partizanų spauda: 1950–1956, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1996.

Partizanai apie pasaulį, politiką ir save: 1944–1956 m. partizanų spaudos publikacijos, sud. Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998.

Rašytojas ir cenzūra, sud. Arvydas Sabonis, Stasys Sabonis, Vilnius: Vaga, 1992.

SOVIETINIAI PUBLIKUOTI ŠALTINIAI

„Faktai kaltina“ dokumentų rinkiniai

Archyviniai dokumentai apie nacionalistų antiliaudinę veiklą, [Lietuvos TSR Mokslų akademija, Archyviniams dokumentams skelbti redakcija], (ser. *Faktai kaltina*, 3), Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961.

Archyviniai dokumentai: „Geležinis vilkas“, [Lietuvos TSR Mokslų akademija, Archyviniams dokumentams skelbti redakcija], rinkinį paruošė B. Baranauskas, (ser. *Faktai kaltina*, 7), Vilnius: Mintis, 1965.

Archyviniai dokumentai: Archyviniai dokumentai apie nacionalistų antiliaudinę veiklą, [Lietuvos TSR Mokslų akademija, Archyviniams dokumentams skelbti redakcija] spaudai paruošė B. Baranauskas, J. Vicas, (ser. *Faktai kaltina*, 5), Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962.

Archyviniai dokumentai: Buržuazinių nacionalistų gaujų siautėjimas Dzūkijoje, [Lietuvos TSR Mokslų akademija, Archyviniams dokumentams skelbti redakcija] spaudai paruošė V. Ditkevičius, red. Z. Vasiliauskas, praturmę parašė V. Ditkevičius ir Z. Vasiliauskas, (ser. *Faktai kaltina*, 6), Vilnius: Mintis, 1964.

Archyviniai dokumentai: Hitleriniai parašutinkai, [Lietuvos TSR Mokslų akademija, Archyviniams dokumentams skelbti redakcija], rinkinį sudarė B. Baranauskas, (ser. *Faktai kaltina*, 8), Vilnius: Mintis, 1966.

Archyviniai dokumentai: Hitleriniai žudikai Kretingoje, [Lietuvos TSR Mokslų akademija, Archyviniams dokumentams skelbti redakcija] paruošė ir spaudai redagavo B. Baranauskas, (ser. *Faktai kaltina*, 1), Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.

Archyviniai dokumentai: Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje, [Lietuvos TSR Mokslų akademija, Archyviniams dokumentams skelbti redakcija] rinkinį paruošė B. Baranauskas, (ser. *Faktai kaltina*, 4), Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961.

Archyviniai dokumentai: Kraują sugėrė Dzūkijos smėlis, spaudai paruošė A. Vabalas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.

Archyviniai dokumentai: Žudikai bažnyčios prieglobstyje, [Lietuvos TSR Mokslų akademija, Archyviniams dokumentams skelbti redakcija] spaudai paruošė B. Baranauskas, G. Erslavaitė, (ser. *Faktai kaltina*, 2), Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.

Archyviniai dokumentai: Žudikai bažnyčios prieglobstyje, [Lietuvos TSR Mokslų akademija, Archyviniams dokumentams skelbti redakcija] paruošė B. Baranauskas ir G. Erslavaitė, [ser. *Faktai kaltina*, 2] Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1963 [2-as papildytas leid.].

Archyviniai dokumentai: Žudikai bažnyčios prieglobstyje, Vilnius: Mintis, 1983 (3-as papildytas leid.).

Documents Accuse, compiled and commented by Boleslovas Baranauskas and K. Rukšėnas, edited by E. Rozauskas, [translated from Lithuanian by L. Valeika and A. Aukštikalnienė, from German by Vl. Grodzenskis, English version edited by Vl. Grodzenskis], Vilnius: Gintaras, 1970.

Lagauskienė Edita, *Faktai kaltina: Literatūros apžvalga*, Kaunas: s.n., 1961.

Sovietinių aktyvistų atsiminimai

- Bakutis Lionginas, *Per liepsnojančią žemę*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1961.
- Banevičius Liudvikas, *Tėviškė šaukė į kovą: Buvusio liaudies gynėjo atsiminimai*, Vilnius: Mintis, 1987.
- Bistrickas Stasys, *Ir sušaudytieji prabyla*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.
- Dagelis Alfonsas, *Dviveidžiai*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962.
- Dėnas Vytautas, *Ir mirdami kovojo*, Vilnius: Mintis, 1967.
- Girių ereliai: Iš partizanų atsiminimų*, Vilnius: Vaga, 1967.
- Goliakevičius Michailas, *Pakėlęs kardą* [dokumentinė apybraiža], Vilnius: Mintis, 1984.
- Jasinskas Vladas, *Ramonas pakėlė ginklą*, Vilnius: Mintis, 1967.
- Jevseičikas Kostas, *Giltinės sutramdymas*, Vilnius: Periodika, 1989.
- Kairelis Alfonsas, *Prieblanda prisidengus*, Vilnius: Vaga, 1968.
- Liaudies gynėjų žodis*, sud. A. Rimkus, Vilnius: Mintis, 1987.
- Mackevičius Bronius, *Šermukšnių skonis*, Vilnius: Vaga, 1979.
- Rimkus Petras, *Rūstusis pavasaris* [apybraižos iš liaudies gynėjų būrio istorijos], Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962.
- Rimkus Petras, *Tai buvo Leipalingyje*, [dokumentinė apysaka], Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961.
- Uldukis Edvardas, *Su šautuvu ir plūgu*, Vilnius: Vaga, 1966.
- Urbanavičius Bronius, *Liaudies keršytojai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1954 (1975).

Vildžiūnas, Jonas, *Kova be atvangos: atsiminimai (1927–1944 metai)*, Vilnius: Vaga, 1971 (1979).

Istoriografija ir publicistika

„Banditizmas“, in: *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 1, Vilnius: Mintis, 1976, p. 628–629.

„Buožės“, in: *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 2, Vilnius: Mokslas, 1977, p. 325.

„Buržuaziniai nacionalistai aršiausi darbo žmonių priešai“, in: *Kolektyvinis darbas*, 1949, nr. 4.

„Didelė meninė tiesa“, in: *Tėvynės balsas*, 1960, nr. 15.

„Geležinis vilkas“, in: *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 1, Vilnius: Mintis, 1966, p. 541.

„Iš Tamsos į šviesą“, in: *Kolektyvinis darbas*, 1960, nr. 61.

„Įdomiausia nuotrauka iš mano albumo“, in: *Švyturys*, 1965, nr. 17, p. 28.

„Klaida“, in: *Kolektyvinis darbas*, 1970, nr. 15.

„Kodėl aš su jais nutraukiau santykius? Laiškas „Tiesai““, in: *Tėvynės balsas*, 1960, nr. 15.

„Kryžiaus ir šautuvo sąjunga“, in: *Kolektyvinis darbas*, 1963, nr. 34.

„Liaudies gynėjai“, in: *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 6, Vilnius: Mokslas, p. 494.

„Lietuvos laisvės armija“, in: *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 2, Vilnius: Mintis, 1968, p. 387.

„Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga“, in: *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 2, Vilnius: Mintis, 1968, p. 387–388.

„Sukackienė Ona“, *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 3, 1971, Vilnius: Mintis, p. 330–331.

- „Sulaikyti ir sušaudyti“, in: *Tėvynės balsas*, 1960 nr. 17 (288).
- „Šventieji žudikai“, in: *Lenino keliu*, 1960, nr. 104.
- „Žitnikų šeimos tragedija“, in: *Kolektyvinis darbas*, 1967, nr.75–76.
- „Žvirblis Vladas“, *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 3, 1971, Vilnius: Mintis, p. 948–949.
- „Бандитизм“, in: *Большая советская энциклопедия* [третье издание], Гл. ред. А.М. Прохоров, t. 2, Москва, 1970, p. 600.
- Aničas Jonas, *Antiliaudiniu keliu: katalikiškasis klerikalizmas Lietuvoje pereinamuoju iš kapitalizmo į socializmą laikotarpiu*, Vilnius: Mintis, 1976.
- Aničas Jonas, *Katalikiškasis klerikalizmas Lietuvoje 1940–1944*, Vilnius: Mintis, 1972.
- Aničas Jonas, *Socialinis politinis katalikų bažnyčios vaidmuo Lietuvoje 1945–1952 metais*, Vilnius: Mintis, 1971.
- Aničas Jonas, *Šv. Kazimiero kolegijos vaidmuo tarptautinio klerikalizmo sistemoje 1945–1972 m.*, Vilnius: Mintis, 1974.
- Augus Antanas, *Lietuvos komunistų partijos kova prieš buržuazinį nacionalizmą socializmo statybos metais respublikoje*, [disertacija istorijos mokslų kandidato laipsniui įgyti], Vilnius, 1972.
- Aukštuolis P., Valys S., „Prakeikimas telydi žudikus“, in: *Tarybiniu keliu*, 1960, nr. 20.
- Baranauskas Balys, „Ką jie laimino kryžiaus ženklų: Arkivyskupas metropolitas J. Skvireckas apie bažnyčios vadovų talkinimą hitlerininkams“, in: *Švyturys*, 1981, nr. 21, p. 11–12.
- Baranauskas Balys, „Su Abvero, SS ir Gestapo įgaliojimais: Buržuaziniai nacionalistai hitlerinės okupacijos metais“, in: *Švyturys*, 1983, nr. 1–2.
- Bartašiūnas Juozas [Lietuvos TSR Vidaus Reikalų Liaudies Komisaras], *Su šaknimis išraukime pikčiausius lietuvių tautos priešus – lietuviškai vokiškuosius nacionalistus*, Vilnius: „Tiesos“ leidykla, 1945.

- Bulava Juozas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941–1944)*, [Lietuvos TSR Mokslų akademija. Ekonomikos institutas], Vilnius, 1969.
- Burokevičius Mykolas, *Lietuvos KP ideologinis darbas su inteligentija 1940–1965 m.*, Vilnius: Mintis, 1972.
- Buržuazinių emigrantų koncepcijų Lietuvos TSR istorijos klausimais kritika*, Vilnius: Mokslas, 1986.
- Chienas Menašas, Šmigelskis Kostas, Uldukis Edvardas, *Vanagai iš anapus*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1960 (1961).
- Dagelis Alfonsas, *Dviveidžiai*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962.
- Deksnyis Jonas, „Kodėl aš su jais nutraukiau ryšius“, in: *Tiesa*, 1960-02-20.
- Domaševičius K., *Tarybinio valstybingumo vystymasis Lietuvoje*, Vilnius: Mintis, 1966.
- Eglinis M., *Mirties fortuose*, Vilnius: Mintis, 1966.
- Gaigalaitė Aldona, Kubilius Jonas, Žepkaitė Regina, *Lietuvos TSR istorija 10–11 klasei*, Kaunas: Šviesa, 1969, (1970–1979).
- Gedminaitė Eugenija, „Duokit antrą gyvenimą“, in: *Švyturys*, 1966, nr. 8–11.
- Germanas V., *Metodiniai patarimai ir nurodymai studijuoti Lietuvos KP kovą už socialistinės santvarkos sukūrimą ir socializmo pergalę respublikoje*, Vilnius, 1982.
- Germanas V., *Tarybų Lietuvos žemės ūkio kolektyvizacija ir buržuaziniai nacionalistiniai falsifikatoriai. Paskaitų ciklas*, Vilnius, 1974.
- Gregorauskas Marijonas, *Tarybų Lietuvos žemės ūkis 1940–1960*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.
- Hitlerininkų piktadarybės Pabaltyje*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957.
- Ideologinės srovės lietuvių išeivijoje: socialinės, politinės ir filosofinės koncepcijos po Antrojo pasaulinio karo*, Vilnius: Mintis, 1978.

Istorijos klastotojai : užsienio lietuvių nacionalistų koncepcijų kritika Tarybų Lietuvos istorijos klausimais (1940–1974), Vilnius, 1976.

Jakaitis, Juozas, *Išdavystės keliu*, Vilnius: Mintis, 1976.

Jakovas Vicas, *Dokumentinis leidinys apie lietuvių apsaugos dalių įvykdytus nusikaltimus* [naudotasi Lietuvos TSR Mokslų akademijos Archyviniams dokumentams skelbti redakcijos medžiaga ir konsultacijomis], Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961.

Jarmalavičius Juozas, „Klasių kova Lietuvoje pokario metais“, in: *Kraštotyra*, Vilnius, 1971.

Jasinskas Vladas, „Lauksiu pasimatymo raiste“, in: *Švyturys*, 1964, nr. 22–23.

Jefremenka Aleksandras, „Pradinis žemės ūkio kolektyvizavimo laikotarpis pokario Lietuvoje (1947–1948)“, in: *Už socializmo sukūrimą Lietuvoje* [mokslinės konferencijos medžiaga], Vilnius, 1969;

Jefremenka, Aleksandras, *Kolūkinės santvarkos pergalė Lietuvoje*, Vilnius: Mokslas, 1977.

Jonaitis V., Mitalas A., „Būkite prakeikti, žmogžudžiai!“, in: *Lenino keliu*, 1960, nr. 49.

Jurginis Juozas, *Lietuvos TSR istorija: vadovėlis vidurinėms mokykloms*, Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla, 1957 (1958).

Kalinauskas Stasys, *Paskutinė radiograma* [dokumentinė apybraiža], Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1963.

Kondratas Zigmas, *IX fortas*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961.

Laurinaitis Stasys, *Du keliai*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.

Laurinaitis Stasys, *Jų dievas*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962.

- Laurinaitis Stasys, *Prieš „Vieningosios srovės“ atgarsius: kai kurių buržuazinių nacionalistų koncepcijų ir jų recidyvų kritika 1944–1951 m. Tarybų Lietuvos periodinėje spaudoje*, Vilnius: Mintis, 1976.
- Laurinaitis Stasys, Rakūnas Algirdas, *Kovoje už socialistinę Lietuvą*, Vilnius: Mokslas, 1983.
- Lazutka V., *Antikomunizmo kritika nacionaliniu klausimu* [Paskaitų ciklas], Vilnius, 1974.
- Lazutka V., *Buržuazinio nacionalizmo kritika ir internacionalinis auklėjimas: teorijos klausimai*, Vilnius, 1982.
- Lietuvos komunistų partijos kova su nacionalizmu*, Vilnius: Mintis, 1987.
- Lietuvos TSR istorija, t. 4: 1940–1958 metai*, Vilnius, 1975.
- Lietuvos TSR istorija: nuo seniausiųjų laikų iki 1957 metų*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958 (1963, 1965, 1975).
- Marcinkevičienė Br., „Vieno medžio – skirtingos atžalos“, in: *Tiesa*, 1960-08-12.
- Neužmiršime: Apie buržuazinių nacionalistų nusikaltimus hitlerinės okupacijos metais Mažeikių apskrityje*, [naudotasi Lietuvos TSR Mokslų akademijos dokumentams skelbti redakcijos konsultacijoms], spaudai paruošė G. Erslavaitė, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.
- Nurodymai kolūkio (tarybinio ūkio) istorijai tirti*, Vilnius, 1964.
- Olekas Pranas, *LKP kova už socialistinį žemės ūkio pertvarkymą Tarybų Lietuvoje*, Vilnius: Mintis, 1966.
- Pirmieji žingsniai kolektyviniu keliu*, [I Tarybų Lietuvos kolūkiečių suvažiavimo, įvykusio 1948 m. gruodžio 21–23 d., medžiaga], Vilnius, 1977.

- Rakūnas Algirdas, *Klasinės socialinės struktūros pakitimai Tarybų Lietuvoje socializmo kūrimo ir socialistinės visuomenės raidos metais: medžiaga lektoriui*, Vilnius: Mokslas, 1982.
- Rakūnas Algirdas, *Klasių kova Lietuvoje 1940–1951 metais*, Vilnius: Mokslas, 1976.
- Ramuckis Juozas, „Paskutinis palėpės atsiskyrelis: Istorija apie bailų ir suklaidintą žmogų, pasmerkusį save... 40 metų vienatvės“, in: *Švyturys*, 1986, nr. 14, p. 15.
- Rūtėnas L., *Lietuviškųjų buržuazinių nacionalistų išdavysčių kelias*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1949.
- Setkauskis P., *Buržuazinių falsifikacijų TSKP vadovaujančio vaidmens klausimu kritika* [paskaitų ciklas], Vilnius, 1974.
- Sniečkus Antanas, *Tarybų Lietuva – klestėjimo keliu*, Vilnius: Mintis, 1970.
- Socialistinės visuomenės susiformavimas ir raida Tarybų Lietuvoje*, Vilnius: Mokslas, 1980.
- Socializmo statybos Lietuvoje (1940–1958 m.) istorijos klausimai: metodiniai patarimai atsiminimams užrašyti*, Vilnius, 1971.
- Stanislovaitis Romualdas, *Papročių ir tradicijų vaidmuo visuomenės raidoje*, Vilnius: Mintis, 1982.
- Štai jų tikrasis veidas*, 1963.
- Štaras P., *Nacionalistinių koncepcijų kritika Lietuvos liaudies antihitlerinės kovos klausimais*, [paskaitų ciklas], Vilnius, 1974.
- Tamošiūnas J., *Lietuvos žemės ūkio raida ir jos problemos: kapitalizmo ir socializmo epocha*, Vilnius: Mintis, 1974.
- Tarybų Lietuvos rašytojai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957.
- Tarybų Lietuvos valstietija*, Vilnius: Mokslas, 1979.
- Tarybų Lietuvos valstybės ir teisės dvidešimtmetis*, Vilnius: Pergalė, 1960.

- Tomašiūnas J., *Lietuvos žemės ūkio raida ir jos problemos*, Vilnius: Mintis, 1972.
- Vaitkevičius Bronius, *Tarybų Lietuva: praeities ir dabarties bruožai (1940–1980)*, Vilnius: Mokslas, 1980.
- Vinčiūnas St., „Kruvini pėdsakai“, in: *Kolektyvinis darbas*, 1960, nr. 17–19.
- Viršulis A., *Netolimos praeities žygdarbiai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958.
- Višinskis Andrejus, *Tarybinė baudžiamoji teisė*, Vilnius: Vilniaus universiteto Teisės fakultetas, 1941.
- Vytaras T., „Šmėkla ant Laurinaičio tvarto“, in: *Švyturys*, 1966, nr. 5, p. 25–26.
- Vytautas Rudaitis, „Atsakymas trečiajam herojui“, in: *Literatūra ir menas*, 1968-04-12
- Zimanas Genrikas, *Lietuvių socialistinės nacijos susiformavimo prielaidos ir sąlygos*, Vilnius, 1963.
- Žemaitis Edmundas, *XX amžiaus inkvizitoriai*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961,
- Žilinskaitė Vytautė, *Mano neapykanta stipresnė*, Vilnius: Vaga, 1970 (1977).
- История Литовской ССР: учебник для IX-X классов*, Навицкас К., Сурблис К. Жяпкайте Р., [с литовского перевела Люся Пузенко], Каунас: Швиеса 1981.
- История Литовской ССР*, редакционная коллегия: Б. Вайткавичюс et al., Вильнюс: Мокслас, 1978.
- Станисловайтис Ромуалдас, *Осуществление функции подавления сопротивления свергнутых классов в Советской Литве в 1940–1951 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук*, Тарту: Тартуский гос. ун-т., 1970.

Станисловайтис Ромуалдас, *Осуществление функции подавления сопротивления свергнутых классов в Советской Литве в 1940–1951 гг.* [дисертация], Тарту: Тартуский гос. ун-т., 1970.

Часовые советских границ: Краткий очерк истории пограничных войск СССР, Москва: Политиздат, 1983.

„Būkit prakeikti, motinų žudikai“, in: *Tiesa*, 1959-12-27.

„Vieno gyvenimo klystkeliai“, in: *Tiesa*, 1966-02-01.

„Liaudies gynėjas“, in: *Tiesa*, 1967-09-24.

„Kaip sušaudė mūsų šeimą“, in: *Švyturys*, 1966, nr. 2, p. 9–11.

Deksnys Jonas, „Iliuzijų sudužimas“, in: *Švyturys*, 1962, nr. 9–11.

„Žmonės, Vilkas tarp jų“, in: *Švyturys*, 1964, nr. 9, p. 11–13.

Grožinė literatūra

Aputis Juozas, „Rugsėjo paukščiai“, *Rugsėjo paukščiai*, Vilnius: Vaga, 1967.

Aputis Juozas, „Varnėnai ant telefono stulpų“, *Rugsėjo paukščiai*, Vilnius: Vaga, 1967.

Avyžius Jonas, *Sodybų tuštėjimo metas*, Vilnius: Vaga, 1973 (1977, 1982, 1984, 1985).

Avyžius, Jonas, *Degimai*, Vilnius: Vaga, 1982 (1984).

Baltakis, Algimantas, *Velnio tiltas*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957 (1961).

Baltrūnas Aleksas, *Tolimi keliai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958 (1963).

Baltušis, Juozas, *Sakmė apie Juzą*, Vilnius: Vaga, 1979 (1981, 1983, 1984, 1987, 1989).

Bieliauskas Alfonsas, *Rožės žydi raudonai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1959 (1960, 1965, 1968, 1972, 1977, 1986).

- Bubnys Vytautas, *Alkana žemė*, Vilnius: Vaga, 1971.
- Bubnys Vytautas, *Alkana žemė, Po vasaros dangum, Nesėtų rugių žydėjimas*: trilogija, Vilnius: Vaga, 1977.
- Bubnys Vytautas, *Alkana žemė, Po vasaros dangum*, Vilnius: Vaga, 1983.
- Dautartas Vladas, „Lakštingalų naktis“, *Lakštingalų naktis*, 1965.
- Dovydaitis Jonas, „Pilies skersgatvis“, *Pilies skersgatvis. Kietas riešutas*, Vilnius: Vaga, 1968.
- Dovydaitis Jonas, *Dideli įvykiai Naujamiestyje*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1956.
- Dovydaitis Jonas, *Velnio slenksčiai*, 1966 (1968).
- Korsakienė Halina, *Neapšviestoji mėnulio pusė*, Vilnius: Vaga, 1969.
- Marcinkevičius Justinas, *Dvidešimtas pavasaris*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1956 (1959, 1960, 1970, 1976, 1986).
- Marcinkevičius Justinas, *Prašau žodžio*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1955.
- Markevičius Anielius, „Plakatas restorano lange“, *Plakatas restorano lange*, Vilnius: Vagas, 1967.
- Mikelinskas, „Kūdikėlis“, in: *Pergalė*, 1968.
- Petkevičius Vytautas, *Apie duoną, meilę ir šautuvą*, Vilnius: Vaga, 1967 (1974, 1984).
- Petkevičius Vytautas, *Šermukšnių lietus*, Vilnius: Vaga, 1980 (1988).
- Pocius Algirdas, „Paniekinimo šokis“, *Verpetas*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1963.
- Pocius Algirdas, „Paskutinis Juodgirio vaidinimas“, *Tik du sūnūs*, Vilnius: Vaga, 1966.
- Pocius Algirdas, „Šieno vežimas“, *Verpetas*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1963.

Pocius Algirdas, „Tik du sūnūs“, *Tik du sūnūs*, Vilnius: Vaga, 1966.

Požėra, Juozas, *Šalnos*, Vilnius: Vaga, 1978 (1980).

Radzevičius Bronius, *Priešaušrio vieškeliai*, Vilnius: Vaga, 1979 (1985).

Rimkevičius Vytautas, *Kelias*, Vilnius: Vaga, 1983.

Rimkevičius Vytautas, *Vandens lelija*, Vilnius: Vaga, 1959.

Sluckis Mykolas, „Šiluma“, *Išdaigos ir likimai*, Vilnius: Vaga, 1965.

Sluckis, Mykolas, *Laiptai į dangų*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1963 (1964, 1966, 1970, 1974, 1978, 1988).

Šavelis, Rimantas, *Dievo avinėlis*, Vilnius: Vaga, 1974.

Urnevičiūtė Dalia, *Vadink mane motina*, Vilnius: Vaga, 1966.

Periodinė pogrindžio savilaida

Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika (1972–1989); *Aušra* (1975–1988); *Ateitis* (1979); *Alma Mater* (1979); *Dievas ir Tėvynė* (1976–1988); *Laisvės šauklis* (1976–1977); *Perspektyvos* (1978–1981); *Vytis* (1979–1980).

„Atviras laiškas ‚Tiesos‘ redaktoriui A. Laurinčiukui“, in: *Aušra*, t. 4, p. 27–28.

„Iš partizaninio judėjimo Lietuvoje: Vadas Kalpokas“, in: *Aušra*, t. 4, p. 186–192.

„Knygos to nepasakos“, *Dievas ir tėvynė*, nr. 17, p. 44.

„Mūsų kaliniai“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, t. 6, p. 256–257.

„Mūsų partizanai: Petras Vainius (1926–1951)“, in: *Dievas ir Tėvynė*, nr. 17, p. 20–28.

„Partizanui“ – 30 metų“, in: *Vytis*, 1979, nr. 1, p. 22–23.

„Partizanų kovos Lietuvoje“, in: *Aušra*, t. 3, p. 5–7.

„Partizanų kovos Lietuvoje“, in: *Aušra*, t. 3, p. 6–8.

Uosis A., „Abejojantiems“, in: *Vytis*, 1980, nr. 3, p. 24–25.

Uosis A., „Partizanui“, in: *Vytis*, 1980, nr. 3, p. 24.

Alma Mater, 1979: Lietuvos pogrindžio leidinys, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2009.

Aušra, 7 tomai, Čikaga: Akademinė skautijos leidykla, 1977–1984.

Dievas ir Tėvynė, Chicago: Pasaulio lietuvių bendruomenė, 1975–1977.

Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika, 10 tomų, Chicago: L.K. Religinės Šalpos Rėmėjai, 1974–1992.

Perspektyvos: Lietuvos pogrindžio leidinys 1978–1981 metai, Vilnius: Gairės, 2005.

IŠEIVIJOS PUBLIKUOTI ŠALTINIAI

Grožinė literatūra

Alantas Vytautas, „Penkios minutės prieš dvyliktą“ in: *Dramos veikalai*, Čikaga: Srovės, 1963.

Alantas Vytautas, „Vidurnakčio jungtuvės“, in: *Svetimos pagairės*, London: Nidos knygų klubas, 1954.

Alantas Vytautas, *Paversmiai: eilėraščiai*, Chicago: M. Morkūno spaustuvė, 1982.

Alantas Vytautas, *Tarp dviejų gyvenimų*, Chicago: Lietuviškos knygos klubas, 1960.

Grinius Jonas, *Žiurkių kamera*, in: *Aidai*, 1953, nr. 2–7.

Landsbergis Algirdas, *Penki stulpai turgaus aikštėje*, Chicago: Santara-Šviesa, 1966.

Vaičiulaitis Antanas, *Milžinų daina*, in: *Aidai*, 1950, nr. 1.

Viltis Mykolas, *Neparašyti laišakai* [eilėraščiai], New York: American Foundation for Lithuanian Research, 1966.

Istoriografija ir publicistika

- „A Freedom Fighter’s Death“ [by R. Spalis (reconstrued), a Friend], in: *Lithuanian Bulletin*, 1948, nr. 11–12, p. 3–8.
- „Apie sėklą, krauju laistomą: Pasikalbėjimas apie rezistenciją Lietuvoje su Karoliu Drunga“, in: *Dirva*, 1956-05-19.
- „Daina apie Kalniškės mūšį“, in: *Santarvė*, 1953, nr. 5, p. 5.
- „Didieji nusikaltėliai:“, in: *Į Laisvę*, 1953, nr. 3, p.40–41.
- „Ginčas apie penkis stulpus turgaus aikštėje“, in: *Darbininkas*, 1959-02-20.
- „Henriko Nagio Žodis Juozo Lukšos Daumanto ir Romo Kalantos minėjime“, in: *Į Laisvę*, 1977, nr. 71.
- „Kęstučio Girniaus knyga , Partizanų kovos Lietuvoje“, in: *Aidai*, 1988, nr. 2.
- „Kęstutis“, in: *Lietuvių enciklopedija*, t. 11, Boston, 1957, p. 416.
- „Laisvės kovotojai sovietų propagandoje“, in: *Į Laisvę*, 1965, nr. 37–38, p. 104–105.
- „Lietuvių fronto bičiulių studijų savaitgalis“, in: *Aidai*, 1957, nr. 7.
- „Lietuvos laisvės kovos sąjunga“, in: *Lietuvių enciklopedija*, t. 16, Boston, 1958, p. 130–131.
- „Lietuvos TSR Vidaus Reikalų Komisariato įsakymas“, 1946-02-15 [šaltinio publikacija], in: *Lithuanian Bulletin*, 1946, no. 4, p. 14.
- „Mardvoje kalinami lietuviai partizanai“, in: *Aidai*, 1971, nr. 3.
- „Memorandum of the Lithuanian Resistance Movement to the United Nations“, in: *Lithuanian Bulletin*, 1946, nr 4. p. 8–12.
- „Memorandum to United Nations and the Four Power Foreign Ministers Council by the United Democratic Resistance Movement (B. D. P. S.) of Lithuania“, *Lithuanian Bulletin*, 1948, nr. 11–12.

- „Partizanų vadas Juozas Lukša-Daumantas“ [skiltis: Rezistencijos dienos ir žmonės], in: *I Laisvę*, 1968, nr. 22, p. 17–24.
- „Rezistencijos vaizdai dabartinėje okupacijoje“, in: *I Laisvę*, 1953, nr. 5, p. 40–42.
- „Riksmu norėta užčiaupti kitiems burną“, [apie Prano Lapės straipsnį Vienybėje], in: *Darbininkas*, 1959-03-20.
- „Russian War Measures“, in: *Lithuanian Bulletin*, 1948, nr. 3–4, p. 6–10
- „The Fight of Kalniškiai“, in: *Lituanus*, 1960, nr. 2, p. 45–47.
- „The Iron Curtain“ [by a MVD Frontier Guard Officer], in: *Lithuanian Bulletin*, 1948, nr. 3–4, p. 1–5.
- „With Heads Bloodied But Unbowed‘ – Lithuania – 1948“, in: *Lithuanian Bulletin*, 1948, nr. 1–2, p. 1–10.
- Abromaitis Kazys. „Rezistencijos palikimas“, in: *I Laisvę*, 1984, nr. 91, p. 30–36.
- Alantas Vytautas, „Ir beliko penki stulpai turgaus aikštėje...“, in: *Dirva*, 1959-02-09.
- Alantas Vytautas, „Raudonieji generolai prieš mane“, in: *Dirva*, 1959-04-06.
- Armonas Barbara, *Leave Your Tears in Moscow*, Philadelphia and New York: J. B. Lippincott Company, 1961.
- Balčiūnas Petras, „Jau 15 – ka Stulpų turgaus aikštėje“, in: *Draugas*, 1959-04-07.
- Baltinis A., „Idealizmas – lietuviybės išlaikymo pagrindas“, in: *Aidai*, 1952, nr. 9.
- Baronas Al., „Partizanai scenoje ir laiko perspektyvoje“, in: *Aidai*, 1959, nr. 7, p. 318.
- Brazaitis J., „Insurrection against the Soviets“, in: *Lituanus*, 1955, nr. 3–4, p. 8–10.

- Brazaitis Juozas, „Budėjimas naktyje“, in: *Aidai*, 1954, nr. 2.
- Brazaitis Juozas, „Partizanai“, in: *Lietuvių enciklopedija*, t. 22, Boston, 1960, p. 40–52.
- Brazaitis Juozas, „Rezistencija 15 metų fone“, in: *Į Laisvę*, 1956, Nr. 11, p. 23.
- Brazaitis Juozas, *Raštai* [Į Laisvę fondo lietuviškai kultūrai ugdyti leidinys nr. 17], Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1985.
- Bronys Raila, „Papildytas ir ‚pataisytas‘ partizaninis karas“, in: *Akiračiai*, 1985, Nr. 9.
- Budreckis Algirdas Martin, *The Lithuanian national Revolt of 1941*, Boston: Lithuanian Encyclopedia Press, 1968.
- Čižiūnas V., „Tai, kas geriausiųjų gyvybėmis apmokama“, in: *Aidai*, 1950, nr. 2.
- Dabrava V. A., „Kersteno komisijos tyrinėjimų apžvalga“, in: *Aidai*, 1954, nr. 1.
- Dambriūnas Leonardas, „Rezistencija prieš nuosmukį“, in: *Akiračiai*, 1968, nr. 3, p. 8.
- Daumantas [Juozas Lukša], „A Day with the Guerilla N.C.O School“, in: *Lithuanian Bulletin*, 1948, nr. 8–10, p. 1–6.
- Erdvilas E., „Ukrainos kova už laisvę“, in: *Aidai*, 1954, nr. 10.
- Gimantas Al., „Jaunimo stovykla ‚Dainava‘“, in: *Aidai*, 1960, nr. 4.
- Girnius Kęstutis K., „Ar pokario metais Lietuvoje vyko klasių kova ar pilietinis karas?“, in: *Aidai*, 1984, nr. 5.
- Girnius Kęstutis K., „Lietuvos pasipriešinimo istorijos klystkeliais“, in: *Aidai*, 1981, nr. 5.
- Girnius Kęstutis K., „Sovietinis teroras pirmaisiais pokario metais“, in: *Aidai*, 1985, nr. 4.

- Girnius Kęstutis K., „The Opposition Movement in Postwar Lithuania“, in: *Journal of Baltic Studies*, 1982, vol. 12, no. 1.
- Girnius Kęstutis K., Partizanų kovos Lietuvoje [Į laisvę fondo leidinys nr. 19], Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1987.
- Greimas Algirdas Julius, „Rezistencijos sąvoka“, in: *Santarvė*, 1953, nr. 2, p. 1.
- Grinius Jonas, „Žiurkių kamera“, in: *Aidai*, 1953, Nr. 2–7.
- Harmon Danutė S., „Lithuania: an Overview of a Struggle for National Survival“, in: *Lituanus*, 1990.
- Y., „Kelių laisvėn beiškant“, in: *Metmenys*, 1965, nr. 9, p. 108–118.
- J. V., „Laisvės kovotojai sovietų propagandoje“, in: *Į Laisvę*, 1965, nr. 37–38, p. 104–105.
- Jonynas Vytautas A., „Requiem miško broliams: Algirdo Landsbergio partizaninės temos drama“, in: *Draugas*, 1966-12-31.
- Juciūtė Elena, *Pėdos mirties zonoje*, New York: Pranciškonų spaustuvė, 1974.
- Kutkus Vytautas, „Dar kartą dėl „Penkių stulpų“, in: *Draugas*, 1959-05-12.
- Kutkus Vytautas, „Partizanų drama scenoje: Ar tinkami mums Landsbergio Penki stulpai?“, in: *Draugas*, 1959-02-14.
- Laisvės kovų dainos*, red. Jonas Aistis, New York: Lietuvos nepriklausomybės fondas, 1962.
- Landsbergis Algirdas, „Laiškas redakcijai dėl penkių stulpų, in: *Darbininkas*, 1959-02-25.
- Lapė Pranas, „Penki stulpai turgaus aikštėje, šeštasis darbininko redakcijoje“, in: *Vienybė*, 1959-03-27.
- Lapė Pranas, „Tas grūdas per pusę, ta pusė per pusę, avižėlių žalių“, in: *Vienybė*, 1959-03-13.

- Lithuania under Soviets: Portrait of a Nation 1940–1965*, ed. Vytautas Stanley Vardys, New York, Washington, London: Frederick A. Prager Publishers, 1965.
- Liulevičius Vincentas, *Iševijos vaidmuo Nepriklausomos Lietuvos atkūrimo darbe*, Chicago: Pasaulio lietuvių bendruomenės valdyba, 1981.
- Misiūnas Romualdas J., Teegepera Rein, *The Baltic States: Years of Dependence 1940–1990*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1983.
- Mockūnas Liūtas, „Didžiausias pralaimėjimas – žmogiškumo praradimas“, in: *Metmenys*, 1967, nr. 13, p. 140.
- Našlaitis J., „Lietuvos partizanai“, in: *Aidai*, 1951, nr. 2.
- Natkus Vincas, „Partizanas herojinėj ir realistinėj buity“, in: *Į Laisvę*, 1960, nr. 22.
- Pajaujįs-Javis Joseph, *Soviet Genocide in Lithuania*, New York: Inc. Manyland Books, 1980.
- Pelekis K., *Genocide: Lithuania's Threefold Tragedy*, Western Germany: Venta, 1949.
- Pivoriūnas Juozas, „Samariečiai kritikai ir nedėkingi dramaturgai“, in: *Naujienos: Naujienų Antroji Dalis*, 1959-04-25.
- Pūkelevičiūtė Birutė, „Penkiolika metų tarpstotėj“, in: *Metmenys*, 1959, nr. 1, p. 64
- R. K., „Partizano buities poezija“, in: *Aidai*, 1968, nr. 6.
- Raila Bronys, *Versmės ir verpetai*, Boston: Broniaus ir Antano Budginų leidinys, 1970.
- Ramojus Vladas, *Kritusieji už laisvę* [Į laisvę fondo lietuviškai kultūrai ugdyti leidinys nr. 9], t. 1, New York: American Foundation for Lithuanian Research, 1967.

- Ramojus Vladas, *Kritusieji už laisvę* [Į laisvę fondo lietuviškai kultūrai ugdyti leidinys nr. 9], t. 2, New York: American Foundation for Lithuanian Research, 1969.
- Rastenis Vincas, „Paklydome tarp stulpų?“, in: *Dirva*, 1959-04-09.
- Rastenis Vincas, „Rišam rašytoją prie stulpo be teismo“, in: *Dirva*, 1959-03-12.
- Rastenis Vincas, „Three Years After Stalin“, in: *Lituanus*, 1956, nr. 2, p. 5–11.
- Remeikis Thomas, *Opposition to Soviet Rule in Lithuania 1945–1980*, Chicago: Institute of Lithuanian Studies Press, 1980.
- Saulius [Juozas Lukša], „Piercing the Iron Curtain“, in: *Lithuanian Bulletin*, 1948, nr. 5–7, p. 1–10.
- Slavėnas Julius, „Deportations“, in: *Lituanus*, 1960, nr. 2, p. 47–50.
- Sūduvis N. E. [Juozas Brazaitis], *Vienų vieni* [Į laisvę fondo lietuviškai kultūrai ugdyti leidinys nr. 5], New York: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1964 (1985, 1990).
- Šilbajoris Rimvydas, „Algirdas Landsbergis: Prasmė ir struktūra“, in: *Metmenys*, 1968, nr. 15, p. 3–32.
- Tauras K. V., *Guerilla Warfare on the Amber Coast*, New York: Voyages Press, 1962.
- The Baltic States in Peace and War 1917–1945*, eds. Stanley V. Vardys, Romuald J. Misiunas, University Park: Pennsylvania State University Press, 1978.
- V. J., „Sukakties perspektyvoje“, in: *Į Laisvę*, 1965, nr. 37–38.
- Vaičiulaitis Antanas, „Žodis skaitytojams“, in: *Aidai*, 1950, nr. 1.
- Vardys Vytautas Stanley, „Rezistencija Lietuvoje po Antrojo pasaulinio karo: Žvilgsnis iš istorinės perspektyvos“, in: *Aidai*, 1981, nr. 2.

- Vardys Vytautas Stanley, „The Partisan Movement in Postwar Lithuania“, in: *Lithuania Under the Soviets: Portrait of a Nation 1940–65*, red. Stanley Vardys, New York: F. A. Praeger, Inc. , Publishers, 1965.
- Vardys Vytautas Stanley, „The partisan movement in postwar Lithuania“, in: *The Slavic Review*, vol. 22, nr. 3, 1963.
- Vardys Vytautas Stanley, *Soviet Colonialism: The Baltic Experience*, Chicago, 1964.
- Vardys Vytautas Stanley, *The Catholic Church Dissent and Nationality*, New York: East European Quarterly Builder, 1978.
- Vardys Vytautas, „Katalikiškoji rezistencija ir tautos likimas“, in: *Aidai*, 1978 nr. 7.
- Vardys Vytautas, „Rezistencija Lietuvoje po Antrojo pasaulinio karo: žvilgsnis iš istorinės perspektyvos“, in: *Aidai*, 1981, nr. 2, p. 65–73.
- Vaštokas Romas, „Penkių stulpų išraiškos beieškant: Žvilgsnis į Algirdo Landsbergio dramą Toronto scenoje“, in: *Draugas*, 1966-12-24.
- Vaštokas Romas, „Partizanas ‚Laisvės kovų‘ dainose“, in: *Aidai*, 1966, nr. 6, p. 253.
- Veškėlis Bronius, „Pokario partizanai sovietinėje lietuvių literatūroje“, in: *Metmenys*, 1970, nr. 19, p. 101–117.
- Vidzgiris Julius, „Lietuvos laisvės kovos 1940–1980“, in: *Aidai*, 1980, nr. 5.
- Viltis Mykolas, *Neparašyti laišakai* [eilėraščiai], [į Laisvę fondo leidinys Nr. 6], New York: American Foundation for Lithuanian Research, 1966.
- Žymantas Stasys, „Aktyviosios rezistencijos tragedija“, in: *Santarvė*, 1953, nr. 4, p. 15–18.
- Žymantas Stasys, „Jie mylėjo Lietuvos žemę“ [ciklas *Mirštančių garbė*, 7), in: *Dirva*, 1965-09-03.
- Žymantas Stasys, „Karas, kurio niekas neskelbė“ [ciklas *Mirštančių garbė*, 1), in: *Dirva*, 1965-08-13.

- Žymantas Stasys, „Kovotojai ir mes“, in: *Į Laisvę*, 1963, nr. 31, p. 30.
- Žymantas Stasys, „Kuriuo keliu eiti?“ [ciklas *Mirštančiųjų garbė*, 6), in: *Dirva*, 1965-09-01.
- Žymantas Stasys, „Laisvės rytojus jau švinta“, in: *Santarvė*, 1955 nr. 4–5, p. 172–177.
- Žymantas Stasys, „Laisvosios spaudos nelaisvėje puslapius atskleidus“, in: *Santarvė*, nr. 10, 1954, p. 363.
- Žymantas Stasys, „Lituania Militans“, in: *Lituanus*, 1956, nr. 2, p. 3–4.
- Žymantas Stasys, „Miško brolių laisvės armija“ [ciklas *Mirštančiųjų garbė*, 3), in: *Dirva*, 1965-08-20.
- Žymantas Stasys, „Nepriklausoma valstybė gyva pogrindyje“ [ciklas *Mirštančiųjų garbė*, 4), in: *Dirva*, 1965-08-25.
- Žymantas Stasys, „Nuo viltingų iki beviltiškų kovų“ [ciklas *Mirštančiųjų garbė*, 5), in: *Dirva*, 1965-08-27.
- Žymantas Stasys, „Tik vienas kelias – laimėti ar žūti“ [ciklas *Mirštančiųjų garbė*, 2), in: *Dirva*, 1965-08-18.
- Žymantas Stasys, „Twenty Years of Resistance“, in: *Lituanus*, 1960, nr. 2, p. 40–45.

PUBLIKUOTI PARTIZANŲ ATSIMINIMAI IR DIENORAŠČIAI

Broniaus Krivicko raštai, parengė Virginijus Gasiliūnas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999.

Broniaus Krivicko raštai, Vilnius: Sietynas, 1993.

Daumantas [Juozas Lukša], *Partizanai už Geležinės Uždangos* (ser. *Lietuvių katalikų spaudos draugija*, 5), Chicago: Lietuvių katalikų spaudos draugija, 1950.

Daumantas Juozas [Juozas Lukša], *Partizanai*, (2-as papildytas leidimas), Chicago: Į laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1962 (1984).

Daumantas-Lukša Juozas, *Partizanai*, Chicago: JAV LB Švietimo taryba, 1987.

Dienoraščiai: Justinas Lelešius-Grafas, Lioginas Baliukevičius-Dzūkas, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1994 (2006).

Liongino Baliukevičiaus – partizano Dzūko dienoraštis: 1948 m. birželio 23 d.–1949 m. birželio 6 d., parengė Algis Kašėta, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002 (2006, 2008).

Lukša Juozas, *Fighters for freedom: Lithuanian partisans versus the U.S.S.R. (1944–1947)*, New York: Manyland Books, 1975.

Ramanauskas Adolfas (Vanagas), *Daugel krito sūnų... Partizanų gretose [atsiminimai]*, Vilnius: Mintis, 1991 (1992, 1999, 2007).

Vaičėnas Balys, *Partizano sąsiuviniai: Lokio rinktinės vado dienoraštis, laiškai, manifestaciniai tekstai*, parengė Klaudijus Driskius, Rūta Mozūraitė, Paulius V. Subačius, Vilnius: Tautos paveldo tyrimai, 2013.

VAIZDO DOKUMENTAI

Sovietiniai dokumentiniai filmai

Kryžiaus šešėlyje, 1961.

Sovietiniai vaidybiniai filmai

Gyvieji Didvyriai: Paskutinis Šūvis, scen. H. Šablevičius, rež. Arūnas Žebriūnas, 1960.

Jausmai, scen. Vytautas Žalakevičius, rež. Almantas Grikevičius, M. Dausa, 1960.

Laiptai į dangų, scen. ir rež. Raimondas Vabalas, 1966.

Niekas nenorėjo mirti, scen. ir rež. Vytautas Žalakevičius, 1965.

Perskeltas dangus, scen. Marijonas Giedrys, R. Gudaitis, rež. Marijonas Giedrys, 1975.

Sužeista tyla, scen. Juozas Požėra, rež. A. Kundelis, 1979.

Svetimi, scen., A. Jonynas, rež. Marijonas Giedrys, 1961.

Vyrų vasara, scen. A. Jurovskis, S. Šaltenis, rež. Marijonas Giedrys, 1970.

ISTORIOGRAFIJA

- A Companion to Cultural Memory Studies*, ed. Astrid Erll, Ansgar Nünning, Berlin, New York: Walter de Gruyter GmbH & Co, 2008.
- Abromavičius Stanislovas, Kasparas Kęstutis, Trimonienė Rūta, *Didžiosios kovos pygardos partizanai*, Kaunas, 2007.
- Aleksynas Kostas, „Ankstyvasis partizanų dainų kūrimosi tarpsnis“, in: *Tautosakos darbai*, 2009, t. 37, p. 125–135.
- Amerikos lietuvių istorija*, red. A. Kučas, Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1971.
- Anušauskas Arvydas, „Pogrindinės bei alternatyvios spaudos raida ir vaidmuo (1944–1987 m.)“, in: *Parlamento studijos*, 2004, nr. 1, p. 61–68.
- Anušauskas Arvydas, „Sovietinio saugumo agentai smogikai ir kova su lietuvių pasipriešinimu“, in: *XXI amžius*, 2003-01-15.
- Arienė Irena, Ignatavičius Stasys, *Los Angeles Juozo Daumanto šaulių kuopos istorija 1964–2004*, Kaunas: Naujasis lankas, 2006.
- Assmann Aleida, „Canon and Archive“, *Cultural Memory Studies: An international and interdisciplinary handbook*, sud. Astrid Erll, Ansgar Nünning, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008, p. 97–108.
- Assmann Aleida, *Cultural memory and Western civilization*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Assmann Jan, „Communicative and Cultural Memory“, in: eds. Astrid Erll, Ansgar Nünning, *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin, New York, 2008.
- Baliutytė Elena, *Laiko įkaitė ir partnerė: Lietuvių literatūros kritika 1945–2000*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.
- Baliutytė Elena, *Laiko įkaitė ir partnerė: Lietuvių literatūros kritika 1945–2000*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.

- Banionis Juozas, „Lietuvos laisvinimo sąjūdis Vakaruose XX a. septintajame dešimtmetyje: telkėsi naujoji karta“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2009, nr. 2, p. 77–108.
- Banionis Juozas, „Lietuvos laisvinimo veikla XX a. penktajame dešimtmetyje Vakaruose: Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2007, nr. 1, p. 81–104.
- Banionis Juozas, *Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002.
- Baronas Darius, Mačiulis Dangiras, *Pilėnai ir Margiris: istorija ir legenda*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2010.
- Bogušauskas Juozapas Romualdas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999.
- Bumblauskas Alfredas, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštija ir jos tradicija*, Vilnius, 2010, p. 279–283.
- Connerton Paul, *How Societies Remember*, New York, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Čepaitienė Rasa „Kultūrinės atminties sovietizacija: Vilniaus ir Minsko atvejai“, in: *Atminties daugiasluoksniškumas: Miestas, valstybė, regionas*, Vilnius: LII leidykla, 2013, p. 267–314.
- Čepaitienė Rasa, „Keletas pamąstymų apie istorijos politikos antropologinį matmenį“, in: *Šiuolaikiniai istorinės sąmonės formavimo būdai: Prielaidos, galimybės ir ribos*, Vilnius, Vilniaus universitetas, 2010, p. 65–67.
- Čepaitienė Rasa, „Lietuvių istorinės sąmonės tyrimų perspektyvos: ideologinis problemos lygmuo“, in: *Politologija*, 2004, t. 35, p. 84–100.
- Čepaitienė Rasa, „Nuo monumento prie smūtkelio. Atmintis ir kasdienybė paminkluose“, in: *Lietuvos etnologija*, 2005, nr. 5, p. 171–188.

- Čepaitienė Rasa, „Sovietinės kultūros šaltiniai: tarp futurizmo ir paseizmo“, in: *Darbai ir dienos*, 2009, nr. 52, p. 85–104.
- Čepaitienė Rasa, „Sovietmečio atmintis: tarp atmetimo ir nostalgijos“, in: *Lituanistica*, 2007, t. 53, nr. 4, p. 38–53.
- Čepaitienė Rasa, „Sovietmetis Lietuvos kultūros istorijos šviesoje: projekto bandymas“, in: *Menotyra*, 2003, nr. 2; p. 74–80.
- Čepaitienė Rasa, *Laikas ir akmenys: Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*, Vilnius: LII leidykla, 2005.
- Čepaitienė Rasa, Mačiulis Dangiras, Safronovas Vasilijus, Staliūnas Darius, Štutinienė Irena, *Vilnius – Lietuvos sostinė: problema tautinės valstybės projekte (XIX a. pabaiga – 1940 m.)*, Vilnius: LII leidykla, 2015.
- Čepaitienė Rasa, *Paveldosauga globaliajame pasaulyje*, Vilnius: LII leidykla, 2010.
- Čepulytė-Petrauskienė Aistė, „Probleminiai ginkluotos rezistencijos įamžinimo aspektai“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2011, t. 28, p. 116–128.
- Čepulytė-Petrauskienė Aistė, „Romo Kauniečio garso įrašų archyvas“, in: *Tautosakos darbai*, 2010, t. 39, 290–292.
- Čepulytė-Petrauskienė Aistė, *Ginkluota rezistencija: Nuo palikimo sovietmečiu prie paveldo posovietmečiu* [magistro darbas], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2012, p. 28–29.
- Čepulytė-Petrauskienė Aistė, Partizaninio karo vietų įpaveldinimas: besikeičianti vertybės samprata. *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, 2013, t. 16, p. 206–220.
- Čepulytė-Petrauskienė Aistė, Petrauskas Gediminas, „Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio štabo bunkerio archeologiniai tyrimai Daugėliškių miške“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2011, nr. 2, p. 165–172.

- Česnakavičiūtė Eglė, *Sakytinės istorijos apie Lietuvos partizanus arba atminčių kontraversijos: Pietų Dzūkijos pasakojimai šiandien* [bakalauro darbas], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2016.
- Dapkutė Daiva, „Lietuvių rezistencinės santarvės dalyvavimas Lietuvos laisvės byloje“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2000, nr. 1, p. 14–44.
- Davoliūtė Violeta, *The Making and Breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of War*, London, New York: Routledge, 2013.
- Domanskaitė-Gota Vėjūnė, Gailienė Danutė, Kazlauskas Evaldas, Vaškelienė Irena, „Komunikacija apie patirtas politines represijas šeimoje: tarpgeneracinis aspektas“, in: *International Journal of Psychology: A Biopsychosocial Approach. Tarptautinis psichologijos žurnalas: biopsichosocialinis požiūris*, 2011, nr. 9, p. 91–104.
- Drėmaitė Marija, „Moderniosios architektūros paveldas Lietuvoje: teorinis aspektas“, in: *Journal of Architecture and Urbanism*, 2012, vol. 36, no. 3, p. 149–160.
- Egzodo rašytojai: Autobiografijos*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1994.
- Erl Astrid, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen: Eine Einführung*, Stuttgart: J.B. Metzler, 2005.
- Europos kultūros profiliai: Atmintis, tapatumas, religija*, sud. Almantas Samalavičius, Vilnius: Kultūros barai, 2007.
- Foucault Michel, *Diskurso tvarka: Inauguracinė paskaita Collège de France, perskaityta 1970 metų gruodžio 2 dieną*, Vilnius: Baltos lankos, 1998.
- Gailienė Danutė, „Ar lietuvių tauta labai traumuota?“, in: *Spectrum. Vilniaus universiteto žurnalas*, 2007, nr. 1, p. 16–19.
- Gailienė Danutė, „Išgyvenusiųjų politines represijas potrauminės simptomatikos ir trauminės patirties, demografinių, somatinių veiksnių bei vidinės darnos sąsajos“, in: *Psichologija: Mokslo darbai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005, nr. 32, p. 46–59.

- Gailienė Danutė, „Politinių represijų psichologiniai padariniai“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2002, nr. 2, p. 121–126.
- Gailienė Danutė, „Psichologinių traumų visuomeninio pripažinimo problema“, in: *Naujasis židinys-Aidai*, 2008, nr. 3, p. 86–95.
- Gailienė Danutė, „Represuotųjų vaikai: tarpgeneracinio traumų poveikio tyrimai Lietuvoje“, in: *LKMA metraštis*, 2013, t. 37, p. 351–366.
- Gailienė Danutė, Kazlauskas Evaldas, „Išgyvenusiųjų politines represijas potrauminės simptomatikos ir trauminės patirties, demografinių, somatinių veiksnių bei vidinės darnos sąsajos“, in: *Psichologija. Mokslo darbai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005.
- Gailienė Danutė, Kazlauskas Evaldas, „Politinių represijų metu patirto sunkaus ilgalaikio traumavimo psichologinių padarinių kompleksškumas“, in: *Psichologija: Mokslo darbai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2003, nr. 27, p. 43–52.
- Gailienė Danutė, *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*, Vilnius: Tyto alba, 2008.
- Gailius Bernardas, *1944–1953 m. partizanų karas šiuolaikinėje Lietuvos istorinėje, politinėje ir teisinėje kultūroje* [daktaro disertacija], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2009.
- Gailius Bernardas, *Partizanai tada ir šiandien*, Vilnius: Versus aureus, 2006.
- Gaškaitė-Žemaitienė Nijolė, „Partizanų mirties nuosprendžiai: prasimanymai ir tikrovė“, in: *Laisvės kovų archyvas*, 1966, t. 18, p. 3–110.
- Gaškaitė-Žemaitienė Nijolė, „Partizanų mirties nuosprendžiai: prasimanymai ir tikrovė“, in: *Laisvės kovų archyvas*, 1996, nr. 18, p. 93–110.
- Gaškaitė-Žemaitienė Nijolė, Kuodytė Dalia, Kašėta Algis, Ulevičius Benediktas, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1966.

- Gaškaitė-Žemaitienė Nijolė, *Žuvusiųjų prezidentas: Jono Žemaičio biografija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998.
- Gečienė Ingrida, Kraniauskienė Sigita, Leinartė Dalia, Štutienė Irena, Žilinskienė Laima, *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014.
- Girnius Kęstutis K., „Apie katalikybės ir tautiškumo ryšius Lietuvoje“, in: *Aidai*, 1983, nr. 3, p. 161–172.
- Girnius Kęstutis K., „Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 1995, nr. 10, p. 268–279.
- Girnius Kęstutis K., „Vis dėlto...“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 1999, nr. 5–6, p. 293–294.
- Girnius Kęstutis K., „Žmogus, kuris pavargo, netapęs herojumi“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 1998, nr. 7–10, p. 411–424.
- Halbwachs Maurice, „Les cadres sociaux de la mémoire“, 1925.
- Halbwachs Maurice, *La Topographie légendaire des évangiles en terre sainte: étude de mémoire collective*, Paris: Presses Universitaires de France, 1941.
- Halbwachs Maurice, *The Collective Memory*, New York: Harper & Row, 1980.
- Halbwachs, *On Collective Memory*, Chicago: University of Chicago Press, 1992.
- Istorinė sąmonė ir istorijos didaktika*, sud. Arūnas Poviliūnas, Vilnius: Solertija, 1997.
- Ivanauskas Vilius, *Įrėmintą tapatybę: Lietuvos rašytojai tautų draugystės imperijoje*, Vilnius: LII leidykla, 2015.
- Jakubčionis Algirdas, „Bažnyčios pasipriešinimas 1970–1980 metais“, in: *XXI amžius*, 1997, nr. 37, p. 10–11.
- Jaseliūnas Egidijus, „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika‘ kaip pagrindžio spaudos leidybos istorijos šaltinis“, in: *LKMA metraštis*, 1999, t. 14, p. 425–437.

- Jaseliūnas Egidijus, „Lietuvos katalikiška periodinė spauda XX a. 8-ajame dešimtmetyje“, in: *LKMA metraštis*, 1999, t. 15, p. 217–256.
- Jaseliūnas Egidijus, „Periodinės savilaidos formavimasis: sovietinio disidentizmo reiškinyis ir Lietuvos katalikiškasis judėjimas“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2002, nr. 1, p. 7–43.
- Jaseliūnas Egidijus, „Savilaidos modelis ir Molotovo–Ribbentropo pakto dokumentų sklaidos atvejis“, in: *Knygotyra*, 2008, t. 51, p. 57–76.
- Jaseliūnas Egidijus, „Savilaidos termino genezė: nuo avangardinės poezijos rinkinių pavadinimo iki lietuviškojo naujadaro“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2006, t. 18, p. 100–120.
- Jaseliūnas Egidijus, *Savilaida sovietų Lietuvoje 20-ojo amžiaus šeštajame–devintajame dešimtmetyje* [daktaro disertacija], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2006.
- Jonušauskas Laurynas, „Stasio Lozoraičio ir VLIK'o santykiai (1947–1948)“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 1998, nr. 2, p. 70–80.
- Jonušauskas Laurynas, *Likimo vedami: Lietuvos diplomatinės tarnybos egzilyje veikla (1941–1990)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2003.
- Juodis Darius, „Dokumentai iš Stasio Žakevičiaus (Žymanto) archyvo“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2012 nr. 1, p. 163–169.
- Juodis Darius, *Sovietų saugumo veikla prieš lietuvių išeiviją 1945–1991* [daktaro disertacija], Vilnius, Klaipėda: Lietuvos istorijos institutas, Klaipėdos universitetas, 2015.
- Jurkutė Mingailė, „Lunarinės istorijos paradoksai“, in: *Knygų aidai*, 2009, nr. 5, p. 18–22.
- Kaminskaitė-Jančorienė Lina, „Brežnevinio sąstingio praeities deformacijos lietuviškuose kino ir televizijos vaidybinuose filmuose (1968–1980 metai)“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, t. 22, p. 104–116.

- Kaminskaitė-Jančorienė Lina, „Istorikai ir filmai: istoriografijos raida ir prieigų kaita“, in: *Vizualioji kultūra: problemos ir interpretacijos*, sud. Monika Saukaitė, t. 64, Vilnius, 2012, p. 189–202.
- Kaminskaitė-Jančorienė Lina, *Kinas sovietų Lietuvoje: sistemos raida ir funkcijų kaita (1944–1970 m.)* [daktaro disertacija], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2014.
- Kaminskaitė-Jančorienė Lina, Mikonis-Railienė Anna, *Kinas sovietų Lietuvoje: Sistema, filmai, režisieriai*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2015.
- Kasparas Kęstutis, *Lietuvos laisvės armija*, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 2002.
- Kasparas, Kęstutis, *Lietuvos karas*, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1999.
- Katkus Laurynas, „Literatūra ir menas: dviejų laikų pokalbiai“, in: *Šiaurės Atėnai*, <http://www.satenai.lt/2015/07/10/literatura-ir-menas-dvieju-laiku-pokalbiai/>
- Kaušakienė Vanda, *Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai 1940–1964 metais*, Vilnius: LII leidykla, 2002.
- Keblys K., „Romanas išėivijoje“, in: *Lietuvių literatūra svetur 1945–1967*, red. Kazys Bradūnas, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1968.
- Klumbys Valdemaras, „Nuo privačių pokalbių prie viešo veikimo: ‚Garažų‘ istorija“, in: *Nematoma sovietmečio visuomenė*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, p. 157–194.
- Klumbys Valdemaras, „Pogrindžio leidinys ‚Perspektyvos‘ (1978–1981): intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2002, nr. 2, p. 179–208.
- Klumbys Valdemaras, „Sovietmečio opozicinė elgsena“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2010, nr. 2.

- Klumbys Valdemaras, *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu* [daktaro disertacija], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2009.
- Krukauskienė Eugenija, Štutienė Irena, Trinkūnienė Inija, Vosyliūtė Anelė, *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*, Vilnius: Eugrimas, 2003.
- Kuizininė Dalia, „Rezistencijos tema Alg. Landsbergio, V. Alanto ir V. Ramojaus kūryboje“, in: *Genoidas ir rezistencija*, 2000, nr. 1, p. 72–87.
- Kulbokas V., *Lietuvių literatūrinė kritika tremtyje*, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1982.
- Landsbergis Algirdas, *Ir absurdo festivalis, ir ašarų tiltelis: Poezijos kryžkelės*, sud. R. Pakalniškis, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1944.
- Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, Arvydas Anušauskas [et. al.], Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.
- Lietuvių nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja: Vadovėlis praktikams*, red. Henrikas Vaigauskas, [Maskva: Spalio revoliucijos, Raudonosios vėliavos ordinų F. Dzeržinskio vardo aukšt. TSRS KGB m-klą], Vilnius: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių s-ga, 1992.
- Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, sud. Nijolė Gaškaitė, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1996.
- Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas, [Lietuvos TSR kultūros ministerija, Mokslinė-metodinė kultūros paminklų apsaugos taryba], Vilnius: mokslinė-metodinė kultūros paminklų apsaugos taryba, 1973.
- Lina Kaminskaitė-Jančorienė, Anna Mikonis-Railienė, *Kinas sovietų Lietuvoje: sistema, filmai, režisieriai*, Vilnius: Vilniaus dailės akademija, 2015.
- Lowenthal David, *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1998.

- Mačiulis Dangiras, „Kolektyvinės atminties raiška Šiaulių miesto kraštovaizdyje XX a.“, in: *Kultūros paminklai*, 2009, t. 14, p. 6–28.
- Mačiulis Dangiras, „Vardas lietuvių kultūrinėje atmintyje: Pilėnų kunigaikščio Margirio atvejis“, in: *Acta Humanitarica Universitatis Saulensis. Mokslo darbai*, 2009, t. 8: *Vardas Kultūroje*, p. 346–353.
- Mačiulis Dangiras, „Vilniaus vaizdinys Vilnių vaduojančioje Lietuvoje“, in: *Acta litteraria comparativa*, 2009, vol. 4, p. 80–97.
- Mačiulis Dangiras, Nikžentaitis Alvydas, Safronovas Vasilijus, „Simbolinis daugiakultūrio miesto užvaldymas: Kauno, Klaipėdos ir Vilniaus atvejai“, *Naujasis Vilniaus perskaitymas: Didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūris miesto paveldas*, sud. Alfredas Bumblauskas, Šarūnas Liekis, Grigorijus Potašenko, Vilnius, 2009, p. 105–129.
- Mačiulis Dangiras, Petrauskas Rimvydas, Staliūnas Darius, *Kas laimėjo Žalgirio mūšį? Istorinio paveldo dalybos Vidurio ir Rytų Europoje*, Vilnius: Mintis, 2012.
- Maier Charles, „Austria Between Memory and Obsolescence“, in: *Society*, vol. 30, no. 4, p. 65–70.
- Maps of Memory: Trauma, Identity and Exile in Deportation Memoirs from the Baltic States*, eds. Violeta Davoliūtė, Tomas Balkelis, Vilnius: Institute of Lithuanian Literature and Folklore, 2012.
- Mockūnas Liūtas, *Pavargęs Herojus: Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje*, Vilnius: Baltos lankos, 1997.
- МВД России: Энциклопедия*, ред. В.Ф. Некрасов, Москва: Объединенная редакция МВД России, «ОЛМА-ПРЕСС», 2002.
- Nematoma sovietmečio visuomenė*, mokslinė redaktorė Ainė Ramonaitė, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2015.
- Nikžentaitis Alvydas, „Kryžiaus karų epocha Lietuvos kultūrinėje atmintyje“, *Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje*, sud. R. Trimonienė, R. Jurgaitis, Šiauliai, 2007, p. 236–249.

- Nikžentaitis Alvydas, „Laikinosios ir Lietuvos Respublikos sostinių kultūrinės atmintys: lyginamosios analizės bandymas“, in: *Acta Humanitarica Universitatis Saulensis. Mokslo darbai*, 2009, t. 9: *Kultūrinės atminties kaita ir lokalinė istorija*, p. 235–246.
- Nikžentaitis Alvydas, „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinės tautos specifika ir santykis su moderniąja tauta“, *Praeities pėdsakais: skiriama profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65-mečiui*, Vilnius, 2007, p. 135–154.
- Nikžentaitis Alvydas, „Nuo Vytauto Didžiojo iki Molotovo-Ribbentropo: kultūrinės atminties politika Lietuvoje“, *Lietuvių-lenkų santykiai amžių tėkmėje. Istorinė atmintis/ Stosunki polsko-litewskie na przestrzeni wieków. Pamięć historyczna*, moksl. red. J. Volkonovski, R. Gaidis, Vilnius, 2009, p. 363–374.
- Nikžentaitis Alvydas, „Rytų Lietuva lietuvių atminties kultūroje ir politikoje: istoriko ir atminties kūrėjo santykio problema“, in: *Kultūros barai*, 2004, nr. 10, p. 15–19.
- Nikžentaitis Alvydas, Štutininė Irena, „Baltijos kelio dvidešimtmetis: eilinis jubiliejus ar kultūrinės atminties transformacijos pradžia?“, in: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2011, nr. 1, p. 71–84.
- Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2011.
- Olick Jeffrey K., *The Politics of Regret: On collective Memory and Historical Responsibility*, New York, London: Routledge, 2007.
- Partizanų teroro aukų atminimo knyga*, sud. Povilas Masilionis, Vilnius: Politika, 2011.
- Patackas Algirdas, *Pastogės Lietuva: Pogrindžio, Sąjūdžio ir laisvės kronika*, Vilnius: Aidai, 2011.

- Pietų Lietuvos partizanų sritis: Atlasas*: Dainavos ir Tauro apygardos, parengė Edita Jankauskienė [et al.], žemėlapius parengė Rimantas Žvirblis, ats. redaktorė Dalia Kuodytė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2008.
- Pipinytė Živilė, „Lietuvių kino integracija į tautinę kultūrą“, *Ekrane ir už ekrano*, sud. Saulius Macaitis, Vilnius, 1993.
- Pipinytė Živilė, „Vieni vieni“, in: *Kinas*, 2004, nr. 1.
- Pocius Mindaugas, „1945–1953 metų partizaninio karo Lietuvoje istoriografija“, in: *Istorija. Mokslo darbai*, t. 64, p. 52–64.
- Pocius Mindaugas, *Kita mėnulio pusė: Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*, Vilnius: LII leidykla, 2009.
- Putinaitė Nerija, *Nenutrūkusi styga: Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007.
- Putinaitė Nerija, *Nugenėta pušis: Ateizmas kaip asmeninis apsisprendimas tarybų Lietuvoje*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2015.
- Račkauskaitė Živilė, „Pasipriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje septintajame–aštuntajame dešimtmetyje“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 1998, nr. 2, p. 52–69.
- Remeikis Tomas, „Disidentinis judėjimas ir pogrindžio leidiniai“, *Tautos atmintis*, 1996, nr. 6, p. 60–63.
- Ricoeur Paul, *Gedächtnis, Geschichte, Vergessen*, München: Fink, 2004.
- Robbins Joyce, Olick Jeffrey K., „Social Memory Studies: From ‘Collective Memory’ to the Historical Sociology of Mnemonic Practices“, in: *Annual Review of Sociology*, vol. 24, 1998, p. 104–140.
- Ruzgas Albertas, *Rezistentų pogrindiniai periodiniai leidiniai: Okupacijų metai 1940–1989*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2010.

Safronovas Vasilijus, „Kultūrinė atmintis ar atminimo kultūra? Kultūrinės atminties teorijos taikymo modernių laikų tyrimams problemos“, in: *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, sud. A. Nikžentaitis. Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 39–64.

Sąjūdžio ištakų beiškant: Nepaklusniųjų Tinklaveikos galia, mokslinės redaktorės Jūratė Kavaliauskaitė, Ainė Ramonaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2011.

Sėdaitytė Edita, „Savilaida sovietinėje Lietuvoje: istoriografinis aspektas“, in: *Knygotyra*, 2012, nr. 59, p. 40–52.

Staliūnas Darius, „An Awkward City: Vilnius as a Regional centre in Russian nationality policy (ca 1860–1914)“, *Russia and Eastern Europe: applied 'imperiology'*, sud. A. Nowak, Warszawa, 2006, p. 222–243.

Staliūnas Darius, „Lenkų ir lietuvių konfliktas XIX amžiaus pabaigoje – XX amžiaus pradžioje: senų koncepcijų atgimimas“, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos istorijos ir tradicijos fenomenai: tautų atminties vietos*, sud. Alfredas Bumblauskas, Grigorijus Potašenko, Vilnius, 2013, p. 173–184.

Staliūnas Darius, „The Uprising of 1863 as a Lithuanian Place of Memory“, *Politics, History, and Collective Memory in Public Discourses in East Central Europe*, sud. Zdzisław Krasnodębski, Stefan Garstecki, Rüdiger Ritter, Hamburg: Krämer Verlag, 2012, p. 111–137.

Staliūnas Darius, *Savas ar svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta*. Vilnius: Mintis, 2008.

Starkauskas Juozas, *Stribai: Ginkluotieji kolaborantai Lietuvoje partizaninio karo laikotarpiu (1944–1953)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2001.

Streikus Arūnas, „Kultūrinio ir religinio gyvenimo sovietų Lietuvoje istoriniai tyrimai: šaltinių keliamos problemos“, in: *Darbai ir dienos*, 2009, t. 52, p. 75–82.

- Streikus Arūnas, „Lithuanian Catholic Clergy and the KGB“, in: *Religion, State & Society*, 2006, vol. 34, no. 1, p. 63–70.
- Streikus Arūnas, „Sovietų Lietuva ir išeivija: kultūrinių ryšių projektas“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2007, t. 20, p. 42–63.
- Streikus Arūnas, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1948–1955 m.: sistemos derinimas“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2009, nr. 2, p. 73–90.
- Streikus Arūnas, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 1, p. 44–67.
- Streikus Arūnas, „Lietuvos katalikų Bažnyčia 1940–1990 m.“, in: *LKMA metraštis*, 1998, t. 12, p. 39–67.
- Streikus Arūnas, „Sovietų valdžios ‚darbas su išeivija‘: Manipuliavimas kultūriniais ryšiais“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2006, nr. 4–5, p. 166–169.
- Streikus Arūnas, *Iš sovietinės patirties į laisvės erdvę: Vienuolijos Lietuvoje XX a. antroje pusėje*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2015.
- Streikus Arūnas, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002.
- Streikus Arūnas, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990 m.)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002.
- Streikus Arūnas, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje 1944–1990 m.* [daktaro disertacija], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2001.
- Sunkių traumų psichologija: Politinių represijų padariniai*, sud. Danutė Gailienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004.
- Štromas Aleksandras, „Politinė sąmonė okupuotoje Lietuvoje“, *Laisvės horizontai*, Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 204–268.

- Švedas Aurimas, *Matricos nelaisvėje: Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*, Vilnius: Aidai, 2009.
- Švedas Aurimas, *Sovietinė Lietuvos istoriografija: Oficialusis diskursas ir jo alternatyvos* [daktaro disertacija], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2006.
- Tapinas Laimonas, *Laiškanešys pasiklydęs dykumoje: Vytauto Žalakevičiaus gyvenimo ir kūrybos pėdsakais*, Vilnius: Alma littera, 2009.
- The Collective Memory Reader*, eds. Jeffrey K. Olick, Vered Vinitzky-Seroussi, Daniel Levy, New York: Oxford University Press, 2011.
- The Psychology of Heavy Traumatization: the Aftermath of Political Repression*, sud. Danutė, Gailienė, Vilnius: Akreta, 2005.
- Trilupaitytė Skaidra, „Totalitarizmas ir sovietmečio meno (ne)laisvė: Kai kurie vertinimo klausimai“, in: *Darbai ir dienos*, 2007, t. 47, p. 93–114.
- Vaitiekūnas Vytautas, „Senelio Vytauto prisiminimai: Kalinimas, pabėgimas, legalizacija“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2012, nr. 1, p. 44–54.
- Vaitiekūnas Vytautas, „Senelio Vytauto prisiminimai: Partizanavimo pradžia“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2011, nr. 3.
- Vaitiekūnas Vytautas, „Senelio Vytauto prisiminimai: Tarp kūjo ir priekalo“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2011, nr. 2, p. 101–108.
- Vakarų Lietuvos partizanų sritis: Atlasas: Kęstučio, Prisikėlimo, Žemaičių apygardos*, parengė Edita Jankauskienė, Rūta Trimonienė, Dalius Žygelis, žemėlapius parengė Gintautas Vaitonis, ats. redaktorė Edita Jankauskienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2010.
- Vasiliauskaitė Vilma, *Lietuvos ir Vidurio Rytų Europos šalių periodinė savilaida (1972–1989)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2006.
- Vasiliauskaitė Vilma, *Tautinė ir liberalioji pagrindžio spauda Lietuvoje 1976–1981*, Vilnius: Gairės, 2002.

- Vyžintas Arūnas, „Neblėstantys Kremliaus kino apžavai, arba sena propaganda su nauju padažu“, in: *Kultūros barai*, 2013, nr. 12, p. 50–58.
- Warburg Aby, *Die Erneuerung der heidnischen Antike. Beiträge zur Geschichte der europäischen Literatur*, Berlin: Hrsg. von Horst Bredekamp und M. Diers. Bände, [1932] 1998.
- White Hayden, „Naratyvumo vertė vaizduojant tikrovę“, in: *Baltos lankos*, 1994, nr. 5, p. 33–65.
- Žilytė Enrika, *Juozas Šibaila-Merainis: partizaninis karas iš asmeninės perspektyvos* [magistro darbas], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2016.
- Žilytė Enrika, *Lietuvos partizanų vadovybės kolektyvinės biografijos bruožai* [bakalauro darbas], Vilnius: Vilniaus universitetas, 2015.
- Матвеев С. Е., „«Политический бандитизм» на северо-западных рубежах Советского государства в 1920-е годы», in: *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта*, 2010, nr. 6, с. 159–165.
- Павлик Михаил, *Террористический акт, захват заложника, бандитизм*, Санкт-Петербург: Юридический центр-прес, 2011.

PRIEDŲ SĄRAŠAS

- 1 Priedas:* Pusiau struktūruotas klausimynas.
- 2 Priedas:* Interviu su Antanu Jurkum.
- 3 Priedas:* Interviu su Terese Jurkuviene-Vaitiekūnaite.
- 4 Priedas:* Interviu su Loreta Vincloviene-Užumeckaite.
- 5 Priedas:* Interviu su Alfonsu Vinclovu.
- 6 Priedas:* Interviu su Viliu Poviloniu.
- 7 Priedas:* Interviu su Elena Matulioniene.
- 8 Priedas:* Interviu su Laisve Ašmonaitiene-Vaitiekūnaite.
- 9 Priedas:* Interviu su Valdu Kukulskiu.

1 PRIEDAS: PUSIAU STRUKTŪRUOTO INTERVIU KLAUSIMYNAS

1. Kada pirmą kartą sužinojote apie partizanus (okupacijos įvykius, partizanų karą, ginkluotą pasipriešinimą, terorą ir represijas)?

2. Ar jūsų šeimoje ar giminėje buvo žmonių, įsitraukusių į partizanų sąjūdį – kaip kovotojų, ryšininkų, rėmėjų? Ar buvo žmonių, kovojusių prieš partizanus?

2. Ar atsimenate, ar mokėtės ką nors apie pokario laikotarpį mokykloje? Ar teko girdėti kokių nors oficialių to laikotarpio įvykių išaiškinimų?

3. Ar teko su kuo nors pasikalbėti apie tai, ką žinojote arba sužinojote apie pokario laikotarpį? Su savo bendraamžiais, draugais?

4. Ar yra tekę įsitraukti (šiek tiek ar giliau) į kokią nors neformalią, nesistemingą, o gal net pagrindinę ar disidentinę veiklą?

2 PRIEDAS: INTERVIU SU ANTANU JURKUM

g. 1954 m., Telšiai

M.J.: Ar gali prisiminti kada pirmą kartą sužinojai apie partizanų karą? Kad toks buvo apskritai?

Antanas Jurkus: Hm... gal ir labai ilgai nesužinojau, bet aš tik žinojau tą, kad mama sėdėjo kalėjime ir buvo įtariama, kad buvo partizanų ryšininke.

M.J.: Tu tą žinojai?

A.J.: Nu ne iš karto žinojau, ne iš karto... Nežinau, kada galėjau sužinoti. Nežinau, aš jau galėjau būti studentas, gal *biški* jaunesnis. Mama kažkaip kaime prasitarė. Bet ne man asmeniškai, o būtent su savo broliais ir seserimis kalbėdama, kažką įrodinėdama, kad jūs gi visi žinote, kad aš sėdėjau kalėjime ir t.t. Aš negaliu prisiminti, kiek man buvo metų, bet aš labai ilgai nežinojau apie partizanų karą. Stebėtinai ilgai.

M.J.: Kiek brolių ir seserų turėjo mama?

A.J.: Mama turėjo du brolius ir vieną seserį, jie buvo iš keturių vaikų šeimos.

M.J.: Stebėtinai ilgai nežinojai.

A.J.: Stebėtinai ilgai, nes pas mus niekas apie tai nekalbėjo. Absoliučiai niekas apie tai nekalbėjo, tik senelis buvo išsireiškęs, kad jam reikėdavo *samagono* turėti daug. Jis sakė, kad turėdavo išsislapstęs penkiose vietose, nes ateidavo ir sribai, ir miškiniai, ar kaip jis juos ten vadino.

M.J.: Sakydavo „banditai“?

A.J.: Ne. Pas mus „banditais“ jų nevadino.

M.J.: O apie „banditus“ teko išgirsti?

A.J.: Ne, neteko. Tik filme *Niekas nenorėjo mirti*.

M.J.: Ir kaip tau tas filmas? Matei kino teatre?

A.J.: Ir paskui, kaip aš tau sakiau, iš to Ginto žmonos, kur tai buvo prieš kelerius metus, tai jinai atviru tekstu sakydavo, kad ateidavo ir sribai, ir „banditai“.

M.J.: Tai čia prieš porą metų?

A.J.: Tiktai prieš porą metų.

M.J.: Gintas kada vedė?

A.J.: Gintas vedė panašiai kaip ir aš, prieš kokį trisdešimt metų.

M.J.: Ir tada jo žmona neprasitarė apie „banditus“?

A.J.: Ne. Apskritai apie partizanus niekas nekalbėdavo mano aplinkoje.

M.J.: Visai niekas?

A.J.: Ne.

M.J.: O apie pokario laiką ką nors šnekėdavo? Okupacijos ir pokario?

A.J.: Apie pokario tai kalbėdavo, kad mano kaime, Raišaičių kaime, istorijos buvo tik tokios, kad jie labai sunkiai stojo į tą *kolchozą*, ir mano senelis buvo kaip ir paskutinis iš visos tos apylinkės, kuris įstojo į *kolchozą*, ir jis dar užsispyrusiai, žemaitiškai, gal neracionaliai ir neprotingai, kaip jis sako, laikėsi nestodamas. Ir žinau, kad jam buvo sudarytos tokios sąlygos, kad jie vos ne pradėjo ten badauti, jie nebeturėjo maisto, nežinau, ar jiems ten viską atimdavo, ar ten reikėdavo atiduoti, ar negalėjo auginti. Tik žinau, kad jie jau ten tiek badavo, kad legendinį šunį turėjo nušauti, nes jie jo išmaitinti negalėjo.

M.J.: Legendinį, sakai? Vadinasi, šitas istorijas pasakodavo ne vieną kartą? Apie stojimą į kolūkį?

A.J.: Nu taip. Bent jau aš esu jas girdėjęs tikrai ne vieną kartą. Gal porą tai tikrai.

M.J.: Ir čia sovietmečiu pasakodavo?

A.J.: Čia pačiu sovietmečiu.

M.J.: Atsimeni kiek tau metų buvo kai šitas istorijas išgirdai?

A.J.: Turbūt mokiausi mokykloje, kažkur penkiolika ir daugiau galėjo būti. Kažkaip tai jie prabilo ne iš karto. Jie tam tikromis temomis iš viso neprabilo.

M.J.: Tu sakai, kad pirmą kartą sužinojai, jog buvo kažkokie partizanai, ar bent jau buvo neramu, kai mama prasitarė, kad ji sėdėjo kalėjime?

A.J.: Turbūt taip. Taip, tikrai taip. Nes ir mūsų kaimynai Šakaliai, kurie gyveno šalia, jie nė karto nepaminėjo šitų dalykų. Be to, aš buvau ir per mažas, kad jie galėtų tai kalbėti.

M.J.: Ar pameni, ar mama tik apie kalėjimą, ar ir apie ryšininkavimą prasitarė?

A.J.: Daugiau apie kalėjimą. Bet, kas keisčiausia, ją paleido. Po devynių mėnesių, ar kažkiek.

M.J.: Tiek daug?

A.J.: Taip. Ganėtinai ilgai ją laikė, bet jie nesugebėjo įrodyti, kad ji buvo ryšininkė. Ir aš pats ir dabar iki galo nežinau, ar ji buvo ta ryšininkė. Ar buvo tik apskūsta ar įtarta. Nežinau.

M.J.: Ką dar atsimeni girdėjęs sovietmečiu?

A.J.: Iš žmonių?

M.J.: Taip. Apie pokarį arba partizanus.

A.J.: Ne. Kol aš nesusipažinau su savo uošviu, aš nieko nežinojau apie partizanus.

M.J.: Kada susipažinai su savo uošviu?

A.J.: Apie aštuoniasdešimtuosius. Mes dar tris metus draugavome, tai panašiai. Ir tai, kai pas juos nuvažiavau, tai ne iš karto. Ne iš pirmo karto, bet uošvis buvo atviresnis. Jis savo istorijas pradėjo pasakoti kai aš jau buvo apsivedęs. Kol tik draugavome, tai jis man nepasakojo.

M.J.: Ir ką išgirdai iš jo? Gal atsimeni?

A.J.: Nu ką išgirdau – tą visą tiesą. Kad toli gražu ne viskas čia taip buvo. Kad ne išvadavo mus tarybinė armija, bet okupavo. Kad jie visi priešinosi tam.

M.J.: Apie okupaciją pirmą kartą išgirdai iš uošvio?

A.J.: Apie okupaciją tai gal ne, bet supranti, net ir apie tai žmonės nelabai kalbėjo.

M.J.: Tu matei *Niekas nenorėjo mirti* turbūt dar mokykloje?

A.J.: Net nežinau... Sovietmečiu mačiau. Aš nežinau, kaip tau ir pasakyti, iš kur aš žinojau, kad ten netiesa. Aš žinojau žiūrėdamas, kad tuo negalima pasitikėti, reiškia, aš neatsimenu kažko, kad aš jau žinojau, kažkur girdėjau... ir šitas man liko neužfiksuotas. Nes aš žinojau, kad ten yra netiesa... kada tas filmas buvo sukurtas?

M.J.: 1965 m.

A.J.: Tai aš neužilgo po jo sukūrimo jį ir mačiau. Bet aš jau žinojau, kad ten negalima pasitikėti. O kas mane apšvietė, nebežinau.

M.J.: Tu esi prasitaręs, jog girdėjai kalbant apie partizanų lavonus.

A.J.: O-o-oi. Tai buvo taip, kad aš turbūt ne iš mamos apie tai išgirdau. Mama man nieko nepasakojo, bet kai aš suradau tą jos draugę, Vilniuje gyvenančią, o aš ir pats buvau Vilniuje pagyvenęs... Kai mama atvažiavo į Vilnių ir susitiko su ta savo drauge Aušra, tai jos ten visokių prisiminimų, ir tada kažkaip... tada man Aušra daugiau papasakojo, kad Alsėdžių mieste...

M.J.: Ji iš Alsėdžių buvo?

A.J.: Jo. Mama gyveno pas ją, Alsėdžiuose.

M.J.: Čia vaiduoklių namas Alsėdžiuose?

A.J.: Jo, būtent vaiduoklių. Jos gyveno vaiduoklių name Alsėdžiuose. Tas namas nuo centrinės aikštės toli, bet būtent Aušra man pasakojo su visomis tomis intonacijomis, kaip ten būdavo baisu kai jie tenai gulėdavo centrinėje aikštėje kelias dienas, ir nieko neleisdavo, nei jų laidoti, nei liesti, nei prie jų priėti... Ir ji pasakojo, kad būdavo labai baisu. Bet tai išėjo labiau, kaip jų prisiminimai, tarpusavyje. Prisiminimai, kuriuos aš irgi nugirdau. Specialiai apie tai nebuvo pasakojama.

M.J.: Kada čia galėjo būti?

A.J.: Kai aš atsikrausčiau gyventi į Vilnių. Tai buvo apie aštuoniasdešimtuosius. Tie prisiminimai apie aštuoniasdešimtuosius ir galėjo būti, bet jos taip kalbėjo, žinai... Nedaug. Negausiai ir biški prislopintu balsu. Kažkoku skausmu pasidalino ir tiek. Apie tai nebuvo kalbama.

M.J.: Ar pameni ką mokykloje mokeisi apie šį laikotarpį?

A.J.: Apie šitą laiką, tai, cha cha... Mes gi turėjome mokytis? Mes gi turėjome skaityti visus tuos romanus, kurių mes neskaitėme sąžiningai.

M.J.: Kodėl?

A.J.: Na, mes apskritai nebuvo skaitytojai. Mūsų klasė. Ypač jos vyriškoji dalis. Nebuvo skaitantys, o be to, buvo žiauriai neįdomios ir labai storos tos knygos. Apimtinės... Ir be to, mes išsisukdavome. Tą turinį pristatydavo gal šiek tiek vadovėlis, pati mokytoja, gal dar kas nors, ir užtekdavo.

M.J.: O istorijos pamokose neteko mokytis apie šį laikotarpį?

A.J.: Žinok, nepamenu. Užtat, kad istorijos pamokų turėjome labai mažai. Tų senųjų laikų knygutė apie LDK buvo labai plona, plonais viršeliais. O apie pokarį, tai aš nežinau, ar buvo mokoma, ar irgi tokia pat knygelė buvo. TSRS mes mokėmės, Rusijos istoriją mes mokėmės. Lietuvos mažai. Apie Žalgirio mūšį, aš tau nemeluojau, buvo parašyta tiek (*rodo*). Ir iš tų „tiek“, dar labai gerai pamenu, buvo parašyti keli sakiniai, kad labai šauniai kovėsi Smolensko pulkai.

M.J.: O tave šita informacija užgavo?

A.J.: Užgavo žiauriai.

M.J.: Tu iš kažkur žinėjai, kad kitaip buvo?

A.J.: Aš ne tai, kad žinojau, jog kitaip buvo, aš žinojau savaime, intuityviai, kad negalima tiek parašyti. Ten gi visko turėjo būti, negali būti, kad tik tiek buvo. Teisingai, mokytojas *biški* bandė LDK laikus papasakoti, *biški* daugiau nušviesti, bet knygoje tikrai nebuvo.

M.J.: Ar Tavo „Dainos klube“ sutikti žmonės buvo opoziciniai žmonės sistemai? Dalis jų?

A.J.: Tikrai taip.

M.J.: Ką tau iš jų teko sužinoti? Ar sužinojai iš jų ką nors naujo apie Lietuvos istoriją? Apie okupacijos reikalus, tuos pačius partizanus?

A.J.: Turbūt ne. Tik sužinojau, kad knibždėte knibžda tame „Dainos klube“ KGBistų, kurių aš niekur nebuvau matęs nei sutikęs. Jie tyliai kažkur kažką veikė, bet man neteko....

M.J.: Tu žinotai, kad yra KGB informatoriai „Dainos klube“?

A.J.: „Dainos klube“ aš viską ir sužinojau. Čia mano universitetas. Man ten buvo pasakyta, kad tokiom ir tokiom temom nekalbėti, arba su tuo žmogum nekalbėti, to privengti, ano privengti... Žodžiu, mane ten buvo kažkaip priėmę. Aš tiesiog atėjęs stebėjau, kas ten vyksta. Ta prasme, ten tie tokie konfliktai matėsi. Kažkas kažką įskundė, kažkas buvo pakviestas apklausai KGB dėl to, kad jie kažkur kažką padainavo, kažkur nuėjo... aš pradėjau girdėti, kad vyksta tokie dalykai. Kad aplankė kažkas kažkokius kapelius, padainavo daineles ir dėl to buvo pakviestas į KGB. Tik tada ir sužinojau. Jau žmogus, pabaigęs visus mokslus, aukštuosius... Tik tada sužinojau, kas vyksta toje visuomenėje. Nu nes aš iš tikrųjų niekur nedalyvavau. Jei būčiau kažkur dalyvavęs, gal būčiau ir anksčiau sužinojęs.

M.J.: Gal pameni savo įspūdį kai pradėjai tuos dalykus pastebėti, kai tau jie buvo parodyti?

A.J.: Jaučiausi nekaip. Kažkaip tai... Buvo ir įdomu su jais tas dainas padainuoti, bet kažkaip galvojau, *blyn*, jeigu taip nesaugu, tai gal ne taip aš su jais ir noriu ten būti. Jeigu jie ten yra ištiesai krečiami, neaišku kuris ten patikimas, kuris nepatikimas, nors ten ir perspėjo tave tyliai, kad šitas nepatikimas, bet neaišku, gal ten ir anas nepatikimas... Nu žodžiu, visiškai tokia nesaugi, neaišku, kada ten tave kur kvies, kada kratys, tai aš užtat kai tik atsirado pakvietimas į Liljanos folklorinį ansamblį ir perėjau. Nes ten buvo per pavojinga. Per pavojinga!

M.J.: Kai tu vedei ir sužinotai iš uošvio... Tu ne iš žmonos sužinotai apie partizanus?

A.J.: Turbūt iš uošvio. Gal žmona ir buvo sakiusi, kad mano tėvas partizanas ar panašiai, bet gal jinai net nesusivokė, kiek mažai aš apie tai žinau. Reikia jos paklausti. Gal ji galvojo, kad aš žinau normaliai... Aš taip įtariu, kad taip. O gal mes ir buvome kaip nors anksčiau kalbėję.... Turbūt buvome. Matyt jautėsi taip, kad aš tarsi ten žinočiau, bet aš labai daug nežinojau.

M.J.: Kai tu iš uošvio sužinotai, kad buvo okupacija, partizanai, nesutikimas, priešinimasis, tu paskui su kuo nors apie tai šnekėjai?

A.J.: Aš išsigandau. Aš pagalvojau, nu kur aš čia įlindau? Kas čia per *familija* tokia? Ji ten vis krečiama, tokia kaip tame persekiojama, kaip tame „Dainos klube“, tokia nepatikima. Vis dėlto ta baimė, aš nežinau, iš kur ji tokia buvo. Gal iš to, kad tėvai nė pusės žodžio nekalbėjo, kad pašnibždom kalbėjo. Aš nežinau, bet buvo jau baimė tokia, tarsi paveldėta. Galvojau, Dieve, kur aš čia įlindau, kuo čia viskas baigsis? Bet teks kažkaip gyventi. Aš tarsi perėjau į kitą statusą. Iki tol aš gyvenau kaip tarybinis pilietis, normaliai. Niekas man negrėšė. Jokie KGB, aš niekur nelindau, nieko nedariau. Tiesa, nebuvo komjaunuolis, bet...

M.J.: Nebuvai komjaunuolis?

A.J.: Tik paskutinėje klasėje įstojau. Todėl, kad mama nelabai... Ji į visą režimą... Vat mama – a-a-a, mama! Mama skaitydavo paskaitas savo giminei, jeigu taip galima išsireikšti. Kad čia viskas ne taip, kad čia yra daug neteisybės, kad čia...

M.J.: Giminė jai nepritarė?

A.J.: Aš nežinau, bet kaime, kai jie ten susirinkdavo, už stalo, ar ruošdavosi kažkokiam *baliui*, tai mama tokią *lekciją* atskaitydavo, kaip čia viskas netikra, ir kad jūs viską čia žinote. Bet ta neteisybė, ji daugiau kaip kažkokia priespauda, kaip socialinė priespauda, kad neteisinga sistema. Ji ne kartą bandė paaiškinti savo aplinkoje, ten, kaime. Saugioje aplinkoje: broliai, seserys, tėvai.

M.J.: Ar ji viena tokia buvo giminėj, ar buvo ir daugiau jos idėjas palaikančių?

A.J.: Nu nežinau. Man atrodo, kad ji buvo labai aktyvi tame. Negaliu pasakyti, kad kiti jos labai nepalaikė ar kažkaip oponavo, bet jie ten buvo pasyvesni tame. Mamai vos ne reikėdavo jiems tai išaiškinti. Jie per daug su ja nesiginčydavo, bet kodėl mama ten juos apšvietinėdavo? Tai, matyt, dėl to, kad jie tokie ir buvo – verti apšvietimo.

M.J.: Ir vis dėlto, ar tu su kuo nors šnekėjai apie tą informaciją, kurią sužinojai žmonos šeimoje? Ar tu su kuo nors bandei tartis, pavyzdžiui?

A.J.: Ne. Čia buvo toks dalykas, kad jeigu tau mergina patinka, tu ruošiesi su ja tuoktis, tai imi viską kaip sunkų paveldą – kad jie sekami, persekiojami, užspausti... Negali jie kažkokių pareigų užimti, nei kažką ten labai veikti visuomenėje... Bet, svarbiausia, kad pakvipo tuo paraku, kuris kvepėjo tame dainų klube. Kad ten viskas pasidaro nesaugu.

M.J.: Ar tu domėjaisi ta prieškario valstybe ir ta tikrąją jos istorija? Koks buvo tavo santykis su ja?

A.J.: Prieškario valstybe aš labai domėjausi. Bet pokario valstybe, na, kadangi jos nebuvo, aš nebesidomėjau. Nes man buvo kažkoks kruvinas, kažkoks sunkus, kažkoks nesuprantamas, kažkoks nežinomas... Bet valstybė man tiesiog kvepėte kvepėjo, būtent pati valstybė. Tai aš jau ir pasakojau, kad aš bandžiau istoriją susidėlioti pats. Istorijos vadovėlių nebuvo, tai, kaip dabar prisimenu, antrame kurse radau LTSR istorijos keturis tomus. Čia, Kaune. Parsinešiau pirmą tomą, kur buvo tie LDK laikai. O smetoninių laikų turbūt ir nebuvo. Bet ten buvo taip sudėliota, nesuprasi... Pagal temas, ne pagal chronologiją. Ir aš nusipirkau tokį sąsiuvinį ir pradėjau pats rašyti Lietuvos istoriją. Chronologine tvarka. Ir pasimečiau, nes, supranti, surašai jau, ir paskui vėl už kurio laiko surandi paminėta ką nors iš to laiko. Kadangi per temas jie varė, tai nesusidarė joks vaizdas. Ir tada užėjo pas mane toks *grupiokas* Audrius ir paklausė, ką tu čia veiki. Sakau, bandau sudėlioti Lietuvos istoriją. Be reikalo vargsti, sako, susirask Šapokos istoriją, ten viskas parašyta. Nu, sakau, o iš kur ją gauti? Va, va, čia tai sunku, sako. Nepaaiškino kur ją gauti. O tie Smetonos laikai man tiesiog kvepėte kvepėjo, aš tiesiog bandžiau ieškoti kažkokių knygų, bet nieko nebuvo. Jokių knygų. Paskui bandžiau po miestelius ir kaimelius vaikščioti ir prašyti, gal kas nors turi, bet nieks ten nieko nedavė. Aš nežinojau iš kur man tai pešti, aš neišeidavau į tuos sluoksnius, kurie turi tą literatūrą.

M.J.: Tu kada apskritai apie tų sluoksnių buvimą sužinojai? Kurie turi tą literatūrą?

A.J.: Tai gal ir buvo tie mano uošviai, kurie bendravo su tais žmonėmis ir kurie patys *biški* tokie buvo. Šį bei tą turėjo ir bent jau galėjo gauti. Ne

anksčiau. Anksčiau aš jų neaptikau. Nu aš ir neieškojau taip per kraują. Nu bet paieškai, pasižiūri ir pamatai, kad nieko nėra. Sako – eik, atsinešk Šapokos istoriją, nu bet iš kur? Tada ir sužinojau tik, kad yra tokia Šapokos istorija, kurioje viskas yra. Paskui mes visokias ekspedicijas po kaimus darėm, kažką mums buvo net parodę. Vienoj vietoj parodė tą Vytauto albumą, kur mes dabar turim perleistą. Tai čia man išvis jau buvo stebuklas.

M.J.: Ar tau pavyktų rekonstruoti anuometinį vaizdinį apie pokarį ir partizanus?

A.J.: Anuometinį?

M.J.: Taip.

A.J.: Anuometinį iki kada? Iki Sąjūdžio? (*ilga pauzė*) Gal nieko ir nebuvo? O be to, aš buvau susovietintas. Užtat, kad, kaip čia pasakius, yra normalus dalykas toks, kad žmogus nori, kad tai būtų kažkaip viešai ir oficialiai. Kad taip būtų. Bet realiai to nėra. Tikrovė yra kitokia, iškraipyta, visokia, bet ji yra oficiali ir ten negresia nei šnipai, nei kas. Tarsi norėjosi, kad taip būtų, oficialiai. Plius, niekaip negaliu pamiršti to, kai Valdas Kukulskis einant per Lenino aikštę manęs užklausė: „kaip tu manai, Leninas buvo geras ar blogas?“.

M.J.: Nustebai?

A.J.: Aš visada žinojau, kad jis buvo labai geras. Aš visą laiką žinojau, ir, nu palauk, kaip jis gali būti blogas? Per kurią tada vietą jis yra blogas? Visi po Lenino buvo blogi, bet Leninas tai buvo geras! Jo idėjos buvo geros, o visi, kurie ten po jo buvo, viską sugadino, neišlaikė... Tai va. Bet kada aš sužinojau apie tuos trėmimus? Nu tu man pasakyk.

M.J.: Ar pas jus giminėje buvo tremtinių?

A.J.: Nu kaip tai – buvo! Mano tėvas buvo, dešimt metų sėdėjo kalėjime.

M.J.: Už ką?

A.J.: Aš nepasivarginau sužinoti. Man buvo neįdomu. Ai, žinau už ką jis sėdėjo! Jis gi tarnavo smetoninėje kariuomenėje. Ir dar brolis gi rodė nuotraukas, kur jis su smetonine uniforma. Bet jis ten labai lengvai buvo, jis nekentėjo jokių kančių. Jis iš karto įsitrynė į orkestrą ir ten grojo – orkestre, tik

kad Sibire. Nu aišku, tai buvos Sibiras, jis ten jautėsi nuskriaustas, bet kad ten būtų kentėjęs, tai ne. Iš mūsų kaimo giminių niekas nebuvo į Sibirą ištremtas.

3 PRIEDAS: INTERVIU SU TERESE JURKUVIENE-VAITIEKŪNAITE

g. 1956 m., Kėdainiai

M.J.: Kada pirmą kartą išgirdai apie pokarį ir partizanus?

Teresė Jurkuvienė-Vaitiekūnaitė: Tikrai priešmokykliniame amžiuje.

M.J.: Ne anksčiau, ne vėliau?

T.J.V.: Tie pasakojimai trukdavo visą laiką. Kiek aš prisimenu, tikrai prasidėjo priešmokykliniam amžiuje, bet tęsėsi vienokia ar kitokia forma, sakyčiau, bent jau iki pat nepriklausomybės atgavimo. Kada aktualijos kažkaip sumažėjo ar atsirado literatūros, tada daugiau peraugo į aptarimą tos pasirodžiusios literatūros. Buvo, sakykim, vieno pagyrūniško buvusio partizano straipsnis. Tėvas juokėsi labai iš tokių ir labai nemėgo perdėjimo. Perdėjimo, savinimosi kitų partizanų būrių nuopelnų. Jis visą laiką sakydavo, kad pati partizanų kova buvo tiek garbinga ir pasiaukojanti, kad praktiškai kiekvienam būryje užteko savų nuopelnų. Prisiskirti sau tai, ko nebuvo, arba pasakoti pagražinant nėra jokio reikalo. Tiesiog užtenka papasakoti tą tiesą, kokia buvo, ir tuos visus įvykius, kokie jie buvo. Laikytis tikslumo. Tokios nuoseklios, visa apimančios istorijos ir nebuvo girdėjusi. Pasitaikius progai, susidarius atitinkamai nuotaikai ar aplinkybėms – tėvas buvo geras pasakotojas – buvo pasakojami partizanų kovos momentai, atskiri epizodai.

Jis pasakodavo mums labai protingai. Iš tų pasakojimų susidarydavo net atskirų asmenų paveikslai. Pavyzdžiui, koks nors narsus partizanų kulkosvaidininkas, kuris tol dengė užnugarį nuo didelių stribų pajėgų, kol jo dar keli likę nenukauti draugai pasitraukė. Jis žuvo, nes, na jis ir neturėjo jokių šansų, labai panašu jau į tokį sąmoningą... Ir buvo čia pat nužudytas, nes, aišku, jo kulkosvaidis buvo labai veiksmingas, ir puolantys buvo pilni įtūžio. Ir tai buvo tas retas atvejis, kai jis paminėjo vardą. Jis tą partizaną vadino

Geniuku, kaip aš suprantu, maži binis nuo Eugenijaus. Man čia buvo pavyzdys – va paminėjo žmogaus, kuris jau bet koku atveju buvo miręs, vardą. Tuo metu buvo jau pavojingi laikai. Niekada jis nėra paminėjęs vardo ar pavardės jokio su juo kovojusio žmogaus. Nors tam tikri tokie paveikslai, tarsi vieno draugo, vieno vado, vieno ten dar kažko, tokie kaip ir iškildavo. Iš daugybės pasakymų aš atsimenu, kad jiems vienas po kito vadovavo du buvę karininkai. Dabar jau, žinoma, ir aš jau rasčiau, pasakyčiau jų pavardes, bet tada jis tų pavardžių neminėjo. Žinojau, kad vienas jų buvo reguliariosios armijos kapitonas. Kai paskui, jau laisvoj Lietuvoj, jis rašė atsiminimus, tai pagal pavardes ir vardus buvo galima atsekti tuos personažus, apie kuriuos aš vaikystėje buvau girdėjusi. Ir nei vienas iš tų nupasakotų – dabar jau su vietovėm, su pavardėm – įvykių nesiskyrė nuo to, ką mes buvome girdėję vaikystėj. Iš esmės visi tie nutikimai, visi ten žygiai, visi... Ir šitas mane visada labai jaudino, ir visada atrodė toks nepaprastai teisingas liudijimas, nes paprastai žmogui, tostant įvykiams, savaime visokie apibendrinimai ir kitoks požiūris kartais į tą patį susidaro. Kitas dalykas – vis tik labai didelė buvo pagunda smarkiai heroizuoti tuos žuvusiųosius ir jų žygdarbius. Ir tai, kad tie pasakojimai nesikeitė niekada, nei kai buvo kalbama apie anonimiškus, nei kai buvo kalbama jau apie konkrečius žmones, ir buvo galima kalbėti ir girti juos iki apalpimo. Man tai labai, nu, atrodė labai teisingi tie jo liudijimai.

Ir dar jo pasakojimuose visada būdavo kažkokia, sakyčiau, pusiausvyra, sveika ir labai realistinė, tarp to ano laikotarpio heroizmo ir visiškai konkrečių vargų. Nes, nu ką ir kalbėti, partizanų kare sąlygos yra labai jau nekokios. Tėvas jau tada savotiškai juokdavosi iš tų kalbų, kad čia nepalaikė kraštas, ir sakydavo, kad mūsų krašte, jeigu nepalaiko vietiniai gyventojai, tai bet koks partizanavimas yra absoliučiai neįmanomas, nes tiesiog gamta neleis išgyventi. Nei čia tų miškų, nei kalnų, nei uolų nepraeinamų, kuriose pasislėpsi, tai net juokinga. Čia gali išsilaikyti tik turėdamas daug rėmėjų įvairiose vietose, kurie visi po truputį tave dengia, informuoja, kas ypač svarbu, remia maisto produktais, remia visokiais kitokiais būdais, ir tiktai šitaip visas partizaninis judėjimas gyvavo.

M.J.: Ar tėvas pasakodavo apie partizanų karo reikšmę?

T.J.V.: Pasakodavo. Jo pasakojimuose visą laiką buvo suvokimas, kad partizanų karas yra labai laikina priemonė, kuri gali sutrukdyti įsikurti, labai gerai įsitvirtinti okupantams iki kažkokio laiko, kai vėl išoriniai neramumai... Nu, net jeigu jis ir neįvardindavo, tai buvo aišku, kad buvo tikimasi Vakarų pagalbos. Arba dėl kažkokių kitokių priežasčių – praloš, neišsilaikys, priešas pasitrauks. Reikia nepamiršti, kalbėjo jis jau praėjus nemažam laikui, jau kai aš galėjau suprasti, greičiausiai jau kokiais šešiasdešimt antrais. Aš dabar nesustatyčiau chronologijos, bet pirmi pasakojimai tokiems vaikams tai ir buvo tokiu stiliumi, kad, va, sribai yra baisus dalykas, labai blogi, išdavikai ir žudikai, niekšai, partizanai yra herojiški žmonės, kurie aukojo savo gyvybes ir bandė ginti laisvę, kad buvo vykdomos žudynės, žmonės buvo žudomi, išniekinti kūnai mėtomi aikštėse. Visi tie dalykai buvo pasakojami, ir čia kalbėjo ne tik tėvas. Apie tai pasakodavo ir motina, ir motinos draugės, kai kurių pačių broliai ten buvo aikštėse numesti. Tai buvo pirmos eilės tiesioginių įvykių liudytojai. Aš visą laiką augau su tuo žinojimu. Tuo metu jau buvo pakankamai priešiška aplinka, ir mes vienaip ar kitaip buvome mokomi bet kam neperpasakoti tokių dalykų. Tikrai nebuvo tokių draudimų, kad ten niekam oi niekam čia nesakyk, bet buvom mokomi, kad yra žmonės, su kuriais galima kalbėt, yra žmonės, su kuriais negalima. Yra šeimos, kurių net ir vaikų reikia privengti, net konkrečiai būdavo mokoma: šitų ir šitų, ten yra komunistai, su jų vaikais geriausia visai nedraugauti, kokie jie ten patrauklūs bebūtų, ir juo labiau neapasakoti apie tai, kas vyksta namuose, kas pas mus lankosi. Daugiausia būdavo esamasis laikas. Nes užeidavo ir buvę partizanai, ir kitokie visokie žmonės, apie kurių užėjimą buvo norima, kad nežinotų saugumas ar kokie nors jų informatoriai.

O daugiau... Aš iki mokyklos tikrai esu perskaičiusi *Išpirktąjį kraštą*. Tai yra išversta į lietuvių kalbą, sako, prie vokiečių, knygutė apie Suomijos pasipriešinimą. Parašyta tų mūsų dalyvio. Aš dabar nebeprišimenu to autoriaus pavardės, bet vadinosi *Išpirktasis kraštas* ir man buvo vienas bestselerių. Aš neatsimenu paties autoriaus vardo, bet gerai atsimenu jo

draugo, su kuriuo jis kartu kovojo, ir kurio žmona per sovietų antskrydį žuvo. Jo vardas buvo Heiki. O tėvo tie pasakojimai, jie buvo tokie... Ir aš numaniau, tikrai nežinojau apie kai kuriuos, bet numaniau, kad mano krikštėtėvis, Jonas Džiugas, yra buvęs partizanas. Jo apsilankymas irgi būdavo iš tų – jis stengdavosi ateiti nežymiai, ir tai buvo iš tų, kur nereikia daug pasakoti. Tų senų kovos draugų ryšiai labai protingai buvo slepiami, kad mažą ką kas kada iškils. Paprastai saugodavosi. Mes tą žinojom. Nuo mažens žinojom, kad tėvas ilgai gyveno nelegaliai, kad realiai manęs mama jau laukėsi, kai tėvas legalizavosi prie Chruščiovo amnestijos. Tėvui net kelis kartus bandė atnaujinti bylą.

M.J.: Atnaujinti? Kada ir kaip?

T.J.V.: Aš manau, kad jie visą laiką knisosi ir visaip ieškodavo. Amnestija buvo paskelbta su sąlyga, kad, maždaug, esi tik šiaip sau dalyvavęs, o jokių tarybinių piliečių nežudęs, ir tokiu būdu virš tokio amnestuoto visada kabėdavo Damoklo kardas – gal kas nors išlįs, arba ras kaip prikabinti.

M.J.: Tai kada jam norėjo atnaujinti?

T.J.V.: Buvo, man atrodo, mažiausiai vieną kartą, o gal du.

M.J.: Neatsimeni, kas ten buvo?

T.J.V.: Nu būtent, kapstydamiesi ar patys, ar kaip, matyt, rado kažkokių dokumentų, pagal kuriuos, va, pavyzdžiui... Sakykime, miestelyje buvo susišaudymas, kažkoks stribas mirties bausme nubaustas, ir va štai jis, tikriausiai, dalyvavo.

M.J.: O tai kaip viskas vyko? Atėjo saugumietis, ar atėjo laiškas?

T.J.V.: Ne. Atėjo pranešimas ir pakvietė į tardymą.

M.J.: Jis nuėjo?

T.J.V.: Be abejo. Ir aš žinau, kaip paskui ta byla buvo gesinama. Ten vėl per pažįstamų pažįstamų pažįstamus buvo prisikapstyta iki tų, kur paliudijo, ir tie paliudijo priešingai. Nes, matomai, ten savo ruožtu kažką tai tempė už liežuvio. Dėl ko, va matai, būdavo tas atsargumas. Tas atsargumas būdavo dėl to, kad tu tikrai nežinodavai. Ten lyg ir miręs, o paskui, neduok Dieve, kaip ant

mirusio viską suversi, o paaiškės, kad, o jis vis dėl to gyvas, kad jį kur (*pažnibždom*).

M.J.: Ir tada jis atsikalbinėjo? Kaip ten toliau buvo?

T.J.: Ne. Turbūt liudijo, kad jis suklydo, štai, nepažino, visiškai ne.

M.J.: Tu gali netyčia įduoti versdamas ant mirusio?

T.J.V.: Taip, būtent taip.

M.J.: O tai kokie ten buvo pažįstami?

T.J.V.: Aš nežinau.

M.J.: Nežinai?

T.J.V.: Aš nežinau, nes, pavyzdžiui, vaikams tokių karštų dalykų nepasakodavo.

M.J.: Iš kur tu apskritai žinai, kad taip buvo?

T.J.V.: Kad šį tą išgirdavau. Aš nebuvo tokia labai įsispecializavusi Ilgoji ausis, bet šį tą išgirdavau. Kiek suprantu, tai ėjo per vieną mamos bendradarbį gydytoją, tas prisikasimas iki tų netyčinių liudininkų, kurie buvo nepiktybiniai žmonės.

M.J.: Ir tu nežinai, kas ten jie tokie buvo? Jie buvo patys kovotojai ar kaip?

T.J.V.: Aš nežinau.

M.J.: Ar šiaip leptelėjo ką nors?

T.J.V.: Aš nežinau, nes tiesioginio ryšio nebuvo. Aš net atsimenu kaip perdavė laišką, ar perdavė tai, kas tam laiške parašyta. Nu, maždaug, kad jau viskas tvarkoj. Kitaip sakant, kad anas liudininkas ne tik staiga nustojo atminties, bet ir pakeitė liudijimą. Nu, tai maždaug skambėjo kažkaip, kad... Aš dabar nepasakysiu, bet maždaug, kad „obuolius supakavau *ir* pardaviau“.

M.J.: Čia kodas buvo?

T.J.V.: Nu kažkoks ten buvo sutarimas, kad „supakavau“, tai reiškia, kad atšaukiau, o „pardaviau“, tai reiškia, kad paliudijau, kad tikrai ne.

M.J.: Čia atėjo laiškas su tokia informacija? Iš kur tu žinai apie tą laišką?

T.J.V.: Aš viena ausim girdėjau. Ir tas laiškas nėjo mums. Jis ėjo tarpininkams. Nežinau net per kelis tarpininkus ėjo.

M.J.: Tarpininkas kažkoku būdu žodžiu perdavė?

T.J.V.: Turbūt taip. Tarėsi turbūt tarpininkas, ar tarpininko tarpininkas, kad, pavyzdžiui, jei viskas gerai, tai tu man tada parašyk taip ir anaip. Aš neatsimenu net, ar ten tikrai obuoliai buvo, bet ten tikrai buvo veiksmas iš dviejų dalių. Aš įsivaizduoju, kad buvo taip: mano mama apie tą reikalą kalbėjosi su daktaru koku nors ten Juozu. Daktaro Juozo pusbrolis pažinojo tą, sakykim, partizanų rėmėją, kurį ten ar pričiupo, ar kaip nors, ar jis prasitarė. Tas pusbrolis susitarė su anuo, kad „žinok, tas žmogus gyvas, be to, jis yra mano pusbrolio geras draugas“ ir visaip panašiai. Čia eidavo tokiais dalykais⁶⁷⁰. Tie, kurie gerai vienas kitą pažinojo ir per daug žinodavo, netgi vengdavo [vienas kito], apsimesdavo, kad nepažįsta, beveik nepažįsta ir panašiai.

M.J.: Labai įdomi istorija, kurią tu nuklausei.

T.J.V.: Taip, bet aš jos nenuklausiau visos. Ir aš buvau protingas vaikas, kvailai nesimalsaujantis. Neklausinėdavau daugiau, negu man reikia žinoti.

M.J.: Ar tėvas žinojo ką nors apie vyriausios partizanų politinės vadovybės įsteigimą 1949 m.?

⁶⁷⁰ Pats Vytautas Vaitiekūnas taip aprašė šį epizodą savo atsiminimuose: „1971 m. spalio pradžioje vėl buvau iškviestas į Vilniaus Saugumo komitetą, kur man pareiškė, kad mano baudžiamoji byla už partizaninę veiklą esanti atnaujinta, nes 1955 m. amnestija man buvusi neteisingai pritaikyta. Mane tardė KGB vyr. tardytojas kapitonas Vytautas Urbonas. Jis man citavo kelių kartu su manimi buvusių, bet vėliau į nelaisvę patekusių partizanų už protokoluotus parodymus, kad esu kartu su jais dalyvavęs susišaudymuose, kur žuvę ir ‚tarybinių‘ karių, ir civilių. Tuomet maniau, kad citatos galėjusios būti ir suklastotos, norint mane išprovokuoti, arba išgautos kankinant tardomuosius. Dabar, turėdamas visą tos atnaujintos bylos kopiją, matau, kad kai kurie mano bendražygiai, ypač su menkesniu išsilavinimu, tikrai savo tardytojams yra beveik viską išdavę. Be abejo, tai jie padarė kankinami arba grasinami kankinimais. Jau po pirmojo tardymo supratau, kad tardytojui įrodžius bent vieną faktą, kad nuo mano rankos žuvo ne tik civilis asmuo, bet ir į mane šaudęs ginkluotas enkavėdistas ar stribas, su man suteikta 1955 m. amnestija teks atsisveikinti. Visą griežtai neigiau, tvirtindamas, kad dirbau tik informacinį darbą, dėl to buvau net pravardžiuojamas ‚propagandos ministru‘ ir plačiai žinomas tarp partizanų ir ryšininkų. Kas sako kitaip – tie meluoja arba yra suklaidinti. Sunkiausia man buvo paneigti, kad kapitono Pucevičiaus-Radvilos žūtis metu nenušoviau keturių ‚tarybinių‘ karių. Perpykęs tardytojas vis grįždavo prie to paties klausimo. Kadangi kapitonas buvo raitas, todėl iš karto buvo nukautas, kad su arkliu nepabėgtų. Joks teisėjas, girdi, nepatikės, kad juos nukovė negyvas kapitonas. Atsikirsdavau, jog tardytojo turimos žinios esančios labai senos ir netikslios. Juos kapitonas galėjęs nukauti dar būdamas tik sužeistas. Po kelių varginančių tardymų nusprendžiau, kad verta pasiruošti pačiam blogiausiam. Su sveikata visą pastarąjį laiką turėjau visokių problemų, tačiau ligos istorijos lapuose jos neatsispindėjo. Žmona dirbo ligoninėje, o ligoninės gydytojai buvo mums labai draugiški ir teikdavo medicininę pagalbą be jokios registracijos ir eilės. Ypač mus remdavo ir visą šeimą gydydavo garsi Kėdainių gydytoja pediatrė Teklė Bružaitė ir ligoninės vyr. gydytojo žmona Elenutė Šinkūnienė. Pastaroji tąkart nepabūgo tolimos kelionės ir perspėjo vieną mano liudytoją“, Vytautas Vaitiekūnas, „Senelio Vytauto prisiminimai IV“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2012 nr. 1, p. 53.

T.J.V.: Manau, kad ne. Kadangi man pasakojamas pasakojimas prasidėjo praėjus gerokai laiko, ir tėvas jau pats žinojo, kuo pasibaigė pasipriešinimas – jokios intervencijos nebuvo, karas taip ir baigėsi, pasaulis liko padalintas, mes likom parduoti, apie tai irgi buvo šnekama. Bet tėvui atrodė tai, kai jis jau apie tai kalbėjo, kad partizaninis pasipriešinimas yra toks laikinas, stichinis, kad... Vėl gi, jis jau iš savo patyrimo perspektyvos kalbėjo. Aš manyčiau, tam pirmajam etapui, kai buvo bandoma laikyti vos ne valstybinę struktūrą, atstovavo jų pirmasis vadas. Kuris buvo, berods, kapitonas, ir apie jį visą laiką pasakojo, kaip apie tokį, kuris buvo reguliariosios armijos karininkas ir taip ir mirė nesupratęs, kad partizanų kare negalima taip kariauti, kaip reguliariojoje armijoje. Ir faktiškai dėl to žuvo. Tėvo akimis, jis nebuvo sėkmingas partizanų vadas. Nešė rinktinei didelius nuostolius, laikė ją per didelę, stengėsi daryti panašią į kariuomenės dalinį ir praktinėje kovoje tai buvo nesėkmingi sprendimai. Už tai, kai jam žuvus vadovavimą parėmė leitenantas Petraitis [*Vladas Juozokas-Petraitis – MJ*], kuris buvo, kaip jis sakė, mokėsis pas vokiečius būti būtent tokios diversantų grupės vadu, žinojo, kaip reikia elgtis nekonvencinio karo atveju, jis iš karto buvo kariniu požiūriu daug sėkmingesnis vadas. Jis nebandė formuoti jokių didelių dalinių, iš karto dirbo mažomis grupėmis. Paskui kai aš skaičiau, tai tie faktai sutapo, bet aš tai girdėjau iš tėvo dar tais laikais, kai niekas apie tai nekalbėjo.

Matai, kaip žmonės apskritai apie tą karą pradžioje galvojo. Atsimenu, kaip tėvas pasakojo, kaip su savo bendraamžiais draugeliais guli rugiuose, traukiasi vokiečiai ir artėja sovietų armija, antroji okupacija. Ir vienas iš tų draugų klausia: „kaip tu manai, kiek šįkart sovietai išsilaikys?“. Antrasis atsako: „nu aš tai manau, kad kokius du mėnesius tai tikrai“. Ir tada pirmasis sako: „baik tu, per tiek laiko jie gi spės mus visus išžudyti!“ (*juokiasi*) Tai rodo tolesnį jų nusiteikimą. Ilgą laiką jauniems patriotams buvo neįtikima, kad va dabar pasaulis ant šito ir sustos. Taip negali būti. Jie matė ir tuos, ir tuos, kaip ir tai, kad ir tie, ir tie gali būti nugalėti. Kaip pirmą kartą išstūmė rusų kariuomenę. Jiems atrodė, kad tikrai vakariečiai neturėtų čia šito leisti.

M.J.: Ar teko patirti patriotinio ugdymo Bažnyčioje?

T.J.V. Bažnyčioje... Kaip apskritai vykdavo per Bažnyčią. Per Bažnyčią kaip ir būdavo kelios tokios pakopos. Sakykim, Kėdainių bažnyčia buvo tokia, kur per dešimt metų tokio labai aktyvaus ir kovojančio pabrėžtinai prieš sovietus kunigo nebūta. Nė vienas vietinis kunigas iš tikrųjų tuo neužsiėmė. Netgi, kiek aš ten gyvenau, tai visoj toj pamaldžių moterų, kurios ten lanko, organizuoja tas adoracijas, tarpe buvo viena vienintelė vienuolė, priklausanti vienuolijai, kurios centras buvo Kaune. Ji buvo nedidelio išsilavinimo, labai gera moteris, bet kaip veikėja nebuvo nei labai iškili, nei labai patraukli, nei labai mokanti. Bet to užteko, kad ji, važiuodama į savo vienuolijos jaunimui organizuojamas kelių dienų rekolekcijas Kaune arba Vilniuje, surinktų grupę. Taigi, kelių, penkių ar septynių, mergaičių grupė iš kokių Kėdainių susitikdavo tose rekolekcijose, gyvendavo po kelias įvairiuose butuose, kurie priklausė vienuoliams arba jiems artimiems asmenims. Susidarydavo dvidešimties-trisdešimties paauglių grupė ir jiems būdavo daromos rekolekcijos. Toks tarsi ir tikėjimo dalykas, kur kalbama tikėjimo temomis, bet iš tikrųjų, priklausomai nuo vadovo (o vadovai visi būdavo patriotiškų nuotaikų kunigai), ir tos pamokos apie tikėjimą, tuo labiau, kad slaptos, jos neišvengiamai įgaudavo antisovietinį ir patriotinį pobūdį.

M.J.: Ar ten būdavo pasakojama ir partizanų kovų istorija?

T.J.V: Ten būdavo pasakojama ne konkreti istorija (konkreti istorija būdavo dar kitaip), tose rekolekcijose būdavo iš tikrųjų tikėjimo klausimai nagrinėjami. Bet tie tikėjimo klausimai, kaip sakau... Būdavo dirbama su paaugliais, daugių daugiausia studentais. Ir jeigu jiems skaitydavo paskaitas moraliniais klausimais, tai jose vis tiek būdavo labai daug kalbama apie patriotinius dalykus. Dorovinė laikysena visą laiką buvo siejama su tuo, kad tėvynė, ir kad turime išaugti atitinkamomis asmenybėmis. Kažkur smygsodavo, aš nelabai dabar galiu konkrečiai ir pasakyti, bet kažkur būdavo šnekos ir apie persekiojimus, ir apie vežimus į Sibirą, ir apie partizanų kovas, prisiminimus. Tiesiog tai vienas, tai kitas žmogus tai prisimindavo, nes be oficialių kunigų rekolekcijų vadovais būdavo tokie kunigai, kaip Juozas Zdebskis, dabartinis arkivyskupas Sigitas Tamkevičius, kaip Jonas Lauriūnas,

jėzuitų visa ta žinoma plejada. Jie užsiimdavo su jaunimu, ir patriotinės temos pindavosi su religinėmis, kurios dominuodavo, bet viskas susisiedavo. O žmonės, kurie ten dalyvaudavo – vienuolės, kurios aptarnaudavo, apgyvendindavo, maitindavo, ir jų talkininkai – labai dažnai būdavo asmenys, patyrę trėmimus, sibirus ir visa kita, ir jie irgi apie tuos dalykus pakalbėdavo. Ten jau būdavo paprastai ne oficialios šnekos, bet per vakarienę, šiaip susėdus, vakare prieš užmiegant kalbėdavo.

M.J.: Gal atsimeni, ar esi ką nors konkrečiau išgirdusi apie pokario laiką? Daugiau ar įdomiau, nei girdėjai namuose?

T.J.V.: Ne. Nes aš namie buvau iš tų, kuri girdėjo labai daug. Tai man kažko tai labai pridėti jau nebūdavo ko – taip jau, kad kažkas principiniai naujo. Man tiesiog praplėsdavo akiratį. Aš sužinojau, kad yra daugybė žmonių, kurių istorijos yra tokios pat. Apie partizanus, tarp kitko, būdavo kalbama mažiausiai. Tai buvo sunkiausiai paliečiama, kruviniausia tema. Aš apie partizanus, ko gero, išskyrus tėvo pasakojimus jau apie konkrečias kovas, daugiausia girdėdavau iš kokių nors mamos buvusių bendramokšlių ar draugių. Galbūt kartais ir ten tų vienuolių kažkokių atstovių. Daugiau būdavo kalbama tuo kampu, kaip, pavyzdžiui, aikštėse gulėdavo nužudytųjų kūnai, kaip žmones gąsdindavo, kad nedrįsdavo netgi giminaičiai paimti palaidoti ar parodyti, kad gedi, kaip juos ten gaudydavo, kas prieis ir pabandys kaip nors pagerbti. Aš va apie šituos dalykus girdėdavau. Girdėdavau tokias pastabas, kaip kartais grindinio akmenis būdavo tiesiog užlieti krauju, tokius ganėtinai šiurpinančius. Kartais girdėdavau apie trėmimus į Sibirą. Patys įspūdingiausi gyvi pasakojimai buvo apie Laptevų jūros trėmimus. Žinau net, nors jis neįvardino, jog šitą pasakojimą pasakojo Andriukaičio tėvas, senasis Andriukaitis. Tai buvo labai romantiškas susitikimas, mūsų buvo gal dvylika jaunų paauglių ir studentų...

M.J.: Kur jūs susitikote?

T.J.V.: Miške prie Kauno, prie laužo.

M.J.: Kaip tu ten patekai?

T.J.V.: Mane ten pakvietė mano draugai, kurie buvo iš labai panašios aplinkos. Ten buvo sukviesti jau tokie, kurie labai patikimi, užtat mūsų ir buvo mažiau. Pavarde jis pristatytas nebuvo, bet kaip žmogus, kuris yra iš pirmosios trėmimų bangos. Jis pasakojo labai vaizdžiai, labai įdomiai. Aš manau, kad iš jo žodžių buvo užrašytas ir paskui plito pasakojimas, kurį platino kartu su Ribbentropo-Molotovo pakto nuorašais. Prie jų būdavo pridėtas ir tas apie Laptevų jūros trėmimus, toks, palyginus, kaip pasakyti, išsilavinusio žmogaus užrašytas pasakojimas, kur būdavo ne tik asmeniniai, kaip ten vežė, bet ir pati schema aiškinama, kurią jis tikriausiai žinojo – kiek žmonių, kokioje stovykloj, kaip kuriems sekėsi, kurie išgyveno. Ir pasakojo su visokiom tiksliom detalėm, kaip žmogus, tai išgyvenęs.

M.J.: Tu ir skaitei, ir girdėjai tą patį pasakojimą?

T.J.V.: Taip. Paskui tik užrašytą jį mačiau, bet prieš tai girdėjau tame miške, kur mes, užkūrę laužiuką, kaip šiaip vos ne turistaujanti grupė sėdėjom, ir senasis Andriukaitis pasakojo. Ir jis pasakojo tokiam, sakyčiau, herojiniam rakte – ne kaip mes kentėjom, bet kaip mes ten išgyvenom ir priešinomės, maždaug taip skambėjo. Kaip vis dėlto buvo galima atsilaikyti, kartais net ir pasiginčyti su vietiniais valdininkais ir kažkaip išgyventi, nenusileisti. Žodžiu, tai neskambėjo tragiškai, greičiau kaip herojinė praeities kovų dalis. Ką aš ir iš savo tėvo girdėjau, nepaisant to tragizmo. Daugiau buvo tokių, kurie atkreipdavo dėmesį į tuos tragiškuosius [*motyvus*]. Ir tokia bendra nuostata buvo... Aš bent taip suprasdavau, kad tai yra mažiau pavojinga – kalbėti apie patirtus vargus visokius. Mano tėvas tą atvirai sakydavo, kad pavojingiausia yra kalbėti apie žmones ir įvykius, kur buvo priešinamasi su ginklu rankose, ten yra labai svarbu neprasitarti tikrų pavardžių ir faktų, kurie galėtų užvesti ant kelio ir padėti sugauti ar apkaltinti išlikusius gyvus žmones. Ir manau, kad tas atsargumas buvo viena iš priežasčių, nes tie, kurie išliko gyvi, ne visada žinodavo, kiek daugiau yra išlikusių. Ir kai prispausdavo, suimdavo, grasindavo ar net kankindavo, žmonės, patekę į tokią situaciją, pirma ko griebdavosi, tai iš karto kalbėti, bet kalbėti apie tuos žmones, kurie iš tikrųjų jau yra mirę ir jiems nebepakenksi. Maždaug tokią teikti informaciją.

Kol tą informaciją patikrindavo, vėl būdavo pertrauka tuose tardymuose ir tada ateidavo įsiute, kad „apiat na mertveca svalil!“, tai va tokia technologija buvo. Ir aš net tada kažkokiu keistu būdu žinojau, kad jeigu paminėtas nors koks nors vardas, tai, žinok, tikrai to žmogaus jau gyvo nebėra. Nu taip va iš visokių pasitarimų.

Partizanų tema buvo mažiausiai liečiama iš visų, kas buvo iš pokario, trėmimų, iš kokio nors pasipriešinimo. Bet artėjant truputį jau Sąjūdžio laikams, jau net ne devyniasdešimtais, bet kokiais aštuoniasdešimtais metais, jau prabildavo, bent jau apie suėmimus, tardymus, *stribynes* ir visokius tokius dalykus, net gi tokie žmonės, kaip, pavyzdžiui, Martinaitienė.

M.J.: Devyniasdešimtaisiais?

T.J.V.: Nu taip. Tuo metu jau taip. Daugiau ir daugiau žmonių išdrįsdavo, kalbėdavo, kurie patys jau taip iš tikrųjų nebuvo aktyvūs kokie nors ten rezistentai ar disidentai, bet nors ir *minimum*, jau buvo kažkiek, jau pasitaikė. Buvo labai aiški riba ta. Ne anksčiau. Anksčiau va buvo ta riba, apie tai nekalbėdavo. Aš žinau net tokį faktą – ir čia yra iš tikrųjų faktas, – mano vienos draugės Dzūkijoje (ji kilus kažkur nuo Marcinkonių, ten už Varėnos) dėdė buvo, dabar negalėčiau tiksliai pasakyti, ar partizanas, ar partizanų ryšininkas. Jis taip pokario metais buvo sugautas, saugume tardytas ir kankintas, ir ja m nuo kankinimų *nučiuožė stogas*, jos liko protiškai neįgalus. Tada jį paleido, nes, matyt, suprato, kad jau viskas, nieko daugiau iš jo neišgausi. Tas žmogus gyveno, ir kuriai buvo tikras dėdė... Tėvai jai nepasakojo, kas atsitiko. Ji gyveno ir įsivaizdavo, kad jis iš prigimties šeimos durnelis, ir ypatingos pagarbos jam nejautė, dėl ko paskui, Sąjūdžio laikais, sužinojusi teisybę labai įsiskaudino. Tai tokios savisaugos būta labai daug. Po viso partizanų judėjimo numalšinimo ir sutriuškinimo likę gyvieji labai stengėsi prisaugoti ir vaikus, ir viską.

M.J.: Kaip tu jauteisi gyvendama sovietinėje visuomenėje?

T.J.V.: Mano laikais nebebuvo mirtinų persekiojimų. Bet visi žinojom, kad jokios pirmenybės... Kitaip sakant, kad norėdamas ką nors gauti, kažkokį

konkursą laimėti, turi būti smarkiai geresnis, negu šiaip žmogus, kad būtų jau labai nepatogu, komplikuoja tavęs, pavyzdžiui, nepriimti kur nors.

M.J.: Papaskok daugiau. Ką tu turi omeny?

T.J.V.: Aš turiu omeny, kad, pavyzdžiui, jeigu aš norėjau įstoti į kokią nors specialybę, ir į tą specialybę yra egzaminus išlaikiusių trisdešimt penki, o priima tik penkiolika, tai aš vargiai ar su savo charakteristika įstočiau būdama penkiolikta, keturiolikta, net dešimta. Man reikėdavo būti pirmai arba antrai, kad būtų ypatingai nepatogu manęs nepriimti.

M.J.: Kada tu tai supratai?

T.J.V.: Aš tai visą laiką žinojau.

M.J.: Tau gal tėvai pasakė?

T.J.V.: Nu tą visi žinojo. Tai buvo tai, apie ką visi kalbėjo. Toje disidentiškoje aplinkoje tai buvo labai aišku. Jeigu tu nori mokytis ir neslėpti savo priešingų įsitikinimų, tai tu negali būti ne tik *trejetukininkas*, bet net ir *ketvertukininkas*.

M.J.: Kaip tokiose sąlygose atrodė tavo asmeninis mokslo ir profesinis kelias?

T.J.V.: Nu kaip. Aš vidurinėje mokiausi gerai. Man, beje, buvo nesunku. Aš buvau iš tų, kuriems nesunku mokytis ir gana įdomu. Gal truputį tą skatino ir tėvas, bet aš taip tykiai visada truputį jaučiau savo pranašumą. Aš, štai, daugiau žinau, protingesnė esu, sugebu mokytis, save apginti, apginti savo pažiūras. Ir aš buvau truputį tokia net karinga. Aš sugebėdavau patraukti į savo pusę daug draugų. Ir visai nesijaučiau kokia nors raupsuotoji ar atstumtoji, atvirkščiai – aš jaučiausi visai tokia... Pasipriešinanti, ir galiu būti įdomi ir patraukli, tuo netgi patraukti draugus, o jeigu kokie *dundos*, tai labai jie man rūpi, jie yra *dundos*.

M.J.: Ar visi žmonės taip jautėsi, kaip tu? Tavo disidentinėje aplinkoje?

T.J.V.: Ne. Ne. Buvo labai įvairių. Ir aš atsimenu tokį pokalbį, kai kalbėjau su už mane vyresniais kunigu ir vienuole. Kunigas buvo gal truputį už mane vyresnis, o vienuolė buvo paauglė, gal kokių dvylikos, trylikos, kai užėjo okupacija.

M.J.: Kiek tau metų buvo, kai apie tai kalbėjotės?

T.J.V.: Kokie tarp dvidešimt septynių ir trisdešimt.

M.J.: Tai čia kokiais aštuoniasdešimtais buvo?

T.J.V.: Panašiai. Kalbėjom kaip tik apie tai, ko tu klausai. Kaip mes jautėmės mokykloje. Ir, pavyzdžiui, ir tas kunigas, ir aš sakėme, kad jautėmės visai gerai būdami tokioje karingoje opozicijoje. Jautėm savo pranašumą ir visiškai nenorėjom būti kaip visi ten pionieriai ir panašiai. Vienuolė prisipažino, kad ji visą laiką kankinosi. Jai labai buvo nemalonu, kad ji negali, pavyzdžiui, su visais stoti į kokią nors vaikišką organizaciją, pionierius kokius.

M.J.: Ji jautė nuoskaudą?

T.J.V.: Ji jautė ne tai, kad nuoskaudą, kad jai kažkas neleidžia stoti, bet kad yra tik tokios organizacijos, į kurias ji negali stoti. Ir kad nėra kitokių. Ji jautėsi viena. Ji, tarp kitko, buvo kitokio būdo. Daug uždaresnė. Kuriai ne taip lengva įsilieti į kitų kompaniją.

M.J.: Jai trūko socialinės aplinkos?

T.J.V.: Taip, ji jautėsi vieniša priešiškoje socialinėje aplinkoje. Ir tokių žmonių aš pažįstu ir daugiau. Labai dažnai tai priklausydavo nuo charakterio. Matai, kurie būdavo ganėtinai energingi ir norintys patikti, ir nepasiryždavo būti disidentais, būdavo savotiški bailiai, jie paprasčiausiai dažnai išduodavo savo pažiūras ir tiek. O žmonės, kurie buvo uždaresni, ir ne visada gal mokėjo žodžiu ir kitaip apginti savo pažiūras, šitie dažniau ir jausdavosi atstumti, išjuokiami, ir tokie ir būdavo. Buvo mokykloj ir tokių mokytojų, kurie, gal ne visiškai tiesiogiai, bet siundydavo tą komjaunuolišką klasės dalį prieš tą disidentišką.

M.J.: Su kokia socialine diskriminacija tau yra tekę susidurti?

T.J.V.: Nu, man, pavyzdžiui, yra sumažinę elgesio pažymį už tai, kad esu tikinti.

M.J.V.: Ar yra tekę susilaukti nemalonaus elgesio dėl socialinės kilmės ir tėvų praeities, mokykloje ar vėliau?

T.J.V.: Kaip ir tekę, bet kad taip tiesiai... Mokykloje visi žinojo ir tėvų kilmę, ir tai, kad mes visi vaikštome į bažnyčią. Ta bažnyčia buvo tokia

ryškiausia raiška, kaip supranti. Visa kitą mes buvom priversti slėpti, ją galbūt ir numanė, bet, žinai, nepagautas – ne vagis. O šičia – eini tiesiai. Tai kaip pasakyti. Buvo mokytojų – nedaug, – kurie demonstruodavo, kaip tu sakytum, socialinę neapykantą. Buvo tokie, kur tu jautei, kad bent slapta palaiko. Pavyzdžiui, toks va atvejis. Aš jau mokiausi Kaune, dailės technikume. Ir, be abejo, kaip ir visą laiką, kaip ir tokiuose Kėdainiuose, aš vaikščiodavau nesislėpdama. Tik Kėdainiuose buvo labai ryšku ar eini į bažnyčią, kas norėjo, tas galėjo matyti, miestas nedidelis. O Kaune jau reiktų specialiai šnipinėti. Ir niekas manęs nepersekiojo, dailės mokyklose ir technikumuose, kaip ir akademijoje, buvo daug daug laisvesnė dvasia, negu visur kitur. Tokių biški disidentuojančių čia buvo daug. Ir, įsivaizduok, aš vieną kartąėjau į katedrą, į vakarines pamaldas, net ne sekmadienį, gal gegužės ar birželio mėnesį, ir išeinu aš iš tos katedros, ir susitinku technikumodėstytoją. Kuris dar, beje, yra ir partinis sekretorius. Tais laikais ne visi jie ten būdavo uolūs. Nu, aš „laba diena“ ir praeinu pro šalį. Tas apsisuko, mane pasivijo ir man, nu, galima sakyti, tiesiu tekstu pasakė, kad jis visiškai neketina kam nors ten manęs skųsti, ir kad aš nesugalvočiau bijoti ar ką, nes štai aš esanti gera mergaitė, ir taip toliau. Ir aš manau, kad jis visą tai ir turėjo galvoje.

M.J.: Kaip tu pasijautei? Kaip reagavai?

T.J.V.: Aš reagavau labai ramiai. Man pasirodė, kad nemandagu pasakyti, kad man didelis *dzin* ar jis ką nors darys, ar nedarys (*juokiasi*). Aš kažką neutraliai mandagiai pasakiau, galbūt „savaime suprantama“. Nedėkojau tikrai (*juokiasi*).

4 PRIEDAS: INTERVIU SU LORETA VINCLOVIENE-UŽUMECKAITE

g. 1960 m., Kėdainiai

M.J.: Ar atsimenate, kada jūs pirmą kartą sužinojote apie partizanus?

Loreta Vinclovienė-Užumėckaitė: Oi, aš labai anksti sužinojau. Kai tik pradėjau eiti į mokyklą, į pirmą klasę. Nors dar turbūt ir nėjau, kai mama pasisodino ir pasakė: žinai, ten bus tokios istorijos pamokos, ten tau pasakos, kad visokie „banditai“ buvo, tai sakė, tu netikėk – jie buvo geri žmonės. Jie gynė tėvynę, bet tik niekada niekam apie tai garsiai nesakyk, nes to negalima. Gal kokiais 1966 m. Taip įsivaizduoju. Reiktų skaičiuoti. Aš 1959 m. gimimo, tai šeši-septyni metai.

M.J.: Ką dar pasakodavo?

L.V.U.: Tai pasakodavo tarpais. Pasakojo apie kratas, ir su tokiu jumoru. Kai ieškojo brolio, visokių ten nuotykių buvo. Kad patarlė buvo parašyta apie bobutės pyragą, o sribai perskaitė „brolio pyragas“ ir visus iš namų išvežė už tą brolio pyragą. Nu visokių tokių linksmų nuotykių. Paskui mama pasakojo, kad kai jos buvo jaunos merginos, tai nenakvodavo namie, bet kur nors ant šieno dėl sribų ir visokių užklydėlių baimės, kurie galėdavo apsimesti partizanais. O tėčio sesuo yra pasakojusi tą vienintelį nuotykių, kai pas juos viešėjo partizanas, brolis Bankauskas, man atrodo. Jis buvo labai sužeistas, jį slėpė ir maitino, ir kažkas, matyt, iš kaimynų tai įskundė. Ir kai atvažiavo tos kratos daryti, tai jisai kaip tik buvo kambary su visais, tad palindo po lova, o teta atsigulė, kad jai neva labai skauda dantį, ir jo nerado. Bet tėvą tada išsivežė, nes ten aiškiai buvo įskusta. Jį išsivežė į Baisogalą ir ten labai ilgai laikė.

M.J.: Kiek vaikų buvo tėvo šeimoje?

L.V.U.: Tėvo šeima irgi buvo didelė. Buvo vaikų tuo metu namie tik tėtis ir jo jauniausia sesuo, o visi kiti buvo išvažiavę į miestą ar jau sukūrę šeimas.

M.J.: Jūs sakėte, kad rėmėjas buvo jūsų tėtis?

L.V.U.: Tėtis, jo mama, jo močiutė... Nes mano senelis žuvo pačioj karo pradžioj. Jis ėjo pasižiūrėti lėktuvo katastrofos ir kartu su kaimynu ten užsidegė ir žuvo. Liko tėtis, jo jaunesnė sesuo ir jų mama. Mano tėtis yra 1914 m. gimimo, tai jam jau ne taip mažai tų metų tada buvo.

M.J.: Gal atsimenate, ar teko mokykloje mokytis apie pokario laikotarpį ką nors?

L.V.U.: Per daug mums to laikotarpio neakcentavo, nes buvo visai neblogi istorijos mokytojai. Gal kai tą laikotarpį eidavome, kažkas ką ir pasakydavo, bet labai ten nesigilino niekas. O būdavo, atsimenu, ir labai šviesių mokytojų. Buvo toks literatūros mokytojas Muzikevičius, tai jis kažkaip labai gražiai pasakojo (mes literatų būrelį lankėm), kad buvo, iš tikrųjų, jauni vyrai, nenorėjo sovietinės armijos... Aišku, aiškino, kad jie nenorėjo sovietinės armijos ir todėl ėjo į miškus. Paskui prasidėjo jau tas atgimimas, tai universitete kai kurie dėstytojai jau labai tiesiai pasisakydavo.

M.J.: Apie „banditus“ teko išgirsti?

L.V.U.: Na taip, jie taip buvo vadinami visur viešai.

M.J.: O teko sutikti žmonių, kurie taip ir pasakodavo, kad buvo „banditai“?

L.V.U.: Dabar net nežinau, nes viešai mes apie tai nekalbėdavom, o ir mama man yra sakiusi, kad juos taip vadindavo, tai aš esu tą žodį girdėjusi.

M.J.: Gal galite papasakoti apie Vaitiekūnų šeimą? Kaip su ja susipažinote?

L.V.U.: Šiaip, aš Kėdainiuose gyvenau pas tetas, nes mano mokykla kaime buvo toli, o aš turėjau sveikatos problemų. Mano tetos eidavo į bažnyčią ir visada vesdavosi mane patarnauti mišioms, adoruoti su merginomis. Ir ten dar buvo bažnyčios chorelis, kur giedodavo jauni žmonės. Mes ten ir susidraugavome, merginos, kurios ateidavo. Ten adoruojant ir susipažinau su Margarita [Vaitiekūnaite], o paskui susidraugavau ir su visa Vaitiekūnų šeima. Tiesą pasakius, tos draugystės liko iki dabar.

M.J.: Kuri tai buvo bažnyčia?

L.V.U.: Jurgio bažnyčia, kuri buvo ant kalno.

M.J.: Ar toje šeimoje sužinojote ką nors apie pokarį, Lietuvos istoriją apskritai, ko nežinojote iki tol?

L.V.U.: Taip, aš ten daug ką sužinojau, nes mes ten apie viską kalbėdavom. Gal ne iš karto, bet kai mes jau ilgai draugavom. Margarita vis klausdavo, ar tu paklausei radijo, ar tu girdėjai tokią *Kroniką*. Paskui mes su Margarita net rašėm laiškus Nijolei Sadūnaitei į jos kalėjimą ir tremties vietas. Palaikančius laiškus. Aišku, mes nepasirašydavome. Mes pasirašydavome „jaunuolės“ ar dar kaip nors. Savo pavardžių nepasirašydavome. Po to, kai Margarita, Teresė [Vaitiekūnaitė] ir jų tokia draugė Virginija buvo įstojusios į eucharistiečių vienuolyną, tai aš irgi labai domėjausi, vis norėjau ten nuvažiuoti. Mes labai artimai draugavom su kai kuriom tom seselėm. Ten tikrai nebuvo tokių labai jau slaptų dalykų. Aišku, mes gyvenome tą dvigubą gyvenimą. Mokykloje tai mes apie tai jau nieko nešnekėdavome. Buvo tas supratimas įaugęs, kad yra vienas tavo gyvenimas asmeninis, kurį tu gyveni, tavo asmeniniai draugai, o mokykla yra kažkoks privalomas dalykas, kur tu turi būti, atbūti. Nu gal aš ir pakviesdavau kelias savo drauges nueiti į bažnyčią ir mes adoruodavome, bet vis tiek jau tokio ryšio, kad labai pasakotum tuos dalykus, tai nebuvo.

M.J.: O be tos šeimos, ar buvo daugiau žmonių, su kuriais galėdavote taip atvirai kalbėtis?

L.V.U.: Ne, taip atvirai negalėdavome šnekėti iš karto. Su tuo, su kuo labai susidraugaudavome. Ten buvo tokia Virginija. Mes atvirai su ja taip nekalbėdavome, bet važiuodavome kartu. Na ir ta nuostata buvo labai aiški. O su Vaitiekūnų šeima kalbėjau atvirai. Mano draugių tėvas [Vytautas Vaitiekūnas] pasakodavo visokių istorijų. Atsimenu, buvo kažkokios ar močiutės mirimo metinės, bet ten buvo sovietinis laikotarpis. Mes važiavome į Radviliškį, atsimenu save, Margaritą ir Margaritos tėtį. Tada važiavome traukiniu, o ten buvo tėčiui iš jaunystės pažįstamos vietos, o ir man tas Radviliškis visai nesvetimas, ten truputį į kitą pusę ir mano tėviškė. Tai jis labai pasakojo savo visokius nuotykius ir tarp jų tą vieną, kurį jis yra aprašęs. Jisai pasakojo, kaip jis su kapitonu jojo į kaimą kažko pasiimti ir po to grįžtant

pakliuvo į pasalą. Matyt, buvo kažkas išdavęs. Tada įvyko susišaudymas, ir kada jau nebeatsišaudė kapitonas, Vytautas suprato, kad jį nušovė, ir tada jis irgi nustojo šaudyti ir liko pasislėpęs. Tada, matyt, kiti pagalvojo, kad jau yra viskas, jie yra nušauti, bet jo nerado. Jis ilgai ten pragulėjo, toje šieno kupetoje, kiek aš atsimenu, ir po to, kai jau viskas nurimo, jisai iš ten išlindo ir pradėjo bėgti miškais. Ir dar pasakojo, kad sutiko čigonę.

M.J.: Apie tai atsiminimuose jis nerašė.

L.V.U.: Ne, nėra, bet man labai įstrigo, nes jis pasakojo: jo turi niekas nepamatyti, o čia – moteris, ir dar nėščia! Ir jis ją turėtų nušauti, nes jinai jį tikrai mato ir tikrai pasakys. Bet sakė, kad tiesiog prigrasė, kad niekam nesakytų, ir paleido tą moterį. Ir tada jam visgi pavyko pasprukti. Ir paskui pasakojo, kad visada per tardymus jisai pasakodavo, kad nušovė tą kapitoną. Aš nežinau, ar čia tiesa, ar aš sufantazavau, bet, man atrodo, kad taip pasakodavo. Mes paskui kalbėjom ir su Birute Barauskaite, ir ji paskui skaitė pranešimą apie tai, kaip yra pavojinga už gryną pinigą priimti prieš suformuluotus protokolus, nes partizanai nebijodavo meluoti apie žuvusius žmones. Jie ten visko prisakydavo. Atsimenu, kaip mes buvome pakliuvę į situaciją per Romo Kalantos dešimtmetį... Pakliuvom ten daugiau žmonių: Valdas Kukulskis, Laisvė [Vaitiekūnaitė]. Valdas labai daug atkentėjo. Jį išmetė iš instituto, turėjo atitarnauti armijoje. Jis buvo antrame kurse, kaip ir aš, bet aš buvau neakivaizdiniame, ir tas, matyt, mane išgelbėjo. Kaip sako, universitetai neatsakė už neakivaizdininkus, atsakė darbovietės.

M.J.: Ar jūsų tėvus irgi kvietė į tą tardymą?

L.V.U.: Jo, kvietė mamą. Mama buvo nuėjusi. Laisvė ją lydėjo, bet ten, sakė, minimaliai klausinėjo, o mama nieko nežinojo. Iš tikrųjų nieko nežinojo ir negalėjo nieko papasakoti. Bet, aišku, jie ten kažką rezgė, man atrodo, norėdami kažką susukti. Matyt, ten buvo prikalbėta. Nes paskui mano bendradarbė, Ada Urbonaitė, pas kurią rado *Rūpintojėlį*... Žodžiu, krito įtarimai ant manęs. Pas mane rado jos knygą apie Lietuvos armiją, ir joje ten buvo kažkokių raštelių. Tai klausinėjo, kokie ten ryšiai, bet aš sakiau, kad nieko nepažįstu,ėjau Laisvės alėja į „Du gaidelius“ (buvo tokia žaislų parduotuvė),

pirkti žaislų šeimininkės mažam sūnui, ir mus beeinant užpuolė ir sustabdė. Mums Margaritos tėtis sakydavo, kai jei mus klausia iš kur knygos, tai sakyti, kad iš tokio mirusio kunigo. Žodžiu, jei žmogus yra miręs, tu gali būti iš jo gavęs viską. Bet man kažkaip to neprireikė, nes manęs taip tiesiai ir nepaklausė iš kur tą knygą gavau, o visa kitą aš neigiau.

M.J.: Kiek giliai jūs buvote į pagrindinę veiką įsitraukusi?

L.V.U.: Aš nemanau, kad būčiau įsitraukusi į tą pagrindinę veiklą. Netyčia tiesiog gal pakliūdavau. Mes buvom tikintys žmonės ir tais laikais tuo didžiavomės, kad esame tokie *kitokie*, turime kažkokią vertybių sistemą. Aišku, mes puikiai žinojome istoriją ir jaunystėje nenorėjome būti nei pionieriai, nei komjaunuoliai. Man atrodė, kad tai yra visiškai nesuderinama su mano įsitikinimais. Per mokyklos radiją – mokykloje tais laikais buvo mokyklos radijas – atsimenu, girdėjau, kad kažkoks komjaunuolis nuėjo per draugų vestuves į bažnyčią ir jį ten visaip už tai kritikavo. Tai man buvo ženklas – nu va, vadinasi, negalima. O kartais iš bažnyčių atvažiuodavo vienuolytės... Bet tai nebuvo kažkokia pagrindinė veikla.

M.J.: O kaip buvo su tuo *Rūpintojėliu*?

L.V.U.: Kai baigiau mokyklą, mes su Margarita stojome į universitetą. Margarita įstojo į neakivaizdinį, o aš neįstojau. Nors, man atrodo, kad išlaikiau neblogai egzaminus, man truputį trūko iki to 4,5 vidurkio, tai manęs nepriėmė. Nors aš pamenu, kad kai gavau atgal dokumentus, mano charakteristikoje žaliu tušinuku buvo pabraukta tokia vieta, kad „išlaikiusi tėvų įsitikinimus“ ir taip toliau. Tokie aptakūs žodžiai, kaip slaptažodžiai, kad, *tipo*, išsitaisyk tą vietą ir ateik. Tai kitais metais aš įstojau. O tada grįžau į Kauną, lankiau parengiamuosius lietuvių kalbos ir literatūros kursus, kad stoti į vakarinį Kauno universitete, ir ten gyvenau pas pusseserę, kuri irgi buvo vienuolė seselė. Ir buvo tokia Ada Urbonaitė, kuri dar buvo ir iš mano kaimo, ir mes susitikom, pasišnekėjom, ir ji man pasiūlė dirbti drauge su ja. Buvo Raudonojo spalio batų ar siuvimo fabrikas. Jinai dirbo bibliotekoje ir jai labai reikėjo pagalbininko pusei metų, nors aš iš tikrųjų ten dirbau daug ilgiau. Jinai leido tą *Rūpintojėlį* ir visai drąsiai man apie tai papasakojo iš pat karto, ir, žodžiu, aš

sėdėdavau už ją darbe, o jinai tuo tarpu spausdindavo savo *Rūpintojėlį*. Tai čia mano vienintelė didžiausia pagrindinė veikla. Paskui aš ten [į *Rūpintojėlį* – *MJ*] parašinėdavau jaunystės eilėraščių visokių. Turbūt tik eilėraščius ir parašinėdavau. Paskui Margarita rašydavom jau visokius atsiliepimus apie kunigų pamokslus, bet čia jau per kitus žmones. O *Rūpintojėlyje* gal yra ir Margaritos tėtis rašęs slapyvardžiu.

M.J.: O kaip perduodate tą kitą medžiagą, tuos atsiliepimus apie pamokslus? Kam duodate?

L.V.U.: Nežinau. Čia jau nežinau. Čia buvo per Brazauskų šeimą. Ne mūsų reikalas.

M.J.: Aš perverčiau visą *Rūpintojėlį* ir neradau visiškai jokios kūrybos apie partizanų pasipriešinimą ar partizanus. Jokių net užuominų. O juk anksčiau tiek partizanų dainų buvo sukurta.

L.V.U.: *Rūpintojėlis* buvo iš tikrųjų labiau religinis ir jame nebuvo politinių dalykų, užtat ir Ada labai nenukentėjo. Jinai labai gražiai mokėjo pašnekėti per visus tardymus. Grynai religinis žurnalėlis. Vienos moteriškės, kai ji jau prisiėmė visą atsakomybę, spausdinamas ir leidžiamas, ką tu tai vargšei bobutei padarysi? O paskui, kai jau išleido tą *Rūpintojėlį* [*laisvoje Lietuvoje* – *MJ*] – pati Ada ir dalyvavo tame leidime – paaiškėjo, kad ten ir Karolis Garuckas, ir Aldona Pušytė, tokie jau kaip reikiant rašė. Buvo tų žmonių rašiusių.

Man Ada daug papasakodavo. Užtat man kažkaip net būdavo neramu. Buvome ir pas Margaritos tėtį nuėjusios, jinai jam irgi labai daug papasakojo. Atsimenu, sako Vytautas: „nieko sau moteriškė, mane pirmą kartą mato ir tiek daug pasakoja. Įklius jinai tikrai.“ O po Kalantos dešimtmečio pakliuvome į tikrą stebėjimo lauką. Prieš tai kažkaip ramiau buvo.

M.J.: Kaip jūs vis dėlto įkliuvote? Laisvė kažką ten padėjo?

M.J.: Neužmirštuolė. Ne jinai. Ją atsinešė tokia Ramunė [Butkevičiūtė], ir, turbūt, padavė Laisvei. Žodžiu, taip gavosi, kad mes paskui perėjom beveik visą Laisvės alėją ir pačios atėjom į saugumą. Mes buvome naivuolės, ir

užsirovėme. Ir kai nuėjom, ten jau sėdėjo Paulius [Vaitiekūnas], Valdas Kukulskis, Romualdas toksai. Keli jau buvo žmonės.

M.J.: O kur jus, į kamerą nuvedė?

L.V.U.: Ne, mus koridoriuje tam tikrais atstumais susodino, kad nesusišnekėtumėme, bet laisvė dar spėjo pasakyti, kad susitikome „Dviejuose gaideliuose“. Mes taip visos ir kalbėjom. Paskui man viename iš tardymų padavė Laisvės rašytą [prisipažinimą], sako, ką jūs mums pasakojate, va, jūsų draugė parašė visą tiesą. Ir buvo viskas parašyta: kad ėjom į sodelį ir taip toliau. Ir parašas toks, kaip pareiškime. O kadangi Laisvės tėtis buvo primokęs, kad, jeigu jau kur nors pasirašai, pasirašyti tiesiai po paskutiniu žodžiu ir niekur ne toliau, nes gali prirašyti ką nors, o ten parašas apačioj, nu, galvoju, tikrai ne Laisvė parašė, jūs patys tikriausiai ir parašėt. Bet aš jiems nieko nesakiau. Sakiau, nežinau, ką ji jums ten parašė, bet aš žinau, kur aš buvau. Ir viskas. Žinoma, aš teisybės nesakiau, nes man būtų tikriausiai blogiau baigėsi.

M.J.: O ko dar yra mokęs Laisvės ir Margaritos tėtis?

L.V.U.: Na, jis yra pasakojęs apie tuos tardymus, kaip ten būna. Dar prisimenu, kad jis yra sakęs, kad jei tave tardo ir kaip nors kankina, muša ar dar kažką, rékti reikia pradėti daug anksčiau, nei tikrai skauda, nes paskui tu viską išpasakosi, jeigu leisies ilgiau kankinamas. Ir sakė, kad reikia meluoti ir išsisukinėti kaip tik gali. Nebijoti, kad skamba kvailai. Ir niekada neišduoti jokio žmogaus. Nebent jei žinai, kad žmogus tikrai yra miręs, tada gali ant jo ką nors suversti. Dėl tų knygų kaip tik sakydavo, kad Panemunės parapijoje yra toks miręs kunigas, buvęs Sibire, tai galima sakyti, kad iš jo gavome viską. Ir dėl tų parašų jis visada sakydavo, jeigu tik prašo rašyti kokį nors pasiaiškinimą, iš karto rašytis parašą – jokio tarpo! Nes visada dar gali būti kas nors prirašyta ir tau pakiš kaip tavo. Bet aš tai atsimenu vieną iš tų tardymų, apie tas knygas, aš labai stengiausi... Neatsimenu, ką aš tada pasakiau. Gal ir pasakiau, kad iš to kunigo gavau, nes ten surašė tokį protokolą.... Ot įdomu būtų surasti tą bylą. Nes man davė pasirašyti, ir aš atsimenu, kad aš skaitau ir nieko nesuvokiu. Nes esi tiek žmogus į traumą tokią... Nepasakyčiau, kad buvo labai baisu. Nebuvo baisu, tiesiog tokia visa situacija, kad tikrai jautiesi labai ne kaip. Ir aš jį

pasirašiau kelis kartus perskaičiusi, ir vis tiek nežinojau, ką pasirašau. Negaliu susikaupti normaliai, kad suprasčiau.

M.J.: O kokių nors dainų Vytautas nėra dainavęs? Nors nelabai jis dainuodavo...

L.V.U.: Ne, nėra dainavęs. Mama su seserimis padainuodavo. Dažniausiai, kai dainuodavo, pasakydavo, kad tai partizaninės dainos. Prisimindavo iš vienu, kitų. Mama jau buvo mums papasakojusi, kas tie partizanai.

M.J.: O ką sakė? Kas buvo tie partizanai?

L.V.U.: Sakė, kad dalis slapstėsi nuo armijos. Nes niekas nenorėjo į sovietinę armiją. Dalis buvo už laisvę išvežtų tėvų vaikai. Tuo labiau, kad teta buvo šiek tiek ryšininkė ir poeziją rašė. Laukinukė buvo slapyvardžiu. Jinai yra rašiusi prisiminimus. Knygoje *Laisvės kovos Prisikėlimo apygardoje* yra ir jos nuotrauka.

M.J.: Ar turėjote daugiau giminių, dalyvavusių partizanų sąjūdyje?

L.V.U.: Mano dėdė, mamos brolis, buvo išėjęs į mišką. Žemaitijoje, Kybartėlių kaime, prie Dubysos. Paskui bandė legalizuotis ir kažkaip pradingo. Niekas jo daugiau nerado. Nežino, kur yra palaidotas.

M.J.: Kuriais metais jis dingo?

L.V.U.: Nežinau. Žinau tik, kad mano teta, jo vyriausia sesuo, bandė jam gauti dokumentus, tai kažkokį popierėlį lyg ir buvo gavusi, bet tai nebuvo labai legalu.

M.J.: Kiek iš viso šeimoje buvo vaikų?

L.V.U.: Daug buvo vaikų, bet jie buvo labai skirtingo amžiaus. Du broliai jau buvo išvažiavę, vedę. O mano mama, šitas brolis ir dar dvi seserys buvo jauniausi vaikai, tai jie, kai prasidėjo karas, keturi buvo likę. Tėvas kaip tik buvo miręs prieš karą. O su mama liko keturi vaikai. Tai čia mamos šeima. O mano tėtis visada buvo rėmėju. Gydytojus veždavo, kunigus, pas jį, kaip jis pasakojo, buvo tvarte bunkeris, ten atveždavo sužeistus partizanus, jie ten gydydavosi. Ten buvo visokių tokių nuotykių, bet kažkaip viskas sėkmingai baigėsi.

M.J.: Papasakokite daugiau apie tą bunkerį tėvo sodyboje.

L.V.U.: Nieko, žinok, jis ten man netikslino, aš gailėjausi, kad neklausiau kur ten kas tiksliai stovėjo. Matyt, po tėčio tardymo paskui viską ten išlygino. Tėtis tik visai prieš mirtį man papaskojo, kad Baisogaloje jis pasirašė tokį raštą, kad jis informuos. Sakė, kad viena moteris, kuri partizanams kepdavo duoną, tada irgi pasirašė tokį pat raštą, bet jie buvo sutarę su partizanais visokius ženklus ir niekas neįkliuvo. Bet tėtis nuo tada labai bijojo, ir kai kviesdavo ką nors [*sovietinius pareigūnus ar sribus – MJ*] vežti į mišką, niekada nevažiudavo, nes, sakė, ką aš žinau, o gal aš paskui kaip nors priverstas ką nors pasakysiu? Tai atveždavo iki tam tikros vietos, ir viskas. Po to tėtis nieko neinformavo. Sakė, vieną kartą buvo jį išsikvietę į Grinkiškį, o ten kažkaip baisūs tie sribai būdavo, ypač tas jų viršininkas, tai, sakė jam, kad mes žinom, kad tada pas tave tikrai buvo, o tu čia nieko nesakai. Bet mes tada nieko neradom. O tėtis sakė – nu ką aš sakysiu, sakiau, kad nieko ir nebuvo. Tai jį paleido, ir jis, sako, einu ir galvoju – jeigu bėgsiu, tai tikrai į mane šaus. Ir, sako, einu taip ramiai, bet galvojau – šaus-nešaus? Viena tėčio sesuo buvo ištekėjusi už vieno komunistuojančio vyro, ir jis gyveno netoli Grinkiškio, tai gal dėl to ir neištrėmė ir nenušovė. Nes tokius žmones paprasta... Tėtis nuo Pašuvio parapijos, ten buvo toks Paplanskių kaimas. O mama yra iš Kybartėlių kaimo, Šiluvos parapija.

M.J.: O apie sribus ką nors pasakojo?

L.V.U.: Nežinau. Apie jų siautėjimus, kad galėdavo ateiti, bet ką padaryti, šaudyti, visai nesvarbu, ką tu ten esi padaręs, ir visi jų bijojo. O apie konkrečius žmones tai nelabai. Tiesa, dar prisiminiau, kad Grinkiškyje visi tėvo draugai, kurie pas tėvą slėpėsi, visi buvo kilę nuo Vosyliškio, Meiliškių kaimo, kur tėtis gyveno jaunystėje. Praktiškai visi tie vyrai [*partizanai*] buvo tėčio jaunystės-vaikystės draugai. Dar buvo Vaclovas Gudaitis, kuris buvo atsėdėjęs visus dvidešimt penkis metus, bet jis negrįžo į Lietuvą, grįžo į Rygą gyventi. Aš, atsimenu, buvau vaikas, ir jis buvo atvažiavęs po tų savo metų. Tėtis sakė, kad jis yra vaikystės draugas, matyt sakė, kad buvo partizanas, nes

aš labai greitai, kai jau atsirado visokių atsiminimų ir knygų, atsekiau, kad čia tas pats, nes jis buvo labai aktyvus.

M.J.: Ar teko vaikystėje ar jaunystėje sutikti daugiau buvusių partizanų ar jų rėmėjų?

L.V.U.: Tas draugių tėtis, Vytautas Vaitiekūnas, daugiau neprisimenu, ar teko. Tėčio draugai beveik visi buvo žuvę.

M.J.: Ar rekolekcijų metu yra tekę išgirsti ką nors apie pokario kovas?

L.V.U.: Ne. Matyt, buvo atskirti tie dalykai, nes čia buvo labai pavojinga. Ir kai mes daugindavome ir platindavome tas knygas, tai mes tų politinių knygų privengdavome. Visokios istorinės, filosofinės, išeivijos knygos buvo tik švietėjiška veikla. Aišku, tai irgi buvo baudžiama, bet čia tik tautiniai dalykai, mažiau pavojingi. O tais visais dalykais žmonės dalindavosi tik artimuose labai ratuose.

M.J.: Kai tėvai pasakodavo apie partizanus, koks įspūdis jums buvo susidaręs apie partizanus?

L.V.U.: Man susidarė toks įspūdis, kad jie gynė Lietuvos laisvę. Kad rusai, visi sribai yra užpuolikai, kurie trėmė žmones, naikino tautą, o čia buvo tie, kurie norėjo laisvės. Ir tai buvo tikrai tie žmonės, kurie nenorėjo tarnauti svetimoje kariuomenėje, ir jie buvo jau priversti rinktis ir rinkosi šitą kelią. Man buvo žinomi šeimos dalykai. Tėvai labai rūpinosi, kad mes žinotumėme kokia yra tiesa. Kad mes nepaklystumėme mokykloje ir nesusimaišytumėme.

5 PRIEDAS: INTERVIU SU ALFONSU VINCLOVU

g. 1958 m., Vydiškiai, Ukmergės r.

Alfonsas Vinclovas: (*dainuoja*):

O vėjai pūtė, siautė, liūliavo,
Draskė žibuoklių melsvus lapus,
Ginklai žvangėjo, patrankos gaudė,
Kad partizano sunki dalia.

M.J.: Iš kur žinot šitą dainą?

A.V.: Iš Loretos [Viclovienės-Užumeckaitės]. Jos mama dainuodavo šitą dainą.

M.J.: Kada pirmą kartą išgirdote apie partizanus, apie pokario pasipriešinimą okupacijai?

A.V.: Dar į mokyklą neidamas išgirdau žodį „partizanai“, bet man jokių asociacijų nekėlė – nei kas tie partizanai, nei ką jie ten veikia, nei ką jie ten daro. Buvo toks laikotarpis, kai aš ten nelabai skyriau: raudonieji, baltieji, žalieji... Ir buvo tokie partizanai, kurie ten gyveno miškuose, o su kuo, prieš ką jie ten kariavo, tai... Mano supratimas apie juos, žinios apie juos... Na, niekas man atsisėdęs nepapasakojo tos istorijos, kad, va, čia buvo taip ir taip, čia mes buvom okupuoti, čia mūsų broliai, tėvai ir panašiai išėjo į miškus ginti laisvės. Tokio dalyko man niekas tiesiai nepasakė. Mano žinios apie partizanus [*augo*] labai taip saikingom dozėm, taip visą laiką lyg netyčia. Vieną turiu tokį labai aiškų prisiminimą. Buvo pas mus kažkokia šventė namuose, aš buvau maždaug pirmoj-antroj klasėj. Ir buvo giminės susirinkę. Ir jie ten, aišku, *baliavojo*, mama cepelinus padarė, paskui jie ten trupučiuką degtinėlės išgėrė, ten dar

kažko, ir, aišku, pradėjo dalintis tais savo prisiminimais. Paskui vienas giminaitis tiesiai šviesiai (kadangi aš klausiau akis išpūtęs, ausis pastatęs) atsigręžęs į mane sako: „Tu neįsivaizduoji, man visada prieš akis stovi lavonai miestelyje, prieš šventorių sumesti“. Ir tada aš, aišku, supratau, kad ten jau partizanai, ir, aišku, ne raudonieji.

M.J.: Koks čia miestelis?

A.V.: Vydiškiai. Už Ukmergės. Ten, netoli Vydiškių, mano motinos tėvonija. Ir kunigo Svarinsko kaimas ten šali. Mano motina su Svarinsku yra antros eilės pusbroliai. O mano senelio sesers visi vaikai – ten buvo labai didelė šeima – buvo išėję į partizanus. Ir du iš jų, toks Alfonsas ir Kazimieras, mamos pusbroliai, paskui bunkeryje susisprogdino. Jie buvo keturiose, juos buvo apsupę, jie nenorėjo pasiduoti. Apie juos niekad nieks nepasakojo. Apie tuos įvykius aš sužinojau daug vėliau. Aišku, būdavo ten tokių šnekų, ir tie vardai paminėti, bet tą istoriją, kaip ten viskas vyko...

Netiesiogiai, tai buvo toks atvejis, kai mokykloj į spalūkus buvo priėmimas. Tai aš grįžęs namo pasakiau – čia, mama, reikia žvaigždutę atsinešti, ten su ta Lenino galvute, tai mama pasakė – ne, čia ne mūsų organizacija, ir tu ten neisi. Tu ten neisi, ten ne mūsų. Ir nuo tada man pradėjo atsiskirti kas yra tas mūsų ir ne mūsų. Pirmoj vietoj tai buvo, kad prieštarauja tikėjimui. Bet aš iškart supratau, kad čia ne vien tikėjimo dalykai, kad ten dar giliau kažkas.

M.J.: Ar tai viskas, ką vaikystėje pavyko sužinot apie visą tą pasipriešinimo okupacijai laiką?

A.V.: Dar buvo tokia iš tėvo pusės sesuo. Ji buvo dar prieš karą ištekejusi už karininko. Karo metais jis buvo Plechavičiaus rinktinėj, po karo raštuotas ir gavęs dvidešimt penkis metus. Paskui Chruščiovo laikais jis grįžo į savo gimtas vietas, manė, jau dabar galės ramiai gyventi savo gyvenimą, bet jį vėl kažkas įskundė, vėl bylą atnaujino, ir pripaišė, kad jis kažkur prisidėjęs, ar sargybos stovėjęs, ar kažkur, kai ten tuos žydus tvarkė. Jį tada vėl išvežė ir jis daugiau nebegrižo. Tai aš girdėjau tokių nuogirdų, kad ta byla buvo sufabrikuota, kad su visais plechavičiukais būdavo susidorojama,

nepriklausomai nuo to, ar jie kažkur dalyvavo, ar nedalyvavo. Ir buvo tokių nuotraukų jo pas mus kaime, bet paskui vienu metu jos visos dingo. Gal po to, kai mus visus susėmė ten prie Lakajų, giminės pabijojo laikyti...

M.J.: Kas nutiko prie Lakajų?

A.V.: Būdamas studentu aš ten dalyvavau rekolekcijose. Ir jos buvo, na, legalių tais laikais nebuvo. Mes ten buvom susirinkę, vedė dabartinis vyskupas emeritas Kauneckas. Tada jis buvo eilinis kunigas, priklausė tikinčiųjų teisėms ginti komitetui. Dar buvo toks kunigas Ričardas Černiauskas. Mes ten vieną naktį pernaktvojom, o kitą rytą atvažiavo du uniformuoti ir du civiliais apsirengę vyrai ir pradėjo reikalauti parodyti dokumentus. Dokumentų nieks neturėjo ir iš viso atsisakė jiems ką nors rodyti, kadangi čia neteisėtas reikalavimas, mes čia turim teisę atostogauti. Tada atvažiavo brigada iš Utenos, susėmė mus į „varanokus“ ir nuvežė į Molėtus išsiaiškinti tapatybę, ko pasekoje mane išgrūdo iš universiteto – „už elgesį, nesuderinamą su tarybinio studento vardu“.

M.J.: Ar pagrindinių rekolekcijų metu teko ką nors išgirsti apie okupacijos ir pasipriešinimo istoriją?

A.V.: Tiesiogiai tai ne. Bet kai mane išmetė iš universiteto, tai mano susidomėjima tiek religija, tiek istorija padidėjo tris kartus. Aš susidraugavau su eucharistijos bičiuliais iš Petrašiūnų, kurie jau buvo patyrę pagrindininkai, ir juos saugumas karts nuo karto medžiodavo. Ir jie kviesdavosi ir mane į tuos žygius, Šiluvą ir panašiai, ir ten jau būdavo atviru tekstu kalbama kas yra kas.

M.J.: Pavyzdžiui?

A.V.: Kad labai tokį konkretų atvejį, tai negaliu atsiminti.

M.J.: Tuomet gal atsimenate nuotaiką?

A.V.: Nuotaiką tai atsimenu puikiai. Buvo kalbama apie stribus. Kadangi juos karts nuo karto medžiodavo saugumiečiai, tai būdavo tokios paralelės išvedamos – kad tie stribai plėšikaudavo, kad į atvirą kovą nebuvo linkę stoti, bet niekada neatsisakydavo išsinešti lašinius ir kitokį gerą.

Dar aš lankiau „Dainos klubą“ profsajungų rūmuose, ant Tauro kalno. Ten aš ir susipažinau su T.J.V. Nuėjau aš ten tuoj po to, kai mane išspyrė iš

universiteto, nes turėjau laisvo laiko ir man reikėjo kompanijos. Mane kvietė tokios merginos ir sakė, kad ten galima liaudies dainas padainuoti, tai aš iškart atsakiau, nes nesu labai dainuojantis. Nu, bet dar, sakė, ten yra įdomių žmonių, galima įdomiai pabendrauti, kažką sužinoti, būna įvairūs žygiai su istorinėm Lietuvos vietom, tai aš į tą klubą nuėjau. Tai ten būdavo... Aišku, pačiuose profsajungų rūmuose tai niekas apie partizanus nekalbėjo, bet žygio metu tai pasidalindavo nuomonėm.

M.J.: O yra tekę su savo bendraamžiais pasikalbėti apie okupaciją, pokarį, partizanus?

A.V.: (*ilga pauzė*) Apie partizanus pasikalbėti neteko, apie okupaciją irgi taip atvirai nebuvo kalbama, bet buvo tokia mano klasiokai... netiesiogiai ten... Nu, mes kažkaip tą dvasinę, tas nuotaikas tokias pagaudavom. Jie ten daugiau domėjosi visokia pop muzika ta vakarietiška, tais džinsais ir *Bitlais* ir visokiais kitokiais dalykais. Manęs tai labai nežavėjo, bet ta tokia tautine, patriotine tema kažkaip, matyt, nu, pajautėm, kad yra kažkas va tokio bendro, nors išoriniai interesai visai kiti buvo. Tai mes net taip, na, nebuvo kalbos apie slaptos organizacijos kūrimą, bet buvo pradėję kurti tokį šifrą, kad galėtume rašyti laišką ir niekas negalėtų perskaityti. Na, sekantis žingsnis turėjo būti pagrindinė organizacija (*juokiasi*).

M.J.: O kiek giliai buvote įsitraukęs į nesisistemę, nelegalią ar pagrindinę veiklą?

A.V.: Nu, giliausiai tai buvo, kai pradėjom tas knygas spausdinti.

M.J.: Kokios tai buvo knygos?

A.V.: Pirmiausia tai buvo susiję su Lietuvos istorija, kultūra.

M.J.: Senosios, prieškarui leistos knygos?

A.V.: Dalis senųjų, dalis išėivijoje išleistų.

M.J.: O kaip jus pasiekdavo išėivijoje išleistos knygos?

A.V.: Čia „Dainos klubui“ reikia padėkoti. Ten buvo toks Gediminas Jakubčionis. Ir kažkas buvo atnešęs Maceinos knygą *Filosofijos kilmė ir prasmė*, kad čia, atseit, labai vertinga knyga ir reikia ją padauginti. Na, kažkas ir padaugino ir pasiūlė įsigyti. Aišku, jos kainuodavo pakankamai brangiai. Aš

tą vieną *švietalą* įsigijęs pradėjau skaityti, man labai patiko, ir pagalvojau, kad čia reikia ir su kitais pasidalinti, negalima vienam tokį lobį turėti (*juokiasi*). Tada ir pradėjom – kažkam duodi knygą, kažkas pasako – va, aš irgi turiu tokią ir tokią, mano kažkoks giminaitis turi tokią kitokią. Dar aš Žvėryne buvau gavęs Ivisnkio *Istoriją* iš Lydžio. Jis irgi karts nuo karto padaugindavo vieną kitą knygelę, pas jį Žvėryne mes lankstydavome knygas.

M.J.: O kaip jūs daugindavote knygas?

A.V.: Rotoprintu arba *Xeroxu*.

M.J.: O kur priedavote prie tokių priemonių?

A.V.: Ieškodavom. Ateini, žiūri, užrašyta – pašaliniams įeiti draudžiama. Įeini, paklausi – ar negalėtumėte man čia padauginti (žinoma, už atlyginimą) kokią nors nekaltą kelių puslapių brošiūrą. Pasižiūri į tave, sako – duok! Kitąkart atneši jau jam kokią nors kitą, storesnę, aišku, atsilygini, susimoki. Kadangi jis jau mane pažįsta, tai ramiai padaugina (*juokiasi*). Sporto komitete turėjome labai gerą daugintoją, tokį Juožą, kuris nebijodavo, sakydavo, man tai vienodai šviečia, ką atnešit.

M.J.: O gal pamenate, ką propaganda skelbė apie okupaciją, pokarį?

A.V.: Na, vienas dalykas, pas mus į mokyklą būdavo kviečiami raudonieji partizanai. Bet kadangi jie labai nuobodžiai pasakodavo tas savo istorijas, aš nelabai ką atsimenu. Aš ten prasnausdavau, arba galvodavau apie savo reikalus.

M.J.: O ką rašė istorijos vadovėliai?

A.V.: Aš daugiau domėjausi senovės istorija. O vyresnėse klasėse tai jau atsirinkdavau kas yra kas.

M.J.: Grįžkime dar prie tų vyresniųjų giminaičių pokalbių. Ką jie kalbėdavo? Ką jie vaikams kalbėdavo?

A.V.: Vaikams tai jie nieko nekalbėdavo. Jie kalbėdavosi tarpusavy. Jie prisimindavo tuos baisumus, tuos vežimus, kaip ten kas ką, kaip vežė. Mano mama tada irgi pasipasakodavo. Mano mama labai nesistengdavo pasakotis, bet karts nuo karto tokioj vietoj pasipasakodavo, prisimindavo, kaip ten vyko. Tai aš labai gerai atsimenu tą istoriją, kad senelio sesers vaikai ateidavo iš

miško į senelio sodybą, tai juos ten, aišku, pavaišindavo, pernakvodavo kartais, aišku, sargybą būdavo pasistatę.

M.J.: Čia tai vaikystėje girdėjote?

A.V.: Taip, šitą girdėjau vaikystėje. Gal jau moksleivis buvau. Kad atėjo iš miško partizanai ir pasakė seneliui, kad tave, Pauliukoni, veš į Sibirą, tu čia gal važiuok kur nors slėptis. O senelis – čia juokdavosi mano ir mama, ir teta – senelis būdavo toks truputį naivus ir sakė, tai kad aš čia geras žmogus, nieko blogo niekam nedariau, už ką čia mane veš, gal aš čia ir liksiu (*juokiasi*). Juo labiau, kad jo sūnus dar ir Raudonojoj Armijoj tarnavo. Aišku, jis ten nelabai savo noru išėjo, bet niekas jo neklausė. Alternatyva buvo arba miškas, arba ta. Tai va šitą atsimenu, ir paskui atsimenu, kai pasakojo, kad tą sodybą apsupo stribai, ir dar mano mama atseit šoko per langą ir bėgti ten tolyn, kažkur per pievas, o tie šaudyti. Ir tada mama nukrito išsigandusi, ją tenai atsivežė, nu, ir nuvežė visus į Ukmergę, pasodinę į vežimą. Ir ten paskui dar irgi tokią istoriją su jumoru pasakodavo, kad ėjo pro šalį Ukmergės karo komendantas ir pažino senelį, kadangi sūnus buvo Raudonojoj Armijoj. Sako, ką tu čia veiki? Tai, sako, mane vat, matai, veža. Tai jis ten nuėjęs pas tuos stribus pakėlė vėją, maždaug paaiškino, kad čia vaikas grįš, su nacistiniais okupantais kovojęs, o tėvai bus išvežti. Negerai, čia reikia kažkaip gražinti. Ir gražino, žinok.

M.J.: Šitos istorijos vaikystėje ir jaunystėje girdėtos?

A.V.: Šitos istorijos – taip. Po kelis kartus jos girdėtos. Tai mano žinios apie pokarį kaip iš mozaikos lipdėsi.

M.J.: O apie senelio sesers vaikus, tuos pusbrolius, jų kovą ir žūtį daugiau sužinojote jau vėliau, nepriklausomybės laikais?

A.V.: Šitą aš sužinojau pakankamai vėlai, kad Kaziukas ir Alfukas susisprogdino. Kažkada pro ausis praėjo, bet nei kas tas Kaziukas, nei kas tas Alfukas tai aš nelabai žinojau. Paskui buvo tokia situacija – buvo eucharistijos bičiulių susitikimas su kunigu Svarinsku. Ten paaiškėjo, kad aš esu Svarinsko giminaitis. Tai tada kažkas iš jų ten paklausė, gal čia, atseit, jau to kunigo garbei mano vardas toks pat. Tai monsinjoras tada sako, nu, sako, ne, daug svarbiau, ta prasme, visai kito žmogaus. Svarbesnio. O, tai tada visi sako, tai

kas čia dar gali būt svarbiau? Už jus? (*juokiasi*). Sakė, negaliu dabar sakyti. Ir nepasakė. Bet aš šitą įsidėmėjau. Nes mano vaikystėj tai Svarinskas kartais ateidavo pas mamą karts nuo karto. Nes [kai Svarinskas buvo suimtas] ji ėjo į tą saugumą, bandė aplankyti, ir kadangi jos neįleido, tai ji paliko lauknešėlį. Tai kažkoks saugumietis sakė „buvo čia kažkokia mergaitė tavęs lankyti ir kažką perdavė“.

Paskui dar apie pokarį tokią istoriją atsimenu. Čia irgi su motina susiję. Po to, kai jau jų šeimą nuo stoties atgal gražino, tai žemė vis tiek jau buvo nacionalizuota, nes mano senelis pateko į „buožių“ kategoriją – turėjo virš trisdešimt hektarų. Ir ten kažkas, atseit, partizanai nužudė tokį kolūkio sandėlininką. Ir tada sandėlininke paskyrė mano mamą, o mano mamai buvo metų gal devyniolika. Bet paskui pasakojo, kad ten visai ne partizanai, bet po karo buvo tokių paprasčiausiai banditaujančių, kurie norėjo lengvesnio grobio, todėl plėšikaudavo. Ir vienas kažkoks žmogus nesutarė su tuo sandėlininku, ir žmonės spėjo, jis pasamdė tuos banditaujančius, ir jie tą sandėlininką labai žiauriai nužudė. Bet, esą, buvo išplatinta, kad čia partizanų darbas. Paskui, teko girdėti, partizanai išsiaiškino kas ten užsiima tokiais juodais dalykais ir tuos banditėlius sulikvidavo.

M.J.: Kas jums pasakojo šitą istoriją?

A.V.: Tai ir mano mama, ir ne tik... Paskui jau kolūkio pirmininkas jos pagailėjo, suprask, ir tave gali ištikti toks likimas, atidavė dokumentus ir varyk į Vilnių. Tai mano mama atvažiavo į Vilnių.

M.J.: Šita istorija irgi girdėta anksčiau?

A.V.: Šita jau truputį vėliau. Vėliau. Supranti, ten tos pačios istorijos būdavo pasakojamos. Kai buvau mažesnis aš nelabai ten gilindavausi, jos buvo kaip fonas, galbūt nugirsdavau vieną kitą frazę. Vėliau jau man pradėjo darytis įdomiau. Paskui vėl kas nors prisimindavo kokius pavienius įvykius, paskui kažkas pasikartodavo, paskui kas nors susiginčydavo. Buvo toksai, kad ar čia tie raudonieji partizanai, ar čia tie miškiniai su tuo sandėlininku, ar čia iš viso banditai. Tada aš pradėjau suprasti, kad ne visi tie partizanai ten vienodi.

Kai kurios istorijos buvo gal tiek skaudžios, ar tiek svarbios, kad jos buvo nuolatos, vėl ir vėl kartojamos. Pavyzdžiui, tą tremties istoriją aš esu daugybę kartų girdėjęs. Ir kaip ten buvo partizanai atėję, ir kaip ten seneliui liepė nešti muilą, ir kaip jis sakė – aš gi geras žmogus, nieko blogo nepadariau, tai kas čia mane, reiškia, tremis (*juokiasi*). O šventas naivume. Bet tai lengva juoktis, žinai, kai jau matai visą istoriją. O jis gi – sūnus, įsivaizduok, Raudonojoje Armijoje, kovoja už tuos bolševikus su vokiečiais.

M.J.: O teko sužinoti, kad draugų šeimose irgi yra buvę partizanų? Ar bent ištremtų žmonių?

A.V.: [*ilga pauzė*] Sunku prisiminti. Aš dabar galvoju, mokykloje niekas nepasakodavo tokių dalykų. Bet buvo toks vienas atvejis. Kartą klasėje mes kreidelėmis apmėtėme Lenino portretą. Ir kažkodėl ta nemeilė Leninui mus labai suvienijo (*juokiasi*). Universitete irgi niekas nesigirdavo tokiais dalykais. Ai, buvo toks mano kursiokas Vladas Terleckas. Ir aš jo paklausiau – ar Antanas Terleckas tau ne giminė? Tai sakė – ne, ne! Bet, pasirodo, giminė! (*juokiasi*) Atrodo, tikras dėdė buvo.

Ai. Pas mus kaime, Molėtų rajone, buvo toks berniukas, Kraujelis. Jis buvo to partizano Kraujelio tolimesnis ar artimesnis giminaitis. Kartais mes su juo pasipešdavome, taip sakant, karts nuo karto susimušdavome, taip nelabai piktai. Bet vieną kartą, kai aš vėl bandžiau jam kibti į plaukus, tai jis pasakė, kad su savais muštis jam uždraudė (*juokiasi*). Aš tada, atsimenu, taip vaikiškai galvojau, kuo jau čia mes savi? Nu, abu lietuviai, moksleiviai, iš vieno kaimo. Gal galima tik su kitu kaimu muštis? Bet aš paskui suvedžiau, kad turbūt čia jo mama, vis tiek, turbūt žinojo ir tą mano tetos istoriją, o čia vaikas pareina ir pasakoja, kad mušasi su manim (*juokiasi*). Ir jam tada pasakė, kad su savais muštis negalima.

M.J.: O kada sužinojote, kad žmonos giminėje buvo partizanų rėmėjų?

A.V.: Tai turbūt dar prieš vestuves. Mes gi dar partizaniškas dainas dainuodavom! Bet kad M.V. tėtis buvęs partizanas tai vėliau tik sužinojau. Bet, ko gero, iš Loretos sužinojau. Žinai, aš dabar galvoju, iš kur buvo didžiausios žinios apie partizanus? Per partizaniškas dainas. Nes kažkur kažkokią

padainuojį, tada iš karto kažkokios asociacijos, apie miško brolius, iš karto – kas tie miško broliai, ir taip po truputį, po truputį. Čia labai svarbus yra momentas. Papasakosiu tokią istoriją dar. Kai mane išgrūdo iš universiteto, tai mes tada su tuo visu jaunimu, kuris dalyvavo tose Molėtų rekolekcijose, tapome labai artimais draugais. Ir mes rinkdavomės karts nuo karto vieni pas kitus, važiuodavom į svečius. Ir atsimenu, mes važiuojam iš Naujos Vilnios į Vilnių (Buvom ten pas tokią šeimą Naujoį Vilnioį), važiuojam – autobusas prisigrūdęs! Nu ir mes, aišku, dainuodavom karts nuo karto. Nu ir pradėjom nuo tokios visai... Na, dainavom patriotines dainas, pradėjom nuo tokios „Į Vilnių, į Vilnių, tą mylimą šalį“, ten apie tą prie Gedimino. O paskui padainavom vieną, kur jau buvo viršūnė visko, įžūlumas virš visko: „Mes nekenčiam vėliavos raudonos, penkiakampės žvaigždės kruvinos, mes tik gerbiam lietuvišką vytį, ir trispalvę vėliavą tautos!“. Visas galas toks laisvas, ir vietos tiek daug! O ten prieky – susigrūdę! (*juokiasi*) „Provokacija, provokacija!“ (*juokiasi*).

6 PRIEDAS: INTERVIU SU VILIUM POVILIONIU

g. 1960 m., Panevėžys

M.J.: Kada pirmą kartą sužinojote ką nors apie okupaciją, pokario pasipriešinimą ir partizanus?

Vilius Povilionis: Sužinojau gan anksti, iš mamos. Jos buvo tokia patirtis, kad ji, pabaigusi mokslus, išvyko mokytojauti į Surdegio kaimą, Anykščių rajone. Ten buvo labai arti miškai ir partizanų vietos. Ji man perteikė daugiau tokią žinią, kad baisu ten buvo būti. Per metus laiko ji iš ten pabėgo. Gyveno su didele įtampa, kad neužeitų ne tie, nei tie.

M.J.: Kada ji jums šituos dalykus papasakojo?

V.P.: Aš pradėjau girdėti šiuo dalykus gal būdamas dešimties ar keliolikos metų. Iki tol tai nesakyčiau, kad buvo apie kalbama. Ar mane būtų sudominę. Aš pradėjau girdėti, bet man tie dalykai toli nėjo. Pirmas įspūdis, kad ten kažkas buvo sudėtingo.

M.J.: O jūsų paties giminėje ar buvo koks nors ryšys su pasipriešinimu?

V.P.: Mano giminėje tremtų nebuvo. Ir išėjusių į mišką irgi nebuvo.

M.J.: O rėmėjų, ryšininkų?

V.P.: Nu nebuvo.

M.J.: Gal atsimentate ką nors konkrečiai iš tų istorijų, kurias mama pasakojo? Kokių nors epizodų?

V.P.: Tik tiek, kad jai būdavo baisu, kad neužeitų. Iš miško gali ateiti partizanai, o ji mokytoja, jau 1944 metai, sovietmečio tvarka. Ji bijojo, kad būdama to režimo mokytoja galėjo įkliūti ir kažkoku būdu nukentėti. Ji pasakojo tokį atvejį, kai vienas berniukas atnešė tokį Smetonos laikų žemėlapią – ilgai tas žemėlapis paskui pas mus buvo, visą laiką buvo. Bet tada ji pergyveno dėl to žemėlapiu, kad, sako, gali ateiti stribai ir kažką tokio padaryti. Ji didelėje įtampoje metus buvo ir tada atrado kitą vietą, prie Panevėžio, kur tų dalykų nebuvo. Tai toks tas prisiminimas. Tiesiogiai mums,

nei man vaikystėje, nei mamai įsitraukt neteko. Mamai rūpėjo užaugint vaikus, turėti pragyvenimą, nes gyvenimo pradžia, o iš ko gyventi beveik nėra. Ištekėjo ji labai jauna ir jai rūpėjo šeima, kad namuose būtų gerai.

M.J.: Kokius žodžius mama naudojo partizanams apibūdinti?

V.P.: Šiaip „miškiniai“, toks žodis būdavo. Kiti, tai tie „liaudies...“ Stribais, istrebiteliais juos vadino.

M.J.: Ne „liaudies gynėjais“?

V.P.: Oi, ne.

M.J.: Ką mokykloje mokėtės apie šį laikotarpį?

V.P.: Mokykloje tie dalykai buvo ar neakcentuojami, ar nutylimi. Aš galvoju, kad mokykloje nei kas tie „liaudies gynėjai“, nei kas tie „partizanai“ nelabai mokinomės. Daugiau buvo kalbama apie vokiečius, fašistus, ten tas bėdas, stengiamasi parodyti, kaip ten kaimus vokiečiai degino. Tas laikotarpis daugiau buvo toks karinis. O apie tą pasipriešinimą, tai net nežinau, ar kokia informacija išvis buvo siūloma. Mokytojai, nu kaip, irgi... Ta tokia sovietmečio tyla buvo. Mes irgi žinojome, kad jei ten kokią Šapokos istoriją paskaitai, tai nesakyk, nes nukentėsi. Tai mokykloje, nu nežinau... Gal jie taktiškai buvo, gal nesakė kažkokių negerų dalykų apie partizanus ar ką. Bet tai kad kažkokios kovos vyko, tai mokytojui turbūt sau tokios prabangos negalėjo leisti, kažkaip detalizuoti tą laikotarpį.

M.J.: O kur teko skaityti Šapokos istoriją?

V.P.: Čia mokyklos laikais brolis gavo iš kažkur. Dalykai buvo įdomūs, bet brolis aiškiai pasakė, kad jokių būdu niekas apie tai negali nei žinot, nei girdėt, nei suprast, kad skaitei, nes gali kilti problemų. Tie partizaniniai dalykai, turbūt, buvo dar labiau slepiami. Bet kai pas mus neteko artimai susidurti, tai daug kalbos apie tai ir nevyko. Išskyrus tai, kaip mamai buvo baisu ir tokių, ir kitokių.

M.J.: Koks buvo jūsų santykis su Lietuvos istorija?

V.P.: Mane ji labai domino. Mane labai nervuodavo, kai išgirdavau neteisybę. Bet mama slopindavo, kad nereikia kalbėt, nereikia išsišokt, nes gali turėti bėdos. Jaučiau ir aplinkui atsargumą, ir pats irgi pasisaugodavau. Tas

noras sužinot, išgirst buvo. Labai nervuodavo, kad negalima, nei žinoti, nei kalbėti, nei tartis. Kad reikia išbūti. Bet, kita vertus, supratau, kad toje sistemoje nėra šansų labai judėt ar bruzdėt, ir jeigu pabandyti – bus bėdų.

M.J.: Ar teko sutikti draugų, kurie turėtų panašių nuostatų? Kuriuos sistema nervuotų, Lietuvos istorija įdomu būtų?

V.P.: Nu, dėl šito etapo tai jau reikėtų keltis į studijas – Kauną, trečią gal kursą. Tada ypatingai pradėjau domėtis, su draugais. Bet, iš tikrųjų, ten irgi buvo... Kokie Kukulskiai į mane atsargiai žiūrėjo iki trečio kurso. Nu kaip, nelabai gal kitą kartą aišku, ar draugas, ar ne visai draugas, ir iki to pasitikėjimo laiko reikėjo. Vėliau ta kompanija tas draugų ratas, kurie nori žinot, nori tos teisybės daugiau, plėtėsi. Bet atsargumas netgi ir tarp tų artimiausių žmonių buvo. Ne paprasta buvo į tas kompanijas tokias sueiti, kur gali kalbėti viską, ką galvoji.

M.J.: Bet jums tokia kompanija įdomi buvo? Jūs tokios ieškojote, ar netyčia aptikote?

V.P.: Kartu mokėmės, aš juos stebėjau, ir taip ta kompanija man atsirado. Nepaprasta buvo dalintis. Galėjau gal su broliu kalbėtis, gal su vienu kitu draugu, bet nesakyčiau, kad mano draugai ypatingai būtų daug domėjęsi ta istorija.

M.J.: O tėvai yra išvis ką nors sakę apie tą prarastą Lietuvos valstybę?

V.P.: Gal tėtis kiek daugiau yra iš tų laikų kažko turėjo. Jo senelis ten ir tokią *Dirvą* iš Amerikos turėjo. Bet paskui irgi išsigando ir sunaikino. Tai vyresniajai kartai istorinė teisybė buvo aiški. O mano mama buvo atsargesnė. Kita vertus, ji buvo iš didelės šeimos, devynių vaikų, tai ji ypatingo ilgesio anam laikotarpiui nejautė. Tada gyveno sunkiai, iš tų devynių vaikų vienintelė į mokslus ir ėjo. Pas mus šeimoje nebuvo įsivaizdavimo, kad yra kažkoks prarastas laikotarpis į kurį būtinai reikia sugrįžti. Šiaip, ji daug baimės jautė. Ir tas žemėlapis, kurį paminėjau. Ir tautinės dainos, jei tik būdavo dainuojamos, tai jai, neduok Dieve, jei kas nors išgirs. Nebus nei darbo, nei atlyginimo, nei pareigų, tai kaip tada reikės gyventi.

M.J.: Kas jus taip nervavo toje sovietinėje sistemoje?

V.P.: Tai tas neatvirumas, tas melas, tie dalykai, tas mokslinis komunizmas. Man labai ilgai *nedašuto*, aš galvojau – kodėl man nesueina galai? Kitur dalykai yra aiškūs, o čia – nei pradžios, nei pabaigos. Pasižiūri – lyg disciplinos, lyg mokslai, lyg rimta, bet niekada nesupratau, kas ten yra teisinga. Iš kitos pusės – tai, kad ne viską gali kalbėti, ne viską gali skaityti. Štai, atrodo, paprasta Lietuvos istorija. Tai kas per problema?

M.J.: Kaip susiformavo supratimas kas galima, o kas negalima?

V.P.: Tai ir mokykloj mokytojai, jeigu tik kas, perspės, ir namuose tokia sistema buvo dėstoma. Viskas alsavo atsargumu. Tie saugikliai labai anksti įjungiami būdavo, nuo mokyklos laikotarpio. Iki mokyklos tai nerūpėjo.

M.J.: Ar jūsų studijų draugų tarpe buvo žmonių, kurie būtų į tokią ne visai legalią, gal net ir pagrindinę veiklą įsitraukę?

V.P.: Buvo, tame ir reikalas. Tas mano atėjimas nebuvo lengvas. Pirmiausia jie su tam tikru įtarumu, atidumu, įžvalgumu žiūrėjo, ar tikrai čia tas žmogus ateina su gerais ketinimais, ar pas jį yra kažkokių galbūt kitų tikslų, kaip sakyti, žmogaus, kuris stebi. O tokių draugų tai buvo, ir Kukulskis Valdas.

M.J.: Ką jie tokio darė valdžiai nepatinkančio?

V.J.: Nu, tada labai gerai supratau. Nu, atrodo, nelabai daug ką darė. Jie palaistė gėlę prie Kalantos, per gimtadienį, tai baigėsi tuo, kad reikėjo palikti institutą. Tokie dalykai labai žiauriai veikė. Ir buvo aišku – gali sau kuolą ant galvos tašyti, bet vis tiek nieko tu čia neapversi. Tas bejėgiškumas... Yra dalykų, kurių, nu, negali daryti. Aš sugebėdavau išbūti. Nors visokios ten Joninės, kuriose – aš žinojau – ir filmuos, ir fotografuos, bet ten aš vis tiek eidavau. Sunkiai neįklimpau, bet į tas rizikas jau kažkiek eidavau. Bet pirmų gretų aš nepasirinkdavau. Aš per gyvenimą ėjau su savo žinojimu, bet labai agresyviai prieš sistemą neidavau. Sistema nervavo, bet su tuo buvo galima išbūti.

M.J.: Ar jūsų studijų draugų tarpe buvo žmonių, kurie būtų turėję šeimos narių ir giminaičių, kurie būtų buvę ištremti, ar susiję su ginkluotu pasipriešinimu?

V.P.: Taip, Vaitiekūnų šeimyna. Paaiškėjo visokių dalykų.

M.J.: Jūs tai sužinojote dar studijų metais?

V.P.: Nu, praktiškai pabaiga studijų. Gal šeštas koks kursas. Aštuoniasdešimt gal ketvirtį, gal penktį.

M.J.: Iš ko sužinojote apie Vaitiekūnus?

V.P.: Nu tai čia iš Valdo Kukulskio, pagrindinio mano draugo, kuris studijose nukentėjo. Po to buvau susiradęs jį armijoje, kai jis buvo išvykęs. Tuo metu gal jau Vaitiekūnai, Valdas, dar Brazauskų šeimyna buvo viename rate, turbūt tada man tas ratas tapo labiau pažįstamas.

7 PRIEDAS: INTERVIU SU ELENA MATULIONIENE

g. 1958 m., Telšiai

M.J.: Kada pirmą kartą sužinojai apie partizanus?

Elena Matulionienė: Hm... Aš nefiksavau, kad va, konkrečiai. Aš pati taip galvoju, kad tai galėjo būti susiję su pagrindinėm rekolekcijom. Ir tada turėjo būti... Taip, man buvo dešimt, tai maždaug po 1968 m. Taip ir buvo. Tose pagrindinėse rekolekcijose būdavo ir patriotiniai dalykai, ir religiniai. Ten viskas buvo persipynę. Manau, kad apie tą laiką turėjo būti.

M.J.: Gal atsimeni, kokios rekolekcijos tai buvo?

E.M.: Aš žinau, kokios buvo, bet nežinau, ar konkrečiai pirmose išgirdau. Rekolekcijas tuo metu vedavo kunigai Juozas Zdebskis, Sigitas Tamkevičius, Jonas Kauneckas. Vėliau Petras Našlėnas. Ir aš galvoju, kad Petras Našlėnas net mokė tokių dainų, kaip žemaičių himnas: „Vyrai, prie jūros, į platų pasaulį, ten bangos bučiuoja auksinę saulutę...“. Taip va būdavo. Ir man atrodo, kad minėdavo ir tuos partizanus, nes tai irgi buvo susiję su tikėjimu kažkiek. Tai ir su dora, ir pasiaukojimu.

M.J.: Gal atsimeni kaip pasakodavo tokius dalykus?

E.M.: Vis tiek toks patriotizmo ugdymas buvo. Ir man yra persipynę tikėjimo praktikavimas ir patriotizmas. Tiesiog kaip vienis būtų. Tiesiog, kad tas be to neišeina. Va taip galvočiau. Ir nors aiškino apie Bažnyčią, religiją, tikėjimą, vis tiek, pavyzdžiui, kunigas Juozas Zdebskis pasakodavo atskirai mergaitėms kas yra dora, kas yra kuklumas, kaip reikia rengtis, kad neprovokuoti vyrų žvilgsnių ir kad mergina yra atsakinga už vyrų mintis, nes jeigu ji rengiasi nepadoriai, tiesiog yra išprovokuojamos jų (vyrų) va tokios mintys, ir panašiai. Partizanų mūsų tėvai niekad nėra „banditais“ pavadinę. Ir, galvoju, ar sakė „miškiniai“? Tikrai žinojau – močiutė sakė apie tuos partizanus, kurie į mišką išeidavo, jau visai savo senatvėje yra pasakojusi – kad buvo sunku. Kad vieni ateidavo iš miško, naktį, ir jiems padėdavo, kuo galėjo,

tuo dalinosi, bet kiti, juos stribais vadino, ateidavo iš miesto, turbūt taip sakė. Ir kad vieni ėjo dieną, kiti naktį, ir kad žmogui buvo daug įtampos.

M.J.: Bet čia turbūt jau paskui pasakojo?

E.M.: Na taip, jau paskui pasakojo, nes ji pas mus gyveno prieš mirtį. Gal kokius penkis ar daugiau metų. Tada močiutei (mes ją babūnele vadinom) jau buvo ta senatvinė psichozė, tokie išgąščiai, tai sakydavo, kad sunkus buvo gyvenimas, nes daug kas gąsdindavo. Bijau prisimeluoti, bet kad buvo ten, ko gero, ir pažįstamų. A, dar pasakojo mama apie savo tetą, mano babūnelės jauniausią seserį, kurios vyras buvo partizanas, ir jį nušovė. Kažkaip man pasakojo, kad buvo laidotuvės, bet bažnyčioje jis buvo pašarvotas, o ji buvo pasislėpusi už altoriaus, kunigas buvo paslėpęs.

M.J.: Babūnelės seserį?

E.M.: Taip, babūnelės seserį.

M.J.: O kodėl už altoriaus?

E.M.: Todėl, kad ji partizano žmona ir jai grėsė pavojus. Ji negalėjo viešai dalyvauti savo vyro laidotuvėse.

M.L.: Kuriais metais čia buvo?

E.M.: Nėra ko paklausti.

M.J.: Ar teko su kuo nors pasikalbėti apie partizanus? Su savo amžiaus žmonėmis?

E.M.: Savo bendraamžiais? (*ilga pauzė*) Kad ne. Mano tėvas buvo sėdėjęs už politiką. Tikslios priežasties jis taip ir nepasakė, kodėl jį buvo pasodinę, bet kiek aš supratau, gyveno jie Telšiuose ir jis buvo ryšininkas. Taip išėjo, kad partizanai, miestas, o tėvas turėjo kažkokių pažįstamų milicininkų ar kažkas tokio, kažkokios informacijos turėjo, kad galėjo perspėti, kažką tokio padaryti. Jis mums visų smulkmenų nepasakojo, kad mes, vaikai, neišsiduotume. Ir net mama nežinojo, kaip ten tiksliai buvo. Dukra yra kalbėjusi su seneliu, kažko klausinėjusi, bet neužsirašiusi. Tėvas buvo kaip politinis. Jį suėmė todėl, kad jis kažką padarė, norėdamas perduoti informaciją, apsaugoti kažką. Ir jį buvo nuteisę dvidešimt penkiems metams, bet jis atsėdėjo dešimt metų, nes mirė Stalinas. Buvo ta amnestija ir juos paleido. Aš tiksliai

žinau, kada jis grįžo – 1957 metais, tada mano tėvai susituokė, o aš gimiau 1958 metais.

M.J.: Bet susituokė jie Lietuvoje?

E.M.: Taip, rudenį. O, čia yra įdomi istorija! Vienu žodžiu, mano tėtis prasėdėjo dešimt metų. Mano mama iš Plungės rajono, iš kaimo, mokėsi Telšių taikomosios dailės technikumė audimo. Ir ji nuomavosi kambariuką pas mano tėvo mamą (*juokiasi*). Ir babūnelė, tėvo mama, ji nebuvo raštinga, tiesiog buvo tretininkė ir darbavosi kažkaip, viena vaikus augino, senelis buvo geras siuvėjas, bet palikęs šeimą, išėjęs. Tai buvo didelė naujiena tais laikais, kad viena pasiliko. Ir skalbdavo, tvarkydavo, tokius va darbus dirbdavo. Pačiuose Telšiuose gyveno. Tai mano mamytė, kaip studentė, pas ją nuomavosi kambariuką. Ir rašė už savo šeimninę laiškus sūnui į kalėjimą (*juokiasi*). Ir viską parašydavo, ko prašydavo ir pridėdavo „Nepažįstamoji“. Na, kai nėra kaip pasirašyti. Ir jis grįžo... Mano tėtis buvo toks labai *mandras*. Už mamą trylika metų vyresnis. Ir sugebėjo atmušti draugą, mama įsimylėjo.

M.J.: Bet aš matau, kad visokia rezistencinė veikla – iš tėvo pusės?

E.M.: Mamytės babūnelė, čia iš mamos pusės. Tėvas sėdėjo kalėjime. Jis buvo tiesiogiai susijęs kažkaip su mamos ryšiais. Jie gyveno ir Varniuose, ir Telšiuose. O ten gi viskas vyko tuose miškuose. Telšiuose gi buvo tų baisių įvykių daug. O iš mamos pusės buvo mano kitos babūnelės sesuo. Abi pusės susijusios.

M.J.: Tai nežinai tiksliai, už ką sėdėjo tėvas?

E.M.: Na vat už kažkokius ryšius. Tėvas buvo į Magadaną ištremtas.

M.J.: O apie gyvenimą ten pasakojo ką nors? Nes dešimt metų – daug.

E.M.: Dešimt metų daug, taip. Yra pasakojęs, kad šachtose dirbo, kad medžius kirto. Eidavo ieškoti į pusnis nuvirtusių medžių. Daug mums tėvas yra pasakojęs. Mano tėvas gana smulkaus sudėjimo, ne stambių kaulų, neaukštas. Na, dailiai sudėtas, bet ne plačių pečių. Normalus žmogelis ir tiek. Pasakojo, kad tiems vyrams, kurie kaip ąžuolai – aukšti, stambūs, pečiuiti – jiems reikėjo daug maisto, daug valgyti. O jiems duodavo kopūstienę iš papuvusių kopūstų. Tėvui užtekdavo, o anie vyrai neatlaikydavo ir mirdavo dėl prasto maisto.

Jiems reikėjo daugiau išgyvenimui. Aš vis galvodavau, tėvas nepasakoja todėl, kad jei mus, vaikus, tardytų, ar kur nors mokykloje neprasitartume. Bet labai aiškiai pasakė, kad į spaliukus, pionierius, komjaunuolius nestotume.

M.J.: Ar aiškino, kodėl?

E.M.: Aiškino labai paprastai. Pirmiausia todėl, kad spaliukai yra organizacija tų, kurie netiki į Dievą. Netikinčių. O mes einame į bažnyčią kiekvieną sekmadienį. Todėl čia ne mūsų kelias.

M.J.: Aš dar norėjau pasitikslinti. Dėl partizanų ir patriotizmo. Turbūt neprisiminsi tų pirmųjų Juozo Zdebskio pasakojimų?

E.M.: Zdebskis apie pačius partizanus... Nepamenu, bet kai galvoju, man dabar taip atrodo... Dabar išgirstu visko, esu girdėjusi sakant, kad visokie ėjo į mišką. Ėjo ir iš idėjos, ir tie, kurie laukė „amerikonų“, kad jie ateis ir greit išvaduos, ir kad į miškus ėjo visokie vagys ir „banditai“. Viskas susipynę, bet man išliko toks „švarus“ įvaizdis, kad partizanas, patriotas ir meilė Lietuvai yra susiję. Ir kad partizanas – tai sąžiningas žmogus. Va tokia liko informacija. Aš esu girdėjusi, kad buvo nukentėjusių, bet daug ir visokių ir garbingų istorijų, kad yra didvyriai, bet aš neskaičiau. Aš net ir todėl neskaičiau, kad gerbiu juos, ir viskas. Tai žmonės, kurie sąžiningai aukojo gyvenimą, aukojo jaunystę, aukojo viską, ką turėjo. Net, žinai, vienu metu tarybiniais laikais aš turėjau tokią išsiugdžius nuostatą, kad jeigu kas puola kunigą – reikia užtarti. Na, kunigai, kaip ir visi žmonės, ydų turėjo, kas gėrė ar panašiai. Kas gal turėjo šeimų ir vaikų, visaip žmonės šnekėdavo kartais. Bet buvo tokia nuostata – čia gal mamos daugiau įtaka – neimti tikėti ir užtarti. Nes ir jų nedaug buvo, ir tikėjimas buvo puolamas. Ir lygiai tokia pati nuostata yra susiformavus, kad apie partizanus jeigu šneka negerai, kritiškai ar ką nors, tai nesiklausyti. Nepriimti už tiesą. Tokia įdomi, žinai. Kad nesumindytų, nesutryptų tavo idealo, meilės Lietuvai, meilės Lietuvos istorijai. Tokia nuostata, kad vis dėlto geriau gerbsiu ir galvosiu, kad yra gerai.

M.J.: Ar atsimeni, ar mokykloje mokeisi apie pokario laikotarpį?

E.M.: Žinai, va, ko aš nepabaigiau sakyti – aš žinojau, kad ką mokykloj mokino, yra melagystės. Kad, pavyzdžiui, istorija yra visiškai ne tokia, ką

pasakoja, kad jie ateizmą propaguoja, kad jiems Dievo nėra, nu vienu žodžiu, aš manau, kad tiesiog į kai kuriuos dalykus tiesiog nekreipdavau dėmesio. Yra vadovėlyje, tu vadovėlio nepasirinksi, bet visiškai nekreipi į jį dėmesio. Tu to nesimokai, tu to į galvą nededi.

M.J.: Ar atsimeni ką nors apie lavonų niekinimą? Žinotai ką nors apie tai?

E.M.: Nežinau, kada sužinojau. Šiaip tai, kai mes važiuodavom pro Varnių koplyčią, dar tėvas buvo gyvas, jis sakydavo, kad buvo tie dalykai. Bet tais laikais jau ir spaudoj rašė.

M.J.: Čia *Perestroikos*, Sąjūdžio ir nepriklausomybės metais pasakodavo?

E.M.: Taip. Tėvas mirė prieš dešimt metų, bet žinai, aš manau, kad mes žinojom ir anksčiau... Vis tiek mums duodavo ir paskaityti. O kaip tada formuoti tą patriotizmą, jeigu nepasakyti tų dalykų, kurie yra tiesa?

8 PRIEDAS: INTERVIU SU LAISVE AŠMONAITIENE-VAITIEKŪNAITE

g. 1961 m., Kėdainiai

M.J: Kada pirmą kartą sužinojai apie partizanus?

Laisvė Ašmonaitienė-Vaitiekūnaitė: Na, manau, kad dar neidama į mokyklą. Kiek vaikas gali atsiminti, tai kažkur penkių-šešių metų, šešių gal greičiau. Atsimenu, kaip tėvelis pasakodavo.

M. Ką pasakodavo?

L.A.V.: Labai gerai atsimenu du pasakojimus iš vaikystės. Labai ryškiai. Vienas jų – kaip tėvelis peršautas buvo. Ir atsipeikėjo miške. Tada aš daug nesupratau, bet jis liko miške vienas ir sužeistas. Atsimenu tą istoriją iš vaikystės: kad kažkokia moteriškė su rogėm miške, su malkom, parvežė jį sužeistą pas save ar į kluoną, ar į daržinę, ir va taip jis išsigelbėjo. Ir nuo tada jis visą gyvenimą kasdien kalbėjo rožančių, nuo šito įvykio. Tai kai mes rožančių kalbėdavom, visada atsimindavau šitą tėvelio istoriją – kad jį išgelbėjo, jis liko gyvas, ir pasižadėjo Marijai, kad kiekvieną dieną, kol bus gyvas, kalbės rožančių – rožinį, kaip jis sakydavo. Ir kitą dalyką atsimenu labai ryškiai – kaip jis buvo miške, o stribai atėjo pas jo mamą. Ir kaip stribai įkišo pistoletą jai į burną ir grasino nušauti, jeigu nepasakys, kur yra sūnus. Bet daugiau nieko neatsimenu. Tik tą faktą. Ir kad mama nežinojo nieko ir net norėdama nebūtų galėjusi nieko pasakyti. Tėvelis labai slėpė savo buvimo vietą, niekas iš artimųjų nežinodavo, kur jis yra iš tikrųjų. Tai va tokie du patys ryškiausi pasakojimai apie partizanus man yra išlikę iš labai ankstyvo vaikystės. Žinau tai, nes mes tuo metu mes gyvenom Žemaitės gatvėje, tai aš, geriausiu atveju, buvau pačiose pirmose klasėse arba išvis dar nėjau į mokyklą. Atsimenu, kad sėdžiu ant sofos, o tėvelis pasakoja. Bet tuo metu aš nelabai supratau nei kas tie stribai, nei kas tie partizanai. Na, kad partizanai priešinosi rusams. O rusai – tie iš „gorodoko“, kur rusiškai kalba, karinio Kėdainių miestelio... Jie buvo man priešai. Na, aš kažkaip norėdavau tiems vaikams

atkeršyti, tuos vaikus prikulti, nes aš tokia labai greita buvau. Už teisybę kovot pasiruošus.

M. Esi orilupusi ką nors iš „gorodoko“?

L.A.V.: Na, kai eidavom su kitais vaikais į mokyklą pro tą „gorodoką“, tai vis mėgindavom išprovokuoti kokias nors muštynes. Kartais pasipešdavom, už plaukų, už kepurį, už paltų tuos ruselius patampydavom.

M. O jie jus užkabindavo?

L.A.V.: Na, man kažkaip atrodo, kad mes pirmi užpuldavom. Mes juos pravardžiuodavom visaip kaip, kad išprovokuot.

M. O ką sakydavot?

L.A.V.: Nelabai atsimenu. Mes rusiškai tada visai nemokėjau, tai pirštą prie smilkinio pridėję sukiodavom.

M. O kai į mokyklą pradėjai eiti, kaip tada buvo?

L.A.V.: Mokykloje man buvo gerai, aš ten visada turėjau labai daug draugų. Ir kai jau prisimenu visą tą terorizmą, tai mokiausi gal jau kokioj ketvirtoj klasėj.

M. Čia kai tave terorizuodavo?

L.A.V.: Ne mane konkrečiai. Bet, pavyzdžiui, atsimenu, tokį epizodą. Mes su Paulium buvom dvynukai, ir mūsų klasėj buvo dar vieni dvynukai, irgi mergaitė ir berniukas. To berniuko vardas buvo Petriukas, o mergaitės net nebeatsimenu. Jie dvynukai, mes dvynukai, ir mes kažkaip susidraugavom. Ir vieną kartą jie pasakė, kad jiems uždraudė su mumis draugauti, nes mes ten tokio (negaliu tiksliai pasakyti, kaip ten pavadino mūsų tėvą tada) vaikai.

M. Gal „bandito“?

L.A.V.: Na vat, aš nežinau. Tik pamenu, kad jiems nebuvo galima su mumis draugauti. Mes dar, atsimenu, pasislėpę už mokyklos kalbėjom ir jie pasakė, kad su mumis nebegalės draugauti. Bet paskui mus perkėlė į kitą klasę, nežinau dėl kokių priežasčių, ir mažiau apskritai besusitikdavome. Bet va tada aš primą kartą pajutau, kad mes esame kažkokie *kitokie*.

M. Ne pats maloniausias faktas. Kaip jauteisi dėl to?

L.A.V.: Man, iš tikrųjų, kaip vanduo nuo žąsies. Aš visada didžiavausi, kad mano tėvas va toks. *Kitoks*. Kad aš ne spaliukė. Man visada patiko, kad aš buvau *kitokia*. Ir niekas klasėje nebandydavo man pasakoti priešingų istorijų. Apie „banditus“. Aš tokių istorijų neatsimenu, kad būtų pasakoję apie rusų išvaduotojus. Leninas tai buvo garbinamas visada – kaip jis ten vaikus myli ir panašiai. Bet, kad būtų kokios konkrečios istorijos pasakojamos mūsų klasėje, kaip rusai išvadavo nuo kokių „banditų“ ar ko, tai aš neatsimenu. Bet aš atsimenu, kaip visą laiką pasijuokdavo, kad eidavome į bažnyčią.

M. Klasiokai ar mokytojai?

L.A.V. Ne, ne. Klasiokai atvirksčiai – norėdavo būti tokie, kaip aš. Paulius labiau slapstydavosi, nes jam plaukus kirpdavo trumpai ir jį vaikai labai erzindavo: visi su plaukais, o jis vienas plikis. Bet manęs niekaip nevadindavo. Mane „ugnim“ vadino, aš tokia gyvo būdo mergaitė buvau. Tikra Laisvė. Gal dėlto niekad iš vaikų nesu terorizmo ar pasityčiojimo patyrusi. Jokioj klasėj – nei aukštesnėj, nei žemesnėj. Aš visada kažkaip didžiavausi tuo ir net sugebėdavau sukelti pavydą, kad esu *kitokia* kitų vaikų atžvilgiu.

M.: Ar turėjai daugiau giminaičių, įsitraukusių į partizanų sąjūdį?

L.A.V.: Daugiau nežinau nieko. Tėvo toks draugas, Baltuška, anglų kalbos mokytojas, buvo partizanas. Tėvas, aišku, turėjo daug draugų, bet ar jie savo laiku irgi buvo partizanai, nežinau. Aš suprantu, kad jie buvo iš mokytojų seminarijos laikų, tie draugai. Jie buvo tokių pat politinių pažiūrų, tikintys, Lietuvos patriotai. Tas Baltuška buvo mano krikšto tėvas. Mano ir Pauliaus.

M.: Jis lankydavosi pas jus?

L.A.V.: Jis labai dažnai pas mus lankydavosi. Buvo dar tokie ryškūs tėvo draugai Preikšai. Jie susipažino darbovietėje, bet paskui išaiškėjo, kad jie irgi buvo tokie, labai lietuviai patriotai. Preikšienė buvo mano krikšto mama, o Baltuška – mano krikšto tėvas. Tai jie lankydavosi dažnai. Ir jų sūnus, Kazimieras Preikša, jis buvo labai labai ryškus patriotas. Jis buvo tose eitynėse, kai Kalanta susidegino. Tuo metu, jis mokėsi medicinos institute. Mes tuo metu dar maži vaikai buvome. Kai Kalantos buvo dešimties metų minėjimas, aš tada sodinau neužmirštuoles jo susideginimo vietoj, ir tada mus supakavo

saugumas. Man tada buvo septyniolika ar aštuoniolika metų. Tai tas Kazimieras Preikša tuo metu labai su Vyteniu Andriukaičiu draugavo, jis buvo labai ryškus patriotas. Jie, man atrodo, buvo iš Sibiro grįžę tremtiniai. Tai tuo laiku Kazimieras Preikša buvo labai aktyvus patriotas. Ir kažkaip buvo su *Kronika* susijęs.

M.J.: Tu žinėjai, kad jie susiję su *Kronika*?

L.A.V. Taip, aš žinojau. Aš apie *Kroniką* sužinojau labai anksti. Dar vaikas būdama. Aš nelabai ką skaičiau iš jos, bet, kad yra tokia, tai žinojau ir mačiau, matyt, ir varčiau. Atsimenu, ir paskaitinėdavau ją. Žinai, ji ten mašinėle būdavo spausdinama, ant permatomų lapų.

M.J.: Kaip tu į tą Kalantos dešimtmetį išvis nuėjai?

L.A.V.: Aš jau buvau *mergelka*, kraštotyryninkė. Rinkdavomės į tą vadinamą FTEPI, vienoje iš Politechnikos instituto patalpų, liaudies dainų dainuoti. Kazimieras ten nesilankydavo, jis jau buvo vedęs ir gyveno Utenoj, dirbo. Mes buvome jaunesnioji karta, kurie atėjo po jų. Mes rinkdavomės kiekvieną trečiadienį. Visokias kalbeles pavarinėdavom, patriotines daineles padainuodavom, „Balnokit broliai žirgus“ ir panašiai. Kartais važiuodavom į Vilnių į vakarones, su Vilniaus kraštotyros klubu susitikdavom. Tada buvo pirmos apraiškos, kai jaunimas jau rinkosi į būrelius ir jau tyliai *buntavojo*. Tada jie jau pradėjo save stimuliuoti tom visom dainom. Susirinkdavom, Vyčius paišydavom, į užrašų knygeles klijuodavom. Mano užrašų knygelėje buvo labai gražus Vytis nupieštas. Aš pati nusipaišiau, įsidėjau. Kai pakliuvau po tos gėlės sodinimo į saugumą, tą mano knygelę tada pasiėmė ir pasakė: „netoli tu nueisi su tuo baltu arkliuku“. Labai gerai tą atsimenu.

M.J.: O kaip jūs patekot į saugumą?

L.V.A. Į saugumą patekom per savo durnumą. Dvi ar tris savaites prieš kalantines mes išklįjavom atsišaukimus (purškėm su trafaretais), kad kviečiam susirinkti paminėti dešimtąsias Kalantos susideginimo metines. Ir naktį, poromis, kad, atseit, vaikinai su mergina vaikščioja, klįjavom atsišaukimus: ant stulpų, dar kažkur. Per visą naktį. Aš su Vidu Butkevičium vaikščiojau. Tų daktarų Butkevičių, Ramunė Butkevičiūtė jų duktė. Vidas kaip tik iš armijos

buvo grįžęs. Mano vieta buvo aplink pilį, biški Laisvės al. pradžia, kur autobusų sustojimas, aplink tiltą per Nerį. Išklįjavom viską, su pirštinėm – kaip turi būti. Gal prieš savaitę prieš tą susirinkimą buvo klijuota. O Paskui visi ir nuėjome į tą susirinkimą. Ten atėjo žmonių, bet jie nesibūriavo vienoje vietoje. Bet matėsi, kad ir ten stovi, ir ten. O kažkas atsinešė, man atrodo, Butkevičiūtė Ramunė, iškastą neužmirštuolę. Ir aš sakau: „Duok, aš pasodinsiu!“ Kukulskiai broliai – Valdas, Arvydas, Gintautas – irgi buvo atėję. Tai aš pasodinau gėlę, o Valdas dar palaistė. Tai mes ten buvom du „samyje glavnyje“. Dar buvo Loreta su Aurelija. Mes kartu ir atvažiavom, jos tada gyveno netoli, Panemunėje, Upelio gatvėj. Mes su jom kartu ir į mokyklą eidavom.

Pasodinusios gėles visos trys ir pasukom atgal per Laisvės alėją važiuoti namo. Man buvo labai neįdomu, kad viskas taip baigėsi. Ir aš pasiūliau sugiedoti Lietuvos himną. Ėjome gatve, kylančia į Parodos kalną. Ir ten, ant kampo, buvo Saugumo rūmai. Eidamos link tų rūmų geroku pusbalsiu traukėme himną. Ir pamatėm iš priekio ateinančio du žmones – vyrą ir moterį. O gal du vyrus. Bet aš jau supratau, kad jie eina link mūsų. Ir aš vis tiek traukiu himną toliau. Ir jie mus į glėbį ir nusivedė. Iš karto išskyrė. Tą naktį mane vienuoliką kartų tardė. Atnešė nuotrauką, kur aš sodinu gėles. Mano tėvelis buvo fotografas, ir aš truputį išmaniau fotografiją. Sakau, čia montažas, aš nesodinau tos gėlės. Aš nieko nežinau. Sako, dainavai himną. Ne, sakau, ir himno nedainavau. Sakiau, kad ėjau link vaikų pasaulio, kur „Du gaideliai“ buvo. Sako, ir atsišaukimų neklįjavai? Nu ne, sakau. Tada iš kiekvienos poros, kuri klįjavo atsišaukimus, į saugumą pakliuvo po vieną žmogų. O tų porų gal buvo kokios penkios, o gal net daugiau, nes mes buvo išsidalinę po visą Kauną, kad būtų išklįjuota. Tai iš kiekvienos poros pakliuvo po vieną žmogų. Margarita [Vaitiekūnaitė] buvo su Valdu, tai pakliuvo Valdas. Papuoliau aš. Paskiau dar... Nu, vienu žodžiu, susėmė gal keturis ar penkis žmones iš mūsų. Iš pradžių mus gražiai – aš apsimečiau naivuole, kad nesuprantu, kas čia vyksta. Siūlė viską prisipažinti, o už tai žadėjo nedaryti kratos mano namuose. Nors tuo metu pas mane namuose jau vyko krata. Pranešė tėvams, kad vaikai sulaikyti už chuliganizmą, ir, kad ieškomi įkalčiai. O Tėvas klausė, kokių jie

įkalčių ieško tarp knygos lapų, nes visas knygas traukė ir vartė. Mes tėvams nebuvo sėkė apie mūsų veiklą ir ką ruošiamės daryti.

Pamenu, mane jau paryčiais iškvietė į tokį koridoriuką, pasodino ant kėdės krašto, kojos ištiestos į priekį, nesulenktos ir praskėstos, o rankos ant kelių. Ir taip man liepė sėdėti, aš negalėjau pajudėti. Man taikė fizinio poveikio priemones. Manęs nemušė, labiau gąsdino, žadėjo, kad padės įstoti... Dar pamenu, kad vienas vyrukas sakė, kad arba aš durna, arba labai gerai pasiruošusi. Tai aš sakiau, turbūt durna. Vėliau mane fotografavo, pirštų antspaudus ėmė. Ir mano užrašų knygutę su pačios nupieštu Vyčiu atėmė. Aš vėliau mėginau ją atgauti, be tnebeatidavė. Man taip to Vyčio buvo gaila!

M. J.: Kaip jūs visi, dalyvavę „kalantinėse“, susidraugavote?

L.A.V.: Aš neprisimenu, tik žinau, kad mano seserys atėjo per mane. Kad aš buvau ta pirmoji į tą FTEPI atėjusi. Tik Margarita su Kęstu Rugevičiumi anksčiau draugavo. Jie buvo pažįstami iš tos religinės pusės. Paskui mes jau visi draugai buvome. Aš dar su Kęstu ir savo draugu Mindaugu esu labai daug važinėjusi dviračiais į Baltarusiją, vežiodavome ten lietuvišką literatūrą.

M. J.: Lietuvišką? Ką veždavote?

L.A.V.: Tiesiog lietuvišką, žinok. Legalią. Pavyzdžiui, vaikiškas knygutes. Kaip kokie knygnešiai, pilnomis kuprinėmis. Iki Dūkšto traukiniu važiuodavome, tada išsilankstydam dviratukus ir toliau važiuodavom dviračiais. Aš galvoju, kad gal Kęstas žinodavo tuos kaimus, kur ten vežti reikia. Žmonės labai gerai priimdavo. Kai kurie žmonės bijodavo, bet labai gerai priimdavo. Lįsdavome į sugriautas bažnyčias, nuotraukas esu dariusi, kokie ten užrašai būdavo. Vydiškėse tokia graži raudonų plytų dviejų bokštų bažnyčia buvo. Ir ten buvo likę varpai. Ir mes įlipę į varpinę jais skambinom. O paskui iš tokios daržinės stebėjom, kaip mūsų ieško policija (*juokiasi*).

M. Kiek labai buvai įsitraukusi į nelegalią, antisisteminę, pagrindinę veiklą?

L.A.V.: Kiek tik tai galėjau. Kai tik ką surasdavau, tai ir lįsdavau. Aš labai norėjau, kad Lietuva laisva būtų. Maniau, kad Lietuva turi atgauti nepriklausomybę, turėti savo vėliavą. Man buvo labai svarbus dalykas. Kad

rusiškai kalbėti nereiktų. Aš tikrai neturėjau gerų draugų rusų. Ir tik vėliau, pradėjusi keliauti supratau, kad Tarybų Sąjunga ir rusai yra visiškai skirtingi dalykai. Iki to laiko rusas man buvo priešas. Okupantas. O paskiau aš pamačiau, kad jie patys yra vargšai. Ir, kad yra labai gerų žmonių. Tik tada susimąščiau, kad reikia ne prieš rusus, o prieš Tarybų Sąjungą [kovoti]. Kad ir turkmėnai – nori būti Turkmėnija, o ne Tarybų sąjunga. Jau susidraugavus pasipasakojo, kad ir pas juos visko vykdavo, nors būdavo įgąsdinti gal net labiau, negu mes. Teko iš Maskvos traukiniu važiuoti į Turkmėniją. Mūsų kupe buvo jauna pora iš Maskvos. Pradėjom kalbėti apie Lietuvą, ir kiek jie gražių dalykų apie Lietuvą pripasakojo! Pradėjo apie Darių ir Girėną pasakoti. Jie apie juos žinojo daugiau negu aš. Man pasidarė baisiai gėda. Išsilavinusi pora, kuri neturėjo nieko okupantiško. Ir tos kelionės metu, tai lyg tyčia, tokius žmones susitikdavom. Maskvoje mes tada ilgai negavom bilietų ir pora parū turėjom laukti traukinių stotyje. Ir priėjo tokia moteriškė, kuri mus, aštuonis žmones, pasikvietė pas save į namus nakvoti. Ji dirbo botanikos sode. Tądien mums padarė ekskursiją į tą botanikos sodą, maitino mus, visus aštuonis. Visiškai svetimas žmogus. Iš savo gerumo. Tada supratau, kad negalima tapatinti rusų žmonių su Tarybų Sąjunga. O mano tėvelis su tokiais žmonėmis nebuvo susidūręs, tai jam rusas iki pat galo buvo okupantas.

M. Atrodo, į partizanus dar buvo išėjęs tavo dėdė Jonas?

L.A.V.: Aš nežinau, ar jis tikrai buvo išėjęs. O jeigu ir buvo, tai labai neilgai.

M. J.: O gal pameni, ar yra dar ką pasakojusi močiutė, tėvo mama? Kuriai sribai buvo įkišę pistoletą į burną?

L.A.V.: Nelabai. Kai ji mirė, aš buvau labai dar nedidelė. O kad močiutė [mamos mama] ką apie partizanus būtų pasakojusi, neatsimenu. Nei apie partizanus, nei apie sribus aš iš močiutės nesu girdėjusi. Gal man labiau darė įspūdį tos istorijos, kad iš jų viską atėmė, kaip jie turėjo išeiti iš savo ūkio ir tik vieną karvę išsivedė. Kaip palei Nemuną tą karvę ganydavo, kaip ravėdavo svetimiems žmonėms daržus, o paskui plaudavo Nemune tas išravėtas žoles ir šerdavo jomis karvę. Aš šituos dalykus labai gerai atsimenu.

M. Bet tos tėvelio istorijos apie partizanus, jos gi buvo pavojingos, ar ne? Ar jas slėpdavo nuo svetimų žmonių? Ar tau yra tekę su savo bendraamžiais apie partizanų pasipriešinimą kalbėti?

L.A.V.: Aš niekad neslėpiau. Būdavo privalomos ateizmo pamokėlės. Atsimenu, Kėdainiuose, senojoje mokykloje, greičiausiai buvau penktoje klasėje, pradėjo kalbėti apie „banditus“. Ir aš pašokau ir prieš visą klasę pradėjau pasakoti, kad tai yra visiška nesąmonė, kad buvo visiškai priešingai. Aš tada žinojau iš savo mamos istoriją, kaip Dotnuvoj sušaudė vienos moters tris sūnus. Juos atvilko į miestelio aikštę, tai moteriai po langais. Ir tą moterį tardė, o ji matė aikštėje savo nušautus vaikus. Jiems į burnas buvo prikimšta duonos ir paleistos žąsys, kurios tą duoną lesė. Ir ta moteris mirė, jai tiesiog plyšo širdis. Tada šitą istoriją papasakojau prieš visą klasę, o vaikai pašiurpę šitos istorijos klausėsi. Aš niekada neslėpiau tų istorijų, kurias išgirdau iš tėvelio. Vaikams būdavo labai įdomu, ir jie turbūt savo tėvams jas perpasakodavo. Kaip jų tėvai reaguodavo, aš nežinau.

M.J.: Atrodo, kartais uždrausdavo su tavim draugauti.

L.A.V.: Mokykloje su manim norėdavo visi draugauti. O kaip mokytojai reagavo, tikrai neatsimenu. Tik atsimenu kaip aš ilgai, audringai kalbėjau. Per ateizmo pamokėles manęs klausdavo: „ką tai duoda man tas tikėjimas, gal saldinių?“. Arba: „jei Dievas visagalis, tai kai Kainas užmušė Abelį, kodėl Dievas jo klausė, kur Abelis? Juk Dievas visažinis“. Tada aš sakydavau, kad jūs nei Švento Rašto, aiškiai, neskaitot, nei tos istorijos žinot, kad tokių durnų klausimų klausiat. Gi Dievas bandė Abelį. Mane tai labai piktindavo. Kad mus tokiais visiškais kvailėliais laiko.

9 PRIEDAS: INTERVIU SU VALDU KUKULSKIU

g. 1960 m., Seda

M.J.: Kada Jūs pirmą kartą sužinojote apie partizanų karą, okupaciją, pasipriešinimą okupacijai?

Valdas Kukulskis: Turbūt jau vaikystėje tekdavo apie tuos dalykus girdėti, bet taip realiai suprasti, kad mes esame okupuoti, kad yra kažkokios nepriklausomos Lietuvos viltys, tai, aišku, jau vyresnėse mokyklos klasėse.

M.J.: O apie partizanus kada išgirdote?

V.K.: Aš esu užaugęs Sedoj. Gimiau Valkininkuose, bet užaugau Sedoj, Žemaitijoje. Ten tėvo tėviškė, jis pokaryje mokėsi gimnazijoje Sedoj. Mama mokėsi gimnazijoje Užpaliuose, Utenos rajone. Ir vienas, ir kitas buvo sribų miesteliai. Ir jie paklodanvo tuos partizanus ant grindinio. Apie tuos dalykus mums tekdavo girdėti iš tikrųjų.

M.J.: O jūs čia girdėdavote juos tarpusavyje apie tai šnekantis, ar jie pasakodavo jums, vaikams?

V.K.: Būdavo pasakojama mums. Ne tai, kad ten kokios labai didelės istorijos, bet tiesiog kaip tas kraupus vaizdas, kaip būdavo baisu praeiti pro aikštę, kur guli tie lavonai sudėti. Tai tas tėvų prisiminimas, jis būdavo karts nuo karto atkartojamas.

M.J.: Ar jūsų tėvai arba vyresnieji giminaičiai buvo kaip nors patys įsitraukę į partizanų sąjūdį?

V.K.: Ne. Mano tėvai patys tiesiogiai nebuvo susiję su partizanais. Šiaip, vėlgi, jeigu žiūrint retrospektyviai, kai bandau prisiminti kas buvo apie partizanus šeimoj, tai senelis buvo šiek tiek susijęs.

M.J.: Iš kurios pusės?

V.K.: Žemaitijos, tėvo tėvas.

M.J.: Kaip jis buvo susijęs?

V.K.: Tai va, jis nebuvo partizanas, jo šeimoje irgi niekas neišėjo partizanauti, bet jisai buvo artimas Mačernių šeimos draugas. Vytautą Mačernį žinote, poetą? Jie buvo gretimų kaimų gyventojai. Mačerniai – Šarnelės kaimas, dabartinė Žemaičių Kalvarijos parapija, o mano senelio buvo Paparčių kaimas. Senelis buvo toks jau didesnis ūkininkas tuose Paparčiuose, o Mačernis buvo stambus ūkininkas Šarnelės kaime. Ir megėjas medžioti, reiškia, medžiodamas užklydavo ir pas mano senelį ir praleisdavo nemažai laiko. Tai va Vytauto Mačernio brolis išėjo į partizanus. Ir senelį vis tik kartais aplankydavo. Esu girdėjęs ir iš paties senelio apie tai, ir iš tėvo. Galbūt paauglystėje. Esu girdėjęs tokį pasakojimą iš tėvo, kad kai ateidavo partizanai, tai vaikus liepdavo užsidaryti kambarį, kad jie nieko nematytu, uždarydavo šunis, kad jie nelotu, ir tėvas eidavo jiems maisto. Jie ateidavo maisto pas senelį. Tai toks buvo kontaktas su partizanais.

M.J.: Vaikus slėpdavo, kad jie nematytu?

V.K.: Kad nesužinotu, ir kad nekalbētu apie tai.

M.J.: Papasakokite daugiau apie savo vaikystę. Kokios nuostatos buvo Jūsų šeimoje sovietų valdžios atžvilgiu?

V.K.: Bendras nusiteikimas buvo toks, sakykim, proletuviškas. Mama buvo mokytoja lituanistė. Sovietmečiu lituanistai dažniausiai būdavo visgi tokie neformalūs mokytojai ir turėdavo tokio tam tikro kunigiško įsipareigojimo, dvasinio įsipareigojimo. Ir mama buvo viena iš tokių lituanisčių. Bet esminė detalė buvo tai, kad Valkininkuose tėvai susibūrė su keletu labai patriotinių šeimų. Buvo tokie Butkevičiai, tada Lenkauskai, irgi kilę iš Žemaitijos, bet bėgę į Dzūkiją slėptis nuo galimos tremties, tada toksai Valkininkų mokyklos direktorius Vėlyvis, kuris ilgainiui persikėlė į Rumšiškės ir ten įkūrė muziejų. Keletas tokių šeimų, kurios ir vėliau nenutraukė draugystės. Ilgainiui teko bėgti iš Valkininkų, nes prasidėjo verbavimas. Pirmiausia, pradėjo verbuoti mano tėvą. Kai jisai nesutiko, prasidėjo grasinimai, kad jis neteks darbo ir panašiai. Tada pradėjo verbuoti mamą. Mama irgi nesutiko bendradarbiauti. Tuo metu ji jau buvo direktoriaus pavaduotoja, tai jai liepė eiti iš tų pavaduotojų. Na ir tada visom tom šeimom

tapo aišku, kad ten pasidarė nebesaugu gyvent. Tai visi iš ten bėgo. Mano tėvai išsikėlė arčiau tėviškės, jau buvo seneliai grįžę iš tremties...

M.J.: Seneliai buvo ištremiti? Už ką?

V.K.: Uf... Buvau aš tą bylą išsitraukęs, iš tikrųjų. Ten, toj byloj, nieko ten negali suprast. Vienas dalykas – kaip buožės, turėjo trisdešimt hektarų žemės, kitas dalykas, kad ten kažkokioms savo reikmėms naudojo kolūkio žemę... Senelis naudojo savo žemę, nors ir kolūkiui atiduotą. Bet buvo traktuojama, kad jau kolūkio žemė... ten tokių keistų dalykų prirašytą.

M.J.: Kuriais metais juos ištrėmė?

V.K.: 1951 m.

M.J.: Su paskutiniaisiais.

V.K.: Tai buvo vienas paskutinių trėmimų. Žodžiu, tada tėvai bėgo į Salantus, Lenkauskai – į Rietavą, Butkevičiai – į Karteną. Vėlyvis liko kuriam laikui Valkininkuose, bet ilgainiui išsikėlė į Rumšiškės. Tad Valkininkuose liko tik tokia Gelvinių šeima.

M.J.: Daug žmonių buvo Valkininkuose susibūrę.

V.K.: Jo. Daug žmonių. Keletas tokių patriotinių šeimų. Ir paskui per visą gyvenimą nenutrūko santykiai bent jau su Butkevičiais, Lenkauskais ir su Vėlyviu. Tai va ir buvo tokia terpė susikūrusi, dėl ko aš, atvažiavęs studijuot į Kauną, iš karto patekau į tokią aplinką, kuri leido patekti tarp visai tokių nesovietinių žmonių.

M.J.: Tos terpės žmonės buvo tėvų bendraamžiai?

V.K.: Nu jo, jie buvo tėvų draugai, tie žmonės. Bet jau kai aš čia atvykau, tai patekau tarp bendraamžių, tarp jaunimo. Mama mane tiesiog supažindino su Butkevičiais, ir toliau jau viskas, kitos pažintys, ėjo savaime.

M.J.: Kokio amžiaus buvo pačių Butkevičių vaikai.

V.K.: Ramunė [Butkevičiūtė] yra trim metais už mane vyresnė.

M.J.: Ar jūs galėjote su savo bendraamžiais, savo draugais pasikalbėti apie sovietų draudžiamas temas, senąją ir tuos visi šviežius istorinius pokario įvykius?

V.K.: Turi omeny studijas ar mokyklą?

M.J.: Turiu omeny ir mokyklą, ir studijas. Veikiausiai, buvo skirtumas?

V.K.: Jo, didelis skirtumas iš tikrųjų. Iš tikrųjų, mokyklos laikais turėjau vieną draugą, kuris ilgainiui tapo istoriku ir su kuriuo mes aptardavome tokias valstybines, buvusios nepriklausomybės problemas. Galų gale...

M.J.: Iš kur jūs žinojote tas problemas? Jūs turėjote, kažkaip gaudavote kokios nors medžiagos apie tai?

V.K.: Iš kur mes žinojome ir gaudavome istorinės medžiagos? Tokios visokios pusiau legalios medžiagos gi būdavo. Galų gale per literatūrą, oficialiai prieinamą, leidžiamus rašytojus, kuriuos ir lituanistai pateikdavo. Galų gale visai nemažai būdavo prieinama tarpukario periodikos. Pas žmonės būdavo išlikę. Būdavo įdomu kartais paskaitinėti...

M.J.: Labai įdomu girdėti. Mano kitas respondentas, kuriam irgi prieškarinio valstybė buvo labai įdomi, pasakojo, kad labai tokios medžiagos ieškojo, bet niekur nerasdavo, bandė vaikščioti po kaimus, ieškoti, prašyti, bet niekas neduodavo.

V.K.: Jo, bet matai, tas duodavo-neduodavo, vis tiek priklauso kokioj tu terpėj gyveni. Jeigu tu gyveni maždaug tokioj šeimoj, kuri bendrauja su kitomis šeimomis ir dalijasi dalykais, kurie nėra visiškai oficialūs toje tikrovėje, tai jie kažkaip ateina ir iki vaikų. Nebuvo tie tėvai tokie, kad kažkaip drebėtų, bijotų, gink Dieve neimtų, nežinotų ir pan. Mes, tarp kitko, pažinojome ir tokių šeimų, kurios buvo buvę lagerininkai. Vieni tėvų draugai kaip tik susipažino ir sukūrė šeimą lageryje. Bet savo vaikams jie nieko nepasakojo apie tuos lagerius, viską slėpė. Vaikai iš principo žinojo, kad toks faktas buvo, bet kas ten buvo, kaip ten buvo, kaip tas lageris atrodė, tokių detalių tėvai jiems stengėsi nepasakoti. Nes, viena vertus, vaikai gali išplepėti, kita vertus, nesuprast gal kai ko, nes dar per maži ten ir panašiai. Kai vaikai užaugo – kai sūnus buvo vienuoliktoji klasė, o dukra jau studentė – pasodino juos papasakojo kaip ten buvo su tais lageriais, kaip juos pasodino, kaip tardė, viską... Ir buvo labai įskaudinti, ir paskui mano tėvams pasakojosi, nes vaikams buvo visiškai neįdomu. Jiems tai nesukėlė jokio susidomėjimo ir tas pokalbis visiškai nepavyko.

O tas mano draugas, su kuriuo partarinėdavome tarpukario reikalus... Mes daug tų dalykų vis tiek nežinojom. Daug dalykų galbūt klaidingai žinojom, bet tam tikras domėjimasis visą laiką vyko ir buvo galimybė vis tiek apie tai padiskutuoti. Tai čia tokia mokyklos patirtis. Na, o kai atvažiavau į Kauną, tai tos galimybės atsivėrė žymiai plačiau.

M.J.: Papasakokite. Su kuo jūs Kaune taip neformaliai bendravote? Su atskirais draugais, šeimomis, ar galbūt į kokių organizacijų veiklą įsitraukėte?

V.K.: Pirmiausia tai buvo šeimos. Nes tos vadinamos organizacijos, jos visada buvo po taikikliu. Sovietai labai aktyviai medžiojo organizacijas. Užtekdavo kam nors įsirašyti į organizaciją ir jau, žiūrėk, visi demaskuoti. Pirmiausia, per Butkevičių šeimą, susipažinau su trim Vaitiekūnaitėm. Kadangi buvau labai žingeidus, tai aš visada lankydavausi ir vienur, ir kitur, ir labai dažnai apsilankydavau Vaitiekūnų šeimoje, Panemunėj. Buvo labai įdomus ir Vaitiekūnas. Jis nelabai diskutuojantis, bet, būdavo, įeina į patalpą ir atpila ką nors: „tu-tu-tu-tu“, mes atklausom, ir tada jis išeina. Nu, bet tos patirtys be galo įdomios.

M.J.: Apie ką jis pasakodavo?

V.K.: Nu, dabar sunku ir atgamint, bet galų gale apie savo patirtį. Vis tiek, sėdi toks nepažįstamas jaunuolis – jam nepažįstamas, jo dukrom pažįstamas, – ir jis man pasakoja: „kai sribai puola, svarbiausia – neišsigąst, svarbiausia – nebėgt. Šaudyk iš paskutiniųjų, pyškink į tą pusę. Ir šaudai, šaudai ir pasigirsta, kad jie pradeda panikuoti – „čia daug tų partizanų, bėgam, traukiamės!“ Ir tokių būdu gali pats pasikelt.“ Aišku, viską, kas ten buvo pasakojama, detales dabar labai sudėtinga prisimint. Bet irgi buvo man labai įdomios patirtys, tai visur ėjau, visur domėjausi. Man, aišku, buvo tokia nauja patirtis ir, sakykim, tikėjimo dalykai, Bažnyčios tas gyvenimas. Vis tiek mano tėvai buvo mokytojai, jie bažnyčios lankyt negalėjo, atitinkamai mes, vaikai, augom irgi taip. Mane katekizavo močiutė. Tai, ačiū Dievui, kad ji buvo tikrai tikintis žmogus. Kai tikintis žmogus kažką mokina, jis perduoda pirmoj eilėj pats per save. Jis ne taip raidiškai tai priima, bet savo gyvenimu priima. Bet paskui vis tiek ateina paauglystė, ateina tas brandesnis amžius ir reikia jau

kažkokio kitokio maisto. Ir jo nebuvo. Tai vat tai aš radau ir pas Butkevičius, ir paskui pas Vaitiekūnus, ir tos patirtys buvo be galo įdomios. O šiaip tai, aišku, ten visais kanalais, visokiais pjūviais Kaunas davė be galo daug visokių dalykų, pradedant nuo nelegalios, visiškai pogrindinės spaudos skaitymo, iki dalyvavimo etniniame judėjime, kuris buvo, sakykim, beveik legalus, mažai oficialiai netinkamas.

M.J.: Sakykite dar, kuomet jūs susipažinote su Vytautu Vaitiekūnu ir sužinojote, kad buvo toks partizanų pasipriešinimas, ar ši pažintis nepaskatino labiau susidomėti pokario istorija? Pasipriešinimo istorija?

V.K.: Matai, tarkim, iki studijų apie pokario Lietuvą buvo labai nedidukės nuotrupos. Kažką realaus išgirsti, nu, kad ten aikštėse suguldyti gulėjo, pas senelį kažkur atėjo, kad kur tai ten kažkas papasakodavo, kad kažkur kokie tai susišaudymai yra buvę, buvo galima, bet daugiau kažkokios į krūvą sudėtos, susistemintos informacijos nebuvo. To negalima buvo gauti. Tad nebuvo kaip ir domėtis. Vis tiek domėtis gali tik tuo, kas yra. Tik iš tokios bazės.

M.J.: O dar apie pačius partizanus – nedaug turbūt teko jų sutikti?

V.K.: Sovietmečiu aš jų nepažinojau... tiktai pažinojau vienintelį Vaitiekūną. Daugiau aš nepažinojau žmogaus. Galbūt pažinojau, bet jis nebuvo pasisakęs, kad jis buvo partizanu. Gi nieks tau nedeklaruoja, kad vat aš buvau partizanas. Ar ne? Tai man ir nebuvo žinoma daugiau.

M.J.: Bet pati okupacijos situacija buvo reflektuojama, ar ne? Šis tas apie jos eigą net žinoma. Aš tiesiog bandau suprasti, ar buvo toks labiau konkretizuotas partizanų vaizdinys, koks nors partizanų kovos laikotarpio išskirtinumas, bruožai suvokiami...

V.K.: Matai, sovietmečiu vis tiek nebuvo jokios sistemos, jokių sistemingų žinių, kad kažką plačiau apimančiai žinoti. Aš dar sovietmečiu perskaičiau Daumanto prisiminimus.

M.J.: O! Iš kur juos gavote?

V.K.: Nu, tų knygų visokių kažkaip gaudavom. Ir tą *Gulago archipelagą* perskaitėm gi sovietmečiu, ir daugiau visokių tokių dalykų. Tai vat, kai

Daumantą perskaičiau, tada man atsirado tokio daugiau aiškumo, bet daugiau tokios susistemintos informacijos, jos nebuvo.